

Dragtfortællinger fra voldgraven

klædedragten i 1600-tallets København, baseret på arkæologiske tekstiler fra Københavns Rådhusplads

Rimstad, Charlotte

Publication date:
2018

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Document license:
[CC BY-NC-ND](#)

Citation for published version (APA):
Rimstad, C. (2018). *Dragtfortællinger fra voldgraven: klædedragten i 1600-tallets København, baseret på arkæologiske tekstiler fra Københavns Rådhusplads*. Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.

Ph.d. afhandling

Charlotte Rimstad

Centre for Textile Research, Saxo Institutet

Dragtfortællinger fra voldgraven

Klædedragten i 1600-tallets København,
baseret på arkæologiske tekstiler fra Københavns Rådhusplads

Vejleder: Henriette Syrach Lyngstrøm

Bi-vejledere: Marie Louise Bech Nosch & Maj Ringgaard

Afleveret 20. november 2017

Institutnavn: Saxo Institutet, Københavns Universitet

Forfatter: Charlotte Rimstad

Titel: *Dragtfortællinger fra voldgraven*

Title: *Clothing Tales from the Moat*

Emnebeskrivelse: Klædedragten i 1600-tallets København, baseret på arkæologiske tekstiler fra Københavns Rådhusplads.

Subject description: Clothing from 17th century Copenhagen, based on archaeological textiles from Copenhagen Town Hall Square.

Vejleder: Henriette Syrach Lyngstrøm

Bivejledere: Marie Louise Bech Nosch & Maj Ringgaard

Afleveret den: 20. november 2017

Antal ord: 100.000

Forside, fotos og billedredigering: Charlotte Rimstad og Sidsel Frisch

Layout: Charlotte Rimstad

Dedikeret til min dejlige familie

Taksigelser

Mit arbejde med afhandlingen kunne ikke have fundet sted uden hjælp fra en lang række mennesker, som jeg skylder stor tak!

Tusind tak til mine tre fantastiske vejledere, Henriette Lyngstrøm, Marie Louise Nosch og Maj Ringgaard, som har gjort et formidabelt arbejde med at læse, korrigere og komme med gode forslag til afhandlingen! Tak til alle på Centre for Textile Research og Saxo Instituttet, Københavns Universitet, for støtte, opbakning og kram, når det var tiltrængt. Tak til øvrige, som har læst, kommenteret og rettet min tekst, Eva Andersson Strand, Ulla Mannering, Susanne Lervad, Kirsten Toftegaard og Lena Bjerggaard. Tak til Sidsel Frisch for uvurderlig hjælp med layout, gennemlæsning af tekst og billedredigering. Tak til Karl-Erik Frandsen for rettelser og kommentarer til den historiske del af min afhandling. Og tak til Joy Boutrup og Ulrikka Mokdad for råd omkring fletninger og vævninger samt tegning af tekniske illustrationer. Jane Malcolm-Davies, Hilary Davidson og Dorothy Jones skylder jeg også tak for diskussioner og hjælp til rekonstruktioner. Stor tak til Camilla Luise Dahl for gennemlæsning og kommentering af min tekst samt fantastisk sparring, samarbejde om rekonstruktioner og ikke mindst transskriptioner af skifteprotokoller.

Tak til alle på Københavns Museum for at have betroet mig opgaven med at udgrave, analysere og skrive om den fantastiske samling af tekstiler fra Københavns Rådhusplads, som museet rummer. Især stor tak til Mia Toftdal og Nicole Rehné for godt samarbejde og utrættelig hjælp samt Julie Kofod Hansen for udtagelse af prøver til farveanalyser. Også en stort tak til Camilla Haarby Hansen for fremstilling af kort og gennemlæsning af tekst. Tak til Andreas Pauck for hjælp til at finde de ofte godt skjulte, gamle tekstiler i magasinerne. En kæmpe tak til Vivi Lena Andersen for super sparring, gode råd og evig inspiration.

Mange medarbejdere på Nationalmuseet har bidraget til min adgang til komparative tekstiler og dragter. Tak til Poul-Grinder Hansen, Mikkel Venborg, Vibe Erdinger, Irene Skals og Rikke Melin for velvilje og samarbejde. Og meget stor tak til Peter Toft, min database-guru, uden hvem mit katalog ikke var blevet det samme.

Tusind tak til Merethe Kjeldgaard fra konserveringsafdelingen på Kongernes Samling, Rosenborg, for at lade mig besøge de unikke magasiner med kongelige dragter.

Tak til Ida Demant og Fria Gemynthe fra Sagnlandet Lejre for inspiration og information om alt fra vævninger til plantefarvning.

Tak til gode folk på museer rundt omkring i Danmark og Sverige. Lis Nymark fra Økomusem Samsø og Lea Glerup Møller fra Farvergården i Ebeltoft, for at lade mig besøge jeres smukke museer. Tak til Tove Engelhardt Mathiassen for et herligt besøg i Den Gamle By Aarhus, med mig bag kulisserne. I Stockholm har Irene Lindblom fra Vasa-museet i Stockholm været til stor hjælp, og også lektor Lena Dahrén fra Uppsala Universitet har bidraget med gode råd om kniplinger – tak for det.

En særlig tak til kniplerske Kirsten Skov for at have fremstillet smukke rekonstruktioner af kniplinger og tekniske tegninger af samme.

En kæmpe tak skylder jeg også Agnes Geijers fond for med støtte på 100.000 SEK at muliggøre farveanalyserne i afhandlingen.

Tak til min dejlige veninde Stine, som har læst og kommenteret afhandlingen.

Sidst, men ikke mindst, skylder jeg en enorm tak til min vidunderlige familie, Kristoffer, Wilfred og Leonora, Susanne, Mor og Far for evig opbakning og hjælp samt for at have holdt mig ud og klaret alt praktisk omkring mig, især i den sidste hårde tid inden afleveringen.

20. november 2017

Charlotte Rimstad

Indhold

Resumé	8
Summary.....	9
DEL I: KØBENHAVN, VOLDGRAVEN OG TEKSTILERNE	10
1. Dragtdele i dybet	10
Problemstilling	10
Tid, sted og sprog.....	11
2. Forskningshistorie.....	14
Fra sjove, gamle klude til forskning.....	14
Dragtforskningen inden for andre fagdiscipliner	16
3. Udgravninger på Københavns Rådhusplads	18
Udgravningshistorik	18
Udgravningsmetoder på Københavns Rådhusplads 2011-2012	19
Voldgrav og opfyldslag	21
4. Fra affaldsjord til museumsbord	24
Registrering og konservering	24
Naturlige, ufrivillige og bevidste afgrænsninger	25
Dateringer	27
5. Fra tekstilfragment til dragtdel.....	28
Analysemetoder	28
Anvendelsen af komparative kilder	32
Menneske, møg, materialitet og mode.....	35
6. Den historiske kontekst.....	38
Danmark-Norge i 1600-tallet	38
Tekstilproduktionen	40
Håndværkere og kramboder	56
Hygiejne og tøjvask	58
Sammenfatning af del I	60
DEL II: DE BEVAREDE DRAGTDELE	61
7. Tekstil, teknik, statistik	61
Fibre, teknikker og dragtdele	61
8. Hovedbeklædning.....	67
Hat, hue eller lue?	67
Filthatte med bred skygge.....	68
Filthatte med flos	78

Strikkede, høje hatte	85
Strikkede huer	90
Nathuer	95
Case study: Trestykkshue.....	106
Opskårne huer.....	117
Parykker og net	125
Valke.....	136
Med hat, hue og paryk.....	140
9. Overdele	142
Trøjer.....	144
Kjol.....	150
Ærmeløs overdel	153
Livstykke/kjoleliv	157
Nattrøjer.....	166
Ubestemte fragmenter af overdele	181
Fra kropsnært til løst – og tilbage igen	197
10. Underdele	199
Bukser.....	199
På med bukserne.....	218
11. Håndbeklædning.....	219
Handsker og vanter	219
Praktisk og symbolsk håndbeklædning	247
12. Fodbeklædning	249
Strømper	249
Såler.....	291
På god fod med verden.....	298
13. Dekoration og dragttilbehør	299
Kniplinger	299
Possementarbejder	314
Flor	339
Betydningen af dragttilbehør	344
14. Andre dragtdele.....	346
15. Farveanalyse	353
16. Kronologi og datering	363
En hullet tidslinje.....	363
Sammenfatning af del II	366

DEL III: KLÆDEDRAGTENS KONTEKST	367
17. Tøj på kroppen.....	367
Mænd og kvinder	367
Børn	373
Dragtdelenes farver	375
Symboler og sanseoplevelser	378
18. Fra vugge til voldgrav.....	382
Reparationer	382
Genbrug og arv.....	384
En ny affaldsmodel.....	388
19. Til legemets skjul eller prydelse.....	392
Mode i en arkæologisk 1600-tals kontekst.....	392
20. Arkæologiske tekstiler i en historisk periode	398
21. Dragtfortællinger fra voldgraven.....	400
Litteraturliste	404

Resumé

Den arkæologiske metroudgravning på Københavns Rådhusplads i 2011-2012 frembragte mere end 2000 velbevarede tekstilfragmenter. Anlæggenes overordnede datering er 1675-1685, og 370 dragtdele er i afhandlingen udvalgt med det formål at belyse og nuancere vor viden om klædedragten hos 1600-tallets københavnere.

Især de mindre dragtdele, som hatte, strikkede handsker og strømper præger materialet. Genstandenes biografier er tydelige, og der kan udledes information om udseende, fremstillingsmetoder og anvendelse samt slidspor, reparationer og genbrug. Der ses en præference i, hvilke dragtdele der genanvendtes mest. Dragtdelene stammer overvejende fra mænd, især hovedbeklædninger og buksefragmenter. En del kan henføres til sømænd eller håndværkere. Kvinderne er kun sikkert repræsenteret ved få huer og livstykker, for kvindernes mange dragtdele af hør var ikke bevaret i voldgravsfyldet. Strikkede strømper og handsker blev anvendt af begge køn. Kun få dragtdele til børn er fundet, og de viser en tilpasning til børnenes alder i både dekoration og funktion. Der ses eksempler på dragtdele fra slutningen af 1500-tallet, mens størstedelen må dateres til omkring 1650-1660 og nogle til 1690'erne.

Afhandlingen konkluderer, at de arkæologiske tekstiler indeholder viden om fremstillingsteknikker, bæremåder og genbrugspræferencer og også bidrager med dragtdele, som hidtil ikke kendes fra historiske kilder. Deres unikke bevaringstilstand og mængde kan danne basis for endnu mange års forskning i klædedragten hos indbyggerne i 1600-tallets København.

Summary

The archaeological metro excavation at Københavns Rådhusplads (Copenhagen Town Hall Square) in 2011-2012 resulted in the finds of more than 2000 textile fragments, dating roughly to 1675-1685. 370 clothing objects were selected to form the basis of this thesis to shed light on the clothes worn by 17th century Copenhageners.

Especially the smaller clothing items, such as hats, knitted gloves and stockings dominate the material. The biographies of the objects are clear and information about shape, production methods, use/wear, alterations and reuse can be extracted. Clear preferences are noticeable as to which clothing items were reused the most.

Most of the clothing items belonged to men, such as headwear and trousers. Some could have belonged to sailors or craftsmen. Women's headwear and bodices are only present in a small amount, as many of the female garments were made of flax and, therefore, were not preserved. Knitted handwear and stockings were used by men and women alike. Only very few items belonged to children and they show adaptations made for small children of both practical and decorative kinds. A few items can be dated to the late 16th century or early 17th century, but most are dated to 1650s to 1660s, some even to 1690s.

In conclusion, the archaeological textiles generate knowledge about production techniques and provide insight to the use and reuse preferences. New clothing items have also been identified, which previously have not been found in historical sources. The unique amount and preservation conditions of the textiles ensure that many years of research in the clothing of 17th century Copenhageners have only just begun.

DEL I: KØBENHAVN, VOLDGRAVEN OG TEKSTILERNE

1. Dragtdele i dybet

Når jeg går gennem det gamle København, lukker jeg af og til øjnene for en stund. Jeg prøver at forestille mig byen, som den så ud for 400 år siden, da Christian IV var konge, og livet i byen var anderledes end i dag. Jeg ser for mig alle husene, de store kirker, de små gader og gyder, brosten og rendesten. Og jeg prøver at fornemme de mennesker, som engang kaldte byen for deres hjem. Det er disse fortidige københavnere, som, for at udfylde deres daglige gøremål, hver dag tog tøj på kroppen – tøj, som på et tidspunkt blev kasseret, og hvor noget af det endte i byens sløjfede voldgrav ved Vesterport. Det er lige her i København, ved menneskerne, tøjet og voldgraven, at min afhandling tager sin begyndelse.

Opfyldningen af den sløjfede voldgrav ved datidens Vesterport, den nuværende Københavns Rådhusplads, foregik i slutningen af 1600-tallet i forbindelse med moderniseringen af byens forsvarsværk. Fyldet udgjordes af en ressource, som byen vedblivende producerede, nemlig affald, der antageligt stammede fra mange forskellige, datidige københavnske indbyggere. Herved skabtes jordlag med en sur pH-værdi, som skulle vise sig gunstig for bevaringen af affaldets indhold af organisk materiale som tekstil, læder og træ. I forbindelse med flere udgravninger på pladsen, heraf metroudgravningen i 2011-2012 som den nyeste, fremkom mere end 2000 tekstilfragmenter af uld og silke, og deres mængde, mangfoldighed og fremragende bevaringstilstand må betegnes som unik i en arkæologisk sammenhæng. En umiddelbar fejlkilde er derimod de stort set manglende vegetabiliske fibre, som hør, nælde og bomuld. Som basis for denne afhandling har jeg udvalgt 370 tekstile genstande, der kan belyse 1600-tallets klædedragt i København.

Problemstilling

Netop 1600-tallet er noget forsømt, når det kommer til den arkæologiske forskning i klædedragt. Fra de forhistoriske perioder og middelalderen har arkæologiske tekstiler i de seneste år været omdrejningspunkt for megen forskning med inddragelse af nye, naturvidenskabelige metoder (Frei 2010; Brandt 2014), og inden for den historiske arkæologi har især 1700-tallet tiltrukket opmærksomhed hos tekstilarkæologerne, med tekstiler fra udgravninger på Esplanaden og Churchillparken i København (Borake 2008; Ringgaard 2010a). Information om 1600-tallets klædedragt har derimod primært været baseret de kongelige dragtsamlinger samt skriftlige og ikonografiske kilder, som testamenter, skifteprotokoller og brevsamlinger,

men også malerier, kobberstik og prospekter. Dette har resulteret i en noget ensidig fremstilling af periodens dragt, som først og fremmest afspejler den mere velstående del af befolkningen, der kunne bekoste at få fremstillet de fornemme dragter samt dokumenter og malerier, som blev bevaret for eftertiden. Skønt arkæologiske beklædningsdele fra 1600-tallet eksisterede før metroudgravningen ved Københavns Rådhusplads, og at udvalgte dragtdele tidligere er blevet analyseret (Warburg 1986; Ringgaard 2010a), er det først med denne afhandling, at et så stort, velbevaret og mangfoldigt materiale fra samme lokalitet og med samme overordnede datering bliver analyseret. Det unikke består i, at tekstilerne stammer fra flere niveauer af samfundet og ikke kun fra samfundets øverste lag. De mange dragtdele giver mulighed for mere indgående at undersøge forhold omkring klædedragten for 1600-tallets københavnere. Tekstilernes styrke er, at de er reelle, fysiske genstande, hvis størrelse, fremstillingsmetoder, anvendelse og biografi kan kortlægges, og hvorfra prøver til naturvidenskabelige analyser kan udtages.

Gennem analyser af de 370 tekstile genstande, er det afhandlingens mål at skabe et mere nuanceret billede af klædedragten i 1600-tallets København. Jeg ønsker at belyse og diskutere tekstilernes produktion, anvendelse og genbrug; dragtdelene hos mænd, kvinder og børn samt forståelse af begrebet *mode* i en 1600-tals kontekst. Metoden omfatter dels *tekniske analyser*, som skaber grundlag for at genskabe tekstilernes biografi og følge dem fra produktion, slid og reparation til genbrug og udsmidning; dels *formanalyser*, med inddragelse af rekonstruerede genstande for at afklare dragtdelenes størrelse og montering. Dertil kommer *typologiske analyser*, som skal klarlægge genstandenes indbyrdes typologiske forhold, hvad enten disse afspejler kronologi, køn, status eller praktisk anvendelse. Endelig er der foretaget *naturvidenskabelige analyser* i form af HPLC farveanalyser (high-performance liquid chromatography) fra 45 genstande for at belyse brugen af farvestoffer og farvernes betydning i dragten generelt. For at kontekstualisere genstandene yderligere, inddrages i afhandlingen samtidige arkæologiske og historisk bevarede dragtdele samt ikonografiske og skriftlige kilder. Dette gøres med en kildekritisk tilgang, hvor der især lægges vægt på kildernes modsætninger og sammenfald i henhold til klædedragten. Dette er dermed en arkæologisk afhandling med inddragelse af andre kildetyper.

Tid, sted og sprog

Afhandlingen tager afsæt i de tekstilfund fra Københavns Rådhusplads (*Rådhuspladsen* i det følgende), som blev udgravet i 2011-2012, en udgravning jeg selv deltog i som feltarkæolog. Ved udgravningen fandtes omkring 2000 tekstilfragmenter, og af disse er blevet udvalgt 310 genstande, der egner sig til belysning af klædedragt. Dertil kommer 60 genstande fra tidligere udgravninger på Rådhuspladsen, som det er relevant at inddrage. Disse stammer primært fra 1941, hvor man opførte en underjordisk toiletbygning (Lyne &

Dahlström 2015, 23). Mange af tekstilernes præcise udgravningssted kendes ikke, men da toiletbygningen blev nedgravet midt i voldgraven og ligheden med de nyfundne tekstiler er stor, antages det, at de ældre fund også stammer fra voldgravsfyldet. Voldgravens størrelse og dominans på pladsen taget i betragtning, er dette ganske sandsynligt, og disse tidligere opgravede tekstiler er derfor inkluderet som primært materiale i afhandlingen. Fundene er hidtil gået under betegnelsen *jordfund* eller *voldfund* (Warburg 1986, 79), og i afhandlingen er det udspecificeret, hvornår der er tale om fund fra hhv. de gamle og de nye udgravninger.

Afhandlingens fokus er på 1600-tallets klædedragt og skal ikke ses som en samlet analyse af alle tekstiler fra Rådhuspladsen. Når fokus netop lægges på udvalgte dragtdele frem for analyser af hele det tekstile materiale, skyldes det først og fremmest en temmelig høj fragmenteringsgrad ved mange af tekstilerne samt behovet for et klart fokus og en tydelig afgrænsning i afhandlingen. At registrere og analysere alle tekstilfragmenterne ville sprænge afhandlingens tidsmæssige rammer, så derfor er kun de tekstiler valgt, der indeholder mest information om datidens klædedragt og dermed datidens mennesker. Sandsynligvis stammer mange af de tilbageværende, opklippede fragmenter også fra klædedragt og vil senere kunne inddrages i større statistiske analyser af tekstile teknikker, som vævninger, spinderetninger. Omvendt er det heller ikke afhandlingens mål at skabe et fuldstændigt overblik over alle 1600-tallets dragtdele og modeskift, men det er målet at bidrage til diskussionen af klædedragten i perioden. De arkæologiske fund er afgørende for, hvilke dragtdele der kan diskuteres – de alene sætter dagsordenen for afhandlingens indhold.

Datering og periode

Voldgravsfyldet på Rådhuspladsen er, primært ud fra kridtpibefragmenter, mønter og keramik, overordnet dateret til slutningen af 1600-tallet, fra 1660'erne til 1690'erne (Lyne & Dahlström 2015, 272; 287). Tekstilerne kan imidlertid have været anvendt mange år før de blev smidt ud, og deres omløbstid eller livscyklus bliver dermed vigtig at forholde sig til (Andersen 2012, 15). Afhandlingens overordnede analyseramme er derfor sat fra år 1600 til år 1700, dog med inddragelser af ældre eller yngre materiale for at perspektivere fundene. Arkæologiske udgravninger fra denne periode hører under den *historiske arkæologi*, som defineres af en arkæologisk metode i perioder med tilstedeværelse af skriftlige kilder. I afhandlingen skal begrebet historisk arkæologi primært anvendes i en efterreformativ kontekst, også kaldet *nyere tid*, om tiden fra 1536 og frem (Høst-Madsen 2012, 39).

Geografi

Eftersom tekstilerne stammer fra voldgravsfyld i København, vil meget af afhandlingen fokusere på klædedragten i netop denne by. København var hovedstad for kongerigerne Danmark-Norge, men jeg vil primært inddrage det nudanske område som referencemateriale. Der skal også trækkes kortere tråde til dele af Skandinavien, som Sverige, Norge, Island og Færøerne, og længere tråde til dele af Europa, som Nederlandene, Tyskland, England og Frankrig.

Sprog

Afhandlingen er skrevet på dansk, som er mit modersmål. Væsentligt for mit valg af sprog var inklusionen af det begrebsapparat, som i 1600-tallet anvendtes for dragt og dragtproduktion, altså den datidige danske dragtterminologi. Terminologien lader sig ikke oversætte til nudansk i en 1:1 udgave, men kan bruges til at belyse dragtdelenes anvendelsesmåder og i nogle tilfælde også koble de tekstile fragmenter med bestemte datidige termer. Det er min intention, at afhandlingen senere skal oversættes til engelsk. Afhandlingens database og katalog er derfor allerede skrevet på engelsk (bilag 12).

2. Forskningshistorie

Fra sjove, gamle klude til forskning

Inden for det danske område har forskningen i historisk-arkæologiske tekstiler en ganske kort tradition, der først tog sin begyndelse i 2000'erne. Det skyldes flere ting. En decideret mangel på fund drejer det sig ikke om, for opsamlede og udgravede tekstiler fra den københavnske undergrund findes i et relativt stort omfang, både på Nationalmuseet og Københavns Museum. Derimod er det et problem, at mange af fundene savner en præcis proveniens, beskrivelse af fundomstændighed samt datering. En generel manglende interesse i de arkæologiske tekstiler (og mange andre historisk-arkæologiske fund), syntes at præge billedet i midten af 1900-tallet, og selvom man tilsyneladende var opmærksom på fundenes værdi i forhold til at kunne belyse aspekter som brug, reparation og mode, udkom ingen videnskabelige artikler om fundene. Tekstilfundene fra Rådhuspladsen blev i 1941 nævnt i avisartikler, som kuriøse, underholdende indslag (Politiken 12. okt. 1941, bilag 5). I en artikel fra Politiken 10. nov. 1941 ses museumsinspektøren for Københavns Bymuseum iført flere hatte fra Rådhuspladsen og teksten lyder: "*Museumsinspektøren demonstrerede, hvor Hattene var velbevarede, og han tog dem under Forsamlingens Jubel paa Hovedet for at anskueliggøre, hvordan Københavnerne har set ud paa Frederik III's Tid*" (Politiken, 10. nov. 1941, bilag 5). Fundene blev således en kilde til morskab, men ikke videnskab. Det hænger muligvis sammen med en herskende holdning om, at studiet af klædedragt var uakademisk (Kawamura 2011, 93). Sandsynligvis spillede det ligeledes en rolle, at klædedragts historie kunne belyses af andre kilder, som ikonografiske og skriftlige, og de arkæologiske tekstilers vidnesbyrd blev måske blot set som et ubetydeligt supplement hertil.

I 1970'erne kom der fokus på den historiske arkæologi, men tekstilerne ofrede man endnu ikke megen tid på. Nogle tekstiler fra en 1700-tals fyld ved Toldbodgade blev kort nævnt i Nationalmuseets Arbejdsmark i 1974 (Wieth-Knudsen, 1974, 160 f.). Et udvalg af strikkede handsker blandt de mange løse jordfund fra København blev beskrevet og tolket af Lise Warburg i en artikel fra 1986, hvor forfatterinden gjorde opmærksom på, hvor overset denne fundgruppe var (Warburg 1986). Fyldigere analyser blev udført i 1981 af tekstilforsker Else Østergård af de tekstiler, som undersøgte i forbindelse med restaureringen af kisterne til Christian IV's børn Frederik Christian (1625-1627) og Maria Cathrine (1628-1628). Undersøgelsen kan måske ikke betegnes som en arkæologisk udgravning, men er beslægtet hermed, og de københavnske, arkæologiske tekstiler blev inddraget som komparativt materiale (Paludan 1988; Warburg 1988).

I 2000-2001 undersøgte Helsingørs Museer en krypt fra 1700-tallet i Helsingør Domkirke, Skt. Olai Kirke, og stødte her på mange velbevarede grave. Dragterne blev imidlertid blot overordnet beskrevet i en artikel i Helsingør Museers Årbog (Aagaard 2001), og kisterne og deres indhold blev dækket til igen uden at gennemgå grundigere analyser (Bill-Jessen 2014, pers. med.). Nævnes skal også Østergårds publikation af nordbodragterne fra Grønland fra 1300-1400-tallet, som belyser mange relevante tekniske aspekter af klædedragten (Østergård 2003). Med Københavns Museums udgravninger i 2003 og 2006 af et 1700-tals lossepladsfyld i Frederiksstaden, ved A.P. Møller-Mærskes Hovedsæde på Esplanaden, ved Amalienborg Slot og ved Churchillparken, skete der en udvikling i den historisk-arkæologiske tekstilforskning (Høst-Madsen 2012; Lund et al. 2004; Jensen 2006). Udgravningerne frembragte en mængde nye tekstilfund, som tilhørte forskellige segmenter af Københavns daværende befolkning. Tekstilerne er analyseret i udvalg, dels af arkæolog Trine Borake i hendes magisterkonferens-speciale fra 2008, hvor hun kritisk diskuterede forskellen på de arkæologiske og historiske kilder til information om klædedragten i 1700-tallet (Borake 2008); dels er de fildede og strikkede fund fra Esplanaden og Churchillparken analyseret i konservator og arkæolog Maj Ringgaards ph.d.-afhandling, som fokuserede både på det arkæologiske tekstilmateriale og på forholdet mellem tekstilers farve og bevaring i jorden (Ringgaard 2010a & b). Ringgaard har senere udgivet flere artikler om samme emner (Ringgaard 2014a; 2017a; 2017b; 2017c). En samlet typologisk-kronologisk analyse af sko fra 1300-1800-tallet blev foretaget af arkæolog og ph.d. Vivi Lena Andersen. Selvom det her var læder – og ikke tekstil – der var i fokus, anvendte Andersen mange af de samme metoder som i tekstilforskningen, og afhandlingen havde en holistisk tilgangsvinkel, hvori skoens fremstilling, anvendelse, slidspor, sociale markører og fysiske indvirkning på foden diskuteredes (Andersen 2016). Udviklingen inden for den danske historisk-arkæologiske tekstil- og dragtforskning er dermed gået fra at fokusere på dragtdelenes formidling til seriøse analyser, fortolkninger og kontekstualiseringer; et spor som jeg agter at følge i min søgen efter at skabe arkæologiske nuancer i vor viden om 1600-tallets klædedragt.

Paralleller til tekstilerne fra Rådhuspladsen findes i andre større, europæiske byer, hvoraf nogle få skal nævnes her. I Oslo udgravede man i 1977 et opfyldslag i Revierstredet 5-7 med fund fra 1600-tallet, og ikke overraskende minder mange af dem om Rådhuspladsens genstande. 127 tekstilfragmenter blev udgravet, heraf både vævede og strikkede fragmenter, men ikke mange hele dragtdele (Kjellberg 1981). En stor mængde arkæologiske tekstiler blev ligeledes udgravet i et voldgravsfyld i den hollandske by Groningen i år 2000, dateret til 1577-1600. De blev analyseret af arkæolog Hanna Zimmerman, og her fandtes hele dragtdele, der er nogle af de tidligste i en europæisk sammenhæng (Zimmermann 2007). Londons undergrund er tillige udgravet adskillige gange, så Museum of London råder over en stor samling

arkæologiske tekstiler, flest fra middelalderen og indtil ca. 1580 (Crowfoot et al. 1992; Staniland 1997). Tekstil- og kulturarvsspecialisten Jane Malcolm-Davies forskede for nylig i strikkede hatte fra 1500-tallet, et arbejde som også inkluderede et par danske fund (Malcolm-Davies & Davidson 2015; Malcolm-Davies 2016).

Andre historisk-arkæologiske kontekster omfatter forliste skibe, som de svenske fund fra skibet "Vasa", der sank i 1628 i Stockholm og fra skibet "Kronan", som sank i 1676 ud for Ølands sydøstlige kyst. Vasa-skibets tekstiler er ikke endnu ikke publiceret samlet, men nævnes i en mindre artikel (Vilner 2012). Studerende i tekstilvidenskab Helena Lundin analyserede for nyligt de strikkede tekstilfragmenter fra Kronan i en bacheloropgave ved Uppsala universitet (Lundin 2016), men også her mangler endnu en samlet publikation af fundene. Nævnes skal tillige de mange fund af velbevarede 1600- og 1700-tals dragtdele fra Svalbard, hvor både danske, norske og hollandske hvalfangere levede og blev begravet (Lütken 1983; Albrethsen 1987; Vons-Comis 1987; 1988, Jensen 1989).

Dragtforskningen inden for andre fagdiscipliner

Forskningen i 1600- og 1700-tallets klædedragt har gennem årene fundet sted inden for mange andre fagdiscipliner end den arkæologiske. Først og fremmest findes mange dragter i danske og internationale museumssamlinger, som Kongernes Samling på Rosenborg Slot, Victoria & Albert Museum i London, Hessischen Landesmuseum Darmstadt og The Metropolitan Museum i New York. De danske kongelige dragter fra 1600-tallet blev analyseret af kunsthistorikeren Sigrid Flamand Müller, som udgav dem under sit pigenavn Christensen i "Kongedragterne fra 17. og 18. Aarhundrede" (Christensen 1940a & b). Dragterne er siden fremstillet i talrige publikationer af konservator Katia Johansen (Johansen 1990; 1993; 2001; 2008). De tilsvarende svenske kongelige dragter fra 1600-tallet i Livrustkammaret i Stockholm, er analyseret af doktor Lena Rangström (Rangström 2008) og i lektor Cecilia Aneers afhandling, hvor især dragternes fremstillingsmetoder blev diskuteret (Aneer 2009). En drejning fra analyse til rekonstruktion tog den engelske dragtforsker Janet Arnold, som i serien "Patterns of Fashion, 1-4" (Arnold 1964; 1977; 1985; 2008) ikke blot analyserede, men også mønstertegnede mange (højstatus) dragter fra de europæiske museumssamlinger med det formål, at læseren selv havde mulighed for at genskabe dragterne. Publikationerne må med deres detaljeorientering, tegninger og billedrigdom ses som foregangsværker inden for den del af dragtforskningen, som omhandler skrædderi og rekonstruktion. Museumsinspektørerne Susan North og Jenny Tiramani byggede videre på Janet Arnolds viden med publikationer, der, med udgangspunkt i de originale dragter, viser fulde sekvenser af den måde, dragterne

blev syet på og således er brugervenlige for museer, private, rollespillere og *reenactors*, som ønsker at prøve kræfter med de gamle teknikker (North & Tiramani 2011; 2012).

Ligeledes er skriftlige og ikonografiske kilder anvendt af flere forskellige forskere til belysning af klædedragtens historie. Den forhenværende museumsinspektør ved Nationalmuseet Ellen Andersen skrev om strømpens historie (Andersen 1953) og senere om "Danske Bønders Klædedragt" (Andersen 1960), som mest omhandler dragten i 1800-tallet, men trækker tråde tilbage til 1600- og 1700-tallet. Andersen udgav tillige "Moden i 1700-årene" (Andersen 1977). Andersen anvendte både malerier og etnografiske tekstiler og vidnesbyrd som kilder, men angav ikke altid, hvorfra hun havde sine oplysninger eller hvor gamle de afbildede genstande var. Kunsthistorikeren Rudolf Broby-Johansen udgav et oversigtsværk over klædedragtens udvikling fra oldtiden frem til 1950 (Broby-Johansen 1953). Værket var tæt pakket med information, som primært trækker på kunsthistoriske og historiske kilder. I 1975 udkom forhenværende museumsinspektør i Den Gamle By Erna Lorenzens "Folks tøj i og omkring Århus ca. 1675-1850", hvis primære kildemateriale var skifteprotokoller og optegnelser over varelagre (Lorenzen 1975). I 1982 skrev etnologen Hanne Frøsig Dalgaard om klædedragten i årene 1620-1720 (Frøsig 1982). Frøsig Dalgaard har tillige udgivet talrige bøger om klæders fremstilling og om luksuslovgivninger (Frøsig Dalgaard 1980; 1989; 2015). Historiker Camilla Luise Dahl har især beskæftiget sig med skifteprotokoller og epitafiers vidnesbyrd om borgernes klædedragter i 1500- og 1600-tallet (Dahl 2008, Dahl & Jones 2009 og Dahl et al. 2015). Dahl har ligeledes transskriberet andre historiske kilder som testamenter og gavebreve, der indeholder information om borgeres klædedragt i middelalderen og frem (eksempelvis Dahl 2014a; 2014b).

Selvom oplysninger om klædedragten hos borgere og mindre bemidlede folk kan udledes af skifteprotokollerne, er det overordnet samfundets øvre del, som præger de historiske kilder som malerier og skriftlige vidnesbyrd. De arkæologiske fund fra mindre bemidlede folk kan derfor bidrage med ny viden i spændingsfeltet mellem arkæologi, historie og dragthistorie.

3. Udgravninger på Københavns Rådhusplads

Udgravningshistorik

Udvidelsen af Københavns Metro Cityring (2010-2019) bevirker, at store dele af byen i disse år opgraves, og i den sammenhæng er der foretaget arkæologiske udgravninger ved udvalgte stationsområder. Det er Københavns Rådhusplads (KBM 3827), Kongens Nytorv (KBM 3829), og Gammel Strand (KBM 3828) i den indre del af København, samt Assistens Kirkegård (KBM 3830) på Nørrebro, lidt uden for den gamle bymidte (Lyne & Hansen 2017, 65). Tekstmaterialet fra metroudgravningen på Københavns Rådhusplads udgør det materielle grundlag for denne afhandling, og på lokaliteten er der tidligere foretaget adskillige udgravninger, hvorved der også fandtes tekstiler.

Ved sløjfningen af den gamle Vesterport og Gyldenløves Bastion i 1886 foretog Nationalmuseet en udgravning, hvor den såkaldte "Luciedam" udgravedes. Der findes ingen tegninger over, hvor arbejdet præcist fandt sted, og det må have haft en anseelig dybde, eftersom man tilsyneladende ikke blot fjernede bastionen, men også stødte på en gamle møllerende i den sløjfede voldgrav under den nordlige del af bastionen. Her fandtes tekstiler, som er bevaret i Nationalmuseets samling, med numrene D6711a-g og D9818 (Grinder-Hansen 2015, pers. med.). Gennem resten af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet foretoges flere bygningsarbejder på stedet, ikke mindst da det nye rådhus blev anlagt fra 1892-1905 (Lyne & Dahlström 2015, 27). Fra udgravningerne til disse er der ikke registreret tekstiler.

I 1941 gravede man ved den nordlige del af Rådhuspladsen, idet en underjordisk toiletbygning skulle anlægges, og herved fremkom en anseelig mængde tekstiler. Der eksisterer ingen egentlig rapport fra udgravningen, men Københavns Museum råder over optegnelser og fundprotokoller, hvori tekstilerne er beskrevet og tegnet (Københavns Museum, Jordfund 1941: 140-149). Udgravningen tiltrak mediernes opmærksomhed, og flere forskellige aviser beskrev arbejdet og fundene i løbet af 1941 (BT Aften 12. sept. 1941; Politiken 12. okt. 1941; Politiken 10. november 1941, bilag 5). Herfra stammer alle tekstiler, hvis fundnummer begynder med 1941.

Nogle år efter, i 1944, blev flere beskyttelsesrum nedgravet under Rådhuspladsen i forbindelse med 2. Verdenskrig (Politiken 26. nov. 1944, bilag 5). Ved disse gravninger strejfede man igen den gamle voldgrav, men kun ét enkelt tekstilfund blev registreret, nemlig en strømpe med museumsnummeret 1944:131, som er beskrevet i udgravningens fundprotokol (Københavns Museum, Jordfund 1944, nr. 131).

En mængde løsfund fra Københavns Rådhusplads er gennem årene blevet indleveret til Nationalmuseet og inkluderet i opsamlingsregistreringer i 1980'erne. Deres præcise fundomstændigheder kendes desværre ikke (Grinder-Hansen, pers. med. 11. feb. 2015). Tekstilerne har numrene D21-26/1985, D28-33/1985, D37-45/1985, D47/1985, D49/1985, D61/1986 og D86/1989 og er i Nationalmuseets samling.

Fælles for de ældre udgravninger er, at man sandsynligvis fandt langt flere tekstiler, end der er noteret i protokollerne og bevaret i samlingerne, idet der synes at have foregået en vis sortering i de registrerede tekstiler. Dette udleder jeg af, at der kun er bevaret hele dragtdele, som hatte, vanter og strømper, mens de afklippede fragmenter – som i den grad var i overtal på den seneste udgravning af Rådhuspladsen i 2011-2012 – hverken blev registreret eller gemt.

Udgravningsmetoder på Københavns Rådhusplads 2011-2012

Ved den seneste udgravning på Københavns Rådhusplads fandt arkæologerne mange strukturer og genstande med dateringer fra ca. 1000-1800 e.Kr., heriblandt en gravplads fra den sene vikingetid eller tidlige middelalder, et vejforløb fra middelalderen, portfundamenter og voldgravsforløb fra senmiddelalderen, dele af en vandmølle og møllerende i den gamle voldgrav fra begyndelsen af 1600-tallet, samt opfyld af samme møllerende fra slutningen af 1600-tallet (Lyne & Dahlström 2015, 112; 131; 184; 199 ff.; 240; 263 ff.). Fig. 3.1. viser udgravningen af voldgravsfyldet i felt 3.

Udgravningen blev foretaget stratigrafisk med single context-metoden, hvor hvert enkelt lag fjernes fra toppen og ned, for på denne måde at kunne genskabe den handlingssekvens, hvormed lagene blev deponeret (Lyne & Dahlström 2015, 41). Teoretisk set vil de øverste lag være de yngste, og lagene bliver ældre, jo længere ned man graver. Den enkelte enhed/kontekst registreres for sig og tolkes som en selvstændig hændelse (Roskams 2001, 140). I udlandet er metoden blevet benyttet i en årrække (Westman 1994), og også ved danske udgravninger i 1990'erne blev metoden delvist benyttet (Kristensen 2005, 74). Først i 2000'erne tog danske museer metoden til sig for alvor, og især ved byarkæologiske udgravninger – både af forhistorisk og historisk karakter – har single context-metoden store fordele ved registrering og tolkning af mange ophobede lag. Således brugte man metoden ved både udgravningen af vikingetidsbebyggelsen ved Viborg Sønderlø (Thomsen 2006, 1-4) og ved alle metroudgravningerne

Fig. 3.1. Udgravningen på Københavns Rådhusplads 2011-2012, felt 3. Fotos: Københavns Museum).

foretaget af Københavns Museum i 2010-2014. Ved sidstnævnte udgravninger fungerede single context-metoden fint til langt de fleste lag, og hvor moderne rør og nedgravninger blev fjernet, opstod der undervejs også profiler, som hjalp til at bekræfte forløbet af den overordnede stratigrafi. I voldgravsfyldet på Rådhuspladsen kunne jeg imidlertid ved selvsyn konstatere, at det i praksis var vanskeligt at skelne de enkelte lag fra hinanden, idet de var forholdsvis ens. En af ulemperne ved single context-metoden kan være, at metoden skaber mange små lag, som efterfølgende skal sættes i kontekst, og det stiller store krav til efterbearbejdelsen af materialet (Roskams 2001, 141). Bruger man kun denne metode, går man samtidig glip af de overordnede visualiseringer af stratigrafier, som profiltegninger giver.

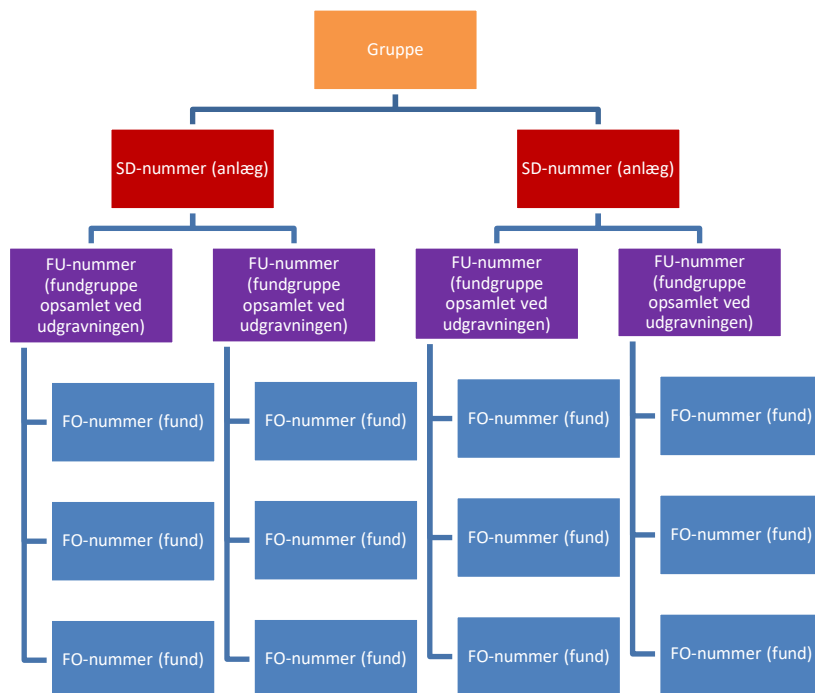

Fig. 3.2. Forholdet mellem grupper, SD-numre, FU-numre og FO-numre.

Hvert udgravet lag blev tildelt et SD-nummer (*Stratigraphic Object Deposit*), og fundene fra det pågældende lag blev samlet i poser, opdelt efter materialetype, som blev navngivet med et FU-nummer (*Finds Unit*). Først ved den efterfølgende registrering på museet fik hvert enkelt fund sit eget FO-nummer (*Finds Object*) (Lyne & Dahlström 2015, 60). På grund af tekstilernes store mængde, blev kun de største fragmenter tildelt eget FO-nummer (men stadig adskilt for hvert anlæg), mens tekstilfragmenter med ukendt funktion, men med samme vævning og kvalitet, blev samlet under ét FO-nummer. Der findes således mange fragmenter under de fleste af FO-numrene; heraf kommer underinddelingerne a, b, c i kataloget. I forbindelse med udarbejdelsen af udgravningsrapporten blev alle SD-numre fra samme overordnede hændelse inddelt i grupper (*Groups*), og disse blev dateret, primært baseret på stratigrafi og indholdet af fund (se bilag 2 for liste over de i afhandlingen inkluderede grupper og deres datering). Forholdet mellem grupper, SD-, FU-, og FO-numre er illustreret i fig. 3.2.

Voldgrav og opfyldslag

Indtil voldenes fald i 1850'erne var området ved Rådhuspladsen en del af Københavns vestlige grænse. De arkæologiske udgravninger fra 2011-2012 viste, at afgrænsningen allerede fra senmiddelalderen bestod af en vold og voldgrav, som blev omformet og udbygget gennem tiden, således at den ved 1600-tallets begyndelse bestod af to porte; den indre placeret foran den nuværende Vestergade og den ydre på en

halvcirkulær banke, hvorimellem der fandtes broer (Lyne & Dahlström 2015, 221 f.). Det ældste kort over København fra omkring 1590 viser denne konstellation (fig. 3.3). I begyndelsen af 1600-tallet fungerede voldgraven ved Vesterport ikke mere som en reel voldgrav, men blev i stedet anvendt som base for en vandmølle med tilhørende møllerende, som blev opført af Christian IV (Lyne & Dahlström 2015, 231). Både møllerenden og det resterende voldsystem blev sløjfet i 1660'erne, da hele forsvarsværket gennemgik betydelige forandringer. Frederik III opførte en ny vold med store, femkantede bastioner samt en voldgrav længere mod vest, kaldet "Stadsgraven", og en ny Vesterport blev opført foran den nuværende Frederiksberggade (Nielsen 1889, 3). Ifølge historikeren Nielsen blev dette påbegyndt i 1668-1669, og den gamle voldgrav og møllerende skulle i den forbindelse være blevet fyldt op med jord fra de sløjfede volde (Nielsen 1882, 763). Dette stemmer imidlertid ikke overens med de arkæologiske udgravninger, som viste, at fyldet, i hvert fald på dette sted, nærmest udelukkende bestod af affald, der kan dateres overordnet til 1675-1685 (Lyne & Dahlström, 265).

Hvordan selve opfyldningen af voldgraven foregik og over hvor lang tid, forsøgte udgravningen i 2011-2012 også at besvare. Det viste sig, at deponeringen af affaldet skete over en forholdsvis kort periode og på en usystematisk måde, nok ved aflæsning af lad med affald fra voldgravens kant (Lyne & Hansen 2017, 69) Allerede inden sløjfningen af volden og voldgraven ved Vesterport, lader det til, at byens forsvarsværk blev brugt til affaldsdeponering, idet flere forordninger forbyder udkastning af affald på voldene (Nielsen 1874, 756-57). Dette kan læses i Christian IV's "Forordning om Gadernes Renlighed" fra 5. maj 1647, der blev gentaget af Frederik III 13. dec. 1664. Heri nævnes at: "[...] Befindes nogen wed nat eller dag aff huuse eller kieldere v-reensel [urenlighed] at vdbere eller vdbere lade och det udj eller wed stranden, paa gader, publique steder, torffuene [torvene], wed voldene eller paa andris fortoug [fortov] at kaste och henføre, bøde derfor første gang 6 Mk. [...]"

Fig. 3.3. Kort over København fra ca. 1590 (Det Kongelige Bibliotek).

I forordningen nævnes, at affaldet skal køres af vognmænd hen til "anviste pladser", men disse er ikke nærmere beskrevet. De arkæologiske udgravninger viser netop, at meget af affaldet ikke blev kørt langt væk fra byen, men i stedet blev brugt som opfyld ved sløjfning af den gamle voldgrav. Allerede i middelalderen begyndte byen at vokse, både i omfang og højde, ved opfyldning af folks affald, og i 1500-tallet etablerede man den formentlig første reelle plads til henlæggelse af affald ved Bremerholmen for at gøre denne landfast (Andersen 2012, 80). Senere fulgte andre store udvidelsesprojekter i byen, som anlæggelsen af Christianshavn i 1617 og Frederiksstaden i midten af 1700-tallet; begge opført på affaldsopfyldninger.

Tekstilerne fra Rådhuspladsen kan, ligesom de øvrige fund, karakteriseres som *sekundært affald*, deponeret et sted, hvor det ikke oprindeligt blev anvendt (Schiffer 1972, 161). Det er afhandlingens overordnede hypotese, at tekstilerne stammer fra forskellige sociale grupper af 1600-tallets Københavnerne, og at disse afspejles af fundmaterialet (Rathje & Murphy 1992). Folk boede tæt, så fattige og velhavende levede dør om dør med hinanden, og alles husholdningsaffald skulle deponeres på gaden, hvor skarnsvognen kunne afhente det (Strømstad 1982, 105; Wiene 2013, 136-137). Ofte blev det dog spredt forinden, ligesom klunsere huserede. Det må derfor forventes, at affaldet fra de forskellige sociale grupper blev blandet, enten på gaden, eller når det senere blev hentet af skarnsvognen. Håndteringen af affaldet var et problem i København gennem hele 1600-tallet, hvilket kommer til udtryk gennem de mange kongelige forordninger om stadens (u)renlighed, som blev udsendt gennem århundredet (Nielsen 1874, 619-25; 1877a, 519).

Udgravningerne fra Rådhuspladsen viste, at affaldet kom fra mange forskellige kilder. Håndværk og handel var repræsenteret af økser, save, file, hamre, søm, slagger, læderfraskær, kniplepinde, klædeplomber, reb, tønder og mønter. Meget affald var bygningsrelateret, såsom vinduesglas, gulv- og vægfliser, tagsten, mursten og fragmenter af møllesten. Den hjemlige husholdning var også repræsenteret i form af jydepotter og anden keramik, stentøj, flasker, stegepander og koste, mens affald fra selve måltiderne kom i form af drikkeglas, majolika, fajence, dyreknogler og bestik. Fra det øvrige hjem var der kakkelovnsfliser, en keramiklampe og lyseholdere, mens personligt udstyr var repræsenteret af tekstiler samt kridtpiber, nåle, kamme, nøgler, boghængsler, spillebrikker, sparebøsser og armbånd. Affald med militært islæt var tillige at finde, som kanonkugler, musketkugler, sporer og kårdehåndtag (Lyne & Dahlström 2015, 267). Ud over de nævnte genstande bestod opfyldslagene i voldgraven af madrester og staldmøg. Fundene viser en enestående mangfoldighed og udsnit af byens offentlige såvel som personlige rum i 1600-tallet (Lyne & Hansen 2017, 69 ff.).

4. Fra affaldsjord til museumsbord

Registrering og konservering

Metroudgravningen var præget af et konstant tidspres, og det blev derfor ikke prioriteret at registrere tekstilerne *in situ*.

Umiddelbart efter fremdragelse blev de lagt i lukkede plastikposer med en anelse vand og opbevaret på køl.

Herefter blev tekstilerne kørt til Københavns Museum, hvor de fleste tekstiler blev vasket og opbevaret i rene, vandfyldte plastikposer i overensstemmelse med Københavns Museums registreringspraksis. At de blev vasket viste sig efterfølgende at medføre problemer i forhold til bevaringen af især plantefibre, som skylles væk ved processen, og generelt presses flere jord/støv partikler ind i tekstilerne ved vask, selv med en blød vandstråle (Ringgaard 2010a, 227; 270). Den i forvejen sparsomme tilstedeværelse af plantefibre blev ved den efterfølgende fundbearbejdning endnu mindre, og det er ærgerligt ud fra et bevaringsmæssigt synspunkt. Omvendt havde registreringen af tekstilerne været vanskelig, hvis de havde været alt for omsluttet af jord, og en helt lavpraktisk udvælgelse af de bedst bevarede tekstiler til konservering havde nærmest været umulig. Der ses dermed både fordele og ulemper ved vask af tekstilerne. Genstandene var velbevarede i forhold til tekstilers ellers sjældne forekomst i arkæologiske udgravninger. Vævninger, syninger og mønstre kunne registreres, og nogle fragmenter syntes stadig tydeligt farvede. Tekstilerne blev registreret i databasesystemet *Intrasis*. I alt blev 830 FO numre registreret som tekstilfund, hvilke inkluderer mere end 2000 løse fragmenter.

Omkring 460 FO-numre blev efter udgravningens afslutning frysetørret ved atmosfærisk tryk på Københavns Museum ved konservator Julie Kofod Hansen. 58 tekstiler blev sendt til konservering på Nationalmuseets Bevaringsafdeling i Brede, mens 15 FO-numre blev konserveret som en del af undervisningen på Konservatorskolen i København. Efter frysetørningsprocessen blev en del af tekstilerne meget skrøbelige, med dryssende fibre, og de blev derfor håndteret forsigtigt i analyseprocessen. Om tekstilerne fra de ældre udgravninger blev konserveret vides ikke præcist, ej heller hvilken metode, der i så fald blev anvendt. Tekstilerne blev vasket og er i pæn stand i dag, til trods for lidt skimmel, som i tidens løb er vokset frem ved opbevaringen på museets magasiner.

Fig. 4.1. Registrering af tekstiler på Københavns Museum.

Naturlige, ufrivillige og bevidste afgrænsninger

Der kan erkendes flere faser i den udvælgelsesproces, som tekstilerne gik igennem, før de kunne inkluderes i afhandlingen. Det fremgår af fig. 4.2 at der allerede inden udgravningerne skete en formindskelse af affaldets oprindelige indhold af tekstiler på grund af forskellige bevaringsfaktorer. Materialerne uld og silke er fremherskende, fordi jordbundsforholdene i voldgraven har en gunstig effekt på bevaringen af animalske fibre. Vegetabiliske fibre, som eksempelvis hør og bomuld, nedbrydes derimod under sure forhold og findes derfor kun i et begrænset omfang i materialet (Ringgaard 2010a, 204). Dernæst var selve udgravningen også en udvælgelse, for kun en (sandsynligvis lille) del af alle de oprindelige tekstiler blev fundet og bragt hjem til museet. Her foretoges igen en udvælgelse af, hvilke tekstiler, der skulle kasseres og hvilke, som skulle konserveres.

Selv efter konserveringen, forsvandt nogle af tekstilerne. Årsagen er ukendt, men det skyldes sandsynligvis de mange forskellige museumsfolk og processer, som tekstilerne over en lang årrække er indgået i, så som fragt til og fra museet, opbevaring på magasiner, indlemmelse og udtagning af museernes samlinger. Forsvundne tekstiler kan især konstateres ved de ældre fund fra 1941, hvor flere inventarnumre ikke kunne opdrives. En mulig forklaring er, at tekstilerne blev sendt til konservering og der mistede deres oprindelige numre, men i stedet fik tildelt et konserveringsnummer. Både Københavns Museum og Nationalmuseet er imidlertid i gang med opfattende gennemgange af deres magasinbeholdninger, og man kan håbe, at nogle af de forsvundne genstande dukker op igen, og at der kommer styr på inventarnumrene.

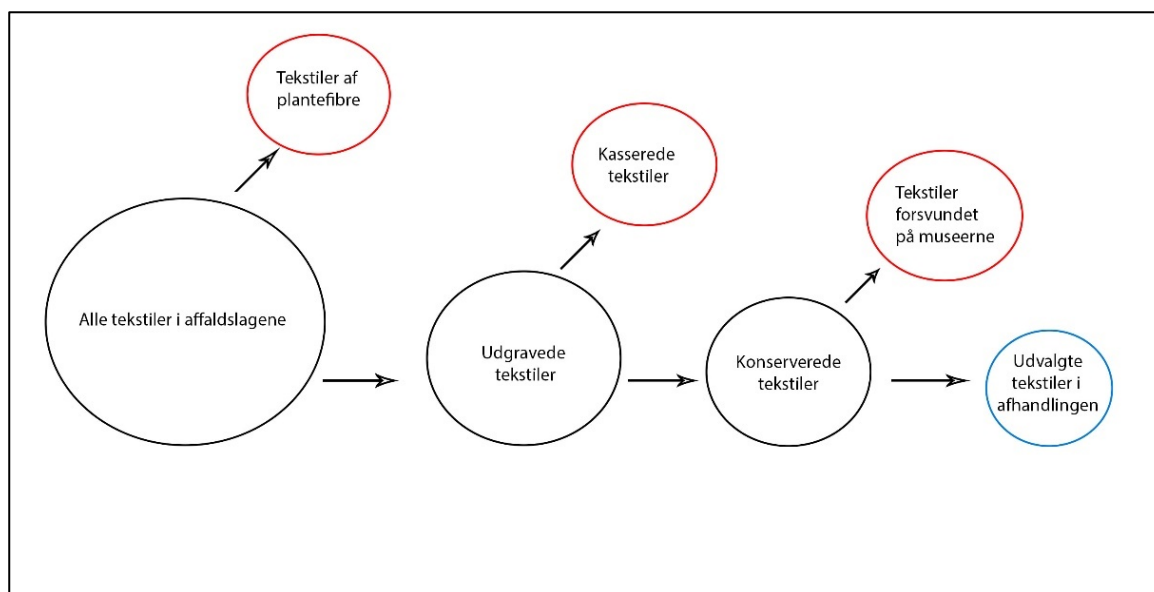

Fig. 4.2. Model over tekstilernes udvælgelsesproces.

Af de 830 FO-numre med tekstiler, svarende til mere end 2000 tekstilfragmenter, skulle i afhandlingen udvælges genstande, som kunne belyse klædedragten i 1600-tallet bedst muligt. Udvælgelsen blev foretaget på baggrund af arkæolog Marianne Vedelers fire parametre til at identificere klædedragt ud fra arkæologiske tekstiler: *Form, fundkontekst, sømspor og tekstilkvalitet* (Vedeler 2004, 57). Jeg har anvendt alle parametre, men især form og sømspor har været afgørende for min identifikation af dragtdele og deres fortolkning. Som fundkontekst lader affaldsdeponeringen i voldgraven flere muligheder stå åbne for tekstilernes anvendelse, og i forhold til kvaliteten kendes der endnu ikke nok til de specifikke stoffers anvendelse inden for klædedragt og boligtekstil – mulighederne er simpelthen for mange.

De mange fund og fundkategorier kan hurtigt resultere i en overfladisk analyse og diskussion af genstandene. Jeg har forsøgt at komme omkring det ved brug af case studies, som går i dybden med ét eller flere fund. En anden mulighed havde været kun at vælge én dragtkategori, eksempelvis hovedbeklædning eller fodbeklædning, som kunne undersøges til bunds. At jeg har valgt en sådan tilgangsform fra, skyldes materialets samlede unikhed i forhold til bevaring, datering og sociale herkomst, men også at historien desværre har vist, at tekstilfund kan opholde sig overordentligt længe på museumsmagasiner uden nogensinde at blive publiceret. Jeg har set det som mit personlige mål og hjertebarn at ændre dette, og derfor inddrages også de ældre fund fra Rådhuspladsen i håb om, at de nu kan få det "museumsliv", de fortjener.

Repræsentativitet

Den udvalgte gruppe af tekstiler indeholder mange forskellige typer dragtdele, men deres indbyrdes antal og tilstedeværelse kan ikke ses som repræsentativt for 1600-tallets dragtdele generelt. Det skyldes i høj grad de førnævnte manglende tekstiler af plantefibre, som er en væsentlig fejkilde, idet eksempelvis skifteprotokollerne nævner adskillige typer klæder af især hør, men også nælde og bomuld. Større dragtdele som jakker, kjoler, skørter og trøjer lader til at være klippet op, inden de blev kasseret, og de kan derfor kun sjældent identificeres som dragtdele. Derimod er mindre dragtdele, som handsker, strømper og hatte i overtal, idet disse har en let genkendelig form og teknik og i højere grad kan ses som repræsentative.

I forhold til tekstilernes tolkning, bør der også stilles spørgsmål ved, hvilke mennesker de repræsenterer. Muligvis stammer affaldet kun fra bestemte segmenter af befolkningen eller repræsenterer bestemte typer af de tilgængelige dragtdele. Sandsynligvis er de mest værdifulde genstande sorteret fra af klunsere, og disse vil derfor mangle i materialet (Ringgaard 2010a, 202). I teorien skulle fundene fra Rådhuspladsen da

udgøres af små tekstilstumper og andre værdiløse klude, som absolut ingen kunne genanvende eller sælge videre. Men, som det diskuteres i afhandlingens del III, stemmer dette ikke overens med de faktiske fund.

Afhandlingen er kun baseret på tekstilfund, skønt andre genstandsgrupper, som læderfund, dragtnåle og smykker også indgik i 1600-tallets dragt. Adskillelsen er rodfæstet i museumsverdenens traditionelle opdeling af fund, hvor genstande af forskellige materialer ofte analyseres af forskellige specialister (eksempelvis Schia 1981; Iversen et al. 2005). Det giver ganske vist den bedst mulige analyse af de enkelte materialer, men samspillet mellem genstandene mistes ofte (Cochran & Beaudry 2006, 191). For at råde en smule bod herpå, har jeg, så vidt muligt, søgt at inddrage eksempler på andre genstande fra Rådhuspladsen, som lædersko, kniplepinde og fingerbøl, hvor det syntes relevant og kan fungere som en perspektivering af det tekstile materiale.

Dateringer

De 310 FO-numre med tekstiler fra den nyeste udgravning på Københavns Rådhusplads er fundet i 30 forskellige anlæg, samlet i seks grupper (141, 200, 222, 228, 250 og 458) (bilag 1 og 2). Langt de fleste tekstilfund tilhører grupperne 141, 200, 222, 228, som alle er opfyldningslag i voldgraven. Lagene er primært dateret ud fra store fund af keramik, glas og kridtpiber, samt fra en del mønter med en overordnet datering til ca. 1675-1685. Gruppe 222 er tolket som en grube, der er nedgravet i et tidligere fyld og har en lidt yngre datering til ca. 1690'erne (Lyne & Dahlström 2015, 287). Gruppe 250 er tolket som et lag fra nedrivningen af den vandmølle, som stod i voldgravsforløbet og dateres ligeledes til 1670'erne. Dertil kommer gruppe 458, der er tolket som et udsmidslag, som minder om voldgravsfyldet, men synes at være en anelse yngre ud fra fundindholdet (Lyne & Dahlström 2015, 288). Et enkelt anlægsnummer, SD203893, dækker over de fund, hvor konteksten ikke kendes og disse kan betegnes som opsamlede fund i voldgravsfyldet. Størstedelen af tekstilerne er altså fundet i lag, som er deponeret i ca. 1675-1685, men de enkelte tekstilfragmenter kan være ældre, idet perioden fra produktion til kassation kan række over mange årtier.

Ved de ældre udgravninger på Rådhuspladsen er det ikke nøje dokumenteret, hvor de enkelte tekstiler er fundet. Ud fra tekstilernes lighed med de nye fund fra 2011-2012 kan det udledes, at disse tekstiler også må stamme fra voldgravsfyldet. Med en vis forsigtighed kan dateringen også her sættes til ca. 1675-1685.

5. Fra tekstilfragment til dragtdel

Analysemetoder

Afhandlingen søger med sin kvalitative vinkel at integrere to traditioner inden for dragtforskningen, nemlig den objektbaserede og den sociologiske (Kawamura 2011, 96). Udgangspunktet er de håndgribelige, tekniske analyser af selve tekstilerne, gennem hvilke der søges svar på mere uhåndgribelige spørgsmål om identitet, køn og status. På den måde kan metoden ses som en bevægelse fra det materielle mod det immaterielle (Hawkes 1954, 161 f.; Sørensen 2016, 743). Essentielle spørgsmål, som ønskes besvaret er:

- Hvordan er genstanden fremstillet?
- Er der spor af slid, genbrug eller modificering af genstanden?
- Hvilken farve havde genstanden?
- Hvor gammel er genstanden?
- Hvem fremstillede genstanden?
- Hvordan blev genstanden anvendt – og af hvem?
- Hvad blev genstanden kaldt i datiden?
- Hvorfor blev genstanden kasseret?
- Kan genstanden relateres til begrebet *mode* i 1600-tallet?

Forskellige typer analyser anvendes for at besvare disse spørgsmål. Det er tekniske analyser, formanalyser, typologiske analyser og naturvidenskabelige analyser, og i det følgende skal der redegøres for deres anvendelsesmetoder.

Tekniske analyser

Tekstilernes tekniske data blev i forbindelse med afhandlingen registreret på ny efter gældende, internationale standarder (Walton & Eastwood 1983). Data blev indtastet i en Acces-database, som jeg selv programmerede, og som er vedlagt afhandlingen i elektronisk form. Et udvalg af databaseposterne udgør afhandlingens katalog, som på grund af pladmangel ikke kunne rumme alle poster (bilag 12). Al registrering blev foretaget på engelsk for at gøre databasen umiddelbart sammenlignelig med internationale databaser og lette en fremtidig publicering på engelsk. I databasen blev først alle overordnede genstandsnumre noteret. For at gøre databasen mere søgbar, registreredes dragtdelene i forskellige niveauer, først i feltet *Object*, med en enkel, beskrivende titel, eksempelvis "Sleeve", hvorefter den tilhørende dragtdel blev noteret i feltet *Part of*. Tekstilerne blev tillige samlet i overordnede kategorier, kaldet *Type*, så eksempelvis alt fodtøj kan søges frem på én gang. Det er noteret, om genstanden består af flere fragmenter og/eller flere komponenter. Fragmenter defineres her som (iturevne) dele af samme

genstand, mens komponenter ses som forskellige tekstilag inden for samme genstand, som en strømpe med en lap. Hver komponent blev registreret for sig selv under FO-nummeret. Oplysninger om udtagning af forskellige prøver blev noteret, både før og efter analyserne fandt sted. I forbindelse med frysetørringen på Københavns Museum fiberbestemte konservator Julie Kofod Hansen størstedelen af prøverne under mikroskop.

Tekstilerne blev alle fotograferet, og udvalgte genstande blev omridstegnet i forholdet 1:1, mens nogle tekstiler også blev tegnet i skitseform eller dokumenteret i form af mønsterrapporter. Mål blev taget både af de overordnede tekstiler og af selve komponenterne. Såfremt der fandtes flere fragmenter af samme stykke tekstil, blev kun det største fragment noteret i målfelterne, resten blev skrevet ind i tekstfeltet. Strømper, vanter, luffer og knaphuller havde deres eget målfelt i databasen, idet disse mål er særligt vigtige og sammenlignelige med andre registreringsstandarder (Ringgaard 2010b, 3).

Under hver komponent blev de tekniske detaljer registreret, som den tekstile *teknik*, *trådtal pr. cm*, *tråddykkelse*, *spinderetning* og *-vinkel*, *tvinderetningen* og antal tråde i *tvindingen* samt trådens nuværende farve. Oplysningerne knytter sig til de to trådretninger i tekstilet, *trend* og *islæt*. Disse identificeres bedst ved bevarede vævekanter, som sjældent ses ved opskårne tekstilfragmenter. I stedet anvendtes derfor betegnelsen System 1 og System 2 ved de to trådretninger (Walton & Eastwood 83, 10). Såfremt trenden kunne identificeres, blev denne altid registreret i System 1. Hvis dette ikke var tilfældet, registreredes den retning med flest tråde per cm i System 1. Hvis trenden havde endnu en tråd, registreredes denne under System 1B. Islættet (eller den trådretning med færrest tråde per cm) kaldtes i stedet 2A og 2B. Strikkede genstande havde registreringsfelter for strikkemetode (fladstriking eller rundstriking) og masketyper samt antal masker og pinde/cm, og det blev angivet, hvor mange centimeter, der måltes på. For bedre at kunne observere tekstilernes tråde, anvendtes et digitalt mikroskop "Dino-Lite", som har to forskellige forstørrelser, en på ca. 50-60 gange og én på ca. 200 gange (fig. 5.1).

Ved eventuelle syninger blev de tekniske detaljer også registreret, kaldet A, B og C såfremt der var flere forskellige på samme genstand. Komponentens dekorationer eller funktionelle elementer, som knaphuller eller hægte/maller, blev efterfølgende noteret, ligesom diverse reparationer som syninger, lapninger og stopninger blev registreret. I det afsluttende tekstfelt blev genstanden kort beskrevet og eventuelle tilføjelser indført.

Hele den tekniske analyse danner baggrund for tolkningen af *tekstilernes biografi*. Her menes hele det "livsforløb", som et stykke tekstil gennemgik inden det endte i voldgraven, lige fra produktion til brug, genbrug, reparation, modificering til kassation (Kopytoff 1986).

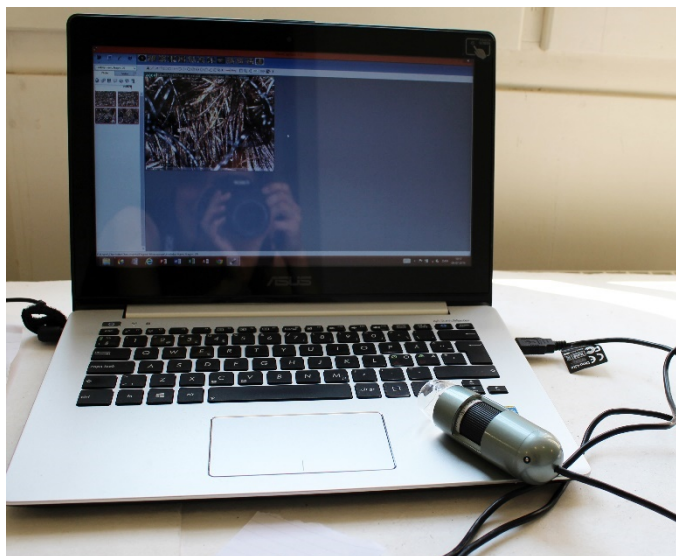

Fig. 5.1. Registrering af tekstiler ved hjælp af det digitale mikroskop Dino-Lite.

Formanalyser og rekonstruktioner

Tekstilernes form, størrelse og teknik danner baggrund for deres overordnede tolkning som en bestemt dragtdel. Ved nogle tekstilfragmenter var det nødvendigt at fremstille en rekonstruktion for at bestemme deres tilhørsforhold og anvendelse. Rekonstruktioner kan udføres i mange forskellige versioner, afhængig af formål, tilgængeligt materiale, produktionsprocesser, brugervenlighed og pris (Demant & Batzer 2015, 35 ff.). I denne afhandling er kun anvendt primitive rekonstruktioner i den forstand, at deres eneste formål var at teste dragtdelens størrelse og bæremåde samt sandsynliggøre, om det overhovedet var en dragtdel. Selvom disse parametre i princippet ville kunne testes med de originale tekstiler, hvis faktuelle *realitet* (mål, stof, syninger og andre fysiske parametre) allerede er kendt, ville det af bevaringsmæssige og etiske grunde være uforsvarligt. Rekonstruktionerne havde til formål at tilvejebringe viden om tekstilernes *virke-lighed*, det vil sige, hvordan de virker/sidder på en given krop (Sørensen 2015, 14). De mere taktile sider, hvordan de *føles* at have på, blev derimod ikke testet, for der blev i de fleste tilfælde anvendt helt enkelt hørlærred til at genskabe selv de fineste silketekstiler. Heri lå et økonomisk aspekt, da silkestoffer havde været kostbare at anskaffe og unødvendige til formålet. Kun to kniplinger er forsøgt rekonstrueret med det originale materiale, silke, for at teste mønstrenes sværhedsgrad og oprindelige udseende. Det tekstile materiale indeholder potentiale for mange andre typer eksperimentel arkæologi, og i fremtiden kunne man eksempelvis teste tekniske, brugs- og slidrelaterede aspekter, som Andersen gjorde med sine forsøg med holdbarhed og slidage på sko i Middelaldercentret på Falster (Andersen 2016, 159 f.). Det vil ligeledes være muligt at teste klimatiske og fænomenologiske aspekter, såsom hvor varme de strikkede handsker føles i koldt vejr. Lignende undersøgelser blev foretaget med jernalderdragter i 1998 i forbindelse med Klima X-gruppens forsøg i Sagnlandet Lejre (Beck et al. 1998, 38 f.).

Typologiske analyser

Tekstilernes inddeling i overordnede kategorier danner basis for dragtkapitlernes overskrifter i afhandlingen del II: Hovedbeklædning, overdele, underdele, håndbeklædning, fodbeklædning samt dekoration og dragttilbehør. Inden for hvert kapitel er dragtdelene underinddelt i typer for nemmere at kunne håndtere deres forskelle og ligheder. Selve det at typologisere er i tråd med en positivistisk arkæologisk tradition, hvor genstande "objektivt" opmåles og observeres. Typologiseringen har sine begrænsninger i forhold til at få viden om det enkelte menneskes forhold til klædedragten, men styrken ligger i at kunne overskue og navigere i store mængder data og identificere sammenfaldende træk, hvad enten disse er udtryk for køn, status, alder, mode, kronologi – eller noget helt andet. At inddele genstande på denne måde hører til en af grundpillerne i arkæologien, som kan føres tilbage til Christian Jürgensen Thomsens treperiodesystem, hvor typologiseringen af sten-, bronze- og jerngenstande var udtryk for en kronologisk udvikling (Thomsen 1836, 57 ff.). Den svenske arkæolog Oscar Montelius står traditionelt set som typologiens fader med idéen om, at man kunne opstille relative kronologier, som ville vise et udviklingsforløb af genstande (Baudou 2004, 186 ff.). Det er dog vigtigt, ikke at forveksle typologi og kronologi – det ene kan være udtryk for det andet, men er det langt fra altid. I nærværende afhandling afspejler typologierne ikke kronologiske sekvenser, men nærmere brugsrelaterede forskelle, og typologiseringen er subjektiv – en anden arkæolog havde givetvis foretaget andre inddelinger end jeg (Deetz 1967, 51).

Naturvidenskabelige analyser

Stort set alle tekstilerne fremstår i dag brunlige, og man kan ikke udlede megen information fra dem om brugen af farver i 1600-tallets klædedragt. For at finde ud af hvilke farver dragtdelene havde og hvilke farvestoffer, man brugte til farveprocessen, er det nødvendigt at anvende farveanalyser. På i alt 98 prøver fra 45 genstande udførtes der HPLC-analyser (high-performance liquid chromatography), og det er første gang at farveanalyser udføres på et så stort tekstilmateriale fra samme lokalitet, dateret til 1600-tallet. HPLC analyser har den fordel, at der kræves ganske små mængder fibre, og metoden er dermed invasiv i et begænset omfang (Vanden Berghe et al. 2009, 1912) Resultatet af prøverne diskuteres i kapitel 17.

Det er således de tekniske, formmæssige, typologiske og naturvidenskabelige analyser, som danner baggrund for afhandlingen. På denne måde skabes viden om, *hvad*, der er bevaret, og ved hjælp af komparative kilder og teoretiske overvejelser, kan man tillige få en idé om *hvordan* og *hvorfor* disse dragtdele blev anvendt i 1600-tallets København.

Anvendelsen af komparative kilder

Arkæologisk dragt og tekstil bør aldrig tolkes isoleret, men skal altid placeres i en kontekst (Kawamura 2011, 97). Selvom tekstilerne i sig selv kunne belyse produktion, tilskæring, farver, dragtanvendelse og endda mode, findes fra 1600-tallet mange andre tilgængelige kilder, som det ville være u hensigtsmæssigt ikke at inddrage. Ved brug af forskellige kilder belyses tekstilerne fra flere sider, og dette fører i sidste ende til et mere nuanceret billede af klædedragten.

Andre arkæologiske tekstiler

Tekstilfund fra Københavns gamle voldgrav er ikke blot fundet på Københavns Rådhusplads, men også i området ved Stormgade, Rosenborggade, Gothersgade og Toldboden, overordnet dateret til 1600-tallet (Ringgaard 2010b, 11-12). Fundene findes i dag på Københavns Museum og Nationalmuseet, som også huser en samling af ligdragter, især hovedbeklædninger, fra udgravninger af forskellige danske kirker. Andre indenlandske arkæologiske materialer er også benyttet til sammenligning, som to filtede hatte fra Museum Sønderjylland, dateret til 1644 (TM7470 og TM7471). Af udenlandske arkæologiske tekstiler har jeg inddraget de hollandske fund fra Groningen, hvis fundkontekst minder meget Rådhuspladsens, men blot har en lidt ældre datering (Zimmerman 2007). Også de mange tekstilfund fra Svalbard er relevante som sammenligningsmateriale (Vons-Comis 1987; 1988; Albrethsen 1989), ligesom det store arkæologiske tekstilmateriale fra Museum of London (Crowfoot et al. 1992).

Dragtsamlinger

Som sammenligningsmateriale er også de historisk bevarede dragter relevante, som findes i Kongernes Samling på Rosenborg Slot, på Nationalmuseet samt andre i andre danske og udenlandske museumssamlinger (Christensen 1940a; 1940b; Johansen 1990; Kildegaard 1993). Dragterne er som oftest velbevarede med stort set intakte farver, snit og pynt, men 1600-tallet er ikke så velrepræsenteret som de følgende århundreder, og det er i høj grad overklassens klædedragt, samlingerne rummer. Regulære stofprøvebøger findes først fra første halvdel af 1700-tallet og kan derfor ikke anvendes i denne sammenhæng (Cock-Clausen 1987, 17). Ligeledes hører Designmuseum Danmarks samling af historiske dragter til i 1700- og 1800-tallet, og er derfor ikke inddraget som sammenligningsmateriale. Udenlandske dragtsamlinger er ligeledes anvendt som komparativt materiale, som tekstilerne i de store søgbare databaser på Victoria & Albert Museum og The Metropolitan Museum of Art i New York.

Ikonografi

For at opnå indsigt i dragtdelenes bæremåder og brug, har jeg inddraget ikonografisk materiale i et stort omfang og her må tages en lang række forbehold. Først og fremmest er det overvejende velhavende folk, som er repræsenteret på malerierne i en dansk kontekst, for scener af hverdagslivet findes stort set ikke (Christensen 2016, pers. med.). Befolkningen i København er af og til afbildet på større processionsbilleder, som "Arvehyldningen" af Wolfgang Heimbach fra 1666 (Rosenborg Slot) eller på Hugo Allards prospekt fra 1650, efter forlæg fra 1620'erne (Det Kongelige Bibliotek). Her er folk antageligt fremstillet på den mest fordelagtige måde for regenten, men malerierne kan alligevel give et vist indtryk af bybilledets mangfoldighed. En anden type ikonografisk kilde er de *epitafier*, der hænger i mange af Danmarks ældre kirker, som afbilder adelige og velhavende borgere (Dahl & Jones 2007, 1). Epitafierne er hængt op i kirkerne som mindetavler, og selvom folk er afbildet i deres kirkegangsdragter, kan der løbende gennem århundredet ses forandringer i dragtens form, især når det gælder hovedbeklædning og dragttilbehør (Dahl & Jones 2007, 4). I modsætning til de sparsomme danske malerier af borgere og bønder står de hollandske malerier, som er rige på afbildninger af hverdagslivet i 1600-tallet. Eksempelvis huser Rijksmuseum i Amsterdam en malerisamling af kunstnere som Hendrick Avercamp (1585-1634), Jan Miense Molenaer (ca. 1610-1668) og Jan Steen (1626-1679), som hyppigt afbildede folk i hverdagssituationer. Fremstillingen af dragter på malerier kan indeholde et væld af forskellige betydninger og skjulte meninger på én og samme tid (Gordenker 2001, 3). Det er svært, endda ofte umuligt, at afgøre, om dragtdelene på malerierne er realistisk fremstillet, eller hvilke politiske, sociale og kunstneriske budskaber, som maleriet sender, og det kræver megen erfaring at kunne navigere i alle disse koder. Anvendelsen af malerier skal i afhandlingen derfor ses som et supplement til og illustration af, hvordan de arkæologiske tekstiler *kan* være blevet anvendt. Under alle omstændigheder er en stærk grad af kildekritik nødvendig, når malerier anvendes som kilde til dragt (Mathiassen & Leilund 2008, 120 f.).

Skriftlige kilder

Det skriftlige kildemateriale fra 1600-tallet udgøres af skifteprotokoller, testamenter, breve, regnskaber, kirkebøger, tingbøger, biografier, rejseberetninger, ordbøger, forordninger og recesser. Meget kildemateriale er gået tabt ved Københavns store brande (Strømstad 1994, 20) og eksempelvis er skifteprotokoller fra København først bevaret 1681, mens de fra andre danske byer findes bevaret fra 1500-tallet. Ved brug af skifteprotokollerne skal man være opmærksom på, at ikke alle dragtdele nødvendigvis blev skiftet, for nogle blev givet bort uden om skifteforretningen eller havde så lidt værdi, at de ikke blev medtaget i skiftet (Dahl 2014b, 47). Alligevel mener jeg, at skifteprotokollerne udgør en relevant og interessant kilde til sammenligning med det tekstile materiale, ikke mindst i forhold til terminologien –

termene for dragtdele, stoftyper og farver. Jeg har primært benyttet skifteprotokoller fra København og sjællandske købstæder, som Helsingør, Næstved og Vordingborg, men også af og til fra andre dele af Danmark. Hvor intet andet er angivet, er skifterne transskriberet af historiker Camilla Luise Dahl. Som kilde har jeg tillige benyttet adelskvinden Sophie Brahes (1578-1646) regnskabsbog (Paulsen 1955) samt nogle af 1600-tallets bevarede selvbiografier af Jon Olafsson (Clausen & Rist 1966), den franske gesandts sekretær Charles Ogier (Clausen & Rist 1969), kongedatteren Leonora Christina (Krogh 2010), embedsmændene Mathies Skaanlund (Daae 1873) og Rasmus Æreboe (Grove 1889) samt den engelske embedsmand Samuel Pepys (Internetside 1). Kilderne indeholder hver især information om klædedragten, enten i forhold til fremstilling, genbrug, reparation, værdi eller mode, og de levendegør 1600-tallets hverdag, set fra såvel lave som høje samfundslag. Kildekritikken bliver, også i denne sammenhæng, yderst vigtig, fordi disse kilder skal vægtes forskelligt, har forskellig udsagnskraft og kan besvare forskellige spørgsmål.

Terminologi

Klare definitioner af det begrebsapparat, som anvendes, er essentielt, når man arbejder med arkæologiske genstande fra historisk tid. Ved *tekstiler* forstår jeg det enkelte stykke stof, mens *dragtdele* betegner beklædningsdele, som kan udgøres af én eller flere tekstiler. I *klædedragten* sættes dragtdelene sammen til en overordnet fremtoning. I 1600-tallet brugte man andre termer for tekstiler og dragtdele, end vi gør i dag, og det ville være interessant, hvis man kunne koble nogle af termene til det arkæologiske materiale. Dette bør dog gøres med forbehold og forsigtighed. Mine hovedoverskrifter for dragtkapitlerne er derfor overordnede, nutidige og forholdsvis neutrale dragtbegreber, mens mine underoverskrifter er en kombination af nutidige termer samt datidige termer, hvor jeg har følt det forsvarligt. I hvert kapitel gennemgår jeg terminologiske overvejelser, hvortil jeg hovedsageligt har benyttet mig af Gyldendals ordbøger "Dansk Etymologisk Ordbog" og "Den Store Danske Ordbog" for at spore termernes oprindelse. Derudover har jeg anvendt Mathias Moths (1649-1719) ordbog fra omkring år 1700. Denne er valgt, da den tidsmæssigt kommer tæt på kildematerialets overordnede datering og ud over det litterære sprog inddrager vendinger fra talesprog, ordsprog, talemåder og dialektord (Hjorth 2016, 218). Ydermere har jeg anvendt hjemmesiden *textilnet.dk* (museumsinspektør Tove Engelhardt Mathiassen mfl.) som er en ordbog over historiske begreber for dragt og tekstil, og som både bidrager med definitioner, forklaringer, alternative stavemåder og kilder til ordenes oprindelse. Hvor det er muligt, forsøger jeg at komme med forslag til, hvad de forskellige tekstiler kan have heddet i 1600-tallet. En liste med ordforklaringer findes i bilag 7, og en liste over datidige mål, vægt og møntenheder findes i bilag 8.

Menneske, møg, materialitet og mode

Tekstilmaterialet analyseres ud fra en kvalitativ metode, hvor megen data genererer overordnede teorier (Kawamura 2011, 22). Metoden er både induktiv og deduktiv, idet materialet antages at frembringe nye teorier om klædedragtens anvendelse og kassation i 1600-tallet, men samtidig vil applikere og teste eksisterende teorier inden for affaldsstudier, materialitet og mode.

Affald som arkæologisk kilde

Tekstilerne kan sammen med de andre fund fra voldgraven betegnes som *affald*, der defineres som ikke tilsigtede følger af menneskers frembringelser og forbrug (Gyldendals Ordbog s.v.). Mary Douglas formulerede den berømte tese om, at snavs – her i betydningen affald – egentlig ikke eksisterer, men er "*matter out of place*", fordi definitionen af affald er kontekstafhængig (Douglas 2002, 44). Ved at studere forholdet mellem menneske og affald, kan man få indblik i væsentlige identitetsmæssige og kulturelle aspekter (Bille og Sørensen 2012, 135). Gennem udgravning og analyse af moderne lossepladser har arkæologen William Rathje bevist, at menneskers affald ofte fortæller mere om dem, end de selv vil vide af (Rathje 2002, 91). Rathje betegner denne retning inden for arkæologien *Garbage Archaeology* – eller slet og ret *Garbology*. Der trækkes på arkæologiske metoder og teorier i en nutidig sammenhæng, som ved udgravningen af et afgrænset areal på Roskilde Festival 2006, hvor affaldet blev sammenlignet med de nutidige forbrugeres adfærdsmønstre og affaldshåndtering (Albris et al. 2009). Selvom de præcise affaldsproducenter ikke kendes i arkæologiske materialer fra ældre perioder, indeholder affaldet stadig vigtige oplysninger om, hvem mennesker er som forbrugere. Affaldet kan ydermere ses som repræsentativt for mange dele af befolkningen, også de befolkningsgrupper (ofte af lavere social status), der ikke ellers har en stemme i eksempelvis skriftlige kilder eller afbildes i datidens ikonografi (Moreland 2001, 94).

Menneske & ting

De kasserede tekstiler er menneskers materielle levn, der både kan ses som fysisk *materiale*, men også som den socialt konstruerede *materialitet* (Hurcombe 2007, 537; Bille & Sørensen 2012, 16). Det indbyrdes forhold mellem menneske og materialitet bliver til stadighed diskuteret inden for eksempelvis arkæologien, antropologien og etnologien (Bille og Sørensen 2012, 27 ff.). Nyere teoretiske retninger understreger et ligeværdigt forhold mellem menneske og ting, for nok påvirker mennesker tingene omkring dem, men tingene påvirker i ligeså høj grad menneskene. Den *symmetriske arkæologi* ser således ting som aktive og skabende elementer, som både spejler og præger de mennesker, der skabte dem (Webmoor 2007, 563). Ian Hodder inkorporerer dette i sin "*Entanglement Theory*" og klargør, at mennesker og ting er direkte

afhængige af hinanden (Hodder 2011). I forhold til klædedragten er dette afhængighedsforhold åbenlyst – mennesker skaber tøj, men tøjet former også, via snit og materialer, menneskets krop. Tøjet skal i denne sammenhæng ses som kommunikerende, hvor hvor variabler som materialer, væveteknikker, tilskæring og farve udgør nuancerne, der indikerer forskelle i køn, alder, praktisk anvendelse eller status (Sørensen 2000, 131).

Dragtdelene fra Rådhuspladsen har alle deres egen *biografi*, begyndende ved anskaffelse af råmaterialer, fremstilling, brug og vedligeholdelse til eventuel genbrug og endelig kassation. Også her en menneske og ting forbundne, for genstandenes transformation hænger sammen med transformationer af mennesker (Kopytoff 1986). Kopytoff spørger: "[...] *Where does the thing come from and who made it? What has been its career so far [...] How does the thing's use change with its age, and what happens to it when it reaches the end of its usefulness?*" (Kopytoff 1986, 66 f.). Spørgsmålene er centrale for arkæologiske dragtdele, og processen er illustreret i den amerikanske arkæolog Michael Schiffers model (Schiffer 1972, 158) (fig. 5.2). Modellen viser, hvordan det oftest kun er slutproduktet, affaldet, som er tilgængeligt i en arkæologisk kontekst, mens den *systemiske kontekst* (eller biografien) herudfra kan forsøges læst. Jeg ønsker at diskutere Schiffer's model i relation til Rådhuspladsens tekstiler, som på flere måder udfordrer modellen. Pernilla Rasmussen har uddybet problematikken i, hvordan man forstår biografien, når tøj ofte har gennemgået mange forandringer, omdannelser og ejerskifter, før de når i forskerens hænder (Rasmussen 2016). I denne sammenhæng bliver også teorier om tøj som valuta relevante (Lemire 2005, Fennetaux 2015).

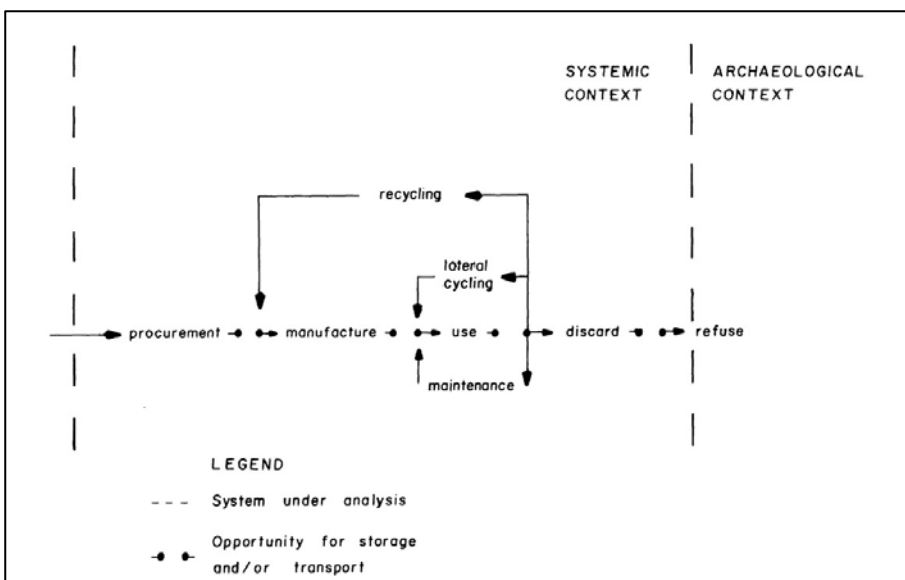

Fig. 5.2. Michael Schiffers model af en genstands biografi (Schiffer 1972, 158).

Fra tekstiler til mode

Med et så stort, velbevaret og varieret udvalg af dragtdele, kan det ikke undgås at berøre begrebet *mode*. Rækken af modedefinitioner er nærmest endeløs, og også nært knyttet til teorier om modens opståen, som tager udgangspunkt i, at mode ikke er universel, men specifik for særlige perioder og steder (Heller 2010, 25). Forslag til tidspunkt og årsag for modens fødsel spænder vidt, lige fra overgangen til skræddersyet tøj i middelalderen, en økonomi baseret på udbud og efterspørgsel samt udviklinger inden for vævning, farvning med videre. Sikkert er det dog, at modedefinitionen ændres, afhængig af øjet som ser (Styles 2007, 12). I en arkæologisk sammenhæng, hvor dragtdelene kan betegnes som affald, er det vigtigt at skelne mellem luksus og mode (McNeil 2009, xx). Når begrebet mode anvendes i det følgende, menes dragtdelenes udseende; deres materialer, snit og form, samt måden hvorpå disse faktorer ændres gennem tid. Moden defineres dermed som forandringer i klædedragten. Som Wilson skriver: "*Fashion is dress in which the key feature is rapid and continual changing of styles. Fashion, in a sense is change [...]*" (Wilson 2003, 3). Flere moder kan ses sideløbende i samfundets forskellige lag, men de influerer hinanden. Hvorfor modeforandringerne finder sted og hvem eller hvad, som genererer dem, er gennem tiden diskuteret af mange. Sociologerne Thorstein Veblen og Georg Simmel hævdede omkring år 1900, at det er gennem forbruget af kostbare klæder i nyeste stil, at samfundets øverste kan manifestere deres økonomiske succes og sociale status (Veblen 1994). Ifølge *trickle-down*-teorien optager samfundets sociale overklasse først de nye moder, som herefter søges efterlignet af de lavere klasser. Moden "siver" på den måde ned i samfundet, hvorefter (mode)magthaverne atter finder nye måder at differentiere sig på (Simmel 1971, 299; Bille og Sørensen 2012, 119). På den måde ses et kontinuerligt forløb af adskillelse fra de lavere samfundslag og imitation af de højere lag. Teorien er blevet kritiseret af mange, eksempelvis for at være unuanceret, ikke inkorporere moder på tværs af stand, og ikke tage hensyn til at social status og økonomisk status ikke altid hænger sammen (King 1963, 122, McCracken 1990, 94; Lemire 2005, 42; Styles 2007, 95). Alligevel mener jeg, at trickle-down teorien kan diskuteres i en 1600-tals sammenhæng, netop på grund af de store sociale forskelle, der fandtes på denne tid, men også fordi det tekstile materiale viser andre former for imitation end blot mellem sociale grupper.

6. Den historiske kontekst

For at placere tekstilerne i deres egen historiske ramme følger et kort overblik over relevante oplysninger om 1600-tallets samfund i Danmark-Norge og primært København.

Danmark-Norge i 1600-tallet

Kongerne – og deres klæder

Fra 1600-1700 nåede fire forskellige konger at sidde på tronen. I 1588 blev Christian IV (1588-1648) konge, men først kronet i 1596 (Dehn-Nielsen 2007, 79). Han regerede indtil 1648, hvor den udvalgte Prins Christian skulle have overtaget tronen. Han døde imidlertid kort forinden og i stedet blev broderen Frederik valgt til konge som Frederik III (1648-70) (Dehn-Nielsen 2007, 85). I 1660 lykkedes det kongen at indføre *enevælde*, som blev startskuddet til en helt ny epoke i dansk historie (Olden-Jørgensen 2011). Ved sin død blev Frederik III efterfulgt af sin søn, Christian V (1670-1699), som efterfulgtes af sin søn Frederik IV (1699-1730). Kongernes bevarede klædedragter på Rosenborg er i vidt omfang anvendt som komparativt materiale i afhandlingen, hvor deres stort set intakte udseende, kendte kontekst og sikre dateringer er værdifulde. Skønt materialerne er af mere kostbar karakter, ses mange ligheder med dragtdelene fra Rådhuspladsen.

Demografi og klima

At beregne befolkningstallet i Danmark-Norge i 1600-tallet er vanskeligt, eftersom det statistiske materiale er sparsomt og ufuldstændigt, og der i århundredet forekom krige og epidemier, som fik befolkningstallet til at variere (Johansen 2002, 14). I 1645 boede ca. 825.200 personer i Danmark, eksklusiv Halland, som da var afstået til svenskerne. Heraf var der ca. 30.000 indbyggere i København (Petersen 1980, 47). I slutningen af århundredet var tallet steget til omkring 60.000; et tal der dog må tages med store forbehold (Lindberg 1996 I, 5). De øvrige købstæder var relativt små, kun Helsingør, Malmø, Odense, Aalborg, Århus og Ribe nåede op på omkring 2000-6000 indbyggere. Levetiden kan ud fra kirkebøger beregnes til gennemsnitligt 20-30 år.

1600-tallet var et koldt århundrede, af senere tider benævnt "Den Lille Istid" (Knudsen 2008, 3; Behringer 2010, 85 f.). De klimatiske forandringer begyndte i 1500-tallet og blev så voldsomme, især i 1600-tallets sidste halvdel, at svenskerne i den første Karl Gustav-krig (1657-1658), passerede de danske tilfrossede bæltter og nåede Sjælland (Jespersen 2009, 9). De klimatiske aspekter af klædedragten er derfor

interessante, for den tiltagende kulde stillede krav til tøjets varmegivende egenskaber, og kan have præget sammensætningen af de bevarede dragtdele.

Socialt hierarki og luksuslovgivninger

Danmark var i 1600-tallet et samfund, inddelt i *stænder* med hver deres rettigheder og pligter, som defineredes i forhold til den højeste statsmyndighed og indbyrdes gennem formelle privilegier (Petersen 1980, 113). De fire stænder var adelen, gejstligheden, borgerne og bønderne, hvoraf sidstnævnte udgjorde op mod 75 % af den samlede befolkning (Degn & Dübeck 1983, 15 og 18). Adelstanden udgjorde kun omkring to promille (Feldbæk 2010, 79). Mens købmændene udgjorde overklassen af borgerstanden, var håndværkerne de talstærkeste. Hertil kom ufaglærte samt enlige kvinder og enker (Degn & Dübeck 1983, 17). Efter reformationen blev fattigforsorgen overtaget fra klostrene af verdslige fattiggårde, hvor "værdigt trængende" kunne få hjælp, hvis de bar et særligt tiggertegn af bly (Mathiessen 1925). Et sådant blytegn blev fundet ved udgravningen af Københavns Rådhusplads 2011-2012, dateret til 1625 (Toftdal og Nielsen 2012 (fig. 12.24)). I begyndelsen af 1600-tallet begyndte man at udnytte tiggernes arbejdskraft, i form af oprettelsen af *Tugthuset* (1605), det senere *Tugt- og Børnehus* (1620-1649), hvor de indsatte kunne lære et håndværk, der kunne udnyttes til hjemlig tekstilproduktion (Henningsen 2005, 25).

Stændernes inddeling blev betragtet som guddommeligt bestemt, og som et led i at fastholde inddelingen udsendtes med jævne mellemrum de såkaldte *luxuslovgivninger*. Lovgivningerne definerede et passende forbrug for hver enkelt stand, især med hensyn til klædedragt og gæstebud, og de havde flere formål. Man mente, at overforbruget skulle begrænses for at undgå Guds straf, og Jon Olafsson beskriver, hvordan en præst i begyndelsen af 1600-tallet talte om, hvordan kostbart tøj og "*unge Pigers stygge Klædedragt*" var skyld i fødslen af vanskabte børn (Clausen & Rist 1966, 30). En anden grund var, at man ville beskytte de økonomisk svage mod at have et større forbrug, end de havde råd til (Jespersen 1997, 178; 183). I praksis skulle et tydeligt skel mellem stænderne opretholdes. Tilladelsen til at bære bestemte prydelser var ikke afhængig af økonomi, for mange af de velhavende borgere rangerede økonomisk på linje med adelige, men lovgivningerne var et led i at fastholde bestemte magtpositioner i samfundet (Jespersen 1997, 180). Samtidig kunne en reguleret og begrænset import af udenlandske luksusvarer, ifølge datidens politiske opfattelse, styrke statens finanser (Jespersen 1997, 186).

Københavns volde

I løbet af 1600-tallet ekspanderede København voldsomt, især ved udvidelsen af militære anlæg. Begivenheder omkring voldenes nedrivninger og genopførsler er relevante for afhandlingen, for de historiske oplysninger bidrager til dateringen af fundmaterialet. Sløjfningen af den middelalderlige voldgrav og møllerenden ved Vesterport er behandlet i kapitel 3, men også sløjfningen af Østervold, ved det nuværende Gothersgade er af betydning. Nationalmuseet huser mange tekstile genstande (fund fra grundgravninger og opsamlingsfund) som angiveligt stammer fra opfyldningen af Østervold, hvorved nye gader som Rosenborggade og Tornebuskegade blev anlagt. Selve volden blev revet ned i 1647, og antageligt blev voldgraven fyldt op på samme tid, men et svensk spionkort viser, at dele af voldgraven stadig stod åben i 1658 (Lindberg 1996 I, 418). De fundne genstande på Nationalmuseet kan dermed have et kronologisk overlap med fundene fra Rådhuspladsen, og vil i nogle kapitler blive inddraget som sammenligningsmateriale.

Tekstilproduktionen

Adgangen til råmaterialer samt den tekniske formåen i ind- og udland var hele forudsætningen for, hvilke tekstiler og færdige dragtdele, man havde til rådighed i 1600-tallets København. De tilgængelige fibre til tekstilproduktion var i 1600-tallet af både animalsk og vegetabilsk art, og især uld, silke og hør havde stor betydning for den tekstile produktion, men også bomuld fik større indflydelse i løbet af århundredet. Selvom plantefibre kun er sporadisk bevaret i materialet, er de for helhedens skyld medtaget i følgende indblik i tekstil- og dragtproduktionen. Se bilag 6 for yderligere forklaringer af de tekstile teknikker.

Fibre

Uld (*lana*) kom fra forskellige fåreracer eller sjældnere fra gederacer. Inden for det nudanske område havde man i 1600-tallet almindelige landfår, som muligvis var efterkommere af det jyske hedefår (Hannover 1924, 41). Landfårets uld egnede sig godt til hjemmespinding og -vævning, og efter klipningen blev ulden sorteret efter forskellige længder, grovheder og farver (fig. 6.1).

Herefter blev den vasket, kartet eller kæmmet og spundet. I Sophie Brahes husstand købte man i 1637 "1 par carder for ... 1 ort, 4 sk" (Paulsen 1955, 159).

Fig. 6.1. Farvesorteret uld fra forsøgscentret Sagnlandet Lejre. (Foto: CR).

Af betydning for tekstilproduktionen var uldens evne til at *filte*; en evne som især findes ved korte, krusede uldfibre med tagstensbelagte skæl (Hannover 1924, 40). Det var ikke muligt at udtage prøver til artbestemmelser af ulden fra Rådhuspladsen. Ved beskrivelser af dragtdele i skifterne anvendtes ikke termen *uld*, men derimod navnene på de specifikke uldstoftyper, som *klæde*, *rask* og *borat*, der var helt eller delvist af uld (Lorenzen 1975, 9 ff.) Et eksempel kunne være skiftet efter en vinhandlers kone, Kirsten Mikkelsdatter, Køge 1642: ”j gammell klæde kaabe med fløyell for nedden och med rasch vnder foret [foret med] for ... 16 dr”¹. Når man derimod støder på en *uldenskjorte*, er der ikke tale om stoffets fibre, men en særlig form for skjorte (Uldall 1966, 43).

Silke (*sericus*) produceres af larver fra silkesommerfuglen (*Bombyx mori*), som forpupper sig i fint silkespind (fig. 6.2). Først producerer larven lange tråde, *floksilken*, som den sætter sig i og herefter spinder sin kokon (Hansen og Kjærgaard 1999, 108). Den fine silketråd *afhaspes* fra kokonen i kogende vand (fig. 6.3), hvorved *råsilken* produceres (Hannover 1924, 17; Ragnar 2009, 19). Silketråden spindes

Fig. 6.2. Silkekokoner før afhaspning
(Foto: <https://www.artofsilk.com>)

Fig. 6.3. Silketrådene afhaspes fra kokonerne i varmt vand.
Chiang Mai, Thailand. (Foto: CR)

ikke i egentlig forstand,

men de enkelte råsilketråde klæbes sammen til en tykkere tråd, som herefter kan bruges, som den er eller tvindes. Silkesommerfuglen stammer fra Østasien, og i løbet af middelalderen kom der for alvor gang i den europæiske silkeproduktion, hvor især Venedig, Köln og Lyon spillede centrale roller (Scocozza 1961, 3 f.). I Nederlandene blomstrede en silkeindustri frem i løbet af 1500-tallet, som fik stor betydning for grundlæggelsen af *Silkeværket* i København i 1620, der producerede silketekstiler. Problemer med afsætningen gjorde, at Silkeværket måtte lukke allerede i 1627 (Christensen 1943, 59). Silkestoffer importeredes derfor fortsat fra Nederlandene og det Tyskland (Christensen 1943, 58). Det fremgår af skifterne, at silke anvendtes til mange forskellige dragtdele, som trøjer, skørter og strømper, som det eksempelvis ses i skiftet efter Maren Johansdatter, Helsingør 1666: ”j silcke grofgrøns kledning med schiørt [skørt] och trøye ... 20 dr”².

¹ RA, Køge Byfoged, skifteprotokol 1622-1648, s. 324r

² RA, Helsingør byfoged, skifteprotokol 1666-1668, bs. 28, s. 70vff.

Hør (*Linum usitatissimum*) og hamp (*Canabis sativa*) er planter, som tilhører bastfamilien (fig. 6.4). I 1600-tallet blev hør især dyrket på øerne og i den østlige del af Jylland (Frøsig Dalgaard 1980, 18). Planten blev høstet om efteråret ved at blive rusket op med rod og befriet for frøene. Herefter blev den røddet, tørret og brudt på en *hørbryde*. Nu skulle hørres skættes med en *skættehånd*; et sværdlignende redskab, der slog barken, *skæverne*, af fibrene, som efterfølgende blev heglet på grovtandede kamme, kaldet *hegler* (fig. 6.5). De sidste rester af skæver samt nogle af fibrene sad fast i heglerne og blev efterfølgende spundet til *blår*, en grov form for hørgarn. Hampefibrene er grovere, men frigøres på samme måde som hørfibrene.

Fig. 6.4. Hørplanter i marken (Foto: <http://www.havefolket.com>). Nederst hampeplante (Wikipedia).

De rensede fibre skulle ligge et stykke tid for at blive bløde og smidige, hvorefter de blev spundet til garn og bleget. Efter vævningen blev tekstilet endnu engang bleget for at opnå en eftertragtet, hvid farve. Hele processen krævede erfaring og mange menneskers deltagelse for at lykkes (Dalgaard 1980, 11 ff.). Hørtekstiler kaldtes også *linned* og blev anvendt i store dele af husholdningen samt til forklæder, hovedbeklædning og undertøj. I Charles Ogiers beretning om "Det Store Bilager" i 1634 nævner han, at der i Danmark " [...] findes fine og kostbare Haandklæder til Brug for Haandværkere og Daglejere, skøndt der ingen Overflod der i Landet er paa Hør og Hamp. I intet andet Land har jeg set saa store og smukke Sengelagener som her [...]" (Clausen & Rist 1969, 15). Det tyder på, at hørtekstiler var tilgængelige for de fleste. Hør blev anvendt til forklæder og mindre dragtdele, som det ses af skifteprotokollen efter Anne Cathrine Jonas, Helsingør 1678: "3 sercke, 3 forkleder, och en half snees stk smaa linned tøy och hand strømper ... 2 dr"³.

Fig. 6.5. Hegling af hør på forsøgscenret Saglandet Lejre. (Foto: CR)

³ RA, Helsingør Byfoged, skifteprotokol 1677-1680, s. 180v.

Nælde (*Urtica dioica*), også kaldet stor nælde eller brændenælde, indeholder fine, hvide fibre, som kan udvindes på nogenlunde samme måde som hørplanten (fig. 6.6). Hoffmann mener, at det er tekstiler af den importerede nældeplante, *ramie* (*Boehmeria nivea*), der nævnes i kilder fra 1700- og 1800-tallet, og det var muligvis også tilfældet i 1600-tallet. Tøj af nælde nævnes i skifterne fra slutningen af 1680'erne og ind i 1700-tallet, hvor det bliver anvendt til blandt andet tørklæder og huer, som i skiftet efter Marie Jochumsdatter, København 1693: "j netteldugs huue ... 2 mk."⁴. Muligvis blev termen *netteldug* også anvendt om fine bomuldsstoffer (Hoffmann 1991, 16), og den reelle indflydelse af nælde tekstil i 1600-tallet er endnu underbelyst.

Fig. 6.6. Brændenælde (Foto: <https://fitnfiercemille.wordpress.com>)

Bomuld kommer fra bomuldsplanten (*Gossypium*), som stammer fra Asien og Egypten, og der eksisterer mange forskellige arter (fig. 6.7). Plantens gule blomster sætter en kapsel fyldt med frø, som er omgivet af frøuld, bomulden, der ved frugternes modning springer ud af kapslerne og nemt kan plukkes (Hannover 1924, 68 f.). I Danmark importerede man fra begyndelsen af 1600-tallet bomuld, som blev spundet og vævet i Christian IV's Tugt- og Børnehus (Olsen 1978, 82). Først i slutningen af århundredet fik den større indflydelse (Martens 2017).

Fig. 6.7. Bomuldsplante (Foto: fashionforum.dk)

Bomuld anvendtes i slutningen af 1600-tallet til tørklæder, strømper og trøjer og benævnes i skifteprotokollerne ofte *cattun* efter det engelske *cotton*, som i skiftet efter Anne Cathrine Jonas, Helsingør 1678: "1 cattuns snørlif ... 1 dr, 2 mk"⁵.

⁴ RA, Københavns byting, Københavns skiftekommission 1682-1776, konceptskifter: 1693 1-1695 64, bs. nr. 4

⁵ RA, Helsingør Byfoged, skifteprotokol 1677-1680, s. 180v

Læder blev benyttet til fremstilling af slidstærke dragtdele. Eksempelvis fremstillede man sko, bæltter, hatte, luffer og handsker af læder. På Rådhuspladsen fandtes omkring 4400 skofragmenter, heraf en stor del fra 1600-tallet, og som regel fremstillet af ko- eller kalvelæder (Andersen 2016, 89 og 122) (fig 6.8). Der fandtes tillige 18 fragmenter af handsker og luffer samt læderbæltter og en enkelt læderhat. Af skifteprotokollerne fremgår det, at læder også blev anvendt til større dragtdele, som i skiftet efter Hannibal Hannibalsen, der sandsynligvis var skinder, og som i 1693 efterlod sig "17 par lær [læder] boxer à 1 dr 2 mk ... 25 dr, 2 sk"⁶.

Fig. 6.8. Lædersko fra Rådhuspladsen, FO242364 (Foto: Vivi Lena Andersen/ Københavns Museum)

Pels og skind indgik ligeledes i klædedragten som et varmende og/eller dekorativt element. I skifterne nævnes pels fra eksempelvis hermelin, grå ræv eller ulv (kaldet *gråværk*), rød ræv, mår, ilder, jærv (fig. 6.9), odder og kat, ofte i forbindelse med foring eller pynt af huer. Skind fra grå og røde ræve fik man blandt andet fra Island (Adis 1926-1927, 533). Også fra Rusland importerede man skind, og Jon Olafsson skriver om Rusland i begyndelsen af 1600-tallet, at der derfra "[...] udføres Hør, Hamp, Vox, Talg, Elgsdyrhuder og andre Huder, Sobelskind, Maarskind, Fjeldfrasskind, Ræveskind, Ulveskind, Losskind, Bæverskind, Hermelin og andet Pelsværk [...]". Ved produktion af filthatte benyttede man, ud over fåreuld, også bæverhår til de finere kvaliteter (Mosbjerg 1931,39). Pelsen kunne tilsættes parfume og afgav, på grund af sin store overflade, megen duft i forhold til andre, parfumerede dragtdele (Katz 2006, 110). På Rådhuspladsen fandtes ikke mange rester af pels, dog blev kattepels identificeret på et muligt silkeærme (FO213828).

Fig. 6.9. Ilder og jærv var blandt de pelsgivende dyr i 1600-tallets Danmark-Norge (Fotos: Wikipedia).

⁶ RA, Københavns byting, Københavns skiftekommission 1682-1776, konceptskifter: 1693 1-1695 64, bs. nr. 4. Skiftebrev 50

Spinding

Selve *spindingen* af fibrene til tråd blev i oldtid og middelalder foretaget med *håndten*, hvorfra der ved arkæologiske udgravninger er fundet adskillige tenvægte (Behr 2000, 53). Tråden snos enten med uret (Z spinding) eller mod uret (S spinding), og to eller flere tråde kan *tvindes* sammen, ofte i den modsatte retning af spindingen. *Spinderokken* blev indført til Europa fra Asien i løbet af 1100-1300-tallet (Coatsworth & Owen-Crocker 2017, 18), men håndtenen fortsatte med at have stor betydning på grund af evnen til at spinde finere og jævnere kvaliteter, og ofte blev trendtrådene spundet på håndten (Hoffmann 1969, 282 f.). På en illustration fra Erik Rentschs stambog fra 1623, ses ”den omvendte verden”, hvor konen bærer hat, herskerstav og kårde, mens manden må spinde hør på en håndten og passe barnet (fig. 6.10).

Fig. 6.10. Illustration fra Erik Rentschs stambog fra 1623, forestillende ”den omvendte verden” (Efter Jensen 2006, 54).

Fig. 6.11. På Københavns Drejerlavs segl fra 1653 ses en rok med vingeten (Efter Just-Nielsen 1902, 31).

Den første spinderok var i dansk sammenhæng en *træderok med vingeten*. Denne blev sandsynligvis opfundet i begyndelsen af 1500-tallet og blev senere forbedret med et trædelad, som bevirkede, at tenen kunne holdes i gang med fodkraft, så hænderne var frie til at styre arbejdet (Hansen 1947, 34). Den ældste fremstilling af en spinderok i dansk sammenhæng er en illustration af en træderok med vingeten, som ses på trædrejerlavets segl fra 1653 (Just-Nielsen 1902, 31) (fig. 6.11). Vingerne sidder omkring tenen og bevirker en jævn opspoling af den spundne tråd. Senest fra begyndelsen af 1600-tallet kom *skotrokken* til Danmark-Norge, og den var god til at spinde uld og bomuld på. Typen blev anvendt i Tugt- og Børnehuset i København fra 1607 (Olsen 1978, 83).

Hverken Hansen og Hoffmann kendte til bevarede eksemplarer af skotrokke i Danmark (Hansen 1947, 38; Hoffmann 1969, 286) men i Sagnlandet Lejre har vævestuen fået overdraget en skotrok, som efter sigende stammer fra et fængsel og må være omkring 200 år gammel (Demant 2017, pers. med.) (fig. 6.12). Alt tyder på, at både håndten, skotrok og træderok blev anvendt i 1600-tallet, da deres spindeegenskaber var forskellige. I Moths ordbog findes definitioner på alle tre typer (Moths ordbog s.v.):

"Hånd-Tên. Er en tên mand spinder på med Handen"

"Hånd-Rok. Kaldes en Rok, som omdreies med hånden"

"Rok [...] En spinderok"

"Hiul-rok. Er en spinderok med hiul"

"Skotte-rok. Er en rok med et stôrt hiul som ûld spindes på".

Spinderokke nævnes relativt ofte i skifteprotokollerne, som i år 1600 hos Karrine Bødker i Helsingør: "1 spinderock ... 1 mk"⁷. I Sophie Brahes regnskabsbog fremgår det, at der i 1631 blev "kiøbt 4 hiulffroker, for ... 4 rd", men værdien af en rok varierede sandsynligvis efter type og stand.

I 1614 indførtes *hovspind*, som betød, at fæstebønderne kunne yde spindearbejde, især af hør og hamp, som en del af deres *landgilde*, en slags skat (Christensen 1943, 60). Man søgte at udnytte og udvikle den spindekyndighed, som bønderkvinderne havde, men kvaliteten var svingende, så i løbet af århundredet vekslede man mellem, at bønderne skulle levere hjemmespundet hør, eller at de blot skulle betale en afgift, som kunne lønne dygtige spindersker. Heri understreges plantefibrenes vanskelige forarbejdning og dermed også behovet for specialister (Dalgaard 1980, 25). Hovspindet blev først ophævet i 1773, hvor den fabrikmæssige produktion af hørtekstiler var under udvikling.

Fig. 6.12. Skotrok fra Sagnlandet Lejre med en anslået alder på 200 år. (Foto: Ida Demant, Sagnlandet Lejre)

⁷ RA, Helsingør byfoged, skifteprotokol 1599-1603, s. 121v.

Vævning

Vævede tekstiler består af to trådsystemer, *trenden* og *islættet*, hvor islættets tråde passerer over og under trendens tråde efter et bestemt system (se bilag 6). Det enkleste system er *lærredsvævet*, og mere komplicerede vævninger, som *kiper* og *satin*, opnås ved at variere og forskyde antallet af tråde, som islættet passerer over og under. Vævede tekstiler kendes fra oldtiden, som dem i egekistegravene fra ældre bronzealder. Disse er lærredsvævede og blev produceret på en opretstående væv (Mannering et al 2012, 97). Den horisontale væv, *trampevæven*, blev opfundet i 1000-tallet og blev den primære vævetype i middelalderens og 1600-tallets Danmark-Norge. Fordi både hænder og fødder blev anvendt, gik væveprocessen væsentligt hurtigere end på den gamle, opretstående væv (Coatsworth & Owen-Crocker 2017, 20). På Island anvendte man dog den opretstående væv indtil 1800-tallet (Hoffmann 1969, 288). Bevarede horisontale væve findes eksempelvis fra 1611 på Økomuseum Samsø og fra 1693 på Ærø Museum (fig. 6.13).

Fig. 6.13. Sidsel Hansdatters væv på Ærø Museum, 1693 (Foto: CR)

I Moths ordbog findes flere termer knyttet til vævning, eksempelvis (Moths ordbog s.v.):

"Væf. Er et rêdskab, bestående af adskilligt vertøi [værktøj], hvormed gârnn gøres i lerred, eller klæde, eller stof"

"Stand-væf. Er en opstående væf"

"Væver. Er den handverksmand som væver for folk"

"Væfster. Er en kone, som væver".

"Væve-pige. Er en pige, som tiener for at væve"

Det er interessant, at ordbogen både indeholder termer for en væver, væverske og en vævepige, for siden middelalderen var det typisk mænd, som vævede professionelt (Coatsworth & Pwen-Crocker 2017, 23). At nogle kvinder imidlertid også udøvede dette erhverv ses tillige på en udgift i Sophie Brahes regnskabsbog til en *"Weffuer quinde [væverkvinde] i Benndstrup"* i 1630 (Paulsen 1955, 45). Måske vævede kvinderne kun mindre ting som bånd eller var specialiserede på anden vis. Man vævede tilsyneladende ikke i hjemmet til husbehov, for antallet af væve i skifteprotokollerne er forsvindende lille, mens der opregnes mange rokke, garnhasper og garnvindler. Væve oplistes primært, når det er boet efter en væver eller vævekone, og det synes at afspejle, at man spandt meget af garnet i hjemmet, men fik en væver til at fremstille selve tekstilerne. Vævede stoffer, som *vadmæl* og *hvergarn*, blev almindeligvis brugt i husstanden. Begge tekstiltyper findes i Moths ordbog (Moths ordbog s.v.):

"Vadmæl eller vaimel. Kaldes det gemeneste og ringeste slags klæde, som bønder er klædt i [...] Der sidder ofte et stoltere hierte under en vadmels kofte, end under en fløiels kiortel"

"Hverken. Er et slags tøj af ulden og linnen".

Efter vævningen skulle tekstilet efterbehandles. Det blev *valket* hos en valker, det vil sige tætnet og krympet ved stampning i varmt vand og urin, som det fremgår af Moths ordbog (Moths ordbog s.v.).

"Valke. Er at stampe nyjs giørt klæde i hêdt vand og pijs, indtil det bliver tet, og krymper sammen".

Valkningen skal ikke forveksles med *filtning*, en term som kun bør anvendes når rå fibre (ikke vævede eller strikkede) filtes sammen (Malcolm-Davies 2016, 59). Til valkningen kunne anvendes et *valkebræt* (fig. 6.14) og valkningen resulterede i, at tekstilet blev tæt og krympede. Herefter skulle nogle tekstiler opradses ved hjælp af karteboller, så de fik en lodden overflade, *luv*, som hos *overskæreren* kunne skæres af med en stor saks eller på et overskærebord. I begyndelsen af 1600-tallet, fandtes overskærere tilsyneladende kun i København, i hvert fald tog man i Sophie Brahes familie hver gang til København, når klædeluven skulle

skæres af, som i 1633: "Offuerskerrenn i Kiøbenhaffn for 7 ridekiolle at offuerscherre ... 2 rdlr." (Paulsen 1955, 92). Overskæringen kunne også udføres af farveren (Nellemann & Danielsen 1971, 116).

Fig. 6.14. Valkebræt fra 1600-1700-tallet (tv.). Nationalmuseets renæssanceudstilling. (Foto: CR). I midten ses karteboller til opkradning af stof og til højre en stor overskærersaks, begge fra Den Gamle By, Aarhus (Foto: CR).

Ud over de hjemmefremstillede tekstiler, blev mange typer stoffer importeret fra udlandet. Således fik man fint *klæde* fra England, Frankrig og Spanien, *baj* og *kirsey* fra England, Hamborg og Amsterdam, *grofgrøn* fra Leiden, bånd og snor fra Hamborg og Amsterdam, *atlas* fra Brügge, Bologna og Genova samt *taft* fra Napoli (Degn & Dübeck 1983, 50).

Farvning

At farve tekstiler var både en hjemlig og professionel beskæftigelse. De vildtvoksende farveplanter var talrige, som pors (*Myrica*) og boghvedeblade (*Fagopyrum esculentum*) til gule farver, egebark (*Quercus robur*) til grålige farver og ellebark (*Alnus*) til brunlige farver (Vedsted 1993, 10). At fremstille lysægte, holdbare og klare farver krævede imidlertid stor erfaring og importerede farvestoffer, og især blå, røde og sorte farver udførtes bedst af professionelle farvere (Nielsen 1975, 162). Der fandtes forskellige metoder til at farve tekstilerne, som direkte farvning, farvning med bejdse og fermentering (Bruselius Scharff & Sommer 2016, 25). Bejdse var som regel metalsalte, som *jernsulfat* (kaldet *jernvitriol*), *kobbersulfat* (kaldet *kobbervitriol*) og *alun* eller salte fra vinsyre (*vinsten*), der gjorde tekstilfibrene i stand til at binde farvestoffet, som derved blev lysægte og holdbart. Garvesyrer, *tanniner*, fra eksempelvis galæble kunne også anvendes som bejdse. Det var muligt at farve tekstilet på forskellige stadier i processen, enten som uld, spunden tråd eller vævet stof (Coatsworth & Owen-Crocker 2017, 22).

Allerede i middelalderen var efterspørgselen stor på udenlandsk, farvet klæde fra blandt andet Gent, Brügge og England. Som opstart til en hjemlig klædeproduktion fik Kong Frederik II i 1560 en klædebereder og en farver, Mathias Sittert, til Danmark fra Tyskland (Nyrop 1900, 10 og 17). Farveriet måtte dog lukke i 1500-tallets sidste årtier (Nyrop 1900, 18 f.). Men farverier fandtes stadig i København i begyndelsen af 1600-tallet, eksempelvis fra 1607 i forbindelse med Tugt- og Børnehuset samt i Silkeværket (Nyrop 1900, 22 f.). I Pilestræde 8 i København fandtes ved en udgravning i 2004 en trætønde med murstenspakning omkring, tolket som en koldkype i et farveri, det vil sige beregnet til blåfarvning med indigo (fig. 6.15). Dateringen til 1625-1650/75 muliggør, at farveriet var en del af Christian IV's tekstilproduktion (Andersen & Moltsen 2007, 244 ff.).

Fig. 6.15. Koldkype til farvning med indigo fra Pilestræde 8, København. Beg. 1600-tallet (Foto: Vivi Lena Andersen/Københavns Museum).

Farverne organiserede sig aldrig i lav i Danmark-Norge og tilsyneladende fandtes der indtil 1657 kun farvere i København (Nyrop 1900, 161 ff.). Dette stemmer godt overens med Sophie Brahes regnskabsbog, som oplyser, at man udelukkende fik farvet tekstiler hos farveren i København, både i 1631 og 1633-1635 (Paulsen 1955, 58, 92, 111, 127). Muligvis forsøgte nogen i husstanden sig også med hjemmefarvning, i hvert fald indkøbtes der i 1637 "1 lægebog og 1 faruebog [farvebog] for 2 ort". I regnskabsbogen gives også et lille indblik i lønforholdene hos folk i tekstilfagene. I 1635 er anført: "Enn veffuer [væver] i Kiøbenhaffn 6 støcker fifskafft, er tilsammen 138 alne, huer [hver] aln 15 schilling at veffue, berede og farffue ... 21 rdl, 2 ort, 6 sk." I 1636 bestilles der igen tekstil i København: "Bleff veffuit [vævet] i Kiøbenhaffn brunt klede 149 alne, ssidenn det var wolcket [valket] holdt dett 115 al., och koste til arbejtzløn som effter følger – Weefuer [væver] lønn 24 sldl. 10. sk. – Wolcke [valke] lønn 2½ dl. – Bereder lønn 8 dl. – Farffuer lønn 26 dl., 60 ½ dl, 10 sk. ... 40 rdl, 18 sk." (Paulsen 1955, 127; 144). Det fremgår, at vævningen og farvningen var de absolut dyreste poster, mens valkning og efterbearbejdningen var mindre udlæg.

Skræddere og syersker

Når tekstilet var vævet og farvet, kunne det syes til tøj, enten i hjemmet eller hos en skrædder. For Københavnske skræddere kendes *skrå*, lavsvedtægter, fra 1415. Måltagningen foregik med en snor, hvorpå man slog knuder ved de afmålte steder (Frøsig 1982, 25), og skrædderens evne til at skabe tøj var i høj grad mere baseret på hans egen dygtighed og erfaring end på specialiseret værktøj – tilgængeligt var blot saks,

Fig. 6.16. Saks (FO216446) og fingerbøl (FO215121), udgravet på Rådhuspladsen. Fingerbøllet er sandsynligvis fremstillet i Nüremberg. (Foto: Københavns Museum).

nål, tråd, prene og pressejern (Degn & Dübeck 1983, 42). På Rådhuspladsen fandtes adskillige sakse af jern (som FO216446) og også fingerbøl af kobberlegeringer, som kan stamme fra skrædderværksteder. Nogle af fingerbøllene (som FO215121) er sandsynligvis produceret i Nüremberg (Størup 2015, 2) (fig. 6.16). Dertil kommer 1890 knappenåle af kobberlegeringer samt tre synåle, heraf én til at sy i skind med (Størup 2015, 4 ff.). Knappenålene er meget standardiserede i flere forskellige størrelser og kan have haft forskellige funktioner, ikke kun i relation til skræddervirksomhed, men også i private hjem. Det var almindeligt at kunderne selv anskaffede tekstilerne, som skrædderen skulle sy klæderne af (Dahl 2011, 25). Det kunne imidlertid volde problemer, når kunderne klagede over, at der var uoverensstemmelse mellem mængden af indkøbt tekstil og tekstilet i den færdige dragtdel (Degn & Dübeck 1983, 49; Rasmussen 2016, 207 f.). På et maleri af den hollandske maler Quirijn van Brekelenkam fra 1661 ses en skrædder i færd med at sy (fig. 6.17), og på gulvet ligger sådanne små stofstumper, som mange skræddere sikkert stak til side til eget brug (Pitman 2017, pers. med.). Selve syningen blev foretaget med sytråd, og hvis denne var af hør skulle den vokses først. Dette fremgår af et klæderegnskab fra "Det store Bilager", hvor *tråd* og *voksløys* ses i næsten hver post (Dahl 2014a, 6 ff.). Voksen lod tråden glide nemmere i stoffet, og forhindrede at den flossede.

Selvom skrædderlavet kun var for mænd, lader det til, at kvinder også deltog i tøjfremstillingen uden om det organiserede håndværk (Dahl 2011, 30). I Moths ordbog findes følgende definitioner i relation til kvindelig tekstilfremstilling (Moths ordbog s.v.):

"Skræder-pige. Kaldes en pige, som syer klæder for folk".

I Sophie Brahes regnskabsbog findes ligeledes udgifter til en "Mette sy pige" i 1632 (Paulsen 1955, 73). Rasmus Æreboe oplyser i sin autobiografi, at hans moster gik på syskole i slutningen af 1600-tallet (Grove 1889, 8). I 1500-tallet begyndte færdigsyede varer også at blive tilgængelige hos kræmmerne (Amskov 1948, 11). Dertil kommer, at der nok altid var folk uden for lavene, som syede tøj for folk, skønt der findes talrige optegnelser over, hvordan de etablerede skræddere forsøgte at komme dette til livs (Degn & Dübeck 1983, 96).

Fig. 6.17. Maleri af et skrædderværksted, malet af Quirijn van Brekelenkam, 1661 (Rijksmuseum, Amsterdam).

Strik

Definitionen af *strik* er en teknik, hvorved garn sammenføjes i løkker (masker) vha. tilspidsede pinde eller en strikkemaskine (Den Store Danske Ordbog s.v.) (se bilag 6). Ordet *strikke* kommer fra et tyske *stricken*, i betydningen snøre, binde eller knytte (Dansk Etymologisk Ordbog s.v.). Netop disse ord bruges også i Moths ordbog om teknikken og redskaberne:

"Strikke. Er at snoe af hør, hamp, uld, silke el[ler] andet"

"Binde. Er, egentlig, med bånd at gøre fast [...] binde hoser"

"Knytte. Er at binde knuder [...] at gøre strikverk, at virke"

"Binde-stikke. Kaldes de ståltråer [ståltråd] som mand binder hoser med".

Strikketeknikkens oprindelse er endnu ikke fuldt afklaret, men senest i højmiddelalderen var teknikken kendt i Europa (Thomas 1987, 18). Rundstrikningen lader til at være den først kendte strikketeknik, og senere blev fladstrikning og vrangmasker opfundet (Rutt 1987, 24) (fig. 6.18). I Spanien, Frankrig og England opstod en produktion af håndstrikkede hatte, vanter og senere også strømper; sidstnævnte blev især efterspurgt ved det engelske hof, og senere fik England sin egen massive eksport af strikkede strømper, blandt andet til Skandinavien (Thirsk 1973, 53; Croft 1987, 11). Fra 1500-tallet dukkede strikkede genstande op i Danmark i skriftlige kilder, som i skiftet efter Sibelle Thettisdatter, Helsingør 1592: "ij [to] røde bundenn [strikkede] ermer ... j dr"⁸. Englænderen William Lee opfandt i 1589

Fig. 6.18. Maleri af Caspar Netscher (1639-1684) af kvinde, som strikker rundt. Ukendt årstal (Foto: www.globalgallery.com).

strikkemaskinen, men blev aldrig rigtig anerkendt for sin opfindelse, og der skulle en del forbedringer til, før maskinen for alvor kunne konkurrere med de håndstrikkede varer (Lewis 1986, 137). Ingen strikkede fragmenter fra Rådhuspladsen kan med sikkerhed tilskrives strikkemaskinen – de lader alle til at være håndstrikkede.

Det antages, at kun få mestrede strikketeknikken, især i begyndelsen af i 1600-tallet. Det antydes af, at strikkerne samledes i professionelle lav rundt omkring i Europa samt af regnskaber med udgiftsposter til at lade strømper strikke (Ringgaard 2017a, 290). I Tugt- og Børnehuset blev børnene oplært i strikkekunsten for at kunne strikke strømper til salg (Olsen 1978, 82), og i Sophie Brahes regnskabsbog er der i 1639 en udgiftspost for "Atschillige bindequinder [strikkedkvinder] ... 4 rdlr." (Paulsen 1955, 202). Det kan ikke udelukkes, at man strikkede andet end beklædningsdele, men sandsynligheden herfor er ikke stor (Pedersen og Warburg 1987, 119).

⁸ RA, Helsingør byfoged, skifteprotokol 1592-1598, pag. 73v.

Nålebinding og net

Nålebinding defineres ved en teknik, hvor tråden, ved hjælp af en nål, lægges i løkker, som derpå bindes sammen med sting, hvorved der dannes en maskerække, og ned i denne sys næste række (Den Store Danske Ordbog s.v.) (bilag 6). Ordet nålebinding findes ikke i Moths Ordbog, men teknikken var måske kendt under andre termer. Nålebinding anvendtes i middelalderen, og kendes fra en nålebundet vante fra Grønnegade i Ribe, dateret til ca. 1150-1250 (Søvsø og Heel 2015, 56-61). Nålebindingen blev i 1600-tallet primært anvendt til fremstilling af grovere vanter og muligvis også strømper, skønt der ingen fund er heraf. Fremstillingen af håret kaldes *filing*, og nettene blev blandt andet brugt som base for parykker, senere kaldet *monturer* (Duus & Duus 2005, 104).

Filt

Definitionen af *filt* er en sammenpresning af uld og hår eller blot dyrehår alene, som derved skaber et stykke uvævet tekstil (Hansen 1978, 46). Som Moths ordbog definerer det (Moths ordbog s.v.):

"Filt. Kaldes hår eller uld som er indvikled i hinanden".

Filtningprocessen involverer oftest sortering og karting af ulden, som herefter formes efter ønske og stænkes med vand, tilsat sæbe, urin eller salt. Dette renser og fremskynder processen, hvori fibre presses sammen, og der kan anvendes et valkebræt eller blot de bare næver (Damgaard 1994, 37f.). Fåreuld og hår fra ged, bæver og kanin egner sig bedst til filtning (Crowfoot et al. 1992, 75). I udgravninger fra London er fundet tilsvarende fragmenter af filt fra 1300-tallet (Crowfoot et al. 1992, 75). Fragmenterede filtstykker er mere skrøbelige end vævet tekstil og bevares derfor dårligere, så de ofte små fragmenter, som findes fra perioden op til 1600-tallet, afspejler derfor næppe den reelle brug af filten. I 1600-tallets Danmark blev filt fortrinsvist benyttet til underskørter og hatte, som efter endt brug kunne genanvendes til såler eller anden stødabsorbering.

Knipling

En knipling er defineret ved tråde, oftest af hør eller silke, der sammenflettes til et mønster med store åbne mellemrum (Hansen 1978, 80). Termen at *kniple* kommer fra middelnedertysk *knüppeln* i betydningen prygle eller slå, som henviser til kniplepindenes bevægelse (Dansk Etymologisk Ordbog s.v.). En tidlig form for knipling er den *syede knipling*, der fremstilles med synål og én lang tråd (Johansen 2001, 16). Parallelt hermed fandtes fingerfletninger, og herfra udvikledes den pindekniplede knipling, hvor trådene blev viklet op på pinde, så der kunne fremstilles længere produkter (Johansen 2001, 16). Teknikken defineres i Moths ordbog (Moths ordbog s.v.):

"Kniple. Er med knippelstokke at slåe trå [hørtråd] i mønster"

"Kniplinger. Kaldes brede eller smalle liser, som slåes af trå [hørtråd] eller silke i mønster, med knippelstokke".

Trådene opvikles på *kniplepinde*, og kniplemønstrene kan være tegnet på et stykke papir, et *prikkebrev*, der ligger som en skabelon under selve kniplingen, og viser hvor de mønsterstøttende knappenåle skal sættes i (Nissen 1979, 6). Trådene krydses og snos hen over en kniplepude – at flytte pindene kaldes et *slag* – og trådene låses omkring hinanden, hvorefter knappenålene kan fjernes. Derved fremkommer en lang strimmel, som kan bruges til dekorative formål. Mønstrene kan også skabes uden prikkebrev og støttende knappenåle i midten af mønsteret, og herved opstår *frihåndskniplingen* (Tornehave 1987, 9). Til at fremstille de pindekniplede kniplinger anvendtes en kniplepude, kniplepinde, tråd og knappenåle (Rasmussen 1989, 12). I voldgraven på Rådhuspladsen lå fragmenter af fire mulige kniplepinde af træ (fig. 6.19) (Størup 2015, 3f.). De tidligere nævnte knappenåle kan også stamme fra kniplingsproduktion.

Fig. 6.19. Fire mulige kniplepinde fra Rådhuspladsen (FO206765, FO218953, FO209401, FO209398, FO218715) samt knappenåle, som kan have været benyttet til knipling (FO212704) (Foto: CR).

Kniplepindenes forskellige udseende og vægt kan være udtryk for en specialiseret produktion med lette pinde til fin hørtråd og tungere pinde til metaltråd (Dahrén 2010, 57). En bevaret kniplepude fra 1500-1600-tallet findes bevaret i Museo Correr, Palazzo Mocenigo i Venedig (fig. 6.20).

Fig. 6.20. Kniplepude fra 1500-1600-tallet, Museo Correr, Palazzo Mocenigo i Venedig (Foto: Museo Correr, Palazzo Mocenigo).

Håndværkere og kramboder

De ovennævnte materialer, teknikker og erhverv indgik på forskellig vis i 1600-tallets fremstilling af klædedragt. Håndværkerne var organiseret i lav, et fagligt fællesskab, hvor ikke blot optagelsen af medlemmer, samt håndværkets omfang, kvalitet og pris kunne kontrolleres, men som også fungerede som et slags broderskab, hvor medlemmerne ydede moralsk og økonomisk støtte til hinanden. Omkring 50 % af alle håndværkere i byernes lav var aktive inden for tekstil- og beklædningsfagene; en procentdel som indirekte fortæller om de ofte omstændelige produktionsmetoder og den mangfoldighed af produkter, som var tilgængelige (Degn og Dübeck 1983, 26).

Christian IV var inspireret af det politisk-økonomiske system, *merkantilismen*, hvor produktion og handel indrettedes, så landet så vidt muligt kunne være selvforsynende på mange områder (Gamrath 1980, 46). Hans Tugt- og Børnehus udviklede sig til at blive en decideret tekstilmanufaktur – den første af sin slags i Danmark – med op til 750 tilknyttede personer (Olsen 1978, 113). I 1620 kom det under det nyoprettede *Klædekompagni*, som skulle være øverste instans for hele den københavnske klædefabrikation, og som i forvejen stod for produktionen og efterbearbejdningen af klæde (Gamrath 1980, 48). Det er ofte hævdet, at kvaliteten af børnehusets tekstilprodukter var temmelig ringe (Christensen 1943, 44; Frøsig Dalgaard 1989, 9). Men dette bygger mere på antagelser end beviser, for ingen tekstiler er tilsyneladende bevaret fra manufakturet (Olsen 1978, 83 ff.). I teorien kan nogle af tekstilerne fra Rådhuspladsen stamme fra Tugt- og

Børnehusets produktion, men på grund af det manglende komparative materiale, er det vanskeligt at bevise og ville kræve et særligt tegn, som en klædeplombe, for at kunne sandsynliggøres. Tugt- og Børnehuset producerede tekstiler af mange forskellige kvaliteter, som *klæde*, *borat*, *bommesj*, *linned*, *trip* og *baj*, samt strikkede og kniplede varer. Det grove *tugthusklæde* blev blandt andet aftaget af hær og flåde, men man fremstillede også finere tekstiler, som Christian IV's egen husstand anvendte til både hverdags- og festbrug. Afsætningen til private var meget lille (Christensen 1943, 42 f.). I 1621 grundlagdes, som nævnt, også *Silkekompagniet*, hvis levetid blev kort.

Kræmmere og paltekoner

I de fleste byer afholdtes to til fire årlige markeder, hvor man kunne sælge sine varer (Degn & Dübcek 1983, 158). Derudover var der i København torvedage hver onsdag og lørdag på Gammeltorv. I klædeboderne huserede *vantsniderne* (af tysk Want = klæde), som for det meste solgte større partier af klæde, fløj, damask og silke (Nielsen 1885, 172). Kræmmerne var derimod mere detailorienterede og solgte mindre partier af silkevarer, *bliant*, *saien*, *sardug*, *dvellik* og *lærred* samt andre kramvarer som perler, handsker og skind (Nielsen 1885, 175). Kræmmere fandtes i alle sociale lag. Velhavende folk kunne købe pynt og dragttilbehør i de fine galanterihandler, som den der ejedes i København af Vincentz Meintz og Birgitte Jensdatter i 1690'erne⁹. Mindre bemidlede kunne købe samme varer, blot i andre kvaliteter hos kræmmere som Lorentz Mohr, som døde i København i 1681¹⁰. Endelig fandtes også en del folk, der importerede varer uden om de etablerede kræmmere, som højbådsmanden Bernt Olsen fra København, der døde i 1692 og forinden havde medbragt adskillige strikkede varer fra Island¹¹. Flere forskellige hjemligt producerede varer kunne fås på markeder i København, som hørkniplinger fra Tønder-området (Kristensen 2013, 9) og uld- og hørstrømper fra de jyske hosekræmmere (Manufakturhandlerforeningen 1887, 49). Senest fra slutningen af 1500-tallet kendes til fænomenet "mærkevarer", idet produkter med en særlig provinens eller mærke kunne signalere en bestemt kvalitet, for eksempel Randers-handsker, som det ses i kramvarelageret efter kræmmer Christen Claudi, København 1681: "21 par Randers handsche à 1 mk... 5 sldr, 1 mk"¹².

Genbrugte tekstilers betydning skal ikke undervurderes. Gamle dragtdele kunne vendes og syes om til nye, og selv udslidte små klude kunne man tjene penge på (Fennetaux 2015, 125). På *paltetorvet* eller *lusetorvet*, sad palte- og huekonerne og solgte gamle dragtdele og klude, som kunne repareres, omsyes

---

⁹ RA, Landsover-, samt Hof- og Stadsretten, Københavns Skiftekommission, skiftebreve 1683- 1781, Bs. nr. 1: 1683 9 12 -1697 12 23, skiftebrev nr. 1

¹⁰ RA, Københavns byting, Københavns skiftekommission 1682-1776, konceptskifter: 1681 51- 1682 94, bs. nr. 2, skiftebrev 73

¹¹ RA, Gårdretten, skiftebreve 1683- 1740, Bs. nr. 1: 1683 9 12 -1697 12 23, skiftebrev uden nummer

¹² RA, Københavns byting, Københavns skiftekommission 1682-1776, konceptskifter: 1681 51- 1682 94, bs. nr. 2, skiftebrev 58

eller klippes op og sælges på ny (Dahl 2014c, 41). I begyndelsen af 1600-tallet var de placeret langs Frue Kirkes mur ud til Nørregade, men i 1665 blev de henvist til Ulfeldts Plads, det nuværende Gråbrødre Torv. Paltekoner kunne også have småboder rundt omkring i byen.

Tekstilproduktionen i 1600-tallet giver samlet set indtryk af at være mangfoldig og specialiseret, men med tekniske begrænsninger for, hvad man lokalt kunne producere. Både professionelle mandlige håndværkere og kvinder i den hjemlige husflid deltog i arbejdet på forskellige niveauer, og adgangen til råmaterialer samt de tekniske innovationer var altafgørende for det færdige produkt. Uld og hør spillede en stor rolle i hverdagens klæder, mens silke og de finere klædevarianter nok kun anvendtes til stads.

Hygiejne og tøjvask

I 1500- og 1600-tallet var renhed vigtig, men på en anden måde end i dag. Det var ikke kroppen selv, som skulle vaskes, for den blev anset som hellig, og kunne kun renses ved moralske tiltag. I stedet for vaskede man tøjet, primært det hvide undertøj af hør, for man mente, at folks renhed kunne bedømmes på deres undertøj og linned (Frøsig 1971, 34; Styles 2007, 78). Hørtekstiler blev kogt i grukedlen, som kunne tilsættes rosenessens, lavendel eller kamille (Thuborg 1928, 107; Katz 2006, 107). Uldtøj kunne også vaskes, men blev det ikke så tit. Fra 1800-tallet findes forskellige opskrifter på uldvask, eksempelvis med sæbevand og urin (Frøsig 1971, 39) eller i "fiskesø", altså fiskesuppe (Thuborg 1928, 107). I København kunne man vaske i gården nær brønden eller ved én af byens mindst 16 offentlige vandpumper (Lindberg 1996 II, 225).

Man mente, at sygdom spredtes via lugt, så for at undgå smitte, og i øvrigt skjule dårlig kropslugt, bar man duftstoffer tæt på kroppen (Katz 2006, 105 f.). I Moths ordbog findes blandt andet en *armpude*, der tilsyneladende fungerede som en slags deodorant (Moths ordbog s.v.):

"Arm-pude. Er en liden pude, som er stoppet med vellugtende sager, som de, som lugter varmt bar i armhulerne".

Selve tøjet blev også tilføjet duft. For at undgå møl, blev tekstiler endvidere opbevaret med eksempelvis malurt, lavendler eller humleknopper (Frøsig 1971, 36; Katz 2006, 107). I det hele taget spillede lugt og duft en langt større rolle dengang, end det gør i dag, hvor den visuelle sans dominerer (Classen 1993, 15 f.). Det kunne være interessant, om man i fremtiden kunne spore, hvilke duftstoffer tekstilerne fra Rådhuspladsen eventuelt indeholder.

Mange af de små, opklippede tekstiler, som fandtes på Rådhuspladsen, fik muligvis en sidste anvendelse som toiletpapir. Lignende små klude blev nemlig fundet på Esplanaden, hvor en makrofossilanalyse af det omgivende jord viste, at det bestod af humane fækalier (Andersen 2013, pers. med.). Tolkningen som toiletpapir ligger ligefor, om end ingen jordprøver af samme art blev udtaget fra voldgravsfyldet på Rådhuspladsen. De små klude kunne også have fundet anvendelse som menstruationsbind eller tamponer, et emne man endnu ikke ved så meget om. Ved udgravningen af et voldgravsfyld ved Frederiksborggade i København fandtes en aflang hårtot (muligvis menneskehår), svøbt i silketekstil, som ender i en silkesnor i den ene ende (fig. 6.21). Fundet blev tolket som en tampon og er dateret til begyndelsen af 1600-tallet. Muligvis vil fremtidige hæmoglobinprøver kunne afsløre, om det virkelig er en tampon, og om de små klude fra Rådhuspladsen blev anvendt som bind. Dette ville i så fald være banebrydende, da man, så vidt jeg er orienteret, ikke kender til sådanne fund andre steder fra, og et tabubelagte emne som menstruation fandt ikke vej til skriftlige kilder, endsige malerier (Oksen 2005, 15). Fundet viser også, at tekstiler af og til skal tolkes på en utraditionel måde.

Fig. 6.21. Mulig tampon (udrullet) fra Frederiksborggade, første halvdel af 1600-tallet. (Foto: Københavns Museum).

Sammenfatning af del I

Afhandlingen er baseret på 370 dragtdele, udgravet på Københavns Rådhusplads, heraf 310 dragtdele fra udgravningen i 2011-2012 og 60 fra ældre udgravninger. En række hændelser ligger til grund for tekstilernes udvælgelse, så de indragede tekstilfund er ikke repræsentative for 1600-tallets klædedragt generelt, men kan belyse anvendelsen af udvalgte dragtdele. Som komparativt materiale anvendes skriftlige og ikonografiske kilder samt dragtsamlinger i museer. Tekstilmaterialer er velegnet til analyse og diskussion af den datidige affaldshåndtering, af forholdet mellem menneske og tøj, af genstandenes biografi samt af mode i en 1600-tals kontekst. Tekstilproduktionen i 1600-tallet var præget af mange forskellige fibre og teknikker, både i den hjemlige husflid, hos de lokale vævere og i de større tekstilmanufaktur. Tøjtøjsvask af tekstiler var vigtig og for at skjule dårlig lugt, tilførte man både krop og tøj duftstoffer.

Efter at den historiske scene er sat, skal fokus nu flyttes til selve tekstilerne.

DEL II: DE BEVAREDE DRAGTDELE

I denne del af afhandlingen analyseres de 370 udvalgte dragtdele fra Rådhuspladsen. Til at begynde med skal dragtdelenes tekstile kompositioner klarlægges, og herefter følger dragtkapitlerne. Hvert afsnit påbegyndes med en klarlæggelse af de terminologiske forhold, hvorefter fundenes udseende og fremstillingsmetode analyseres, eventuelle dekorationer og reparationer identificeres og dragtdelene sættes ind i en større social sammenhæng.

7. Tekstil, teknik, statistik

Tekstilerne indeholder et væld af data om fibre, teknikker og formgivning. Analysemulighederne er mange, og jeg har udvalgt de mest relevante for at skabe overblik over materialets sammenhæng. Fra de 370 FO-numre er der i alt registreret 508 tekstilkomponenter.

Fibre, teknikker og dragtdele

Af fig. 7.1 ses det, at langt de fleste komponenter er fremstillet af uld (67 %). Næsthøypigst er tekstiler af silke (21 %), mens hør udgør 4 %. Af kompositte tekstiler, som silke/uld og silke/hør findes forsvindende få. Dyrehår, antageligt fra hest, er anvendt på nogle possementknapper (2 %). Det formodede menneskehår i parykkerne er talt med under silketrenserne og fremgår derfor ikke. Kategorien "andet" består af ikke-tekstile komponenter, som pap, træ og hvalben. Den store mængde uld og silke må i høj grad tilskrives jordens gunstige bevaringsforhold for animalske fibre, men når der alligevel er bevaret små hørfragmenter, skyldes det, at de ofte skjuler sig i tekstilernes folder, og dermed har undgået en direkte kontakt med voldgravens jordlag. Den forholdsvis store mængde silke er overraskende, når konteksten er et affaldslag, for man kunne forvente, at det var sorteret fra til genbrug enten i husholdningen eller af klunsere på gaden.

Tekstilerne er udført i mange forskellige teknikker (fig. 7.2) (Se bilag 6 for beskrivelser af teknikker). Langt hyppigst er strik (36 %) og lærredsbindinger (28 %), men også mere komplicerede vævninger som satindamask og liseré forekommer. Den store mængde strik skyldes at teknikken og dragtdele i strik er lette at identificere og antageligt udelukkende blev anvendt til klædedragt. I modsætning hertil står de mange små vævede fragmenter, som også kunne stamme fra boligtekstiler og derfor ikke er inkluderet i afhandlingen.

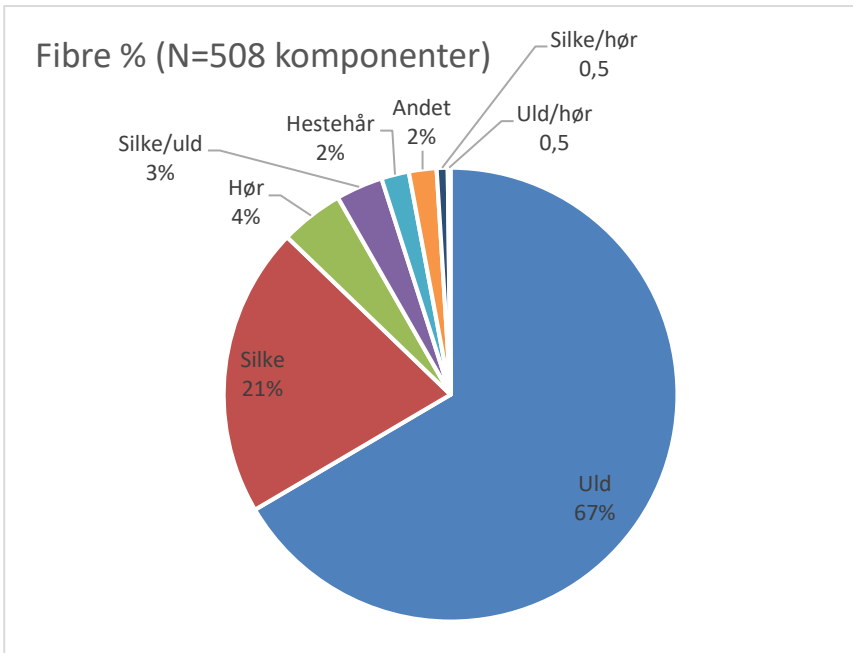

Fig. 7.1 Den procentvise fordeling af fibre.

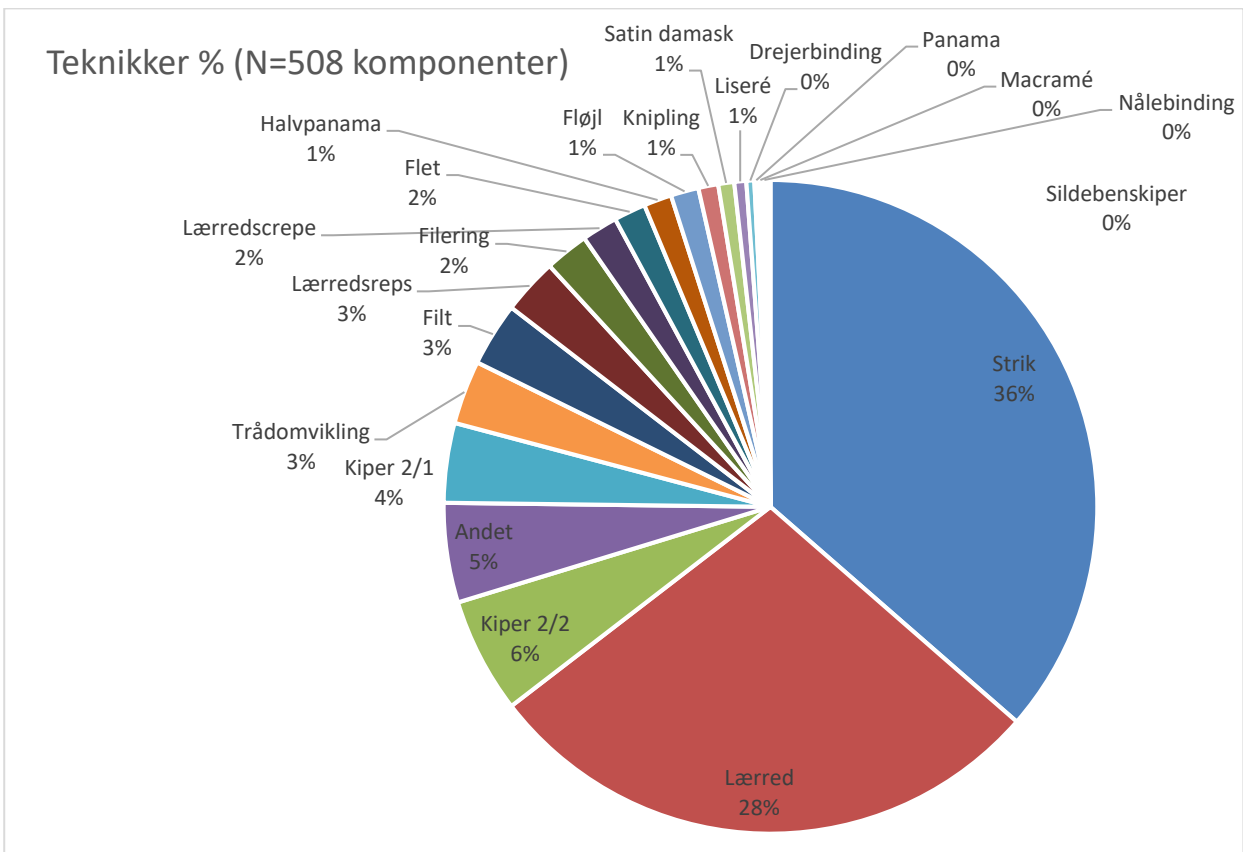

Fig. 7.2. Den procentvise fordeling af teknikker.

Tekstilerne stammer fra mange forskellige dragtdele, som for overskuelighedens skyld er inddelt i overordnede kategorier. Det ses i fig. 7.3 at fodbeklædning (41 %) og overdele (26 %) er bedst repræsenteret i materialet, mens underdele udgør en mindre procentdel (5 %). Det skal retfærdigvis nævnes, at mange af overdelene er identificeret på baggrund af bevarede knaphuller, og nogle af disse kunne også stamme fra underdele som bukser.

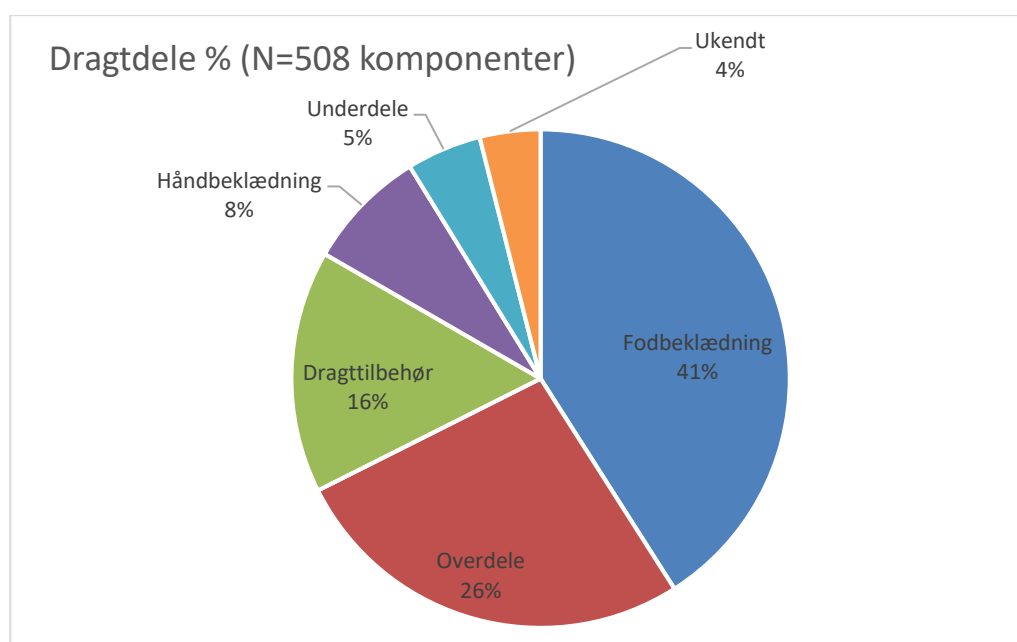

Fig. 7.3. Den procentvise fordeling af dragtdelens typer.

For at opnå et overblik og en sammenhæng mellem fibre, spinderetninger, teknikker og dragtdele, har jeg udarbejdet modellerne i bilag 9. Her kan processen fra fibre til dragtdel følges, dog undtaget trådtal og -tykkelse, da modellen så ville blive for uoverskuelig. Det er også et snit på tværs af dragtdelene, hvorved de tekstile karakteristika udskiller sig. Modellerne viser, hvordan nogle teknikker og fibre anvendes til ganske bestemte dragtdele, eksempelvis anvendes filtet uld kun til hovedbeklædning, mens halvpanama-vævning overvejende anvendes til bånd, enten løse eller som pynt på hovedbeklædninger og overdele. Flet bruges til bånd og snore, mens strik i overvejende grad anvendes til de mindre dragtdele som hatte, håndbeklædning og fodbeklædning, men også til nattrøjer. Fløjl anvendes til hovedbeklædning og bånd, mens 2/1 kipervævning af silke/uld findes i livstykker og en opskåren hue. Der er tendens til, at de vævede over- og underdele af uld ofte findes samme steder som fodbeklædning, og det skyldes at såler og lapper på strømper blev udklippet af de større, slidte dragtdele. De forskellige dragtdele kan dermed være tæt forbundne.

I Moths ordbog nævnes adskillige typer tekstiler, og ved hjælp af definitionerne i Lorenzen (1975, 9-18), er det muligt at idnetificere nogle af dem. Lidt eksempler skal nævnes her (Moths Ordbog, s.v.):

"Klæde. Er et slags ulden dûg, at klæde sig i"

"Grof-grøn. Er et salgs tøj, med grove tråer [tråde]"

"Borat. Er et slags ulden tøj"

"Vadmel eller vaimel. Kaldes det gemeneste og ringeste slags klæde, som bønder er klædt i. Der sidder ofte et stoltere hierte under en vadmels kofte, end under en fløiels kiortel"

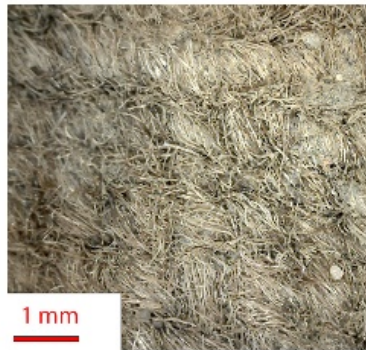
"Taft. Er et vævedt stof af fîn silke".

Materialet fra Rådhuspladsen indeholder eksempler på blandt andet *klæde* (valket lærred) og *vadmel* og silketekstilerne *taft* (lærred) og *grofgrøn* (lærredsreps). Tekstiltypen *borat* er af en blanding af uld og silke, men vævningen kendes ikke. Eksempler på nogle af de nævnte tekstiler ses i fig. 7.4.

Syninger er identificeret på 189 komponenter, heraf 32 kun med stinghuller bevaret. Ved 44 komponenter er der observeret mere end én slags syning. De strikkede dragtdele er formgivet af strikketeknikken, og kun få fund er efterfølgende modificeret ved hjælp af sømme (eksempelvis barnehuen D22/1985, strømpen FO215861 eller nattrøjen FO214591). I modsætning hertil står de vævede fragmenter, hvor der er gjort tydeligt brug af forskellige stingtyper til forskellige formål (fig. 7.5). *Forsting* har en varieret anvendelse, eksempelvis til fastsyning af fórstof. *Kastesting* ses ved rå eller ombukkede kanter, mens *knaphulssting* udelukkende anvendes ved knaphullernes kanter. *Heksesting* anvendes tillige enkelte steder. Ikke alle typer sting kunne detekteres, enten på grund af en dårligt bevaret sytråd eller fordi dragtdelene konstruktioner skjuler sømmene. Kun få fragmenter har komplicerede konstruktioner, eksempelvis ærmet FO215616 eller livstykket FO216260. Ifølge fig. 7.6 er 62% af sytråden silke, 18% uld mens 12% er af hør eller anden plantefiber, og resten kunne ikke bestemmes. Den lille mængde hør må igen skyldes bevaringsforhold, og fragmenterne med stinghuller var antageligt syede med hørtråd. Under uldtråd er også flos registreret, og uden flosset udgør uldsytråd kun 7 % og ses fortrinsvist på strikkede dragtdele. Silkesytråden er altid S tvundet af to mindre uspundne eller let Z spundne tråde. Det fremgår af fig. 7.7 at den varierer meget i tykkelse, lige fra 0,3 mm til 1,3 mm i diameter. Der er en klar sammenhæng mellem de forskellige tykkelser og den funktion, sømmene havde. De tyndeste tråde (0,3-0,8 mm) anvendes ved konstruktionssømme midt i dragtdelene, samt ved kantsømme. Til knaphuller anvendes tykkere tråd (0,5-1,1), og det kan skyldes at knaphullerne skulle have mere støtte, men også gerne måtte være mere synlige i dragten.

Klæde?

Vadmel?

Grofgørn?

Taft?

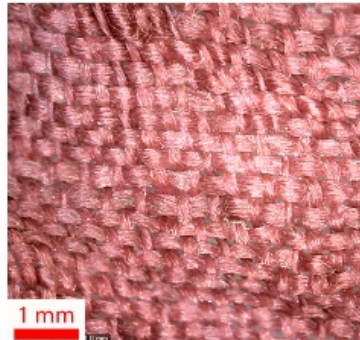

Fig. 7.4. Forslag til kobling mellem tekstiltyper og 1600-tals termer (Foto: CR).

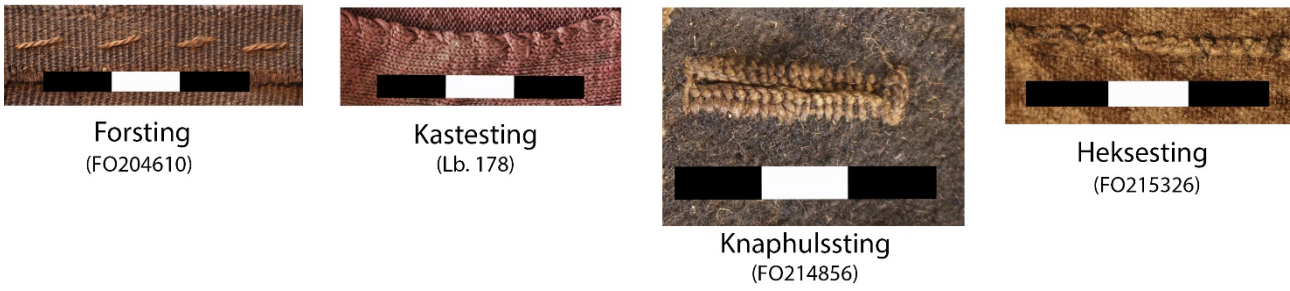

Fig. 7.5. De forskellige anvendte stingtyper (Foto: CR).

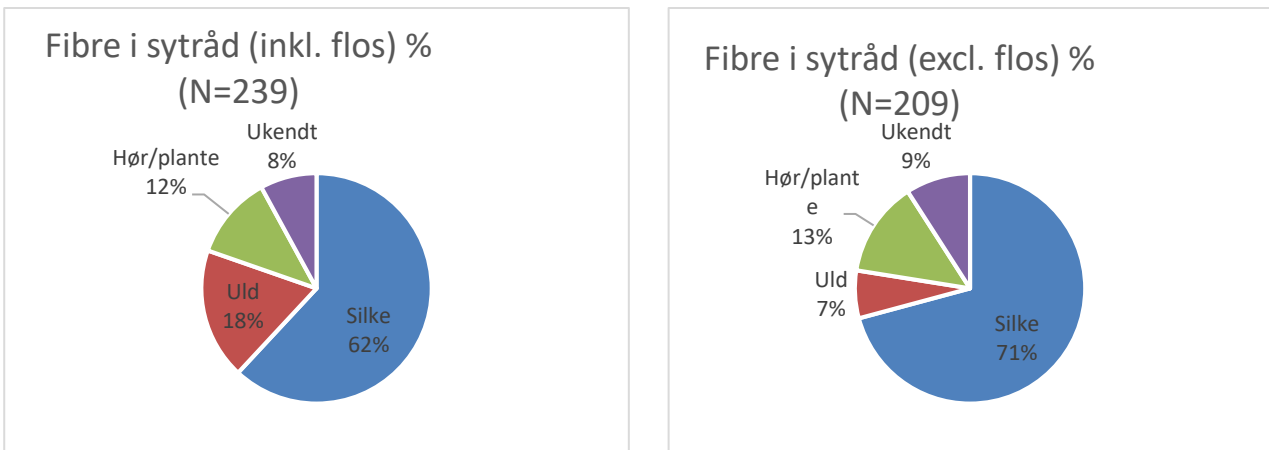

Fig. 7.6. Den procentvise fordeling af fibre i sytråd, inklusiv flos (tv.) og eksklusiv flos (th.).

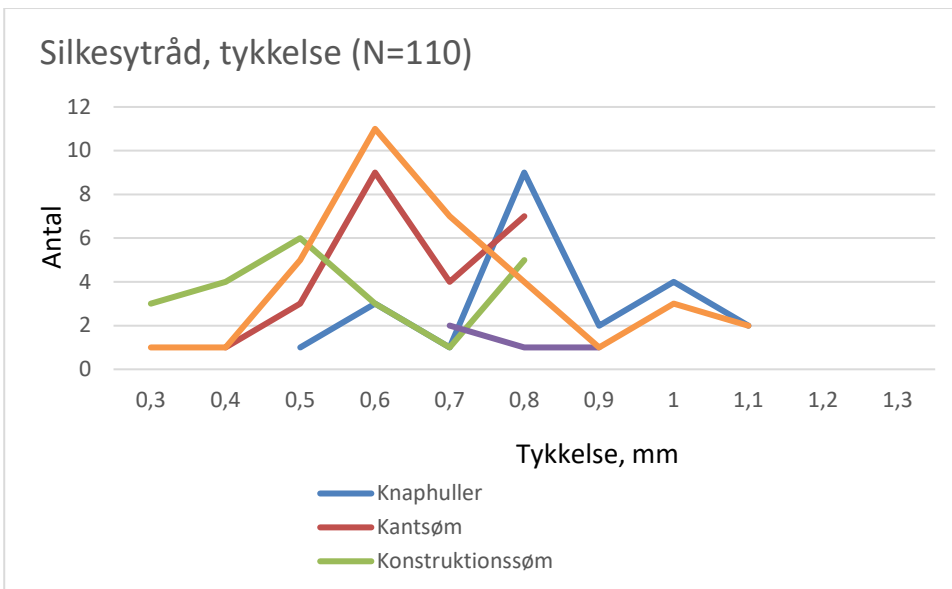

Fig. 7.7. Tykkelsen af silkesytråd med forskellige funktioner.

8. Hovedbeklædning

Ved udgravningerne på Rådhuspladsen er i alt fremkommet 45 fragmenter af hovedbeklædninger. Disse kan inddeles i forskellige typer, hvis indbyrdes procentvise fordeling fremgår af fig. 8.1.

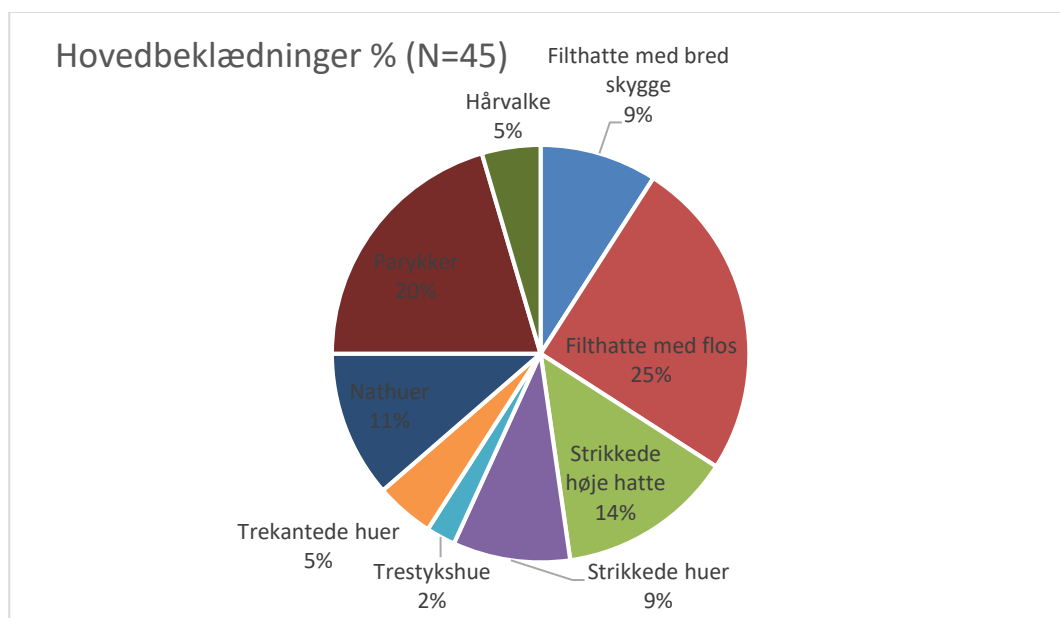

Fig. 8.1. Den procentvise fordeling af hovedbeklædningerne fra Rådhuspladsen.

Hat, hue eller lue?

I 1600-tallet anvendtes mange termer for hovedbeklædning, og i Moths ordbog defineres nogle af dem (Moths ordbog s.v.):

”Hat. Er et klædebon af uld, som mandfolk bær på hovedet. 2. Er en hue af lerret, som piger bær”

”Hue el. Huve. Er et klædebon, som kvinder bær på hovedet. 2. Kaldes en mands lue”

”Lue el. loge. Kaldes en hue, en kalot”

”Kalot el. Kulve. Er et slags småe sorte huer, som bæres under andre huer eller hatte”.

Som det fremgår, synes definitionen af termerne at overlappende hinanden, og de kunne tilsyneladende alle anvendes om både mænds og kvinders hovedbeklædning. En mængde undertyper eksisterede, som *hanrei-hat*, *pindhæt*, *spidshue* og *kabus* (Moths ordbog s.v.). I samtiden vidste man præcis, hvilke typer hovedbeklædninger, der hed hvad, men beskrivelserne gør det vanskeligt i dag at koble bestemte termer til bestemte hovedbeklædninger. Ordbogen lægger mere vægt på, om hovedbeklædningen bæres af mænd

eller kvinder, end på en beskrivelse af dens udseende. Termen *lue* synes mest anvendt i Vestdanmark, og kan både betegne over- eller underhuer, som blev båret oven på hinanden (Dahl 2017a, pers. med.). I det følgende bruges termen *hat* om en hovedbeklædning med skygge og termen *hue* om en hovedbeklædning uden skygge.

Filthatte med bred skygge

På Rådhuspladsen er fundet fire fragmenter af flettede hatte med bred skygge (1941:141C, D24/1985, D25/1985, D26/1985) (fig. 8.2). Tre af disse hatte fundet ved arbejder på Rådhuspladsen før 1985, der ikke var deciderede udgravninger. Efterfølgende blev de indleveret til Nationalmuseet (Grinder-Hansen 2015, pers. med.). Hatten 1941:141C stammer fra Københavns Museum, og herfra kendes yderligere tre filthatte (194:141A, 1941:141B, 1941:141D), som det ikke er lykkedes at findes på museets magasiner. Det har efterfølgende vist sig, at hatten 1941:141A nu findes registreret som 1947:139 fra Vartov (Ringgaard 2010b, hattekatalog 11), skønt det med sikkerhed er samme hat (fig. 8.3). Muligvis gemmer de andre hatte sig under lignende fejlregistreringer, og ingen af dem er inkluderet her.

Fig. 8.2. De fire filthatte med bred skygge.

Fig. 8.3. Hatten 1941:141A blev fundet på Rådhuspladsen, men er senere omregistreret som 1947:139 fra Vartov (Københavns Museums jordebog 1941; Ringgaard 2010b, hattekatalog s. 11).

Udseende og fremstilling

De fire filtede hatte er af nogenlunde samme type med en forholdsvis lav puld og bred skygge, og de inddeles derfor ikke i undertyper. Hattene er fremstillet af filtet uld i ca. 0,2-0,4 cm tykkelse. Det er sandsynligvis fåreuld, men det har ikke været muligt at tage fiberanalyser af ulden. Kun én af hattene (D26/1985) synes at være intakt med både puld og skygge bevaret, mens to andre (D24/1985, D25/1985) har intakt puld og fragmenteret skygge. Den sidste hat (1941:141C) består kun af en fragmenteret skygge. Pulden på D25/1985 og D26/1985 er temmelig trykket, og det er vanskeligt at vurdere deres oprindelige facon. D24/185 har en 9,5 cm høj puld, som er flad på toppen, og dens skygge er skåret til i form af en "andefod" med tre fremadrettede spidser, hvormed hatten bliver til en kasket. Bredden af skyggerne varierer fra ca. 8,7 cm (1941:141C) til 22 cm (D25/1985), skønt bredden på førstnævnte er noget usikker på grund af den manglende puld. Hos D25/1985 lader det til, at skyggen var foldet op oprindeligt, men den kan også blot være blevet sammentrykket i voldgravsfyldet.

Ved D24/1985, D25/1985 og D26/1985 ses en tydelig lys linje, der adskiller puld og skygge, som kan være fremkommet på to forskellige måder, der afspejler hattenes fremstillingsmetode. Puld og skygge kan være fremstillet hver for sig, hvorefter de er samlet med en samlingsfiltning, der har givet den lysere farve. Dette er tidligere foreslået af Ringgaard (Ringgaard 2010a, 29), og metoden er især velegnet til hatte med meget bred skygge. En anden mulighed er, at hattene er fremstillet, som det kendes fra beskrivelser fra 1800-tallet

(Mosbjerg 1931, 38 ff.; Duus & Duus 2005, 107 f.). Proceduren kan ses i fig. 8.4. Først blev ulden eller hårene kartet med en *fakbue*, som mindede om en stor violinbue, der satte hårene i svingninger, så hårmassen svulmede op. Herefter klippede man trekantede stykker ud, kaldet en *fak* (Duus & Duus 2005, 107) svarende til en halv hat. Stykkerne blev filtet og rullet hver for sig, så de blev faste, hvorefter de to trekantede stykker blev filtet sammen i kanterne og kom til at ligne en tophue, kaldet en *stump* (Mosbjerg 1931, 42), som herefter blev valket i vand tilsat urin, så den krøb. Til dette brugte man en *valkestok* og en *valkehandske*. En sådan *stump*, som aldrig blev til en færdig hat, er fundet et ukendt sted i Købehavn og stammer sandsynligvis fra 1600-tallet (KBM Lb. 77) (fig. 8.5). Den valkede *stump* blev nu trukket på en form, skyggen trukket ud, og en snor bundet fast om puldens base for at stramme den ind. Den lyse farve på hattene fra Rådhuspladsen kan da være fremkommet ved, at hattene er farvet i en mørkere nuance med snoren omkring, som også kendes fra en engelsk bæverhat (North & Tiramani 2012, 144). Hattene D25/1985 og D26/1985 var farvede, idet puldens yderside og begge sider af skyggen har en mørkere brun farve end puldens inderside og på stregen ved puldens base. Forskellen i

Fig. 8.5. En filtet såkaldt *stump*, der endnu ikke er blevet til en færdig hat, ukendt datering. (Københavns Museum, KBM Lb.)

	1. Hareskindet blev banket med spanskrør og derpå bejdet med salpetersyre og kviksølv.
	2. En stållineal førtes fra halen mod hovedet. Med en kniv blev hårene skåret af ved roden.
	3. De afskårne hår blev lagt på <i>fakbordet</i> . Med <i>fakbuen</i> løsnedes hårene og dannede et »skumlag«.
	4. Hår til en hat blev vejat af, og der dannedes 2 halvcirkler, <i>fak</i> . De fugtedes og trykkes let.
	5. De to <i>fak</i> blev lagt over hinanden med papir imellem. Randene fildedes sammen. <i>Filtten</i> var færdig.
	6. <i>Filtten</i> blev <i>valket</i> i valkeriet. Den blev dyppet i en kogende blanding af urin og vand og rullet med en rundstok og trykket med en valkehandske.
	7. <i>Filtten</i> var krøbet til det halve og blevet til en <i>stump</i> . <i>Stumpens</i> spids blev gjort flad.
	8. <i>Stumpen</i> blev trukket over en træform. Et bånd blev lagt om forneden, og skyggen blev trukket ud.
	9. Hatten blev tørret og smurt indvendigt med schellak, hvis spiritus fordampede ved opvarmning.
	10. Hvis hatten skulle farves, skete det i farvekøden.
	11. I <i>turket</i> blev hatten dampet og trukket ned over en træform, som drejede. Skygge og puld blev behandlet med varme pressejern.

Fig. 8.4. Processen ved fremstilling af fildede hatte (Duus og Duus 2005, 108)

farvenuancerne er så synlige, at den næppe kun kan skyldes blegning fra solen eller bevaringsmæssige forhold. Måske blev hatten farvet, mens pulden var blokket ud af en form, med snoren bundet omkring. Hatten D24/1985 havde sandsynligvis en anden farve end de to førnævnte, men der ses stadig en tydelig streg ved puldens base. Der er ikke udtaget prøver til farveanalyse fra filthattene, men på malerier fra 1600-tallet ses filthatte i sorte, brunlige og grå nuancer, som det ses på "Arvehyldningen" af Wolfgang Heimbach fra 1666 (fig. 8.6). De samme farver bruges om hattene

i skifterne, hvis hattefarven er nævnt. Eksempelvis står der i skiftet efter Rasmus Jørgen Stær, Vordingborg 1687: "1 sort hat med baand paa ... 1 dr 2 mk" og længere nede "1 graa hat ... 2 mk".

Der anvendtes bæverhår til de fine hatte, mens uld blev brugt til billigere hatte (Mosbjerg 1931, 39). Hatte af bæverhår blev betegnet *castor* eller *kastor*, som det ses i Moths ordbog (Moths ordbog s.v.):

"Kastôr. Kaldes en hat af bever uld".

Fig. 8.6. To udsnit af Wolfgang Heimbachs maleri "Arvehyldningen" fra 1666 (Kongernes Samling, Rosenborg Slot)

Hattemageren

Hattemagerne var i Danmark tilknyttet købstæderne, med lav i blandt andet København, Odense og Aarhus (Degn & Dübeck 1983, deres bilag 2). Ikke meget kendes til hattemagerens arbejdsforhold i dette århundrede, men eftersom arbejdsprocessen må have været tilnærmelsesvis den samme som i 1800-tallet, må forholdene have været ligeså usunde. Især bearbejdningen af skindene og afskæringen af uld og hår var hårdt for lungerne, for støv, hår og skidt let kunne indåndes, og de konstante dampe fordrede megen gennemtræk, hvilke resulterede i gigtsmerter (Mosbjerg 1931, 39-42). Inventaret hos en hattemager kan man få indtryk af gennem skiftet efter hattemager Peder Pedersen fra Randers, 1653. Her opremses eksempelvis to gamle klædebørster, en uldsaks, en skræddersaks og en lille saks, en mangelfiel (et manglebræt), 1 strygejern, 24 hatteformer à 3 skilling, uldgarn, hørgarn og heglet hør, en valkebænk samt to *bouer*, hvormed der sandsynligvis menes fakbuer. I Svendborg boede hattemageren Jacob Jensen Samsing, som i 1680'erne solgte hatte enkeltvis og dusinvis, ikke blot lokalt, men også til folk på Lolland og forsøgsvis i Norge, sidstnævnte sted dog uden det store held (Jonasen 1980, 17). Hans regnskaber viser, at

han tilsvarende havde mange leverandører, både lokale, men også fra fjerntliggende byer. Hos denne hattemager foregik farvningen af hatte omkring ni gange om året, hvorved der i alt blev farvet ca. 35 dusin hatte (Jonasen 1980, 17 f.) I 1683 skriver han: "2. August 1683 farbet Drengen Eene nye hater – 39 hat – 13 mandshat – 26 Drenghat". Det var tilsyneladende hattemagerens lærling, som stod for farvningen og udelukkende mands- og drengehatte blev farvet.

Filthatte til mænd, kvinder og børn

De fire filthatte fra Rådhuspladsen er et lille vidnesbyrd om den anvendelse af filthatte, der eksisterede i 1600-tallet. Det ikonografiske materiale viser, at mænd gjorde brug af filthatte i forskellige variationer. Dette ses på Dirck Hals' maleri "The Fête Champêtre" fra 1627 (fig. 8.7), hvor de adelige mænd har sorte eller brune filthatte med lav puld og brede skygger, mens ingen af de adelige kvinder ses iført filthatte.

Fig. 8.7. Maleriet "The Fête Champêtre" fra 1627 af Dirck Hals. (Rijksmuseum, Amsterdam)

Af og til ses mændene afbildet med hatte, der er foldet op i den ene side, som på maleriet *Card Player's Brawl* af Jan Steen (1626-79) (fig. 8.8). Hatteskyggen på maleriet bliver holdt oppe af en strop med *dup* (et lille kegleformet stykke metal, der blev sat på spidsen af eksempelvis et snørebånd) på enden, og sådanne duppe blev der fundet mange af ved udgravningen på Rådhuspladsen (fig. 8.9). Hatten D25/1985 har ligeledes et bindebånd af sysilke til fastholdelse af skyggen, men disse kan imidlertid være påmonteret i forbindelse med en udstilling (Ringgaard 2010b, 14). En filthat fra Museum Sønderjylland (TM 7471) har et

lille hul i skyggen, som nok stammer fra en strop eller knap. Den er sammen med en lignende hat (TM7470) fundet i Sølsted mose i Sønderjylland i 1926 og er efter sigende dateret til 1644 (Internetside 6).

Fig. 8.8. Udsnit af Jan Steen's "The Card Player's Brawl", ukendt årstal. Hattens skygge bliver holdt oppe ved hjælp af en strop i et hul. (Foto: Gemäldegalerie, Berlin).

Fig. 8.9. Dupper fra bånd (FO216272), Rådhuspladsen. (Foto: Københavns Museum)

Fig. 8.10. Udsnit af Hugo Allards prospekt af København fra ca. 1650, med to adelige mænd og en adelig kvinde iført filthatte med fjerpynt. (Foto: Det Kongelige Bibliotek).

Fig. 8.11. Kvinde iført hat på Arvehyldningen af Wolfgang Heimbach, 1666 (Kongernes Samling, Rosenborg Slot. Foto: CR).

Fig. 8.12. Udsnit af Karel van Manders maleri fra ca. 1642 af Christian IV's datter Leonora Christina. (Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg Slot. Foto: CR).

Afbildninger af adelige kvinder med filthatte forekommer, men er sjældnere. På Hugo Allards prospekt af København fra ca. 1650, fremstillet efter et forlæg fra 1620'erne, ses forskellige typer københavnerne, deriblandt nogle adelige mænd med fjer i filthattene, men også en adelig kvinde med samme (fig. 8.10).

Ligeledes ses på "Arvehyldningen" en enkelt kvinde iført filthat (fig. 8.11). Hattene synes med deres lave puld og brede skygger meget lig filthattene fra Rådhuspladsen. På mange fremstillinger af Christian IV's datter, Leonora Christina, bærer hun, hvad der ligner en filthat, som på Karel van Manders berømte portræt fra ca. 1642 (fig. 8.12). Hatten er af en noget anderledes type end hattene fra Rådhuspladsen, med en lidt højere puld og smallere skygge, og typen er muligvis en jagthat (Amphlett 1974, 102). Den franske hofdame, Madame Motteville, beskrev i 1647 Leonora Christianas hovedbeklædning i sin fortælling om den danske kongedatters besøg ved det franske hof: "*Hun [Leonora Christina] bar som tegn på sin høje stand en lille hat af sort fløj, som alene kongens døtre havde ret til at bære*" (citeret efter Wamberg 1990, 72). En sådan fløjshat havde sandsynligvis en kerne af filt, og det lader til, at det fortrinsvist var kvinder af højere stand, som bar fildede hatte. I samfundets øverste lag foregik en transmission af herremoden til kvindemoden.

Fig. 8.13. Udsnit af maleriet *Børnenes måltid*, Jan Steen 1666. (Nivaagaards malerisamling. Foto: CR).

Mindre drenge fremstilles også iført filthatte, som på Jan Steens maleri *Børnenes måltid* fra 1666 (fig. 8.13). I skifterne nævnes børns hatte, som i kræmmerkonen Birgitte Jensdatter: "*j grøn fløyels børne hatt ... 8 sk*", men det specificeres ikke, om hatten var til drenge eller piger. Overordnet må de fildede hatte henføres til mænd og drenge, om end der tilsyneladende var undtagelser for voksne kvinder af højere stand.

Fra hat til sål

Det er vanskeligt at vurdere, om filthattene fra Rådhuspladsen blev anvendt i et højere eller lavere samfundslag. Hattene kan meget vel have haft flere ejere, som undervejs lod hattene gå i arv eller anvendte dem som valuta i stedet for penge (Lemire 2005). Hatten D24/1985 har en tydeligt modificeret skygge, som udbedring af et hak. Dette kendes fra andre jordfundne hatte, som en filthat fra voldgravsfyldet ved Asylet i Gothersgade 107, der er dateret før 1650 (Ringgaard 2010b, 38). Var hatten uanvendelig som hovedbeklædning, kunne den hårde hattefilt stadig anvendes, eksempelvis som

indlægssåler i sko (Andersen 2016, 133 f.). Udskæringerne i hatteskyggen hos 1941:141C viser, at den nok blev genanvendt til dette formål. Tilsvarende er sålen FO215108 fra Rådhuspladsen sandsynligvis fremstillet af genbrugt hattefilt (fig. 12.63). Hatte med huller efter udskæring af såler kendes ligeledes fra Asylet i Gothersgade 107 (Ringgaard 2010b, 37) (fig. 8.14.). En anden mulig anvendelse af hattefilten kunne være som knæbeskytter, som et fund fra Københavns Museum viser (fig. 8.15). Genstanden har endnu en tydelig markering efter hattesnoren mellem puld og skygge.

Fig. 8.14. Filthat fra Asylet i Gothersgade, dateret til senest 1650'erne (Foto: Vivi Lena Andersen)

Fig. 8.15. Et udklippet stykke hattefilt fra København, datering ukendt. (Lb. 30, Københavns Museum)

Pyntede hatte

Som nævnt blev filtede hatte udført i forskellige kvaliteter af enten finere bæverhår eller blot af fåreuld. Dertil kom hattepynten, der viste ejerens tilhørsforhold og status, men sikkert også varierede efter personlig smag. Den smalle streg ved puldens base kunne skjules af utallige variationer af pynt, som bånd, fjer og perler. Om bord på skibet Vasa, som sank i Stockholm i 1628, fandt man ved bjærgningen en lille skibskiste, som indeholdt en filthat meget lig filthattene fra Rådhuspladsen, og om pulden var bundet et smalt, vævet uldbånd (fig. 8.16). Hatten D24/1985 fra Rådhuspladsen har små stinghuller langs bagsiden af pulden (fig. 8.17), som ligeledes kan stamme fra påsyningen af hattebånd, svedbånd eller et fór (Ringgaard 2010a, 29). I skifteprotokollerne nævnes hattedekorationer, som eksempelvis i skiftet efter apoteker Ditlef Michelsen, Nakskov 1642: *"1 gammel hatt med en feder [fjer] udj ... 1 mk"*. Muligvis var fjerpynt placeret bagpå eller på venstre side af hatten, så den ikke blev ramt ved fægtning med sværd (Wilcox 1959, 114). En perledekoration nævnes i skiftet efter borgerhustruen Margrethe Jørgensdatter, Helsingør 1609: *"1 graa hat metz [med] it perle haattebond"*, men perler som hattedekoration var sjældne og må have hørt

overklassen til. Leonora Christina nævner i *Jammersminde*, at hun [...] *have haft to rækker små, runde perler om min hat* [...] (Krogh 2010, 56). Dette ses også på samtidige malerier af kongedatteren, som førnævnte fig. 8.12. Hattepynten havde ikke blot en dekorativ og statussignalerende effekt, men kunne også vise om ejeren var i sorg. Dette ses i skiftet efter kræmmer Claus Clausen, Helsingør 1657: " 2 g. [gamle] sørge hattebaand ... 2 dr 1 mk". Det vides ikke, om de omtalte hatte i skifterne er af filt, for det nævnes sjældent. De tekstile karakteristika anføres ved nogle hattetyper, så som linnede hatte og fløjls hatte, og det var muligvis underforstået, at hvis blot ordet *hat* stod anført i listen over gangklæder, så var det en hat af filt (Dahl 2010, 14).

Fig. 8.16. Filthat fra Vasa-skibet, som sank i Stockholm i 1628. Om hattepulden sidder et lille vævet uldbånd. (Vasamuseet, 14255A. Foto: CR).

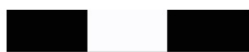

Fig. 8.17. Filthatten D24/1985 fra Rådhuspladsen har stinghuller langs kanten af pulden. De kan stamme fra et påsyet fór, hatte- eller svedbånd.

Hatten blev anvendt til hilseritualer, som sandsynligvis var gradueret alt efter, hvem man hilste på (Rasmussen 1990, 84). Hatte af filt blev båret indendørs ved særlige lejligheder, og man tog hatten af, når kongen var tilstede (Johansen 2008, 96). I andre personers nærhed kunne man måske nøjes med at lette lidt på hatten eller blot vippe skyggen op og ned (Troels-Lund 1929-1931, IV, 86). Det lader dog til, at hattens brug løbende blev udviklet, med en variation i god skik og brug. Charles Ogier beretter i "Det store Bilager" fra 1634, at den spanske gesandt skulle spise på Københavns Slot, og at "[...] han spiste efter tysk Maner med blottet Hoved og ikke efter spansk Skik; medes hvor Herre spiste med Hatten på Hovedet efter fransk Skik og Brug" (Clausen & Rist 1969, 39 f.).

Filthattenes datering

Filthatten med bred skygge blev populær i 1600-tallets Europa, og blev fremstillet i mange variationer og kvaliteter. Hattetypen var ikke ukendt før dette århundrede, men der er kun forsket ganske lidt i fildede hatte fra middelalderen. Ved udgravningen af Boringholm ved Horsens, dateret til 1300-tallet, fandtes et fildet fragment, muligvis fra en kalot (Østergård & Rogers 2005, 195). En filthat er fundet i en mose i Lappvattnet i det nordlige Sverige nær Umeå, dateret til 1310-1440, og den minder meget om filthattene fra 1600-tallet, som teknisk set kan have en lang forhistorie (fig. 8.18). I 1500-tallet anvendtes ofte baretten, en

Fig. 8.18. Filtet hat fra Lappvattnet, Sverige. Dateret til 1310-1440 (Foto: themedievalhunt.com).

lille flad hat, og en sådan af læder blev også fundet på Rådhuspladsen (fig. 8.19). Senere blev baretten

Fig. 8.19. Hat af læder med flad puld fra Rådhuspladsen, FO228572 (Foto: Københavns Museum).

fortrængt af de høje hatte, en mode der kom fra Spanien (Rasmussen 1990, 42). Mange af disse må have været fildede. følge Andersen bredte moden med den bredskyggede hat sig fra samfundets nederste lag, for det var bondehatte, som under trediveårskrigen optoges i militæret og herfra spredtes til andre samfundsgrupper (Andersen 1977, 42). Dette kan ses som en "trickle-up"-model, hvor et dragtelement spredtes op gennem samfundslagene for at danne mode i de højere kredse (Field 1970). Den bredskyggede hat var populær gennem hele 1600-tallet, så hattene fra Rådhuspladsen kan kun dateres overordnet til hele århundredet.

Filthatte med flos

Der blev fundet 11 filthatte med flos (fig. 8.20). Heraf stammer kun én (FO210045) fra den nyeste udgravning i 2011-2012, gruppe 200, mens de øvrige tilhører Nationalmuseets samling af fund fra Rådhuspladsen, indleveret før 1985. Der kendes yderligere til mindst fire filthatte med flos fra Københavns Museum (1941: 142A-D), som det ikke var muligt at finde på magasinerne, men som figurerer i museets bog over jordfund fra Rådhuspladsen 1941.

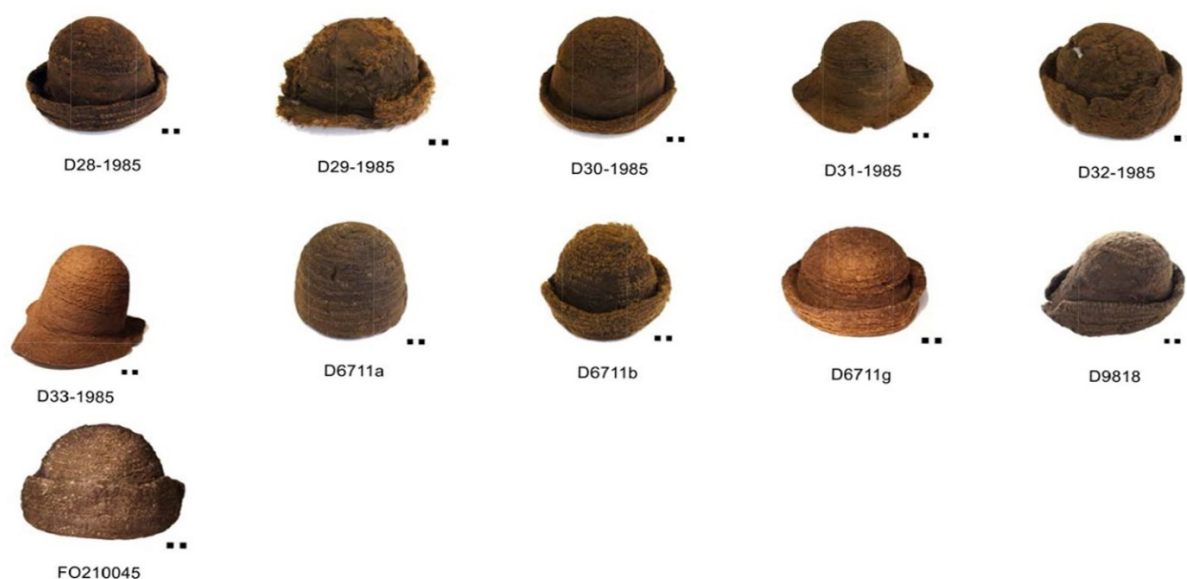

Fig. 8.20. De 11 filthatte med flos fra Rådhuspladsen.

Udseende og fremstilling

Hattene er alle filtet af mørkt uld med korte fibre i forskellige farver og har påsyet flos i koncentriske cirkler. Filten er ca. 1-1,5 cm tyk. Hattenes højde varierer fra ca. 15-25 cm, og de kan inddeles i to forskellige typer efter hatteskygge eller mangel på samme (fig. 8.21).

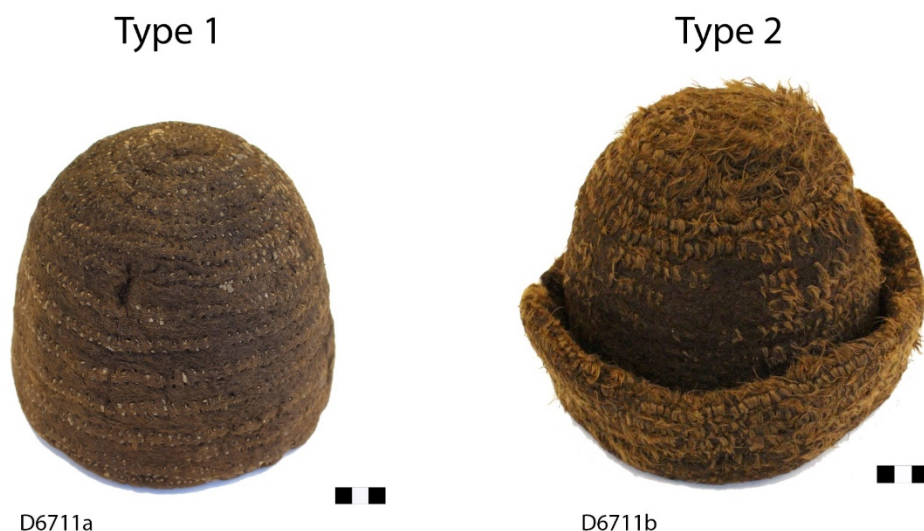

Fig. 8.21. De to typer af filthatte med flos.

1) Rund puld uden skygge

Til denne type hører kun én enkelt hat (D6711a). Hatten har en rund puld og en lige kant uden skygge. På både på yder- og inderside af hatten ses koncentriske cirkler af stinghuller efter påsying af flos, og små rester af flosset er endnu bevaret.

2) Rund puld med skygge

Til denne type hører 10 hatte (D28-33/1985, D6711b, D6711g, D9818, FO210045). Typen har en rund eller let aflang puld af tyk filt og en skygge i varierende bredde. Alle skygger er foldet op, på nær D33/1985, som er foldet ned, men en tydelig markering viser, at skyggen også på denne hat kunne foldes op. Den smalleste skygge måler 4 cm på det smalleste sted (D30/1985), mens den bredeste skygge måler 10 cm på det bredeste sted (D32/1985). Nogle af hattene har et eller flere hak i skyggen, som antageligt var til for, at skyggen lettere kunne foldes ned og op. Enkelte hatte er endvidere trukket lidt i en særlig facon, som D9818, hvis puld er let tilspidset i den ene ende, hvor den har et hak (fig. 8.22). Formen minder om en moderne *sydvest*. Koncentriske cirkler af flos ses på hattepuldernes øverste del samt på det yderste af skyggerne. På en enkelt hat ses også flos på skyggens inderside (D31/185). På puldens nederste del, som dækkes af skyggen, ses ingen flos. Samtlige hatte havde oprindeligt flos indvendigt i pulden. På FO210045 fandtes rester af et

Fig. 8.22. Filthatten D9818 med et hak i skyggen

Fig. 8.23. Hatten FO210045 var fladtrykt ved udgravningen på Rådhuspladsen i 2011-2012. (Foto: Københavns Museum).

hørfor eller svedbånd, og dette ikke er observeret på de andre hatte. Ved udgravningen i 2011-12 blev hatten fundet i trykket tilstand (fig. 8.23), som muligvis har medvirket til bevaringen af hørforet, men det kan også skyldes en mere nænsom konserveringsmetode.

Metoden til filtning af flos hatten adskilte sig ikke væsentligt fra den metode, der blev anvendt til filthattene med bred skygge, men selve filten er meget tykkere. Hattenes puld blev formet på en hattelæst, skyggen blev trukket ud og foldet op eller ned. Skyggens kant er ofte temmelig ujævn, og det lader til, at man har tilpasset hver enkelt skygge, således at den kunne anvendes som øreklapper eller nakkeskygge, som det kendes fra den moderne *sydvest*. I affaldslag fra hvalfangere på Svalbard er fundet en læderhat, dateret til 1600-tallet, som menes at have haft et sådant udseende (Molaug 1968, 33). Flosset på hattene fra Rådhuspladsen er fremstillet således, at der er syet dobbeltsting med én lang tråd, hvorefter trådene er klippet op mellem stingene (Ringgaard 2010a, 34) (fig. 8.24). Selve flosset er som oftest dårligt bevaret, men rækker af stinghuller viser, hvor det var syet på. De fleste hatte havde flos af kartegarn udvendigt, mens hattene D29/1985, D6711b har flos i blødt kamgarn, som tilmed er bedre bevaret end de øvrige typer af flos (Ringgaard 2010a, 37). Nedbrydningen af flosset kan have flere årsager, som Ringgaard har diskuteret i sin afhandling (Ringgaard 2010a, 35 f.). De små tilbageværende flostråde viser, at det er

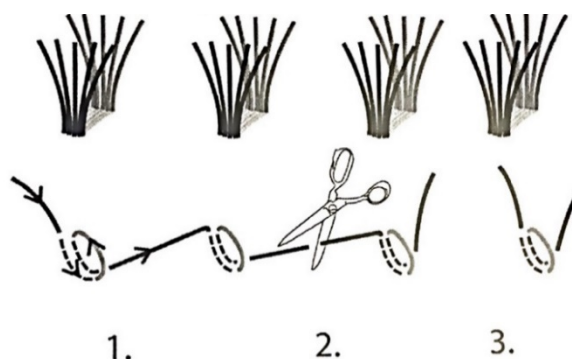

Fig. 8.24. Flosstingene er syet på med dobbeltsting og én lang tråd (Ringgaard 2010a, 34).

uldfibre – og ikke plantefibre, som det ellers ofte er tilfældet med dårlig bevarede tekstiler. Et studie fra USA viser, at der er forskel på, hvorledes og med hvilken hastighed animalske fibre nedbrydes (Hawks & Rowe 1988, 463). Fosulden kan stamme fra et dyr, hvis fibre nedbrydes lettere og hurtigere end fibre fra fåreuld. Fibrene er imidlertid for nedbrudte til at kunne artsbestemmes (Ringgaard 2010a, 137). En anden årsag til de dårligt bevarede flostråd kan være, at de blev udsat for en behandling, som gjorde dem sårbare og nedbrydelige. Dette kunne være en bestemt form for farvning, som en kombination af jern og galæble, der giver en sort farve (Cardon 2007, 416), eller ved blegning, som resulterer i et helt hvidt flos (Ringgaard 2010a, 36). En enkelt flos hat blev farveanalyseret, FO210045, og resultatet viste, at selve filten sandsynligvis var ufarvet, men at flosset var farvet rødt med krap. Ifølge et studie af farvestoffers bevaring af jordfundne tekstiler, skulle krap netop virke konserverende og ikke nedbrydende på fibre, som det lader til at være tilfældet med FO210045 (Ringgaard 2010a, 248).

Filthatte til markedsfolk, fiskere og sømænd

Filthattene med flos synes tydeligt relateret til udendørs arbejde, hvor skyggen i koldt vejr kunne slås helt eller delvist ned over ørerne og nakken. De mange fund af flos hatte på Rådhuspladsen viser, at de må have været et hyppigt syn i 1600-tallets København. Spørgsmålet er blot, hvem der bar dem? Hattetyper ses afbildet på mange malerier fra 1500- og 1600-tallet, som oftest på hovedet af fiskere, markedsfolk eller sømænd, og hattene er her enten røde eller blå. I Jost Ammans bog "Das Ständebuch" fra 1568 har kunstneren afbildet en sømand og en fisker side om side (Amman 1568 (1988), 96-97). De bærer formodentlig begge flos hatte, om end det også kan være pelshatte. Sømandens hat har en høj puld, langt flos og ingen skygge, og minder om hattetype 1, mens fiskerens har en opfoldet skygge med hakker i, og minder om hattetype 2 (fig. 8.25). Det ikonografiske materiale er dog ikke entydigt, i forhold til hvem der har benyttet de forskellige typer, og ofte er det svært at identificere hattetype 2 på malerier, da skyggen ofte skjules af flosset.

At markedshandlerne bar flos hatte ses eksempelvis på Joachim Beuckelaers genremalerier, som "The Poultry Vendor" fra 1563, hvor en fjerkræshandler er iført blå flos hat, mens en fisker er iført rød flos hat på "The Fish Market" fra 1568 (fig. 8.26). På Hugo Allards prospekt ses også en bonde – muligvis en hollænder – der sælger mindre dyr, og en fisker med flos hatte på, hhv. med og uden skygge (fig. 8.27). For bondens vedkommende kan det være en pelshat. Prospektet var oprindeligt koloreret, men

Der Schiffmann.

Im Meer bin ich ein Schiff Patron/
In dem Compaß ich sehen kan
Wo wir im Meer jre gfarend sind/
Wenn sich erhebet ein Sturmwind/
Mit grossen Welln vns wil bedeckn/
Den Ancker wir im Meer einsetzn/
Lußf daß das Schiff vnbwieglich steh/
Diß die grausam Fortun vergeh.

Der Fischer.

Ich sach gute Fisch ohn mangel/
Mit der See/Reußen/vnd dem Angl/
Grundel/Sengel/Erlen vnd Kressn/
Forhen/Esch/Kuppen/ Hecht vnd Pressn/
Darben / Karpffen / thu ich behaltm/
Dryphen / Neunaugen/ Ehl vnd Alten/
Kugelhaupt / Nasen / Hausn vnd Huchn/
Krebs mag man auch bey mir luchen.

Fig. 8.25. To illustrationer af hhv. en sømand og en fisker fra Jost Ammans Das Ständebuch fra 1568. Begge bærer mulige floshatte (Amman 1568 (1988), 96-97)

Fig. 8.26. På Joachim Beuckelaers maleri "The Poultry Vendors" fra 1563 (tv.) ses en fjerkræssælger iført blå floshat. På "The Fish Market" fra 1568 ses en fisker iført rød floshat. (Strasbourg Musée des Beaux-Arts. Foto: Bridgeman Giraudon)

Fig. 8.27. Udsnit af Hugo Allards prospekt af København med en bonde og en fisker, der bærer mulige floshatte. (Det Kongelige Bibliotek).

Fig. 8.28. Tegning af Amagerbønder fra Holger Jacobæus' rejsedagbog, 1671-1692 (Maar 1910, 70)

kun de røde farver er svagt synlige i dag, og hattene lader ikke til at have været røde. I Holger Jacobæus' rejsedagbog fra 1671-1692 beskrives de hollændere, som bor på Amager, og i marginen har forfatteren tegnet en hollandsk bonde iført en tilsyneladende rød flos hat (Maar 1910, 70) (fig. 8.28). Det er interessant, da hollænderne på Amager i nyere tid ellers altid ses iført, og traditionelt blev forbundet med, blå flos hatte (Ringgaard 2010a, 44). Men hatten FO210045 fra Rådhuspladsen bekræfter, at rødfarvede flos hatte blev anvendt i København. Hvad de to farver hver især betød for hattenes bærere er usikkert, men at farverne betød noget er sikkert, for ellers havde man næppe ofret midler på at

farve flosset. Ufarvede dragtdele var ikke et særsyn, og eksempelvis den strikkede håndbeklædning fra Rådhuspladsen lader til at være i naturfarvet uld, som det senere skal diskuteres. Rød- og blåfarvede huer eksisterede formodentlig side om side, som det ses på et nederlandsk maleri i Chr. IV's vinterstue på Rosenborg Slot.

Fig. 8.29. Udsnit af forsiden til Jacob og Caspar Lootmans bog *Lootmans Zeespiegel* fra 1680. (Degn og Gøbel 1997, 77)

At flos hatten også blev anvendt af søfolk ses på forsiden af Jacob og Caspar Lootmans bog *Lootmans Zeespiegel*, der blev udgivet i Amsterdam i 1680, og som hyppigt blev anvendt på danske fartøjer (Degn & Gøbel 1997, 77). Mens den velklædte skipper bærer filtet hat med bred skygge til venstre, ses øverst andre folk fra besætningen, nogle med filthatte og mindst to personer iført hatte, der kan tolkes som flos hatte uden skygge (fig. 8.29). En sådan flos hat findes tillige på en illustration af en lods med lod og lodline fra 1657 (Museet for Søfart, SR nr. 334:66) (fig. 8.30). Det er muligt, at flos hatten kun blev benyttet af søfolk med en helt særlig funktion, som eksempelvis en lods. Søfolkene var en broget skare af folk fra mange sociale klasser, som det fremgår af lønningslisten fra det danske skib Sankt Anna, der rejste til Ostindien i 1635-37, hvor alt lige fra kongens kaptajner og de borgerlige

Fig. 8.30. Illustration af lods med lodline. Amsterdam 1657. (Museet for Søfart, SR nr. 334:66).

skippere, over båds mænd og ned til håndværkere, kokke og skibsdrenge er registreret (Degn og Gøbel 1997, 175). Ydermere fandtes mange forskellige nationaliteter blandt besætningen, idet manglen på søfolk gjorde, at man ofte måtte tage barske metoder i brug for at skaffe folk. I 1645 blev det beordret, at ingen skuder eller skibe måtte forlade Københavns Havn, før end der af hver skude og skib var udtaget hhv. en og to gode søfarende mænd. Tilsvarende blev der hentet søfolk fra de skibe, som passerede toldstedet ved Kronborg (Degn og Gøbel 1997, 153). De mange forskellige positioner og nationaliteter må have genereret stor variation i hovedbeklædningerne ombord på skibet, og selvom

floshatten, ifølge mange af de ikonografiske og skriftlige kilder, havde deres oprindelse i Nederlandene, er det muligt, at hattene med tiden også blev taget i brug af danske sømænd. At de i hvert fald blev anvendt af i København kan ses ikke blot på fundene fra Rådhuspladsen, men tillige på "Arvehyldningen", hvor to sømænd med floshatte er kravlet op i en skibsmast for bedre at kunne se kongen (fig. 8.31).

Bådsmandshuer nævnes ligeledes i skifteprotokollerne, eksempelvis i skiftet efter småkræmmer Margrethe Klehel, Helsingør 1603, hvor der blandt afdødes kramgodsvareer fandtes: "4½ dusin blaa og huide bådsmandshuer ... 5 dl"¹³ eller skiftet efter kaptajn Eiler Hansen Wogner, Næstved 1687: "1 flossis skibshue ... 8 sk"¹⁴. Floshattene var tilsyneladende en naturlig del af bybilledet i 1600-tallet.

Fig. 8.31. To sømænd med floshatte er kravlet op i en skibsmast på "Arvehyldningen", 1666 (Kongernes Samling, Rosenborg Slot).

¹³ RA, Helsingør byfoged, skifteprotokol 1599-1603, s. 505v.

¹⁴ RA, Næstved byfoged, skifteprotokol, 1687-1694, pag. 23vff.

Floshattenes datering

De tidligste floshuer kan være efterligninger af pelshuer, som blev benyttet i begyndelsen af 1500-tallet. Efterligning af pels ved hjælp af flostråde var ikke ukendt før denne tid, og forekommer så tidligt som i ældre bronzealder, periode II (Mannering 2013, 22-26). Filthatten med flos blev kun båret af mænd og synes at være en hattetype, som benyttedes af bønder, fiskere og sømænd fra midten af 1500-tallet og op til 1700-tallet. Typen uden skygge kendes fra voldgravsfyldet ved Asylet i Gothersgade 107 (NM D12063), dateret til senest 1650'erne, mens typen med skygge er fundet i yngre lag fra Esplanaden (KBM2903 x733), dateret til 1700-tallet. En mulig hypotese kunne derfor være, at floshatten uden skygge er ældre end typen med skygge, og dette er formodentlig også grunden til, at der er bevaret langt flere floshatte med skygge end uden skygge på Rådhuspladsen. Dog findes der på Museum Amager en udateret, men sandsynligvis noget yngre floshat uden skygge med blå, langt flos bevaret (Ringgaard 2010b, katalog 2 f.). Det er muligt, at de to typer eksisterede sideløbende, men var tilknyttet hver deres arbejdsområde eller status. Filthattene med flos må dateres overordnet til 1600-tallet.

Strikkede, høje hatte

På Rådhuspladsen er identificeret fem glatstrikkede, høje hatte (1941:140BC, D23/1985, D6711c, D6711d, D6711e). Der kendes til yderligere én hat, 1941:140A, fra Rådhuspladsen, som det ikke lykkedes at finde på Københavns Museums magasiner, men den indgår alligevel i kataloget. Alle de strikkede hatte er fundet ved udgravninger og andet arbejde på Rådhuspladsen før 1985. Hattene er temmelig ens i udseende, og vil derfor ikke blive yderligere inddelt i undertyper (fig. 8.32).

Fig. 8.32. De fem strikkede høje hatte

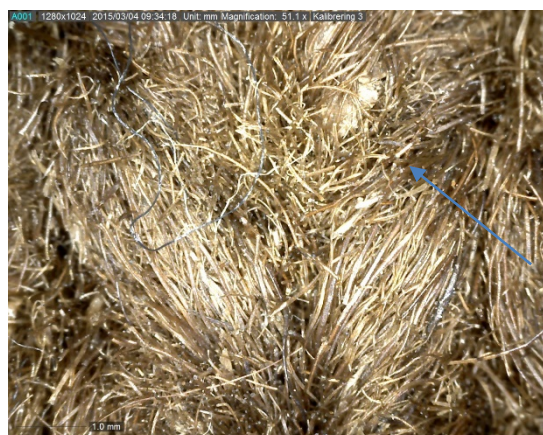
Udseende og fremstilling

De strikkede hatte har en høj, afrundet puld og en forholdsvis smal, flad skygge. Deres højde varierer fra 21 til 25 cm, mens skyggerne er mellem 7 og 8,5 cm brede. De er rundstrikkede fra toppen af firtrådet uldgarn, som er Z spundet og S tvundet, og med et dobbelt lag strik i skyggen, som er aflukket ved kanten. Dobbeltlaget kan være strikket på forskellige måder. En mulighed er, at hattene er strikket oppefra med udtagninger til skyggen. Herefter er maskerne samlet op inde i hatten ved skyggens begyndelse og strikket endnu et lag ud, hvorefter de to lag skygge blev afsluttet med fælles masker (Frost 2017, pers. med. 1. marts 2017). En anden mulighed er, at man strikkede skyggen med dobbeltgarn, således at hver anden maske blev strikket med hhv. det ene og det andet garn, hvorved der skabes to lag i én og samme arbejdsgang (Ringgaard 2017b, 314). Strikkefastheden er meget ensartet i de fem hatte og ligger på omkring 1,2 masker/ 2,3 pinde pr. cm i pulden, og ca. 1,4 masker/2,7 pinde pr. cm i skyggen. At skyggen er strikket med finere pinde end pulden kan skyldes, at den derved blev stivere og holdt faconen (Warburg 1986, 91).

Warburg mener, at hattene var valkede, således at de fremstod med en filtet overflade (Warburg 1986, 91).

Hattenes strikkede karakteristika er imidlertid meget ens og bærer umiddelbart ikke spor af valkning. Mikroskopbilleder viser, at der mellem maskerne ses små rester af muligt flos (fig. 8.33) (Malcolm-Davies, pers. med. 28. nov. 2016).

Fibrenes afskårne kanter kan anes, men de er sarte og dårligt bevaret. Dette kan skyldes, at de er behandlet på en anderledes måde end det garn, som selve hatten er strikket af, ligesom det er tilfældet med filthattene med flos. Det kan også blot være selve garnets fibre, som er bristede og derfor ligner flos, og der bør udtages prøver af fibre fra de strikkede hatte for at afklare dette.

Fig. 8.33. Mikroskopbillede af garnet i D23/1985, hvorimellem der ses små sorte fiberender fra muligt flos.

De strikkede høje hatte minder meget om hinanden og er slidt så lidt, at de kunne være produceret samme sted. De er næppe fremstillet hos en hattemager, idet han som udgangspunkt altid arbejdede med filt (Duus & Duus 2005, 106). Deres ensartethed viser, at produktionen var kontrolleret, og de mange hattefund i en dansk konteskt muliggør Island eller Færøerne som produktionssted (Ringgaard 2017b, 316). Herfra importerede Danmark-Norge også strikkede strømper, handsker og vanter. Det er overraskende, at de nærmest ubrugte hatte blev kasserede, og flere muligheder kan ligge til grund herfor. Muligvis var de fejlproduktioner, men imod dette taler de manglende tegn på strikkefejl, misfarvning eller halvfyrdigt

arbejde. Måske tilhørte hattene i stedet syge og smittebefængte mennesker, hvis ejendele ingen andre ønskede at eje, og på den måde blev de "farlige" genstande, som skulle skaffes af vejen. Kan det være derfor, at 1941:140BC er delt i to, så det farlige blev uskadeliggjort? Ellers skyldes det blot bevaringsforhold? De kan også være blæst af hovedet på folk, som passerede voldgraven. Under alle omstændigheder er deres ensartethed påfaldende, samt ikke mindst det faktum, at de ingen spor bærer af reparationer, omsyning eller opklipping. Hattene adskiller sig væsentligt fra Schiffers model (1972, 158), idet de tilsyneladende er kasseret kort tid efter produktionen uden spor af slid eller genbrug.

Endnu en håndværker- og sømandshat?

De strikkede høje hattes sociale tilhørsforhold kan ikke umiddelbart udledes af deres udseende, og det er derfor nødvendigt at trække på komparative kilder. Hatte af samme type er fundet i andre københavnske voldfyld, eksempelvis fra Reformert Kirke i Gothersgade 9 (NM D9819) eller ved Asylet i Gothersgade 107 (D12062), begge fra et voldgravsfyld med en datering til ca. 1600-1650'erne. Ellers kendes kun få paralleller, og på grund af deres strikkede teknik, er hattene vanskelige at identificere ikonografisk. Fra Sverige kendes fragmenter af strikkede høje hatte, brugt af besætningen på skibet Kronan i 1676 (Lundin 2016, 22). De kan ikke kobles sammen med bestemte individer, men blev båret af mænd, eftersom der ingen kvinder var ombord. Et af fragmenterne fra Kronan havde ved skyggen et påsyet silkebånd, som kan være rester efter en roset, og Lundin tolkede hattene som tilhørende en social mellemklasse, muligvis håndværkere ombord på skibet (Lundin 2016, 42).

Fig. 8.34. Udsnit af Jan Steen's "Card Player's Brawl", ukendt årstal. Manden ser ud til at bære en strikket hat lig dem fra Rådhuspladsen (Gemäldegalerie, Berlin).

En strikket hat med bånd ses ligeledes på Jan Steens (1626-79) "Card Player's Brawl", hvor den tydeligvis sidder på en person af middel eller lavere social status (fig. 8.34). At de strikkede hatte også blev anvendt af højstatus personer viser tre eksempler fra St. Petersborgs Eremitage Slot. Hattene tilhørte Zar Peter den Store (1682-1725) og er dateret til 1690'erne (fig. 8.35). De er hhv. grålig (ЭPT-8510) og brunlige (ЭPT-8498; ЭPT-8509), og to af dem er pyntede med hattebånd. De tre hatte er alle fremstillet i Nederlandene og blev af Zar Peter den Store bragt hjem til Rusland (Turnau 1973, 14). Turnau mener, at hattene i de nederlandske områder blev anvendt af håndværkere og fiskere, og Peter den Store anskaffede sig dem, da han lærte at bygge skibe i Amsterdam (Lundin 2016, 25). En helt anden mulighed er, at Peter den Store har medbragt hattene til sit hjemland som *exotica* eller som en slags souvenir fra sin tid i Amsterdam. I den hidtidige forskning er der lagt meget vægt på hattenes praktiske funktion, men det er muligt, at der – selv inden for håndværk og fiskeri – eksisterede stilmæssige præferencer, og at de strikkedes høje hattes formgivning var mere end blot praktisk. At Peter den Store også erhvervede sig strikkede hatte er igen et eksempel på, hvordan nogle dragtdele bevægede sig opad på den sociale rangstige.

Fig. 8.35. Strikket høj hat, som efter sigende tilhørte Zar Peter den Store. Dateret til ca. 1690. (Foto:St. Petersburg Hermitage Museum).

Den strikkede høje hats kronologi og datering

De her analyserede eksempler af strikkede høje hatte har en overordnet datering til 1600-1700. Den høje hattefacon var allerede på mode i midten og slutningen af 1500-tallet (Rasmussen 1990, 42). Hattetypen ses på et maleri af Rigsråd Oluf Mouritzen Krognos til Bregentved fra 1561 (fig. 8.36). Borgere og bønder tog også den nye hatteform til sig, som det fremgår af en illustration i "Jacob Ulfelds Jordebog" fra 1588, hvor bønder pløjer og sår jorden ved Ulfeldsholm gods (fig. 8.37). Det er sandsynligt, at man efter strikketeknikkens opblomstring i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet begyndte at producere høje hatte i teknikken side om side med filthatte. En 22 cm høj hat fundet ved udgravningen i Groningen, dateret til 1577-1600, synes magen til de strikkede høje hatte, bortset fra den fildede teknik (Zimmerman 2007, 256 f.) (fig. 8.38 og 8.39). I 1600-tallet blev hatte med høj puld udskiftet med den bredskyggede filthat af samfundets øverste lag, men de strikkede hatte beholdte faconen op gennem 1600- og også begyndelsen af 1700-tallet. På den måde skabtes en "lokal" præference af hovedbeklædninger hos den del af befolkningen – hvad enten det var bønder, fiskere eller håndværkere – der bar sådanne hatte.

Fig. 8.36. Maleri af Oluf Mouritzen Krognos, formentlig udført af Lucas Cranach den Yngre i 1561. (Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg Slot).

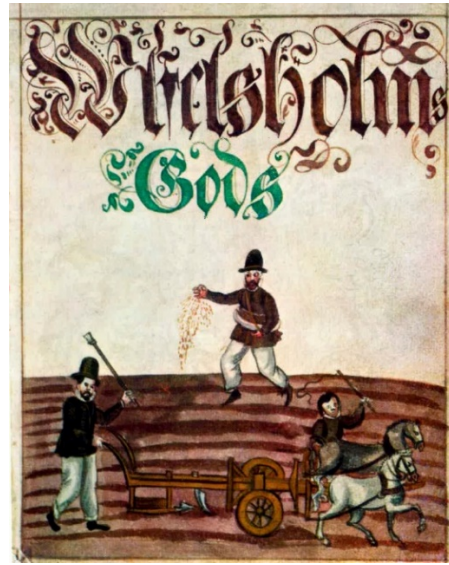

Fig. 8.37. Illustration fra Jacob Ulfelds jordebog fra 1588, der viser to bønders arbejde i marken. De bærer en høj, rundpullet hat, der minder om de strikkede høje hatte fra Rådhuspladsen. (Ulfeld 1588, farveplanche 4)

Fig. 8.38. Filtet hat fra Groningen, Holland. (Zimmerman 2007, 256)

Fig. 8.39. Hatten 6711d fra Rådhuspladsen (Foto: CR).

Strikkede huer

Der blev fundet fire glatstrikkede huer på Rådhuspladsen (fig. 8.40). To af dem tilhører Nationalmuseet og er fundet ved gravearbejder på pladsen før 1985 (D21/1985 og D22/1985), de to andre stammer fra udgravningen i 2011-2012 (FO210041 og FO214494) og blev fundet i hhv. gruppe 222 og gruppe 200.

Fig. 8.40. De fire strikkede huer fra Rådhuspladsen.

Udseende og fremstilling

Huen FO210041 er 16 cm høj og 23 cm bred, når den måles i flad tilstand uden kvast, og huen FO214494 er 19 cm høj og 26 cm bred, så begge huer passer til et voksenhoved. De to andre huer (D21/1985 og D22/1985) er hhv. 17,5 cm høj og 16,5 i diameter samt 19 cm høj og 18,5 cm bred (målt i flad tilstand) og passer til barnehoveder. Huerne kan inddeles i to typer efter deres fremstillingsmåde.

1) Strikket hue med korsformet markering og kvast

Til denne type hører tre huer (D21/1985, FO210041, FO214494). De har alle en glatstrikket rund puld uden skygge og en lille kvast på toppen. De er rundstrikkede fra huekanten og opefter, og strikkefastheden varierer fra 2,2-4 masker og 4-6,3 pinde/cm. Huernes kantborter er forskelligt dekoreret (fig. 8.41). Barnehuen D21/1985 har en 5 cm høj kantbort med to borter, bestående af 19 mørkebrune, broderede trekantede i hvert. Trekanternes spidser vender mod hinanden, således at den nederste rækkes spidser peger opad, og den øverste rækkes spidser peger nedad. Resten af huen er strikket i en nu lysebrun uld.

Huen FO214494 har en 4,6 mm høj kantbort, næsten udelukkende bestående af vrangmasker. Den midterste del af vrangmaskerne synes rødbrune, men i alle dele af huen viste farveanalyseresultatet kun tanniner på sporniveau. Huen FO210041 har en kantbort markeret af et par rækker vrangmasker ved startbortens kant og endnu et par rækker vrangmasker ca. 3 cm fra kanten. Huen havde tværgående, farvede striber. Op til ca. 6,5 cm fra kanten synes garnet at have været farvet i en nu rødbrun

Fig. 8.41. Kantborterne på hhv. D21/1985, FO210041 og FO214494

farve, efterfulgt af en ca. 4 cm høj stribe i en lysebrun farve. Den øverste stribe er ca. 6 cm høj og har en mørkebrun farve. Resultatet af farveanalysen fra huen viste imidlertid, at kun de to øverste striber samt kvasten indeholdt tanniner på sporniveau, resten havde ingen farve bevaret. Muligvis anvendte man her ildens egne farveforskelle til at danne striberne, øverst fordunklet med tanniner. Huens opdeling i tre forskellige farver er under alle omstændigheder et særsyn, eftersom langt det meste bevarede strik, inden for det nuværende danske område, er monokromt (Ringgaard 2014a, 99). Opfattelsen kan også skyldes, at der hidtil kun er udtaget få prøver til farveanalyser fra strikkede, arkæologiske tekstiler, og farveforskelle er ofte vanskelige at erkende ved de jordfarvede, brune genstande.

Fig. 8.42. Markeringerne på toppen af pulden på hhv. FO210041 (tv.) og D21/1985 (th.).

Alle tre huer har fire markeringer, der mødes på toppen af pulden, og som viser, hvor indtagningerne er foretaget (fig. 8.42). Huerne er dermed inddelt i fire lige store kiler på den øverste del af pulden. På FO210041 og FO214494 består hver markering af 1-2 vrangmasker pr. omgang, som begynder 5,5-6,5 cm fra kanten. Markeringerne hos D21/1985 består af fem retmasker i en lodretgående stribe og begynder ca. 8 cm fra huens kant. På toppen har huerne en kvast (fig. 8.43). Både hos FO210045 og FO214494 lader kvasten til at være strikket i samme arbejdsgang som selve huen, og mens den hos FO210045 blot er en lille flad trekant, er den hos FO214494 hul og minder om en afklippet spids af en handskefinger. Kvasten hos D21/1985 blev under konservering pakket ind i crepline-stof og kunne derfor ikke observeres på nært hold, men synes at bestå af afklippede trådender, der er syet fast til huen.

Fig. 8.43. Kvasterne hos hhv. FO210041, FO214494 og D21/1985

2) Strikket hue uden kvast

Til denne type hører én hue (D22/1985). Huen måler 19 x 18,5 cm, og passer i størrelsen til et barn. Den er fremstillet af et genanvendt strømpekaft, som er klippet af strømpen ca. 18,5 cm fra kantborten, og herefter er den nederste del syet sammen og vendt, så kantborten fungerede som huens underkant. Kantborten har et mønster af vrangmasker med diagonaler (fig. 8.44), svarende til strømpernes kantbort type 2 (se kapitel 12). En del af strømpens falske søm er også bevaret langs huens ene kant, og den svarer til de falske sømmes type 2. De nuværende sting i huen synes moderne og er formodentlig foretaget af en (tidligere) konservator på Nationalmuseet, og rundt omkring på huen ses yderligere sting med samme tråd, der har sikret maskerne fra at løbe. Huen må oprindeligt være fundet i sammensyet tilstand, og konservatoren har formentlig blot ønsket at understrege dette.

Fig. 8.44. Kantborten på huen D22/1985.

Strikkede huer til sømænd og drenge

Strikkede huer var gode at anvende i koldt vejr, om end ingen af de fire har flos eller luv indvendigt.

Huernes forskellige størrelser viser, at både voksne og børn havde nytte af dem, og komparative fund viser yderligere, at deres anvendelse kunne være mangfoldig. Huetyper blev anvendt af søfolk på Kronan, hvor der fandtes en glatstrikket hue med to rækker af vrangmasker ved kanten (Lundin 2016, 22), men også af hvalfangere på Svalbard, som adskillige fund viser (Albrethsen 1987, 30; Vons-Comis 1988, 110) (fig. 8.45). En hue fra Københavns Museum, med en ukendt datering er ligeledes af denne type (fig. 8.46). I skiftet efter kræmmerenken Anne, Helsingør 1602, står: "2 røde bundne bådsmandshuer... 2 mk"¹⁵. Det er muligt, at disse lignede huerne fra Rådhuspladsen.

Fig. 8.45. Strikket hue fra Svalbard (konserveret på Nationalmuseet).

¹⁵ RA, Helsingør Byfoged, skifteprotokol 1603-1610, s. 224r.

Fig. 8.46. Strikket hue fra København, ukendt datering. (Københavns Museum, KBM 1461, x 1)

Fig. 8.47. Lighue fra Grindsted Kirke, ukendt datering. (NM 10318, Nationalmuseet)

Ved begravelser fandt den strikkede hue ligeledes anvendelse, som det ses ved en udateret grav fra Grindsted kirke, nær Billund, som indeholdt den øverste del af en glatstrikket, valket hue (fig. 8.48). Huen havde tilsyneladende en kvast af løsthængende trådender. Teksten i Nationalmuseets fundprotokol beskriver, at huen "sad om panden på en mand og nåede helt ned i nakken" (Nationalmuseet fundprotokol D10318). At huen er fundet i kirkens krypt antyder, at denne mand var forholdsvis velhavende, og anvendelsen som lighue kan hænge sammen med, at man også brugte denne slags huer som nathuer, i hvert fald i 1700-tallet (Andersen 1960, 103). De korsformede markeringer på huerne inddeler pulden i fire kiler, der kan være en parallel til de syede nathuers konstruktion, og disse blev netop ofte anvendt som lighuer (se afsnit om nathuer nedenfor). *Gunnister-manden*, der blev fundet i en mose på Shetlandsøerne og dateret til ca. 1690, bar en strikket hue med opslået skygge og havde yderligere en strikket hue under jakken. Begge huer havde fire indtagninger på pulden, ligesom huerne fra Rådhuspladsen (Henshall og Maxwell 1951-1952, 36 f.). En lidt yngre strikket hue ses på maleriet "The Woman Peddler" af Peter Snijers, fra begyndelsen af 1700-tallet, hvor en dreng af lavere status, markeret med lapper på tøjet, er iført en rød, strikket hue med vrangmasket bort, der minder om borten på FO210041 (fig. 8.48). De ovenstående eksempler viser, at strikkede huer sandsynligvis fandt anvendelse hos et bredt udsnit af den mandlige del af befolkningen, lige fra søfolk til overklassen og fra drenge til mænd, og de blev brugt om dagen såvel som om natten samt som lighuer.

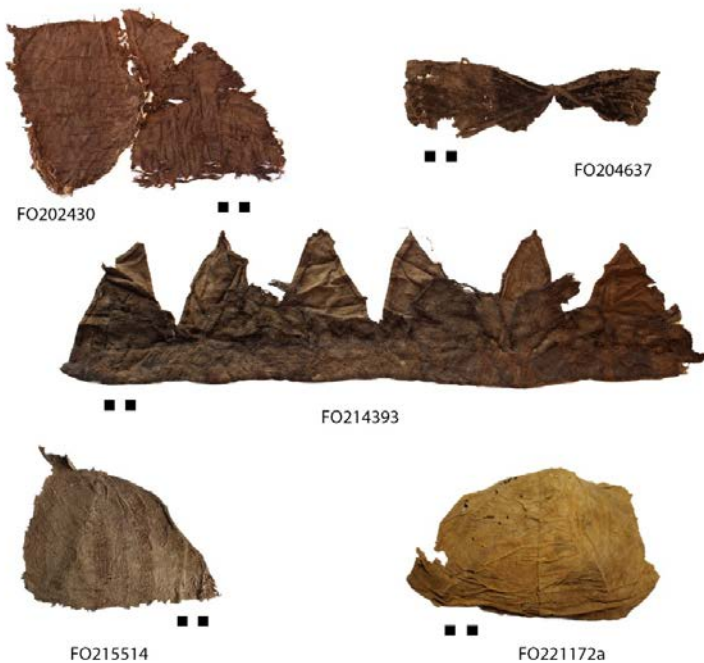
Fig. 8.48. Udsnit af Peter Snijers *The Woman Peddler*, dateret til 1700-1752. Drengen ses iført en rød, strikket hue. (Rijksmuseum, Amsterdam)

Den strikkede hues datering

Tekstilforskeren Ellen Andersen mente, at de strikkede huer tidligst kendes fra en optegnelse, dateret til 1728 (Andersen 1960, 103), men de fire fund fra Rådhuspladsen viser, at typen er noget ældre. Huerne er sandsynligvis fremstillet ligeså længe, som de strikkede strømper, og den genanvendte strømpe, som blev til barnehuen D22/1985, viser at formgivningen af de to dragtdele ikke ligger langt fra hinanden. Finder man kun spidsen af et rundstrikket fragment, kan det lige såvel stamme fra en strømpe, som fra en hue (Ringgaard 2010b, 6). Strikkede huer blev anvendt som nathuer i 1700- og 1800-tallet (Andersen 1960, 102 ff.) og den dag i dag ses stadig mange strikkede huer på hovedet af børn såvel som voksne. De strikkede huer fra Rådhuspladsen kan overordnet dateres til 1600-tallet.

Nathuer

Der er fundet fragmenter af fem nathuer, syet af kiler på Rådhuspladsen (FO202430, FO204637, FO214393, FO215514 og FO221172a) (fig. 8.49). De er alle fundet i forbindelse med metroudgravningerne i 2011-2012. To af huerne (FO204637 og FO214393) stammer fra gruppe 200; to andre huer tilhører gruppe 222 (FO215514 og FO221172a), og den sidste hue (FO202430) stammer fra gruppe 228.

Fig. 8.49. De fem nathuer fra Rådhuspladsen.

Huer, som fremstilles ved at sy fire eller flere kiler sammen, kaldes traditionelt *nathuer* (Johansen 2008, 91). I Moths ordbog defineres ordet *nathue* således (Moths ordbog, sv.):

"Nat-hue. Kaldes en lue, som folk ligger med om natten"

Nathuen kunne anvendes sammen med en *nathat*, som var af hørstof og evt. udsmykket med kniplinger (Lorenzen 1975, 31). Både *nathat* og *nathue* kunne bruges enten for sig selv eller sammen, hvorved *nathattens* kniplinger var synlige under *nathuen*. I skifterne kan ordet *nathue* stå anført under linklæder, eksempelvis i skiftet efter Tønnesen, Helsingør 1605: "v [fem] linnett natt huffuer [huer]..."¹⁶, så betegnelsen kunne både anvendes om en overhue og en hue af hørstof. Termen *nathat* blev også anvendt om kvinders nathovedbeklædning, som var et lin og ikke en hat (Dahl 2017a, pers. med.)

Udseende og fremstilling

De fem *nathuers* bevaringsgrad er meget varieret, fra en næsten komplet hue til mindre, sammensyede stykker. Huerne er fremstillet af meget forskellige tekstiler og giver indtryk af, at *nathuer* fandtes i flere udgaver og kvaliteter.

Den bedst bevarede *nathue* (FO214393) er samtidig den, der er fremstillet af de mest almindelige typer tekstil. Huen er revet over, så den nu fremstår som én lang række af sammensyede kiler i stedet for en samlet puld. Det yderste lag består af seks kiler med spidsen opad, alle fremstillet af repsvævet uld med 0,4 mm tykke, Z spundne tråde og ca. 22 tråde/cm i den synlige tråddretning, formodentlig trenden. Den skjulte tråddretning består af tre 0,25 mm tykke, Z spundne tråde, der i alt giver ca. 30 tråde/cm. Det kan være et eksempel på stoffet *grofgrøn* i uld. Kilernes spidser er ikke bevarede, men de var ca. 15-16 cm i højden, mens de i bredden er ca. 10 cm. Huens for er af 2/1 kipervævet, lysebrunt uld, med 0,35/0,4 mm tykke Z/Z spundne tråde og 26/22 tråde pr. cm. Hver kile måler ca. 14-16 cm i højden og 9-10,5 cm i bredden. Sytråden af hør ses endnu enkelte steder under folderne i kanten. Langs hueåbningens kant er et ca. 5 cm bredt silkebånd syet fast med sysilke (fig. 8.51). De to lag i huen er forskubbet med ca. en halv kiles bredde i forhold til hinanden, og det er sikkert bevidst monteret sådan, simpelthen for at understøtte huens syninger. Det er også tilfældet i Christian IV's broderede *nathue* (Johansen 2008, 91 f.). Muligvis havde huen endnu et fór af hør, som ikke er bevaret. Nathuen kan have haft andre dekorationer end silkebåndet, men disse blev måske fjernet inden kassation. Resultatet af farveanalysen viste, at der i både yderstof, fór og bånd blev fundet en udtalt mængde tanniner, som sandsynligvis blev anvendt til at farve huen brun eller sort.

---

¹⁶ Helsingør Byfoged, skifteprotokol 1603-1610, pag. 125v.

Fig. 8.50. Nathuen FO214393 (øverst). Nærbilleder af yderstof (tv.) samt fór (midt) og hørsting langs kanten af fóret (th.) hos FO214393.

Fig. 8.51. Silkebåndet ved kanten af nathuen FO214393.

De andre nathuefragmenter fra Rådhuspladsen består blot af to-tre fragmenterede kiler, som endnu sidder sammen, så huepuldene anes. De er alle af silke, om end i meget forskellige versioner. Huerne FO202430 og FO221172a er begge sammenstykkede af flere stofrester og er fremstillet af henholdsvis *grofgrøn* og *taft*.

Huen FO215514 er mulig damaskvævet silke med blomster/blad-mønster, mens huefragmentet FO204637 er fremstillet af nu brunt silkefløjl med tre kiler bevaret

Ved sammenligning med komparative nathuer, kan kilestørrelsen bruges til at beregne huernes oprindelige antal kiler (fig. 8.52). Ikke overraskende er det kilernes bredde, som afgør, hvor mange der er plads til i huepulden. Overordnet kan der ses tre typer kilestørrelser, en på ca. 15-16 cm i bredden, som svarer til en firkilet hue; en på 10-13 cm i bredden, svarende til en sekskilet hue; og en på 7-8,5 cm i bredden, svarende til en ottekilet hue. Et nathue fra Hårby Kirke (821/1965) er med sine fem kiler den eneste kendte af sin slags, og synes at falde uden for standarderne af fire-, seks- eller ottekilede huer.

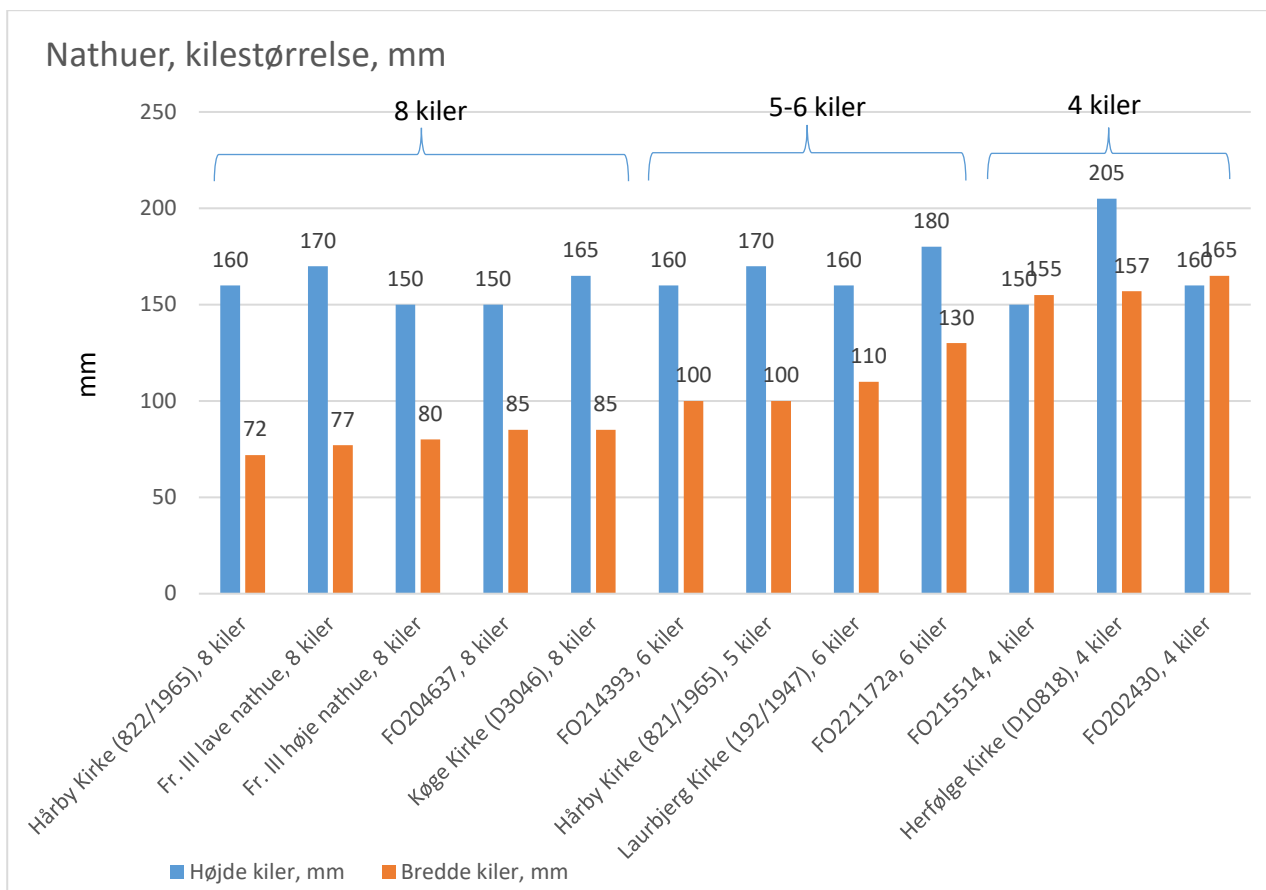

Fig. 8.52. Kilestørrelser i nathuer fra Rådhuspladsen, sammenlignet med kilestørrelsen i komparative nathuer.

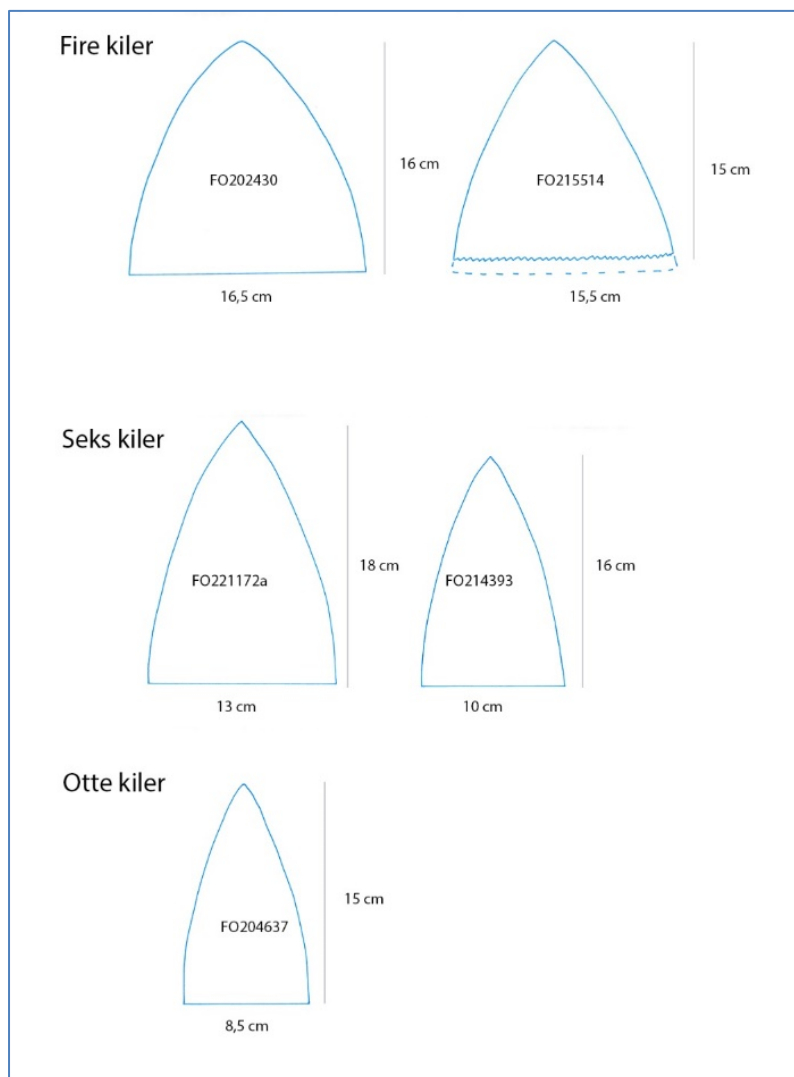

Fig. 8.53. Kilestørrelser på nathuerne fra Rådhuspladsen. (Tegning: CR).

Nathuer og nathatte kunne være færdigfabrikerede dragtstykker, som kunne fås hos kræmmerne. I kramvarelageret, som kræmmerkonen Birgitte Jensdatter efterlod sig i København, 1696-1697, står der: ”6 *tafftis* [taft] *Natthuer á 8 sk ... 3 mk*”¹⁷, og det fremgår her, at nathuer af taft ikke var særlig kostbare. Muligvis fik nogle syet nathuer hos skrædderen, eller man fremstillede selv nathuer af genbrugt stof. En interessant observation i den forbindelse er, at huerne FO214393 og FO204637 fra Rådhuspladsen er fremstillet af uens kiler. Hos FO214393 drejer det sig blot om, at kilerne har en lille variation i størrelsen, mens den midterste kile hos FO204637 synes væsentlig større end de to andre kiler. Det kan være, at huernes kilestørrelse måtte tilpasses et stykke genanvendt stof eller blev fremstillet uprofessionelt og blot klippet ud med ”fri hånd” i stedet for efter en fast skabelon. Det samme er observeret ved en nathue fra Groningen (Zimmerman 2007, 223).

¹⁷ RA, Gårdretten, skiftebreve 1683- 1740, Bs. nr. 1: 1683 9 12 -1697 12 23, skiftebrev nr. 1.

Voksne mænd og drenge-spædbørn med kilehuer

Forskningen i nathuer har indtil nu været spredt og til dels overfladisk. Det er oftest i forbindelse med litteratur om parykker, at nathuen nævnes, fordi den anvendtes til at holde de nøgne isser varme, når parykken blev taget af i hjemmet (Lorenzen 1975, 31; Andersen 1977, 43). Nathuer af kiletypen blev kun anvendt af mænd eller drenge, og størrelsen på huerne fra Rådhuspladsen indikerer, at de sad på voksne hoveder. Lige fra fødslen blev små drengebørn iført huer syet af seks eller otte kiler, mens små pigebørn bar trestykshuer (Frøsig 1982, 18). De små drenge huer sad imidlertid med kilespidserne vendt mod nakken og ikke mod issen, som på de voksne mænds huer. På Nationalmuseet findes to spædbarnshuer fra Straffeanstalten på Christianshavn (NM D11140), dateret til 1600-tallet, og her ser man forskellen i snittet til drenge og piger (fig. 8.54).

Fig. 8.54. To dåbshuer fra Straffeanstalten, Christianshavn, dateret til 1600-tallet. Huerne ses fra nakken. Tv. en kilehue til drenge, th. en trestykshue til piger (NM 11140, Nationalmuseet, foto CR.)

Et eksemplar af en lille blå drengehue, antageligt fra begyndelsen af 1700-tallet og af ukendt europæisk oprindelse, findes også på The Metropolitan Museum i New York (Nr. 26.231.11) (fig. 8.55). Allerede i 1500-tallet eksisterede forskellen på drenge- og pigehuer muligvis, for på et loftsmaleri fra Næsbyholm, dateret til 1580'erne, ses også en kvinde med tre børn, hvoraf den yngste dreng bærer en rød kilehue, mens den ældste dreng er iført en anden huetype og pigen synes at have bart hår (fig. 8.56). Det lader til, at kun de mindste drenge bar samme hovedbeklædning som de voksne mænd, mens drenge fra omkring fire år til giftealderen, måtte bære andre hovedbeklædninger. Dette forhold mellem en fader og søns hovedbeklædninger er illustreret på Wolfgang Heimbachs maleri "Der Kranke" fra 1669 (fig. 8.57). Selvom drengenes huer bindes fast på hovedet og mændenes sidder oven på hovedet, er kilekonstruktionen den samme.

Fig. 8.55. Barnehue af blåt silke (No. Nr. 26.231.11, The Metropolitan Museum)

Fig. 8.56. Lille dreng med rød kilehue på loftsmaleri fra Næsbyholm, dateret til 1580'erne, nu på Nationalmuseet (Foto: Livinghistory.dk)

Nathuernes placering på hovedet var lidt forskellig i og med, at nogle dækkede både isse, pande og nakke, mens andre kun sad på issen. Forskellen er synlig ved to af Kong Frederik III's nathuer, dateret til før 1651, som begge er ottekilede, men den ene er forsynet med en bred kant, så højden øges (fig. 8.58). Huerne fra Rådhuspladsen kan ligeledes have haft påsyede kanter forned. Andre nathuer er puldformede, som et ekstraordinært udsmykket eksemplar fra Eggerslevmagle Kirke ved Skælskør (NM D6708).

Fig. 8.57. Udsnit af Wolfgang Heimbachs maleri "Der Kranke", hvor både far og søn ses iført nat- eller kilehuer (Kunsthalle Hamburg)

Nathuer i dagslys

De fem nathuer fra Rådhuspladsen er overordnet ens i snittet af fire, seks eller otte kiler, men alligevel vidt forskellige i deres materiale, og de kan hver især ses som repræsentanter for huetypens udbredelse hos høj såvel som lav i samfundet. Nathuen blev, trods sit navn, ikke blot anvendt om natten, men skal mere ses som en "hjemmehue", der var

en del af den daglige påklædning (Johansen 2008, 96). Om natten brugte man også ofte enkle, hvide linnedhuer (Mikkelsen et al. 2015, 194). At have en særskilt hue til hjemmebrug var i første omgang overklassens privilegium, for det kræver, at man har så rig en garderobe, at man kan veksle mellem arbejdsdragt og hjemmedragt (Johansen 2002a, 255). Brugen af nathuer skal også ses i sammenhæng med, at man altid havde noget på hovedet, for man mente, at det var skadeligt og sygdomsfremkaldende at gå med bart hoved (Mikkelsen et al. 2015, 194). Nathuen var en varmegiver i 1600-tallets kolde klima. Hos kongelige og adelige var nathuerne udsmykket med rige broderier og brokadestoffer, som fortæller, at de ikke var beregnet til at blive gemt væk i hjemmet, men tværtimod var pragtstykker, der kunne vises frem ved private besøg. Christian IV var iført nathue ved slaget på Kolberger Heide i 1644, hvor han ombord på skibet Trefoldigheden blev ramt af en eksploderende kanon og blev blind på sit højre øje. Den sønderskudte nathue af brokadestof er endnu bevaret – ikke blot som et minde om det berømte slag, men også som et eksempel på kongens daglige påklædning ombord på skibet (Johansen 2008, 91). En anden af kongens nathuer er af fløjel med indvævede, røde monogrammer (fig. 8.59). En interessant detalje ved denne hue er, at dens mellemfor er fremstillet af genanvendt lærred med påmalede figurer fra et såkaldt *safttapet*, som var en billig erstatning for kostbare gobeliner (Johansen 2008, 94). Foret er et eksempel på, at selv kongelige dragter kunne være syet af genanvendte tekstiler. Mellemfor og/eller inderfor af hør var formodentlig også monteret i huerne fra Rådhuspladsen. Christian IV var ikklædt nathue på sit dødsleje, fremstillet på et maleri af Bernt Hilwaerts fra

Fig. 8.58. Frederik III's to nathuer af lyserødt atlask (Foto: CR).

Fig. 8.59. Christian IV's nathue med monogrammer i udstillingen på Rosenborg Slot. (Foto: CR).

1648, Rosenborg Slot. Nathuer, anvendt som lighuer for overklassen, kendes også fra mange gravfund i kirkekrypter fra hele Danmark, som nu findes på Nationalmuseet. At blive begravet iført nathue var tilsyneladende en skik, der ophørte i slutningen af 1600-tallet, hvor parykmoden for alvor satte ind. Dette ses på gravene fra Skt. Olai kirke, Helsingør, dateret fra slutning af 1600-tallet og 1700-tallet, hvor mange mænd fandtes iført parykker, men ingen var iført nathuer (Aagård 2001, 109).

Kvinder bar utvivlsomt også hovedbeklædning om natten og i hjemmet, men sådanne er ikke identificeret blandt det arkæologiske materiale fra Rådhuspladsen. Muligvis anvendte kvinder en *hølle* eller *hølliche*, et rektangulært stykke stof, der blev foldet på midten og syet sammen i den ene side, og som i hvert fald i 1500-tallet blev anvendt som nat- eller hverdagshue. En *nathølle* af sort fløjl nævnes hos Mette Rosenkrantz i 1578 (Dahl 2008, 23). Også i skiftet efter Laurids Friis hustru, Helsingør 1654 nævnes: ”1 grøn fløjels huffue [hue] med gulgalluner och nathue aff lerret med knipling om der till ... 3 dr”¹⁸.

Status og nathuer

I forhold til de meget fornemme nathuer i det komparative materiale, må de fem huer fra Rådhuspladsen placeres længere nede i ”nathuehierarkiet”. Den velbevarede hue af uld, FO214393, minder om en hue fra udgravningen i Groningen (54T75), som har fire kiler og også er fremstillet af uldreps med et silkebånd ved hueåbningen. Dateringen af Groningen-huen til slutningen af 1500-tallet er noget ældre end huen fra Rådhuspladsen. Fra Vasaskibet stammer nogle firkilede huer, som blot er fremstillet af groft, lærredsvævet uld, uden dekorationer (fig. 8.60). Man får her et indtryk af, at kilehuer ikke kun blev anvendt om natten eller til

Fig. 8.60. Hue med fire kiler fra Vasa skibet, der sank i Stockholm i 1628. (Foto: CR).

hjemmebrug, men også var gode som varmegivere udendørs ombord på et skib. Man kan selvfølgelig argumentere for, at en sømand er ”hjemme” hele tiden ombord på skibet, som Christian IV’s hjemmedragt på Trefoldigheden også viser. Om huen blev anvendt i det daglige arbejde, på sømændenes frivagt eller om natten, vides ikke.

¹⁸ RA, Helsingør skifteprotokol 1654-1655, s. 326v

Huefragmenterne af silketaft (FO221172a), silkereps (FO202430) og silkefløj (FO204637) er fremstillet af dyrere stoffer end FO214393 af uld, dog uden at være prangende. Huerne var efter al sandsynlighed dekoreret med bånd, som det eksempelvis kendes fra en silketafhue fra Adelgade (KBM Lb. 31), dateret til senest 1650'erne (fig. 8.61). Huen er dekoreret med uldsnore ved syningerne af de seks kiler, og kantet med et silkebånd ved hueåbningen. En nathue af silkereps med seks kiler kendes fra Laurbjerg Kirke (NM

Fig. 8.61. Nathue fra Adelgade, dateret til senest 1650. (Lb. 31 Københavns Museum). Foto: CR.

192/1947, se fig. 13.18). Den har indvævede sølvtråde og er pyntet ved syningerne med sølvagramaner. Ligeledes kendes en ottekilet fløjshue fra Veflinge Kirke (D461/1964), som har indvævede sølvtråde (fig. 8.62). Pyntebåndene er monteret langs syningerne, og på midten af hver trekant, og det får huen til at fremstå, som om den er syet af 16 kiler. Det er derfor muligt, at der lå en vis prestige i at have en hue, der var syet af mange kiler, men det kan også være et kronologisk træk. En sådan nathue ses på et maleri af Jan Steen, 1668-1670 (fig. 8.63). I skiftet efter købmand Hans Helsing, Kalundborg 1652 nævnes også: "j fløyels natt huffue [nathue] med guldsnorer ... 1dr"¹⁹. Det damaskvævede nathuefragment, FO215514, var efter al sandsynlighed den mest kostbare af nathuerne, og også denne var formodentlig forsynet med rig pynt, som blev klippet af før kasseringen.

Fig. 8.62. Nathue fra Veflinge Kirke, syet af otte kiler, 1600-tallet (D461/1964, Nationalmuseet)

Fig. 8.63. Udsnit af maleriet "Soo voer gesongen, soo na gepepen" af Jan Steen, 1668-1670 (Mauritshuis, Haag)

¹⁹ RA, Kalundborg byfoged, skiftedokumenter 1650-70, skiftebrev uden nummerering.

Nathuernes datering

Selve betegnelsen *nathue* findes i et engelsk butiksinventar så tidligt som i 1378 i London. Her nævnes “*One dozen of white caps, called nightcappes*” (Beard 1940, 246). Beard mener, at nathuerne i begyndelsen blev anvendt om natten, men at de senere skiftede status til at blive anvendt i hjemme eller under udsmykkede overhuer (Beard 1940, 246). Især i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet blev nathuer af kiler populære. Tidlige nathuer med rige broderier kendes fra The Metropolitan Museum, dateret til 1600-1625 eller fra The Art Institute Chicago, som har en usamlet nathue, dateret til 1601-1625, hvor det ses, at de fire kiler ikke altid var helt separerede, før de blev syet sammen (fig. 8.64). Der kan observeres en overordnet tendens til, at de firkilede nathuer tilhører perioden 1580-1630, som det ses på nathuerne fra Groningen og Vasaskibet. En firkilet nathue af atlask kendes desuden fra grev Phillip Ludwigs grav i Lauingen, nær München i Tyskland, dateret til 1614 (Stolleis 1977, 74).

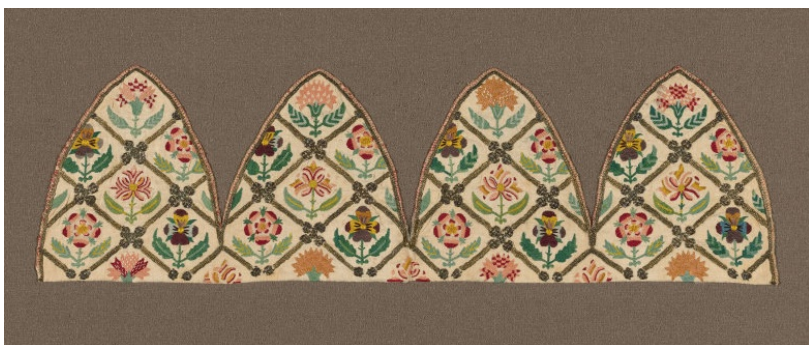

Fig. 8.64. Udklippet mønster til nathue, dateret til 1601-1625 (Foto: The Art Institute of Chicago).

Senest fra 1640 blev de ottekilede nathuer populære i Danmark, og alle Christian IV's bevarede nathuer er med otte kiler, de tidligste er dateret til 1640 (Christensen 1940, 37). Frederik III's nathuer er ligeledes ottekilede. Med parykkens indtog i slutningen af 1600-tallet fik nathuen yderligere en opblomstring, idet mændene tog parykken af, når de var hjemme, og deres kortklippede hår blev da iført en lun nathue (Lorenzen 1975, 31). De sekskilede nathuers kronologi er mere usikker, da der ikke findes mange huer med sikre dateringer. En hue fra Glasgow Museum er dateret til 1640-60, og i en krypt i Mørke Kirke på Djursland er fundet en sekskilet nathue med en mulig datering til første halvdel af 1600-tallet (Mikkelsen et al. 2015, 194). Meget tyder på, at de sekskilede nathuer generelt tilhørte første del af århundredet, og de sekskilede nathuer fra Rådhuspladsen kan derfor sandsynligvis også placeres kronologisk her. Derimod skal den ottekilede nathue (FO204637) formodentlig dateres til efter 1640. Det kan være, at udviklingen af nathuerne var lineær, først med fire, derefter seks og så otte kiler, men der var givetvis overlap af de forskellige typer, påvirket af personlige præferencer.

Case study: Trestykshue

Et af de mest interessante fund fra voldgraven er en hue af silke (fig. 8.65). Der fandtes kun én af denne type, og analysen af huen har bragt rig information om dens biografi (Dahl et al. 2015, 187 ff.). Huen er fundet i lag SD51402, som tilhører gruppe 200.

Fig. 8.65.
Trestykshuen
FO210027 af silke.

Huens konstruktion

Huen er omkring 12-13 cm høj, 12-13 cm bred og er konstrueret af fem lag, som i det følgende gennemgås.

Lag 1) Det yderste lag er fremstillet silke, lærredsvævet i en såkaldt *liseré*-teknik, hvor flotterende tråde danner et mønster af små sekskanter (fig. 8.66). Der ses 36-40 tråde pr. cm i trenden og 32-36 tråde/cm i islættet, og silketrådene er hhv. 0,2 og 0,3 mm tykke. Der blev udtaget prøver til farveanalyser fra silketekstilet, men kun i trendens tråde var der tannin på sporniveau, ellers fandtes ingen farve bevaret. Det er tvivlsomt, om tanninerne er udtryk for, at trend og islæt var farvet i forskellige farver, men muligvis var trenden lidt mørkere og kan på den måde have understreget det hexagone mønster. Silkestoffet er skåret på en måde, så huen kan karakteriseres som en *trestykshue* (Andersen 1960, 22), bestående af et midterstykke, der løber fra panden og til nakken samt to sidestykker.

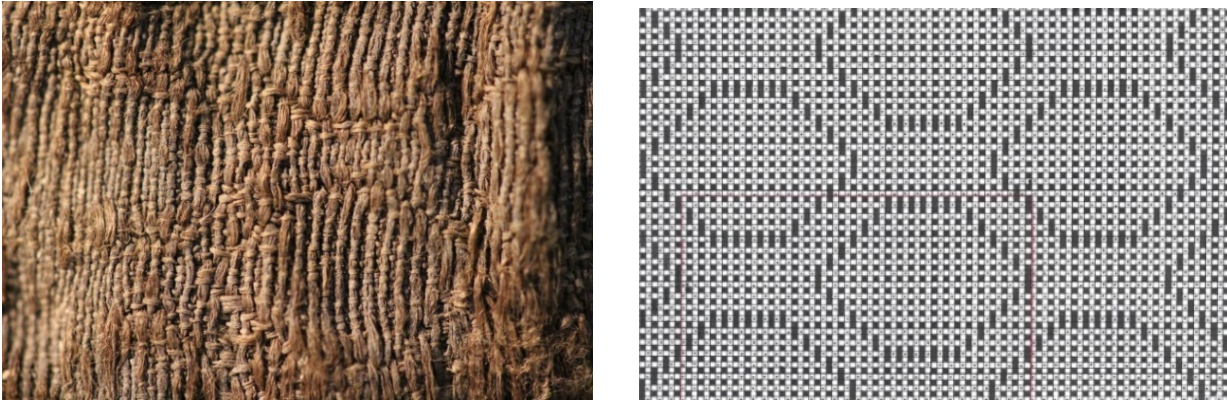

Fig. 8.66. Mønsteret af hexagoner i det yderste silkestof (lag 1) på huen FO210027 (Foto: CR, mønstertegning: Ulrikka Mokdad)

Huens venstre side består imidlertid ikke af ét, men to silkestykker, som er syet sammen, og på det største af disse stykker er mønstret drejet, så det går i den modsatte retning af højre sidestykke (fig. 8.67). Muligvis var det ikke synligt med det blotte øje, eftersom både farve og vævning kan have ophævet de tydelige mønsterlinjer. Ved huenakken ses plisseringer, som der oprindeligt var 6-8 af. De forskellige dele af huen var syet sammen med hørtråd, som nu er opløst, og huen er derfor meget skrøbelig. At huen er sammenstykket på venstre indikerer, at der ikke var stof nok til at sy huen, og den er muligvis fremstillet enten af tiloversblevet stof ved tilskæring af en større dragtdel eller af genbrugt stof fra eksempelvis en kjole. Waagepetersen nævner, at overklassens brokadekjoler i 1700-tallet blev genanvendt til bønderpigernes huer, men hvorfra oplysningen stammer, er ikke noteret (Waagepetersen 1974, 87).

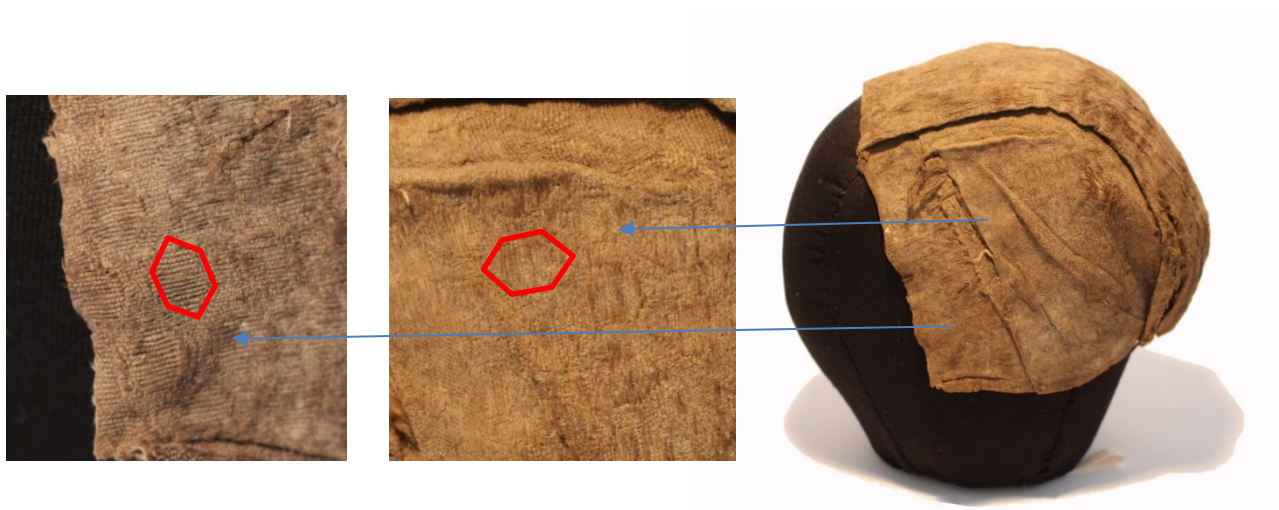

Fig. 8.67. På venstre side af huen vender mønsteret forskellige veje i de to stykker silketekstil.

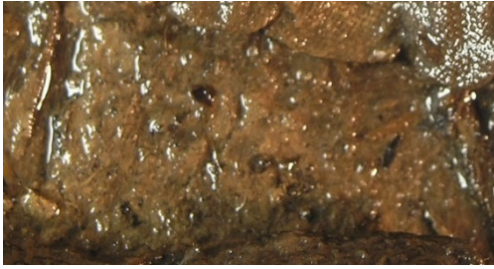

Fig. 8.68. Lag 2, det meget dårligt bevarede hørfor.

Lag 2) Under silkestoffet kommer et lag af hør, som også er lærredsvævet (fig. 8.68). Laget er meget dårligt bevaret, med nærmest sammensmeltede fibre. Det var derfor umuligt at udføre tekniske analyser af trådene.

Lag 3) Laget er muligvis fremstillet af pap, men er næsten helt opløst. Det fungerede sandsynligvis som afstivning af huen, så den havde et mere stift udseende end i dag. Dette kendes tillige fra andre tidlige huer, og også blår blev anvendt som en tyk udstopning bagerst i huerne (Andersen 1960, 24).

Lag 4) Dette lag er af silketuft med 0,2 mm tynde tråde og ca. 65-68/52 tråde pr. cm, og var huens fór (fig. 8.69). Her burde lagrækkefølgen ende, med silkeforet tættest på hovedet.

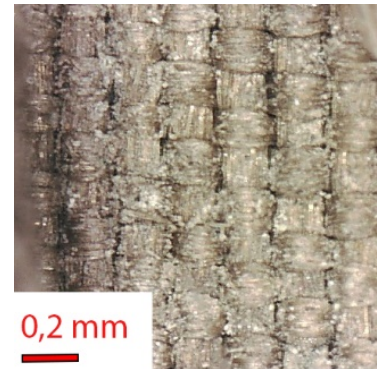

Fig. 8.69. Lag 4, trestykhuens silkefór.

Lag 5) Inderst i huen blev der imidlertid ved konserveringen opdaget endnu et lag af pap (Pokupcic og Ringgaard 2012, 2). Det er fastmonteret med sting af silketråd og er dermed helt bevidst sat ind i huen (fig.

Fig. 8.70. Inderst i huen ses et lag pap, som er fastmonteret med silkesytråd.

8.70). Laget er undersøgt af ekspert i historisk papir, Anne-Grethe Rischel, som bekræfter, at det er pap (Ringgaard 2014, pers. med.). Samme form for afstivning kendes ligeledes fra Frederik III's nathuer fra første halvdel af 1600-tallet. Paplaget i silkehuen fra Rådhuspladsen dækker baghovedet og også dele af siderne, og det er muligt, at det har skullet imitere et stort hårfyld under huen. Paplaget kan tolkes som en udbedring eller forbedring, for det er nærliggende at forestille sig, at det originale paplag med tiden mistede sin afstivende funktion, og at et nyt lag pap derfor blev tilføjet. Man sprættede ikke huen op, men tilføjede det nye lag på indersiden af huen. Det understreger, at huens form var vigtig – den skulle have skarpe konturer – og at huen var skattet gennem en længere periode.

Huen havde oprindeligt to bindebånd, et på hver side, men kun det ene er bevaret i dag. Det er fremstillet af silke i lærredsreps, med 70/30 tråde pr. cm, som er hhv. 0,15 og 0,25 mm tykke. Bindebåndet er en fortsættelse af et kantebånd, som er monteret langs huens indvendige forkant, oven på silkeforet, og selve stropdelen udgør et ca. 13 cm langt og 1,5 cm bredt stykke. Oprindeligt må bindebåndet have været længere, såfremt det skulle anvendes til at binde under hagen eller håret. Bindebåndet har ingen forbindelse til plisseringerne ved huenakken, som i stedet formodentlig var fæstnet med nu forsvunden tråd, og det var således ikke meningen, at huenakken skulle strammes til ved binding af båndet.

Ved forkanten af huen blev der ved konserveringen observeret et ca. 4,5 cm bredt aftryk, som sandsynligvis stammer fra en knipling af hør, der nu er helt opløst (Pokupcic og Ringgaard 2012, 2). Kniplingen kunne dække sammensyningen af de to stykker silke på venstre side af huen. På begge sider af huen ses en svag metalkorrosion, som stammer fra to messingnåle, som enten holdt kniplingen eller anden pynt fast eller måske nålede huen og underhuebeklædningen fast til håret (fig. 8.71). Det var almindelig skik i 1500- og 1600-tallet at nåle sin pynt og sine dragtdele fast, som det kendes fra Christian IV's broderede nathue, hvis grønne silkeklap er nålet fast til huen (Johansen 2008, 94).

Fig. 8.71. Nærbillede af metalkorrosion på huens venstre side.

Kvinde- eller barnehue?

Trestykkhuens størrelse giver mulighed for forskellige tolkninger, alt efter hvilken placering på hovedet, man antager.

Umiddelbart efter udgravningen blev huen tolket som en lille kvindehue (Dahl et al. 2015, 187 ff.), men det kan også være en barnehue, og huens størrelse måtte derfor testes. I enkelt hørlærred syede jeg en kopi af huen, hvor kun den korrekte tilskæring blev fulgt, mens hverken stof eller dekoration nærmede sig originalen (fig. 8.72). Herved kunne huens mål og placering på hovedet afprøves, men sansningen af blød silke og hård afstivning manglede. Huens *virke-lighed* kunne kun afprøves i forhold til størrelse og ikke i forhold til de taktile fornemmelser (Sørensen 2015, 14). Rekonstruktionen viste, at

Fig. 8.72. Enkel rekonstruktion af trestykkshuen, syet i hørlærred.

huen umiddelbart passer fint til et barn på omkring 2-3 år, såfremt den skal dække hele hovedet og ørerne, men at den også ville kunne passe et ældre barn eller en ung pige, hvis placeringen er længere tilbage på hovedet. Andre kilder måtte konsulteres for at finde svar på huens anvendelse.

I 1700-tallet blev trestykkshuer anvendt til pigebørn, mens drengbørn, som tidligere nævnt, fik huer syet af fire eller seks stykker stof, og det er muligt, at denne skik rækker langt tilbage i tiden (Andersen 1977, 160). Huen fra Rådhuspladsen er for stor til at være en spædbarnshue, men kan være brugt af en ældre pige. På et maleri af Jan Steen, "A Peasant Family at Meal-Time" fra 1665 på National Gallery i London, ses en lille pige iført en blå, trestykket silkehue, bundet under hagen (fig. 8.73). Et andet maleri af Jan Steen viser en lille pige med trestykkshue, hvorover hun bærer en *faldhat*; en tyk polstret ring, som små børn havde på for at beskytte hovedet ved fald (fig. 8.74) (Rasmussen 1990, 57). I skifterne nævnes barnehuer af og til, som i kramvarelageret efter kræmmerkonen Birgitte Jensdatter, 1696-1697: "*j [en] silche stoppett barnehue ...2 mk*"²⁰ eller i skiftet efter Maren Christensdatter, hustru til rådmand Henrik Madsen i Køge, Køge 1655: "*j lille barne hue aff gylden stych [gyldenstyk] och guld knipling paa ... 3 dr*"²¹, men huernes nærmere udseende beskrives ikke. De små børn var tilsyneladende ofte finere klædt på end de lidt ældre børn. I 1607 skrev Jacob Albretsøn i "Undervisning om Børne-Tugt", at "[...] *der er mange forældre, som klæder deres børn, mens de er små, i fløjl og silke, men når de bliver store, nødes de med at slide vadmel [...]*" (Frøsig 1982, 18). Dette stemmer fint overens med, at huen kan tilhøre et barn på 2-3 år, som endnu blev pyntet som de voksne kvinder. Det samme ses på et epitafium fra Køng Kirke, hvor kun de mindre, men ikke helt spæde, børn er pyntede (fig. 8.75).

Fig. 8.73. Udsnit af Jan Steens, *A Peasant Family at Meal-Time*, ca. 1665. (National Gallery i London)

Fig. 8.74. Udsnit af Jan Steens *Zo de ouden zongen, zo piepen de jongen*, 1663-65. (Mauritshuis, Haag).

²⁰ RA, Landsover-, samt Hof- og Stadsretten, Københavns Skiftekommission, skiftebreve 1683- 1781, Bs. nr. 1: 1683 9 12 -1697 12 23, skiftebrev nr. 1.

²¹ RA, Køge Byfoged, skifteprotokol 1654-1663, pag. 112r

Fig. 8.75. Epitafium over ukendt familie, 1673 fra Køng Kirke. (Foto: Livinghistory.dk).

Trestykshuen er syet af fint silkestof, som muligvis er genbrugt fra en anden dragtdel. Heri kan have ligget ønsker om at mindes om en elsket slægtning, som ejede den originale dragtdel. At genbruge tøj var ikke kun en økonomisk fordel, men også et udtryk for kærlighed og minder (Fennetaux 2015, 132). Genbrug af tekstiler kan ses som en slags materiel form for dagbog, hvor man ønsker at minde noget bestemt (Rasmussen 2016, 215), som det også kendes fra Christian IV's tøj fra Kolberger Heide, der netop blev gemt for at minde kongen om det sejrriige slag (Christensen 1940a, 34 ff.). Trestykshuen kan meget vel have generet lignende minder, men blev alligevel på et tidspunkt smidt ud – eller tabt.

Hvornår pigerne gik fra at anvende hue til at vise bart hår eller *bindike* (jomfrukroner) er usikkert, muligvis bød traditionen, ligesom i 1700-årene, at børnene ved 4-5 års alderen aflagde barnedragterne og fra da af var klædt som små voksne (Andersen 1977, 166). Dette stemmer overens med et maleri af Ole Worm og hans familie, hvor kun den yngste datter er iført hue, mens de ældre piger bærer *bindike* (fig. 8.76).

Trestykshuen blev alternativt båret af en voksen kvinde, såfremt den kun dækkede baghovedet. Pasformen er ikke optimal i forhold til moderne, kvindelige hovedmål, men i 1600-tallet havde kvinderne ofte mindre hoveder og en mere langstrakt isse end nutidens kvinder. Et studie foretaget af antropologen Pia Bennike af

Fig. 8.76. Epitafium over Ole Worm og hans familie, dateret til 1647. De store døtre bærer jomfrukroner, mens den yngste endnu bærer hue. (Nationalmuseet, foto: Livinghistory.dk)

1600-tals kranier fra krypten i Skt. Olai Kirke, Helsingør, viste, at flere kvindelige kranier havde en langstrakt og lav kranieform, som nok er fremkommet ved brug af en stramtsiddende hovedbeklædning (Bennike 2001, 149). Det kan være et såkaldt *korsklæde* eller *snip*, et firkantet stykke stof, som blev lagt over kors, så det dannede en trekant, der blev bundet fast om hovedet. Det blev muligvis anvendt helt fra fødslen til de små piger for at sammenholde fontanellen (Andersen 1960, 27). Anvendelsen af de mange forskellige lag af

hovedbeklædninger kan man få indtryk af fra en grav i Skt. Olai Kirke, dateret til 1743. Da man åbnede kisten ved restaureringen af kirkerummet i 2001, fandt man den døde iført intet mindre end seks hovedbeklædninger oven på hinanden (fig. 8.77).

a) klæde

b) linhætte

c) hagebind

d) puldhue

e) korsklæde

f) lin/korsklæde

g) strigelse/strimmel

h) lin

Fig. 8.77. Grav i Skt. Olai Kirke, 1743. (Fotos: Torben Bill-Jessen, grafik CR).

Yderst var hovedet dækket af et klæde, dernæst kom en slags *linhætte*, så et *hagebind* til at fastholde underkæben med, en *puldhue*, et *korsklæde*, et *lin/korsklæde*, et rødt bånd, kaldet en *strigelse* eller *strimmel* og inderst et lidt smallere *lin* bundet om hovedet, helt nede ved pandens hårgrense. På samme måde kan man forestille sig, at huen fra Rådhuspladsen blot var én ud af mange hovedbeklædninger, som blev anvendt på én gang. Underhuer findes i Nationalmuseets samlinger, som fra Elvedgård (NM 735-740), der har en ukendt datering (fig. 8.78).

På et langstrakt voksenkranium ville huen sidde på halvdelen af issen og kun lige dække ørerne. Da bindebåndet er en videreførelse af kantebåndet, som går op over panden, egner båndets vinkel sig ikke til at blive bundet om hagen, men bedre til at blive bundet i nakken på en voksen kvinde. Kantebånd, der fortsætter som bindebånd på denne måde, kendes også fra Den Hellige Birgittas hue, dateret til 1300-tallet (Dahl & Sturtewagen 2008, 102).

Voksne kvinder med sandsynlige trestykkshuer, *perlehuer*, ses på adelige epitafier fra slutningen af 1500-tallet (Dahl 2008, 39). Et eksempel er epitafiet over Dorte Lange i Hornslet kirke fra ca.

1578 (fig. 8.79). Perlehuerne er ofte stukket i et geometrisk mønster, og det er muligt, at det sekskantede mønster i huen fra Rådhuspladsen blev valgt på grund af ligheden med disse mønstre. Det ses her, hvordan mønstre og prestige overføres mellem teknikker og materialer. Går man helt tilbage til 1560 findes et maleri på et husalter af den adelige Birgitte Gøje, som bærer en mulig trestykkshue kun på baghovedet. Der ses ingen bindebånd, og huen kan være nålet fast (fig. 8.80).

Fig. 8.78. Underhue af hør fra Elvedgård, datering ukendt. (NM 735-40, Nationalmuseet).

Fig. 8.79. Epitafium over Dorte Lange, Hornslet Kirke, ca. 1578. (Foto: livinghistory.dk)

Fig. 8.80. Den adelige Birgitte Gøje iført en mulig trestykkshue på baghovedet, ca. 1560. Husalter fra Nationalmuseet. (Foto: Livinghistory.dk)

På jagt efter komparative trestykshuer

Der findes ikke mange komparative fund af trestykshuer på Danmarks museer. På Nationalmuseet findes en del lighuer, optaget fra diverse kirkekrypter, men næsten alle disse er *tostykshuer*, sammensyet af to stykker stof med en søm langs issen, som det kan ses på en hue fra Grindsted Kirke (NM D10318) (fig. 8.81). Ifølge Andersen eksisterede tostyks- og trestykshuer nogenlunde samtidigt (Andersen 1960, 22). En trestykshue fra St. Michaels kirke (NM D926), Slagelse, med en ukendt datering, minder om huen fra Rådhuspladsen, om end den har en anderledes konstruktion (fig. 8.82). Dens to sidestykker mødes på midten af issen, suppleret af et lille bagstykke i nakken, og huen har omkring otte plisseringer i nakken, som er sammenholdt af en snor igennem en løbegang. Huens kanter ser uafsluttede ud, og den lader til at have været større, men er måske klippet til for at følge med modestrømninger, så den kunne ligne en opskåren hue (se afsnittet nedenfor). En trestykshue til et spædbarn stammer fra Skt. Olai Kirke, Helsingør, 1743 (fig. 8.83).

Fig. 8.81. Hue fra Grindsted Kirke
(Foto: CR)

Fig. 8.82. Silkehue fra St. Michaels Kirke, Slagelse (NM D926 Nationalmuseet, foto: CR)

Fig. 8.83. Babytøj, deriblandt en trestykhue, fra Skt. Olai Kirke, Helsingør, 1743 (Foto fra Nationalmuseets udstilling, foto: CR).

Fig. 8.84. Barnehue fra Frankrig (no. 06.1006), dateret til 1700-tallet. (Foto: Metropolitan Museum, New York)

Tilsvarende findes trestykhuer af silke med rige broderier fra hhv. Frankrig og Tyskland på The Metropolitan Museum i New York, dateret til slutningen af 1600-tallet eller begyndelsen af 1700-tallet (fig. 8.84). Faconen minder meget om huen fra Rådhuspladsen, men heller ikke disse har plisseringer i nakken. Helt identiske huer har det ikke været muligt at finde, og det vanskeliggør at identificere huens ophavssted og datering. Selve stoffet er vævet i en så speciel teknik og med så tynde silkestråde, at det må være importeret. Huens snitmønster viser, at den er skåret af genbrugt silke. Den kan være syet hos en *huekone*, som i Moths ordbog defineres således (Moths ordbog s.v.):

”Hue-kone. Er den, som gør eller stikker huer op”.

Allerede i middelalderen var det kvindearbejde at stå for syning af hovedduge og kvindehuer samt at vaske og passe dem (Dahl 2008, 32). Ifølge Sophie Brahes regnskabsbog blev der i 1627 betalt en *”Luepige i Odennsse for luer”* og senere i 1633 indkøbtes for 2 rigsdaler en *”lidenn atlasschis lue, stuckenn [besat] med sølffssnorer”* (Paulsen 1955, 10 og 88).

Trestykhuens datering

Ligesom i de foregående århundreder signalerede hovedbeklædningen for en kvinde i 1600-tallet ægteskabelig status og rang. I løbet af århundredet gennemgik kvindehuerne store forandringer, lige fra det minimalistiske til det pompøse (Jones 2007, 12-18). Ugifte piger var allerede i middelalderen kendetegnet ved deres løse hår, mens de gifte kvinder bar hovedbeklædning. I 1500- og 1600-tallet begyndte de velstillede borgerdøtre at pynte deres opsatte hår med perler, *bindike* (Dahl 2006, 8). Tilsvarende

erstattede de gifte borgerkvinder middelalderens *hovedduge* (hovedtørklæde) med en hue med underhuer, kaldet *strigelse* eller *linhat*. Underhuerne var altid af hvidt hørlærred, mens overhuen også kunne være af hørlærred, kaldet *linhue*, eller af farvet stof og pyntet med guld, perler og ædelsten (Jones 2007, 12). Fra epitafierne er det muligt at udlede, at kvindernes overhuer ved midten af 1500-tallet gik fra brede, vide huer til stramtsiddende og nærmest hjelmagtige huer, med lige forstykke og sider (Dahl 2008, 26). Plisseringerne er et træk, der ofte ses på *tostykshuer* (Andersen 1960, 22) fra slutningen af 1500-tallet og begyndelse af 1600-tallet. En hue fra Museum of Fine Arts, Boston (No. 34.226) med denne datering har løbegang nederst i huen, hvorved nakken kan strammes til med et bånd (fig. 8.85). Silkehuen fra Rådhuspladsen lægger sig op ad denne type hue, men har alligevel et anderledes snit. De fastsyede plisseringer skal muligvis placeres kronologisk efter plisseringerne med løbegang og før huenakkerne uden plisseringer, svarende til første halvdel af 1600-tallet. Dateringen afhænger imidlertid af, om huen er en barne- eller voksenhue, idet barnedragten ofte er mere konservativ i sine modetræk (Andersen 1960, 22).

Fig. 8.85. Tostykshue med løbegang i nakken, slut. 1500-tallet og beg. 1600-tallet (No. 34.226, Museum of Fine Arts, Boston.)

Opskårne huer

Tre huer, sandsynligvis af typen *opskåren hue*, blev fundet på Rådhuspladsen (FO214913, FO216258 og FO214884) (fig. 8.86). Denne type af hovedbeklædning er, så vidt vides, ikke tidligere identificeret i arkæologisk tekstilmateriale. To af huerne er fra gruppe 200 (FO214913 og FO216258), mens den sidste er fra gruppe 141 (FO214884).

Fig. 8.86. De tre opskårne huer.

Terminologi

Termen *opskåren hue/lue* nævnes af Ellen Andersen og defineres som en hue, der ved tindingerne er skåret i en mere eller mindre konkav form (Andersen 1960, 234). Andersen skriver, at termen først anvendes i 1800-tallet, men det findes imidlertid i talrige skifter fra 1600-tallet. En anden anvendt term er *næb-hue*, som i Moths ordbog omtales således (Moths ordbog s.v.):

”Nebbehue. Var en spidβ skåren hue, som kvindfolk bar i forige tider”.

Tilsyneladende er det en dialektal forskel, idet *opskåren hue* eksempelvis ses i skifter fra Kalundborg og Christiansstad i Skåne, mens *næb-hue* eller *nebet hue* anvendes i skifter fra Randers i 1640’erne.

Variationen peger på en forskel mellem øst og vest eller fra én egn til en anden (Dahl 2017b, pers. med.). I det følgende anvendes kun termen *opskåren hue*.

Udseende og fremstilling

Huerne kan opdeles i to forskellige typer; en smal *opskåren hue* og en bred *opskåren hue*, som her skal defineres.

1) Smal opskåren hue

Til denne type hører FO214884, som er meget fragmenteret. Genstanden består af en aflang, lige afskåren del, samt en mindre, afrundet del, begge af silkefløjl med 0,1/0,1 mm tykke tråde og ca. 96/50 tråde pr. cm. Det største fragment er 20,7 cm langt og 7 cm bredt og er kantet med et lille silkebånd samt et bredere bånd af fløjl (fig. 8.87). Formen, stoffet og dekorationen peger på, at det er en smal, opskåren hue, som har en meget karakteristisk, diminutiv facon, med et aflangt "ben", der strækker sig ud på issen.

Fig. 8.87. Det aflange fragment af FO214884 med to slags kantebånd; et smalt tunget og et bredere af fløjl.

2) Bred opskåren hue

Til denne type hører FO214913 og FO216258. Begge huer har en mere eller mindre trekantet form, hvoraf de to korteste sider vender fremad på hovedet og tilsammen danner en afrundet spids ved panden. De forreste sider er en anelse konkave på begge huer, mens den bagerste side er svagt konveks.

Huen FO214913 er ca. 32 cm lang og 33 cm bred og er fremstillet af fine tekstiler (fig. 8.88). Den består af lærredsvævet silkefløjl, sammensyet af to dele, hvis ægkanter er synlige på bagsiden, og foret er en kipervævet blanding af uld og silke med en fin, rillet tekstur (fig. 8.89). Resultatet af farveanalysen viste, at huen indeholdt store mængder tanniner og dermed sandsynligvis var brun eller sort. Huen har små huller på det bagerste stykke, som sandsynligvis er en løbegang til en nu forsvundet snor. Der var givetvis en slags fyld til at give huen facon, skønt der intet spor er heraf. Fyldet kan have været af blå eller pap (Andersen

1960, 24), som kun under særlige omstændigheder ville være bevaret i voldgravsfyldet. På spidsen af huens midte ses en lille syning, formodentlig en stopning eller sytråd fra monteringen af en nu forsvunden pynt.

Fig. 8.88. Den opskårne hue FO214913

Fig. 8.89. Det yderste stof i FO214913 er sammensyet af to dele, og ægkanterne er synlige på bagsiden (tv.). I midten ses det kipervævede fôr, og th. ses sytråd ved den midterste spids.

Huen FO216258 er ca. 29,5 cm lang og 39,5 cm bred og består af to lag, begge fremstillet af repsvævet uld (fig. 8.90). Det øverste lag er lagt dobbelt og er mindre end det nederste, som det er fæstnet til, men har nogenlunde samme kontur fortil. Bagtil er det kantet med et silkebånd, som er fragmentarisk bevaret. I begge sider har huen et bånd af silke i en halvpanama-binding. Det var trukket igennem en løbegang langs den bagerste del af huen, hvorved man kunne stramme huen. Sandsynligvis havde huen også fyld af blår eller pap. Også denne hue blev farveanalyseret, og resultatet viste et indhold af tanniner i silkebåndet og silkesnoren til løbegangen, som muligvis da havde en mørkere farve end selve huen.

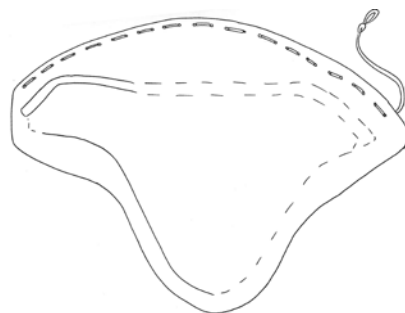

Fig. 8.90. FO216258 med to lag tekstil, silkebånd og bindebånd i løbegang (tv.) samt snittegning (th.)

Krigede huer og bådehuer – montering og datering

De to huetyper er meget forskellige, men er alle overhuer og har rødder i samme huetradition, nemlig de *krigede huer*. Krigene, de udskårne dele forrest på huen, voksede i løbet af 1600-tallet, først som højtstående buer og senere som fladtliggende, høje tindinger med en nedadgående spids i panden. Denne mode var inspireret af den mandlige frisure i begyndelsen af århundredet (Dahl 2008, 28), og kan ses på et epitafium fra 1623 fra Næstved Sct. Peders Kirke (fig. 8.91). De krigede huer blev dominerende i midten af århundredet, og udviklingen af kvindernes huer er synliggjort på et andet epitafium fra Næstved Sct. Peders Kirke, dateret til 1660. Her er rådmand og købmand Rasmus Christensen fremstillet med sine fire koner, som alle bærer hovedbeklædninger svarende til moden på den tid, hvor de døde (fig. 8.92). Huetype 1 (FO214884) synes at være en opskåren hue i sin smalleste form, som ses på epitafier fra omkring 1650'erne. Her er kvindernes huer ekstremt krigede, så der næsten kun er nogle smalle "ben" tilbage som markeringer, som det ses på epitafiet over en ukendt familie fra Holbæk Sct. Nikolai Kirke fra 1650-60 (fig. 8.93). FO214884 kan stamme fra enten den midterste issedel af en sådan hue, eller muligvis fra et af "sidebenene". Da formen på den bagerste del af sådanne huer ikke kendes, er det svært at placere huens mindste, afrundede fragment helt præcist. I skifteprotokollerne er de opskårne huer ofte af fløj, som eksempelvis i skiftet efter Oluf Lauridsen Murmester og hustru Bodel Truelsdatter, Kalundborg, 1656: "2 fløels opschoren huer ... 2 mk"²², men der nævnes også opskårne huer af *grofgrøn* og *fjfskaft*.

²² RA, Kalundborg byfogedarkiv, Skiftedokumenter 1650-70, skiftebrev uden nummerering

Fig. 8.91. Epitafium over Katrine Clausdatter og hendes tre ægtemænd fra 1623, Næstved Skt. Peders Kirke. (Foto: Livinghistory.dk).

Fig. 8.92. Epitafium over rådmand og købmand Rasmus Christensen, fremstillet med sine fire koner, som alle bærer hovedbeklædninger svarende til moden på den tid, hvor de døde. Datering ca. 1660. (Foto: Livinghistory.dk)

Fig. 8.93. To kvinder fra et epitafium over en ukendt familie fra Holbæk Skt. Nikolai Kirke, ca. 1650-1660 (foto: Livinghistory.dk).

Fig. 8.94. En 1600-tals sko fra Nationalmuseet har præcis samme udskæringer og dekoration, som den opskårne hue, FO214884. (Foto: Vivi Lena Andersen)

På mange af epitafierne kan det observeres, at huerne er dekoreret med små bånd ved kanten, og dette stemmer overens med decorationen på FO214884. Interessant er det ligeledes, at de krigede huers form og dekoration genspejles i tidens kvindesko. En sko fra Nationalmuseet (fig. 8.94) har præcis samme udskæringer og små tunger i kanten som FO214884 (Andersen 2016, 77). Det er åbenlyst, at dragtdelene påvirkede og inspirerede hinandens udformninger.

De to huer, som udgør huetype 2 (FO214913 og FO216258), er meget ens i facon og snit, skønt kvaliteten og fibre i deres stoffer varierer. Hvordan huerne tog sig ud på hovedet kan ikke umiddelbart udledes, når de ses i flad tilstand, men ved hjælp af kopier, syet i uldstof, kan bæremåden anskues. Kopierne blev fremstillet af undertegnede og historiker Dorothy Jones. I et diskussionsforum sammen med historiker Camilla Luise Dahl, tekstilforkser Jane Malcom-Davies og historiker Hilary Davidson, afprøvedes huernes bæremåder. Kopierne blev udskåret efter originalernes størrelse og form, men uden for eller dekoration. Antagelig skulle snoren i løbegangen strammes, og de mange rekonstruktionsforsøg viste, at strammingsgraden er afgørende for huens udseende. Der kan derfor erkendes flere bæremåder:

Hvis snoren kun strammes let, kan den trekantede form sidde på toppen af hovedet med spidsen mod panden. I så tilfælde kan det være en såkaldt *bådehue*, som kom på mode hos borgerskabets kvinder i midten af 1600-tallet (Dahl & Jones 2009, 52). I Moths ordbog defineres en sådan (Moths ordbog s.v.)

"Både-Hue. Er et slags huer, som er lig en om vendt båd, hvilke var gifte koners dragt på hovedet i forige tider".

I beskrivelsen fra Moths ordbog fornemmer man, at bådehuer ved ordbogens tilblivelse, omkring år 1700, ansås for gammeldags. Bådehuer nævnes også i skifterne, som efter hustruen til købmand Hans Bøffke, København 1681: " 2 gl: [gamle] Quinde baadehuer, een af klede og een af flos ...12 sk"²³. Huerne blev muligvis opbevaret i kurve, for i skiftet efter Lisbeth, enke efter borgmester Niels Nielsen i Holbæk 1670, nævnes "j Hue Kurffue [huekurv] med en g[ammel]: opskaaren Hue udj ... 8 sk"²⁴.

De tidligste typer bådehuer var små og trekantede og sad langt tilbage på hovedet. Et sådan ses på et epitafium over to døtre af rådmand Hans Wandal og hustruen Anne Hansdatter fra 1659 i Ribe Domkirke, hvor den ældste gifte datter bærer en lille bådhue med rødt for (Dahl & Jones 2009, 54) (fig. 8.95).

Fig. 8.95. Udsnit af epitafium over rådmand Hans Wandals familie fra 1659 i Ribe Domkirke. En af døtrene bærer en bådhue med rødt for (Foto: Livinghistory.dk) Opskåren hue med rødt for, forside og bagside. Datering senest 1650'erne. Fundsted ukendt. (Lb. 33, Københavns Museum, foto: CR)

²³ RA, Københavns byting, Københavns skiftekommission 1682-1776, konceptskifter: 1681 1 – 1682 50, bs. nr. 1. Skiftebrev nr. 33

²⁴ RA, Holbæk byfoged, skiftebreve, skiftebrev dateret 14. sep. 1670, s. 1v-6v.

Fig. 8.96. Udsnit af "Arvehyldningen", 1666. En kvinde bærer en rød bådehue, snørret fast om en knold i nakken (Kongernes Samling, Rosenborg Slot)

En tilsvarende hue, der kan tolkes som en tidlig bådehue, findes på Københavns Museum og er fundet ved Adelgade (KBM Lb. 33), i et fyld dateret til senest 1650'erne. På "Arvehyldningen" ses også en del kvinder iført bådehuer i sorte og røde farver (fig. 8. 96).

Det markante ved disse huer er, at de er fæstnet under kvindernes opsatte frisurer med et bindebånd. Sådanne bånd blev ikke observeret ved huerne fra Rådhuspladsen – deres løbegangsbånd et placeret langt tilbage i huenakken – men bindebåndene var muligvis fæstnet til foret og kan være afmonteret inden kassation. Huernes nakkedel synes på malerierne imidlertid kun ganske lidt eller slet ikke strammet til ved hjælp af en snor; tværtimod ser huenakken ofte afstivet ud i det ikonografiske materiale. Et sjældent billede af en bådehue set både forfra og i profil ses i Skanderup Kirke fra 1660, og en sådan montering er også mulig med huerne fra Rådhuspladsen (fig. 8.97). Som det ses i fig. 8.98 kan huerne monteres på flere måder, men der kræves i alle tilfælde hårnåle for at fastholde dem på hovedet.

Bådehuer voksede i 1670'erne til en anseelig størrelse og kunne være pyntet med løkker og flos, og omkring slutningen af århundredet var de ikke længere i brug. Såfremt huerne fra Rådhuspladsen er bådehuer, må de med deres størrelse tilhøre de mindre huer. Rådhuspladsens opskårne huer skal muligvis ses som en overgangshue mellem de meget krigede huer og de fuldtudviklede bådehuer, og kan overordnet dateres til 1650-1660'erne.

Fig. 8.97. Epitafium over Clemend Clemenssen og hustru i Skanderup Kirke, 1660. Her ses en bådehue forfra og i profil. (Foto: Livinghistory.dk)

Fig. 8.98. Jane Malcolm-Davies iført forskellige monteringer af de rekonstruerede opskårne huer. (Foto: CR).

Parykker og net

Der er registreret ni fragmenter af parykker på Rådhuspladsen, heraf tre hele parykker og seks *filerede* net, (fig. 8.99). En enkelt net (D61/1986) stammer fra et tidligere arbejde på pladsen, resten er fra udgravningen i 2011-2012. Fem net (FO210033, FO210034, FO210035, FO213763, FO213796) stammer fra gruppe 200, endda fra samme anlæg, SD51402, og de er muligvis blevet kasseret på én gang. To af parykkerne (FO213759 og FO214583) er fundet uspecificerede steder i voldgraven (SD203893), mens den sidste paryk (FO205962) tilhører gruppe 222.

Terminologi

I Moths ordbog kan flere termer knyttes til parykker (Moths ordbog s.v.):

"Perryk. Er fremmed hår, som mandfolk nu bruger på hovedet"

"Pyrryk. Er et falskt hår, som mandfolk bær"

"Hår-Hue. Kaldes en hue, som er over trekkedt med fremmedt hår"

"Trå-hue. Er en hue, som er knyttet af trå [tråde], lig eet net".

Af definitionerne fremgår det at parykker endnu ikke bruges af kvinder omkring år 1700. Termen *montur* anvendes i dag om det net, som er parykkens base (Duus & Duus 2005, 104), men det findes ikke i Moths ordbog, og termerne *hår-hue* og *tråd-hue* blev muligvis i stedet anvendt om samme. Usikkerheden om termerne datidige anvendelse ligger til grund for, at det mere neutrale ord *net* i det følgende anvendes ved genstande uden hår, mens *paryk* bruges om genstande med bevaret hår.

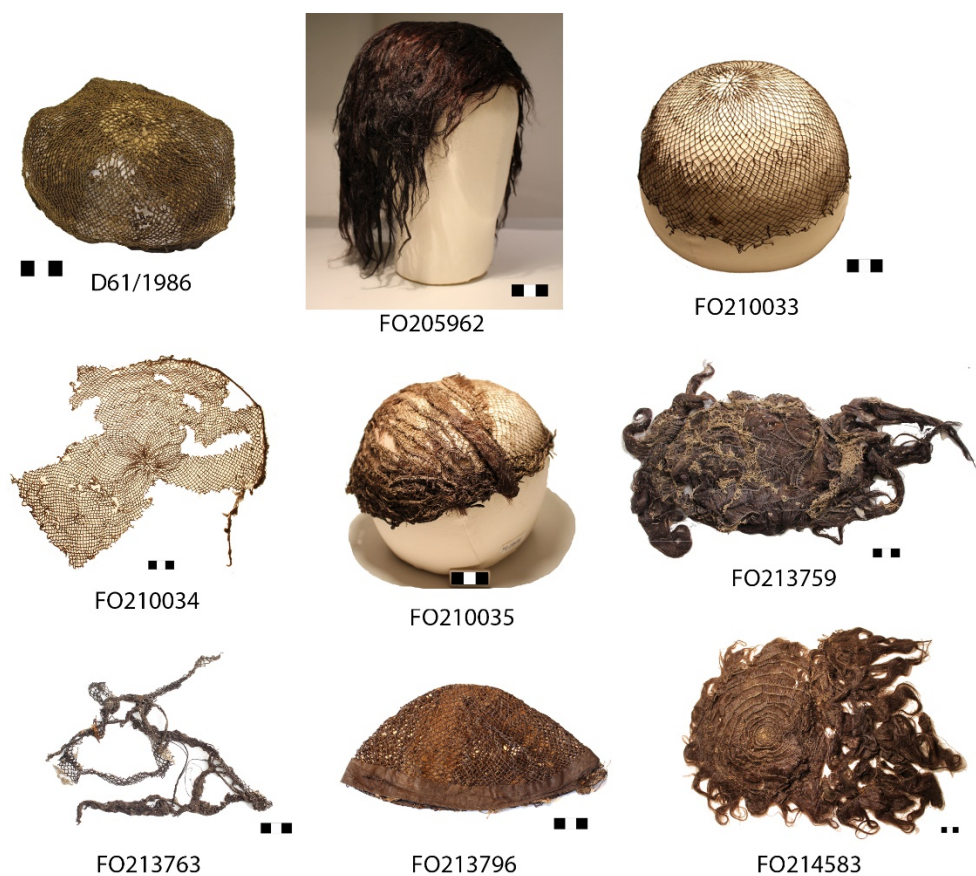

Fig. 8.99. De ni net og parykker fra Rådhuspladsen.

Udseende og fremstilling

Både parykker og net er fragmenterede, og på nogle er håret er klippet af, så kun nettet er bevaret, mens andre udelukkende har håret bevaret med et meget fragmenteret net indeni. Sandsynligvis stammer alle nettene fra parykker, da der ved de fleste genstande findes små rester af et silkebånd på indersiden, ligesom ved parykkerne. Det kan dog ikke udelukkes, at eksempelvis FO210033 og FO210034 er deciderede hårnet. Alle genstande vidner om samme fremstillingsmetode, med kun små variationer i materialer og bånd.

Fig. 8.100. Nærbillede af silkenettet i FO213762 (tv.) og det mulige hørnet i FO214583 (th.)

Nettene er fremstillet af 0,5 –1,2 mm tyk, S tvunden silketråd (fig. 8.100). Kun FO214583 havde muligvis et net af hør, hvoraf kun ganske få dele er bevaret. Teknikken er *filing*, en knytteteknik, hvor man ved hjælp af en stor nål binder knuder i hvert hjørne af de kvadratiske netmasker (se bilag 6). Maskestørrelsen varierer fra 3 x 3 cm til 5 x 5 cm, de fleste er omkring 3-3,5 x 3-3,5 cm. Maskerne udgår fra et stjerner mønster ved nettets centrum, som det ses ved FO210033 (fig. 8.101). Ved kanten har de fleste af nettene haft et bændel eller bånd af silke i varierende bredde, som er syet fast, og dette ses eksempelvis tydeligt på FO213796 (fig. 8.102). Det blev i 1700-tallet kaldt for *mondurebånd* (Frøsig 1963, 98). Derudover har to af nettene fastsyede stofstrimler, *dækbånd*, på indersiden af nettet, nok som støttetekstiler til at holde faconen. På D61/1986 er det er to 6 cm brede silkestrimler, som er syet fast over kors. De indvævede, brune striber i silken vender i lidt forskellige retninger, som kan tyde på, at man har genanvendt silken fra en anden dragtdel eller brugt silkerester – man har måttet vende stoffet, for at få det til at række. Små rester af et silkebånd, som muligvis blev afmonteret inden kassation, ses også på FO210033.

Fig. 8.101. Centrum af nettet FO210033

Fig. 8.102. Silkebåndet ved kanten af FO213796 (tv.) samt dækbåndet på D61/1986 (th.)

Skulle nettene anvendes som parykbase, syede parykmageren *trenser* af hår til nettet (fig. 8.103). Trensearbejdet krævede fingerfærdighed, og Frøsig skriver, at det ofte udførtes af kvinder (Frøsig 1963, 96). En anden mulighed er, at børn deltog i arbejdet med trenserne. Først blev håret heglet, så hårrødderne vendte i den rigtige retning, og dernæst blev hårenderne viklet op på papillotter og kogt tre timer i regnvand, hvorefter de blev tørret hos bødkeren og bagt ind i et brød hos bageren. Fugten fra bagningen fik hårene til at beholde den krøllede facon (Duus og Duus 2005, 105). Hårene blev dernæst sorteret efter længde, og små bundter hår blev vævet sammen med silke- eller hørtråde til en lang trense. Ved parykkerne fra Rådhuspladsen er der kun observeret to parallelt løbende silketråde, skønt Frøsig nævner, at der som regel var tre (Frøsig 1963, 96). Der er små variationer i, hvor mange hårbundter, der sidder mellem trådene i hver trense, og kun trenser fremstillet af silketråd er bevaret (fig. 8.104). Trenserne blev syet fast til nettet, hvor længden varierede alt efter, hvilken frisure parykken skulle have.

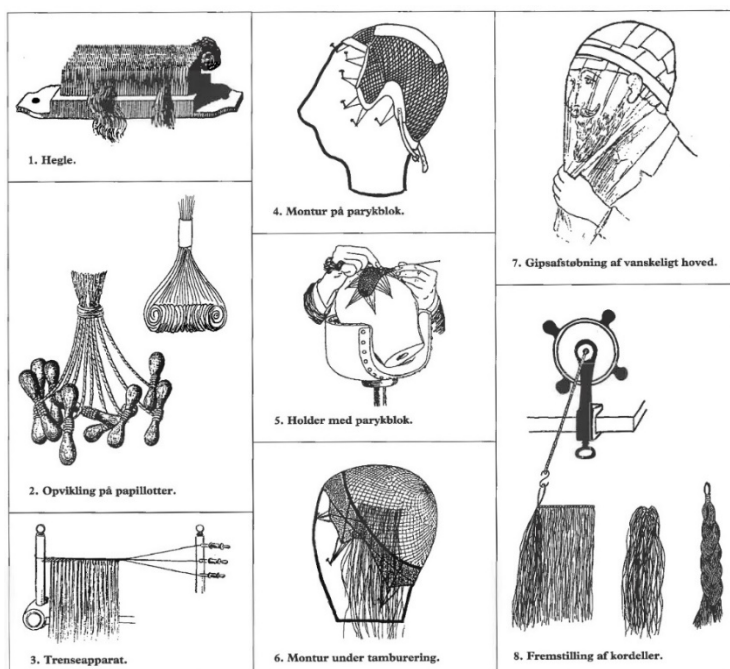

Fig. 8.103. Fremstilling af trenser til paryk (Duus og Duus 2005, 105)

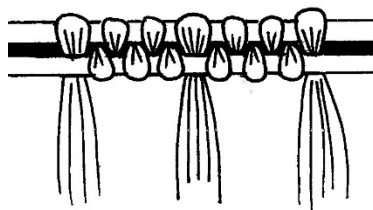

Fig. 8.104. Detalje af trenserne i parykken FO214583 samt en skematisk fremstilling af samme.

Ved parykken FO214583 ses det tydeligt, hvordan trenserne er monteret i koncentriske cirkler mod midten, mens trenserne ved FO210035 er monteret i rækker, og dette kan afspejle forskellige frisurer (fig. 8.105). Selve trenserne blev fremstillet af enten menneskehår, som var det fineste og dyreste, eller af dyrehår, ofte fra heste, som gav et lidt mere dødt udtryk (Frøsig 1970, 144). I 1700-tallet kom meget af håret til parykkerne fra bondekvinder, som solgte det til såkaldte *hårkvinder*, der drog rundt i landet (Andersen 1960, 37). Det er sandsynligt, at anskaffelsen af hår foregik på samme måde i slutningen af 1600-tallet. Der gik omkring to personers hår til en paryk, alt efter frisurens størrelse (Andersen 1977, 41). Det har, i forbindelse med afhandlingen, ikke været muligt at udtage prøver til artsbestemmelse fra Rådhuspladsens parykker, så der ligger her et stort potentiale for yderligere forskning i materialet. Den færdige paryk var dermed resultatet af flere forskellige menneskers arbejde; parykmageren, trensekvinden, bødkeren og bageren.

Fig. 8.105. Trenserne hos FO214583 (tv.) er monteret i koncentriske cirkler, mens de hos FO210035 (th.) er monteret i rækker under hinanden.

Frisurer

De tre parykker med bevaret hår røber ikke meget om deres oprindelige frisurer. Ved konserveringen af FO205962 blev det observeret, at trenserne sad, så der blev dannet en midterskilning (Pokupcic 2012, 1), og ved alle tre parykker kan man ane, at trenserne oprindeligt var krøllede. I 1690'erne blev *allongeparykken* populær, hvor en høj frisure blev dannet ved, at sidehåret blev skudt op omkring midterskilningen (Frøsig 1982, 20). En sådan ses eksempelvis på et portræt af Mikkel Mikkelsøn Malling fra 1682, Aarhus Domkirke (fig. 8.106). Ingen af parykkerne fra Rådhuspladsen synes at være *allongeparykker*, men kan være forgængere for disse. Frisurerne kunne minde om den paryk fra 1710, som Kong Karl XII bar, når han skulle rejse *in cognito*, som i øvrigt bærer spor efter at have været farvet i en

Fig. 8.106. Udsnit af epitafium over Mikkel Mikkelsøn Malling, 1682, som bærer *allongeparyk*. Aarhus Domkirke. (Foto: Livinghistory.dk).

mørkere nuance (Rangström 2008, 172) (fig. 8.107). Der er ikke udtaget prøver til farveanalyse fra parykkerne, men ved FO205962 blev der observeret forskellige farver af hårfibre i samme trenser, så muligvis anvendte man hår fra forskellige personer eller med forskellige farver i denne paryk (Popkupcic 2012, 2). Skal man tro det ikonografiske materiale, var især brunlige og mørkblonde parykker anvendt, som det ses på epitafier og på "Arvehyldningen". Håret kunne farves ved at stryge farven på med en svamp eller kæmme den i (Rangström 2008, 172). I 1700-tallet anvendtes både pomade og pudder til at sætte frisurerne (Frøsig 1963, 98), men dette er der endnu ingen beviser for ved 1600-tallets parykker. Efter sigende blev Christian IV's skæg sat med en skægpomade af velduftende voks med sandaltræssens og myrra, og håret kunne tilføjes duft ved hjælp af pudder med kanel, vetivergræs og patchoulirodde, som

Fig. 8.107. Paryk fra Karl XII af Sverige, ca. 1710. (Rangström 2008, 173).

tilmed modvirkede utøj (Katz 2006, 110). I fremtiden kunne man udtage prøver for nærmere at fastslå, hvordan og med hvilke hjælpemidler frisurerne på parykkerne fra Rådhuspladsen blev sat. At parykkerne kun anvendtes om dagen er sikkert, for man skulle gerne undgå, at frisuren blev unødigt flad eller forpjusket. Skete dette kunne man muligvis sende den til en frisør, barber eller parykmager, som kunne genskabe den ønskede frisure. I den forbindelse blev *nathuen*, som tidligere nævnt, af

allerstørste betydning for at holde de kortklippede hoveder varme om natten. Parykken blev sandsynligvis hængt på en parykblok eller i et skab om natten, som det kendes fra beretninger fra 1700-tallet (Andersen 1977, 89).

Der er ikke observeret spænder eller andre anordninger til fastspænding i parykkerne, således som det kendes fra yngre parykker, som ved en pungparyk fra 1700-tallet på Nationalmuseet (NM 514/1923) (fig. 8.108). I Moths ordbog hedder det om ordet *binde*, at man kan "[binde] sine bukser, sîn perryk ind" (Moths ordbog s.v.). Der kan således have været monteret snore eller bånd til fastbinding af parykkerne, som blot ikke er bevaret. Der er heller ikke observeret nogen former for parykfór, som det kendes fra andre parykker med fór af hør- eller uldstof (Frøsig 1963, 98).

Fig. 8.108. Pungparyk fra 1700-tallet, med anordning til fastspænding. (Nationalmuseet, foto: CR).

Den første kendte omtale af en parykmager i Danmark er fra en skifteprotokol fra 1681 efter Søffren Michelsen Peruquemagers død, og først efter 1690 begyndte parykmagere i København at tage borgerskab (Frøsig 1963, 84 f.). Antageligt fandtes parykmagere i Danmark-Norge før 1681, men præcist hvornår parykmageriet udskiltes fra frisørerne som selvstændigt håndværk er uvist. Parykmaterialet fra Rådhuspladsen er på et højt teknisk og relativt ensartet niveau, og det er ikke umuligt, at de kan være importerede.

Net – parykbase eller trådhue?

Forskningen i parykker og parykbrug har indtil nu fokuseret på 1700-tallet – parykkernes storhedstid, hvor mange forskellige typer blev anvendt – men hvordan, hvornår og hvorfor de tidligste parykker blev taget i brug, vides der ikke meget om. Parykkerne fra Rådhuspladsen må med deres datering til slutningen af 1600-tallet være de ældste bevarede parykker fra København – og så vidt jeg ved, også fra resten af Danmark. Det antages, at parykkerne tilhørte mænd, idet kvinder først anvendte hele parykker fra midten af 1700-årene (Frøsig 1963, 76). Nettene uden trenser kan derimod være hårnet, som blev anvendt af både mænd og kvinder. Ved åbningen i 1998 af statsmanden Peter Griffenfelds kiste (begravet i 1699) i Vær Kirke

Fig. 8.109. Peter Griffenfelds nethue med kvast
(Foto: Pia Bennike).

fandt man ham iført en netagtig hue med en kvast ved nakken (Skals 1999, 3), og især kvasten, men også det manglende hår – trods en ellers fin bevaringsgrad – antyder, at der er tale om en reel nethue og ikke en paryk (fig. 8.109). Et net fra Visborg Kirke nær Aalborg minder meget om nettene fra Rådhuspladsen, og kvinder brugte net som underhue, som det ses på epitafiet over Christian Madsen Tausens familie i Stavanger Domkirke, 1670'erne (fig. 8.110).

Nogle net blev anvendt som parykbaser, og hår var en kostbar ressource. FO210035 har stadig rester af tresser påmonteret, efter håret blev klippet af. Det meget fragmenterede net FO213763 bærer spor af reparation, idet nettet har en lille udbedring i en lysere silketråd. De fem net, som stammer fra samme anlæg SD51402 (FO210033, FO210034, FO210035, FO213763, FO213796) er som nævnt, muligvis kasseret i samme omgang, måske fra en parykmager som genanvendt håret. I en genbrugs-sammenhæng er det interessant, at håret fra FO213759, FO4583 og FO215962 netop ikke er demonteret, og en tolkning er, at de stammer fra syge, muligvis pestbefængte, personer. Under pestepidemier var angsten for at komme i nærheden af hår fra pestofre helt reel, som Samuel Pepys beskriver den 3. september 1665: “[...] *nobody will dare to buy any haire, for fear of the infection, that it had been cut off of the heads of people dead of the plague*” (Internetside 1). En anden mulighed kunne være, at parykkerne ikke er fremstillet af menneskehår og derfor ikke syntes værd at genbruge.

Fig. 8.110. Udsnit af epitafium over Christian Madsen Tausens familie i Stavanger Domkirke, 1670'erne.
(Foto: Llivinghistory.dk).

Et spørgsmål om hygiejne?

Anvendelsen af parykker synes at have et dobbeltsidet forhold til hygiejne. Efterhånden som hårmoden dikterede længere hår for mænd, blev det vanskeligere at holde det naturlige, lange hår rent, og Samuel Pepys skriver herom den 9. maj 1663, efter et besøg hos sin barber "[...] *I did try two or three borders and perriwigs, meaning to wear one; and yet I have no stomach [for it,] but that the pains of keeping my hair clean is so great*" (Internetside 1). Snavs og utøj kunne undgås ved at barbere håret af, og i så fald blev en paryk nødvendig, men at påtage andres hår i stedet for sit eget var langt fra problemfrit. Andersen skriver, at det var vanskeligt at holde parykkerne fri for lus og lopper, som trivedes i hårmasserne (Andersen 1977, 40), men eftersom hovedlus lever af at sugе blod fra hovedbunden, levede de næppe i parykkerne (Den store Danske s.v.). Det kan dog være andet utøj, som fandt bolig i de voluminøse hårmasser, ikke mindst efter man begyndte at pudre dem med mel – en lækkerbissen for blandt andet melmøl og deres larver. Man så det naturlige hårs farve, længde, tykkelse og tekstur som en afspejling af individets fysiske og psykiske velbefindende, og parykken kunne i den sammenhæng også anvendes til at trække en persons negative associationer i en positiv retning (Markiewicz 2017, 141 f.). At parykkerne i hvert fald nogen steder blev set som en sundhedsmæssig foranstaltning, viser embedsmanden Mathies Skaanlunds selvbiografi fra 1675: "*Efter jeg forleden Aar var syg, bar jeg dette Aar Paryk*" (Daae 1873, 9). Andre steder i selvbiografien fremgår det, at Skaanelund ellers ikke gerne brugte paryk (Daae 1873, 89 f.).

Parykkernes datering og sociale betydning

Brug af net som hovedbeklædning kendes fra 1200-1300-tallets London, hvor fremstillingsteknikken var meget lig den, der er anvendt til nettene fra Rådhuspladsen (fig. 8.111). Nettene blev anvendt som en del af kvindernes håropsætning (Crowfoot et al. 1992, 145).

I begyndelsen af 1600-tallet var der i Danmark-Norge ikke megen fokus på hovedhår hos mændene, men derimod på skæghår, som gerne skulle bestå af et lille overskæg og et spidst hageskæg. Hos velhavende mænd sås helt

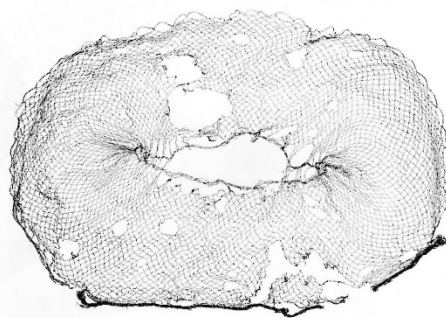

Fig. 8.111. Hårnet fra London med indsnørring ved toppen, dateret til middelalderen (Crowfoot et al. 1992, 148).

Fig. 8.112. Maleri af Kong Christian IV af Karel van Mander, 1648. Kongen ses med en marelok i venstre side (Foto: Wikipedia)

kortklippede frisurer, gerne med en spids ned i panden og høje, skaldede tindinger, der som nævnt blev efterlignet i kvindernes huer (Dahl 2008, 28). Omkring 1640'erne nåede mændenes hår ca. til skuldrene, og hos nogle opstod en mode, kaldet *marelok* (Frøsig 1982, 7), en lang lok af hår, som hang ned i den ene side. Skægget brugte man stadig, og Christian den IV er ofte afbildet med både skæg og marelok, eksempelvis på et maleri af Karel van Mander fra 1648 (fig. 8.112). Efterhånden som håret blev længere i 1650'erne, blev skægget kortere og forsvandt til sidst helt i modebilledet (Andersen 1977, 42).

Parykmodens opståen i 1600-tallet er endnu ikke fuldt afklaret, og forskerne giver forskellige bud på årsagerne til, at man begyndte at bære fremmede hår. Parykbrug kendes helt tilbage fra Romerriget, og blev siden da anvendt i teaterregi som effektiv

forklædning (Frøsig 1963, 75 ff.). At parykken pludselig blev et fast element i moden, er ofte forklaret med, at enten Louis XIII eller Louis XIV med parykker forsøgte at vedligeholde deres efterhånden svindende hårpragt, hvorved der skabtes en mode, som bredte sig til andre europæiske lande (Frøsig 1963, 75; Corson 1965, 215). At undgå utøj i håret eller skjule hårtab i forbindelse med syfilis kunne være andre begrundelser for parykmodens opståen (Frøsig 1963, 76). Antageligt var flere forskellige parametre samspillende, for at parykken fik succes som en fast del af mandsdragten, men det er vanskeligt at fastslå, hvornår parykken blev anset som "almindelig" og accepteret i det danske samfund. Frøsig skriver, at det allerede var omkring 1660 (Frøsig 1982, 20), mens Andersen skriver, at parykmoden først ved slutningen af 1600-tallet var så almindelig, at kun bønder gik i "eget hår" (Andersen 1977, 41). På "Arvehyldningen" ses mændene med skulderlangt hår og hat på hovedet, og netop hattebrugen antyder, at de har naturligt hår, idet parykkernes fylde ofte gjorde det umuligt også at bære hat på hovedet (Frøsig 1982, 20). Selv op i 1670'erne ses de fleste mænd på epitafierne med eget, skulderlangt hår, og Mathies Skaanelund skriver i 1674, at han så Kong Carl XI af Sverige, som var en "*vakker, ung Herre, brugte sit eget Haar*" (Daae 1873, 6). Dette tyder på, at parykker og naturligt hår blev anvendt side om side, og at anvendelse af "eget hår" endnu i 1670'erne var accepteret i samfundets øverste lag, såfremt hårpragten egnede sig dertil. På et af motiverne fra Rosenborg-tapeterne ses Kong Christian V med sine rådgivere og officerer i 1676, og her er alle, undtagen én, iført krøllede parykker i blonde, brunlige og sorte farver (Johansen & Kristiansen 1999, 23) (fig. 8.113).

Fig. 8.113. Kong Christian V med sine rådgivere og officerer i 1676, de fleste iført krøllede parykker i blonde, brunlige og sorte farver. Rosenborg-tapeterne. (Johansen og Kristiansen 1999, 23).

Først i 1680'erne synes parykken at blive mere almindeligt anvendt, og ses på flere epitafier. I 1700-årene blev parykkerne pudret hvide med mel, hvortil man anvendte en puddersprøjte (Andersen 1977, 42), og en sådan findes bevaret på Nationalmuseet (fig. 8.114). I 1700-tallet blev parykkerne tillige sat i nye frisurer, hvor håret samledes i *piske* og *punge* i nakken (Frøsig 1963, 78). Senest omkring 1680'erne blev parykkerne så populære, at nogle endda lod sig begrave med dem. Dette faldt ikke i Mathies Skaanelunds smag, idet han i 1689 skriver: " [...] jeg ligeledes seer endeel lægges i Ligkisten med Paryk, jeg ingenlunde, ja om jeg skulde blive graae, vil jeg ikke have den Mode, men ligge i Ligkiste med mit eget Haar" (Daae 1973, 89 f.). At blive begravet iført paryk blev imidlertid kutymen hos mange, især langt ind i 1700-tallet, hvor grave fra Skt. Olai Kirke i Helsingør vidner om brugen af forskellige paryktyper (Hvass 2001, 94). Allerede i 1690'erne synes flere at være i besiddelse af parykker, som nævnes i skifter efter almindelige borgere, som Hannibal Hannibalsen (sandsynligvis skinder), København 1693: " 2 parrøcker à 2 dr... 2 dr, 2 mk" (Københavns byting, Københavns skiftekommission 1682-1776, konceptskifter: 1693 1-1695 64, bs. nr. 4. Skiftebrev 50). I 1710 blev der udskrevet en decideret parykskat, der gjaldt for høj, som for lav, skønt skatten var møntet på "de ting, hvoraf de fleste sig mere til overdådighed end af fornødenhed betjene", det vil sige parykker, kareter og tjenestefolk (Larsen 2012, 92).

Fig. 8.114. Puddersprøjte fra Nationalmuseet (foto fra udstilling. Foto: CR)

Socialt set kan parykken anskues som statusmarkør fra slutningen af 1600-tallet, hvor den var et nyt, kostbart element i mændenes påklædning, og måske endda kan anskues som en slags *exotica*; repræsenterede en udefrakommende, fransk

mode. Parykken i sig selv kan dog næppe tillægges den maskulinitet og magt, som tilfældet var i 1700-tallet (Pointon 1993, 178). Den vekslende brug af det naturlige, lange hår og parykker indtil 1680'erne tyder mere på, at maskuliniteten og statusmarkeringen sad i selve den voluminøse hårpragt, hvad enten den var af naturlig eller "fremmed" art. Efterhånden blev parykken mere symbolladet og en del af ejerens selvforståelse – den blev en rolledefinerende rekvisit for især adelige, gejstlige og handelsmænd (Oldrup 2008, 93).

Valke

Der er fundet to syede valke (1941:149A og 1941:149B) på Rådhuspladsen (fig. 8.115). De er begge fundet ved udgravningen på pladsen i 1941, så deres præcise findested kendes ikke.

Fig. 8.115. De to valke fra Rådhuspladsen, 1941:149A (tv.) og 1941:149B (th.)

Terminologi

Termerne *valk* og *hårvalk* bliver i Moths ordbog defineret på denne måde (Moths ordbog s.v.):

"Valk. Er et rêdskab af hâr, eller udstoppedt tøj, som kvindfolk binder deres hâr op med"

"Hâr-valk. Er sammenflettedt hâr, som kvinder bær bag på hovedet, lig en aflang krans".

Det fremgår, at en valk kunne være fremstillet af enten hår eller udstoppet tekstil og blev anvendt til at opbinde håret med, mens en hårvalk selv var fremstillet af hår og tilsyneladende var en synlig del af frisuren. I det følgende anvendes derfor termen valk om de to fund fra Rådhuspladsen, da disse er fremstillet af fyldt tekstil og ikke hår. Løse fletninger (FO215056) er også fundet på Rådhuspladsen, og de

blev ganske givet anvendt som synlige hårvalke, eksempelvis i frisurer, som ses hos tre unge piger på epitafiet fra 1576 over Oluf Bagger i Skt. Hans Kirke, Odense (fig. 8.116).

Fig. 8.116. Fletninger fra Rådhuspladsen, FO215056. De fungerede muligvis som hårvalke som på udsnittet af epitafiet over Oluf Baggeres døtre, fra Odense Skt. Hans Kirke, 1576. (Foto: Livinghistory.dk).

Udseende og fremstilling

De to valke er ens i faconen, men fremstillet af forskellige materialer. Valken 1941:149A er syet af silketaft i en ottetalsfacon med to sammenhængende puder, fyldt med hår og et plantemateriale, som muligvis er *kapok* (*ceiba pentandra*) (Hannover 1924, 149). Valken 1941:149B er syet af crepestof af uld og er også ottetalsformet med to sammenhængende puder, der er fyldt med et ukendt plantemateriale (fig. 8.117). Fra den ene pude udgår en jertråd, som er omviklet af stof og fortsætter ind i den anden pude. Ved 1941:149A er tråden knækket på midten. Jerltrådene var vigtige, når det gjaldt monteringen af valkene på hovedet, eksempelvis omkring en knold.

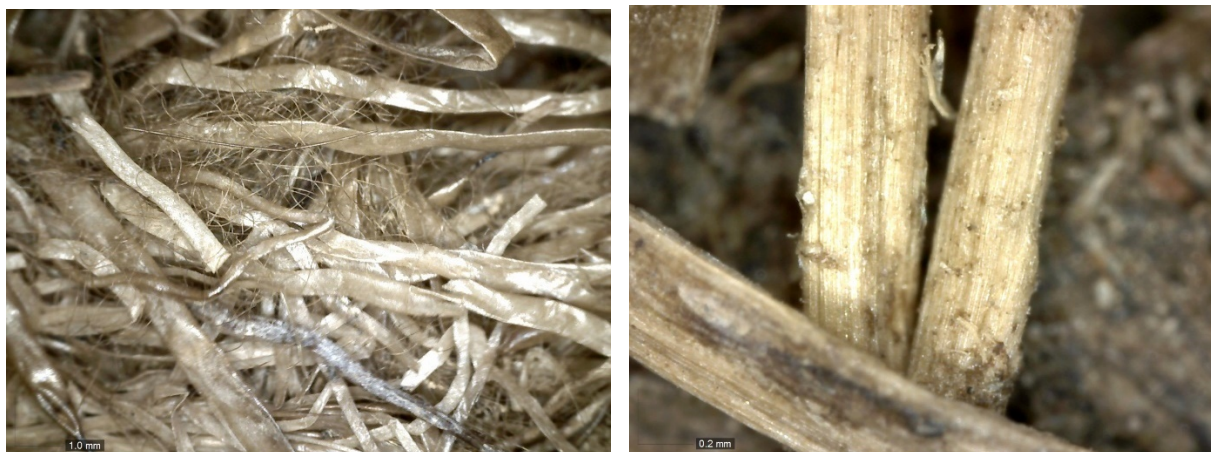

Fig. 8.117. De to slags fyld i valkene, kapok? og hår i 1941:149A (tv.) og plantefibre i 1941:149B (th.).

Fyld i frisuren

Valke blev anvendt for at skabe en fyldig frisure eller som fyld under hovedbeklædninger. Et kvindekranium fra Skt. Jørgensbjerg kirke med en ukendt datering blev fundet med opsat hår, hvorunder to valke af hår danner bukler på hver sin side af baghovedet, men valkene er siden faldet af (fig. 8.118). I skiftet efter Anne Cathrine Jonas, Helsingør 1678 nævnes: "1 esche [æske] med een haarwalck [hårvalk] udj"²⁵, men det kan være en valk af hår og ikke et syet eksemplar. I skiftet efter Karen Skriffuers, Vordingborg 1638, nævnes en *huevalk* "j hue walk"²⁶. Dahl oplyser i noten til skiftet, at valkene ofte var kraftigt stivede, hvorfor de ofte opbevarede i køkkenet og ikke blandt klæderne (bilag 4, note 52). En anden betegnelse for de to hårvalke kunne være *ørepuder*, som det er nævnt i skiftet efter kræmmeren Hans Bøffkes hustru, Karens Knudsdatter, København 1681: "j par fillemot [brunlige] smaa ørepuder"²⁷. Flertalsformen af ordet passer godt, for hårvalkene fra Rådhuspladsen netop er fremstillet af to sammenhængende puder i én valk. Man kan også have benyttet flere valke til én håropsætning. Valkene fra Rådhuspladsen blev med deres ottetalsfacon muligvis anvendt i en opsætning som det ses ved epitafiet over Hans Hansen Osten og hustru Abel Cathrine fra 1675 i Holmens Kirke eller epitafiet over Christian Blichfeld og Kirsten Christensdatter fra 1681 i Ringsted Sct. Bendts Kirke (fig. 8.119). I modsætning til mændenes parykker var kvindernes valke skjulte, og blev så vidt muligt dækket af kvindens eget hår (Frøsig 1963, 82).

Fig. 8.118. Kvindekranium fra Skt. Jørgensbjerg kirke ved Roskilde, med to valke af hår på baghovedet. Den ene valk ses til højre. (Foto tv.: Frøsig 1963, 83)

²⁵ RA, Helsingør Byfoged, skifteprotokol 1677-1680, s. 180v.

²⁶ RA, Vordingborg Byfoged, skifteprotokol 1632-1694, Fol. 47r-49.

²⁷ RA, Københavns byting, Københavns skiftekommision 1682-1776, konceptskifter: 1681 1 – 1682 50, bs. nr. 1. Skiftebrev nr. 33.

Fig. 8.119. Mulige frisurer med brug af valke. Epitafium over Hans Hansen Osten og hustru Abel Cathrine fra 1675 i Holmens Kirke (tv.) og epitafiet over Christian Blichfeld og Kirsten Christensdatter fra 1681 i Ringsted Sct. Bendts Kirke (th.). (Fotos: Livinghistory.dk).

Valkenes datering

Igennem hele 1600-tallet havde kvinderne frisurer og hovedbeklædninger, som krævede mere fyld, end naturligt hår kunne give, men fyldets placering varierede. I begyndelsen af århundredet søgte man at forlænge huerne bagtil, så de gav et langstrakt indtryk, mens høje, kunstfærdige opsætninger blev populære hos adelen fra midten af århundredet (Dahl 2008, 6; 31). I slutningen af århundredet blev *fontager* og *sætter* ofte anvendt, og under disse anvendte man muligvis også valke.

Det er ikke tydeligt, om hårvalkene fra Rådhuspladsen blev anvendt som støtte under en frisure eller en hovedbeklædning, og deres facon passer til forskellige opsætninger i løbet af 1600-tallet. Dermed er en nærmere datering for valkene svær at fastslå. Skal man tro epitafierne, passer valkene til håropsætninger fra 1670-1680'erne.

Med hat, hue og paryk

De mange fund af hatte og huer fra Rådhuspladsen viser, at hovedbeklædninger blev kasseret i forholdsvis hel tilstand, uden at blive klippet til små fragmenter som mange andre dragtdele. Hovedbeklædningerne er derfor let genkendelige i materialet. Derudover ses en stor variation i typer af hovedbeklædninger, som udtryk for forskelle på køn, alder, erhverv, status, offentlig og hjemlig sfære samt kronologi.

Hovedbeklædningen var sandsynligvis én af de vigtigste dragtdele – hvis ikke dén vigtigste – man kunne bære for at navigere socialt i samfundet.

Mænd, kvinder og børn med påklædte hoveder

Der er identificeret flest hovedbeklædninger, som blev båret af mænd. Filthatte tilhørte mænd, skønt højtstående kvinder også bar dem. De var at finde i stort set alle samfundslag, og med hattepynten kunne man vise sit tilhørsforhold til en bestemt social klasse, eller om man eksempelvis var i sorg. Relativt mange hatte kan være båret af sømænd; det gælder både filthattene med flos, de strikkede høje hatte og de strikkede huer. Som nævnt var sømændene en broget blanding af folk, og mange forskellige hovedbeklædninger kunne findes ombord på skibene, alt efter om det var handelsskibe eller krigsskibe og efter hvilken funktion, den enkelte sømand havde på skibet. De mange sømandshatte vidner om Københavns store tilknytning til netop sejlads, for flåden havde sin base i hovedstaden (Probst 1996, 31). I de fleste statuslag anvendte mændene nathuer som en del af hjemmedragten, og nogle af eksemplerne fra Rådhuspladsen synes at afspejle en vis velstand, især nathuen af damask (FO215514). Parykkerne kan tillige tolkes som højstatusgenstande, og må være de ældst bevarede i en dansk kontekst. At mændene er så rigt repræsenteret ved hovedbeklædningerne kan skyldes, at en stor del af kvindernes hovedbeklædninger var fremstillet af hør og dermed ikke er bevaret. Enkelte kvindehuer er at finde, som de opskårne huer og muligvis også trestykshuen, der nok mere har tilhørt en lille pige.

Hovedbeklædningen fortalte meget om, hvor i livets fase, man var. Hos begge køn synes der at være en relation mellem hovedbeklædningerne hos familiens yngste medlemmer og de ældste voksne, idet både kileformede huer og trestykshuer kan genfindes i de mindste børns huer, om end med et mere konservativt forhold til de skiftende modestrømninger. Fra omkring 4 års alderen blev man iført andre hovedbeklædninger eller gik med bart hår, som, i hvert fald hos pigerne, skulle symbolisere uskyld og jomfruelighed. Efter indgåelse af ægteskab skulle kvinderne bære hue hele tiden, som tegn på deres ægteskabelige status, men samme skift af hovedbeklædning fandt tilsyneladende ikke sted hos mændene. Når døden indtraf blev man begravet iført sin hovedbeklædning, hvad enten det var hat/hue eller for mændenes vedkommende en paryk fra omkring 1680'erne.

Silkestrimler og genbrugsfilt

Mange af hovedbeklædningerne bærer spor af at være fremstillet af genbrugte tekstiler eller selv at være blevet genanvendt til andet formål. Den strikkede barnehue (D22/1985) er syet af et strømpeskæft og både trestykshuen (FO210027) og to af nathuerne (FO202430 og FO221172a) er sammenstykket af genbrugt silke eller silkerester. De er transformerede genstande. At mange af nathuerne er fragmenterede kan på samme måde skyldes, at dele af silken blev genanvendt. Tre af filthattene er fraskær, de blev genbrugt til såler eller anden stødabsorbering. En enkelt filthat (D24/1985) har fået klippet en del af skyggen af; en ændring der muligvis blev foretaget på grund af en beskadigelse af skyggen. Nettene uden parykhår vidner om, at man genanvendte det kostbare menneskehår andetsteds, muligvis til en ny paryk. Derimod kan det undre, at de næsten komplette strikkede hatte og parykkerne blev kasserede, men det er også muligt, at de blæste af hovedet og på den måde havnede i voldgraven.

Hovedbeklædningerne fra Rådhuspladsen dækker kronologisk det meste af 1600-tallet. Trestykshuen kan placeres i begyndelsen af århundredet, hvis den er til en voksen, eller senere, hvis den er til et barn. Nathuerne med fire og seks kiler kan stilistisk placeres indtil 1640, og den ottekilede efter 1640, men de kan alle være yngre. De opskårne huer blev anvendt i 1650-1660'erne, mens parykkerne blev brugt fra omkring 1670'erne. De fildede hatte, både med og uden flos, samt de strikkede høje hatte og de strikkede huer synes derimod at være typer, der anvendtes gennem hele århundredet.

9. Overdele

I alt 64 fragmenter fra overdele blev identificeret i materialet. Med begrebet *overdele* menes dragtdele, som bæres på den øverste del af kroppen, på brystet, maven og eventuelt armene. Af fig. 9.1 ses den procentvise fordeling af fragmenter, fordelt på identificerede og uidentificerede dragtdele. Langt den største del af fragmenterne (64 %) kan kun overordnet identificeres som overdele, og hertil hører lange rækker af afklippede knaphuller, ærmefragmenter samt større ukendte fragmenter. Andre fragmenter er karakteristiske nok til at blive mere præcist kategoriseret.

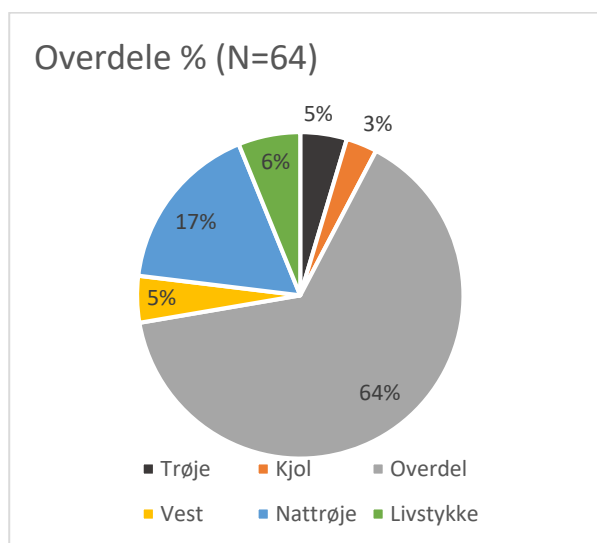

Fig. 9.1. Den procentvise fordeling af typer overdele

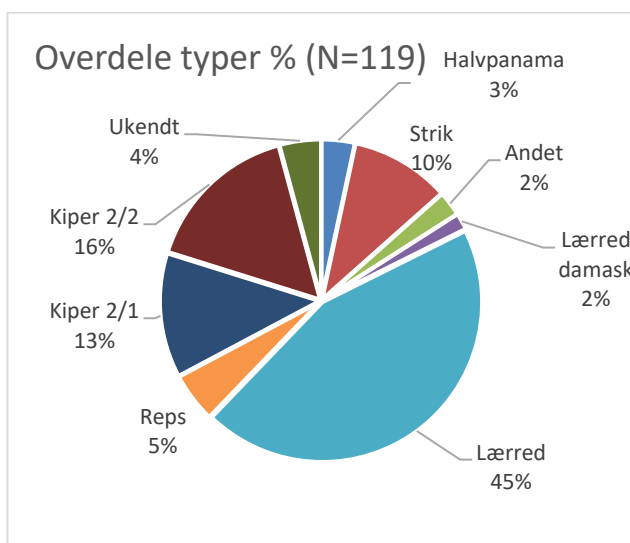

Fig. 9.2. Den procentvise fordeling af overdelenes teknik.

Overdelene er meget heterogene, idet fragmenterne er fremstillet i forskellige teknikker (fig. 9.2). 45 % er lærredsvævet, heraf er 17 fragmenter i en kvalitet, der kunne kaldes *klæde*. Omkring 10 % er strikket. Sandsynligvis stammer langt flere fragmenter fra de større dragtdele i det samlede tekstilmateriale fra Rådhuspladsen, og dette indikeres især af den store forekomst af klæde i forskellige kvaliteter (fig. 9.3.). Udvælgelsen af de mange fragmenter til afhandlingen er sket på baggrund af forekomsten af knaphuller, og det må ses som en åbenlys fejlkilde – det udvalgte materiale er ikke repræsentativt, men fejltolkninger minimeres. Der blev observeret fór i 26 overdele – fem har to slags fór (FO214248, FO214442, FO214496, FO214858, FO215909), en overdel har tre slags fór (FO216260), og alle slags indgår i optællingen (fig. 9.4.). Ved de fire genstande med to slags fór bevaret ses en kombination af uld og hør/plantefibre, hvor

sidstnævnte i alle tilfælde blev anvendt som mellemfor og ikke var synligt på indersiden af dragtdelene. Kombinationen kan iagttages på FO214858 (fig. 9.5.), og langt flere genstande må forventes at have haft tilsvarende hør/plante for eller mellemfor.

Der fandtes mange termer for specifikke dragtdele i 1600-tallet, og det er ikke altid tydeligt, hvori forskellen består.

Variationerne var givetvis afhængige af tid, sted og nok også status, og det er kun efter nøje overvejelse, og med nogen forbehold,

at termene i det følgende søges knyttet til de arkæologiske tekstiler. Analysen af tekstilerne begynder med de fragmenter, der med stor sandsynlighed kan henføres til sikre dragtdele, og slutter med de mere usikkert identificerede fragmenter, der er samlet i de overordnede kategorier *forstykker*, *ærmer* og *knaphulsfragmenter*.

Fig. 9.3. Eksempler på fragmenter af usepicificeret klæde, fundet ved udgravningen på Rådhuspladsen 2011-2012. Fragmenterne indgår ikke i afhandlingens analyser.

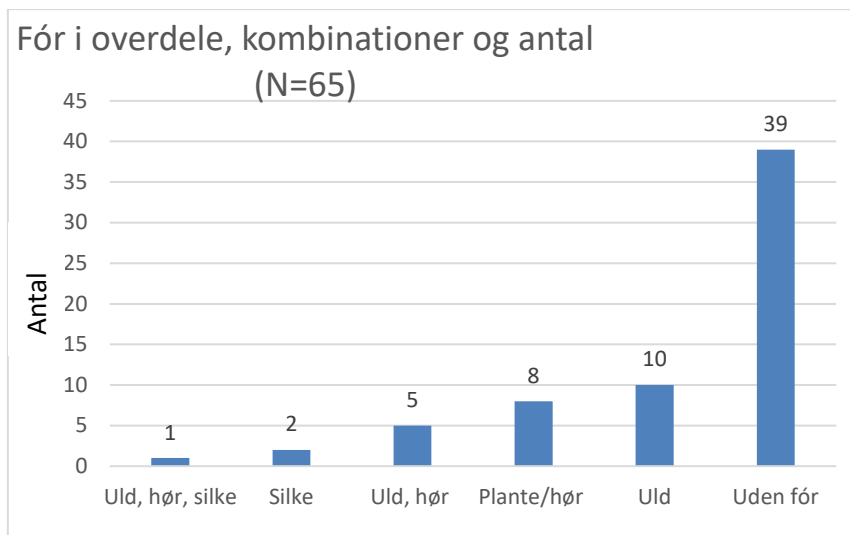

Fig. 9.4. Kombinationer af fór i overdelene.

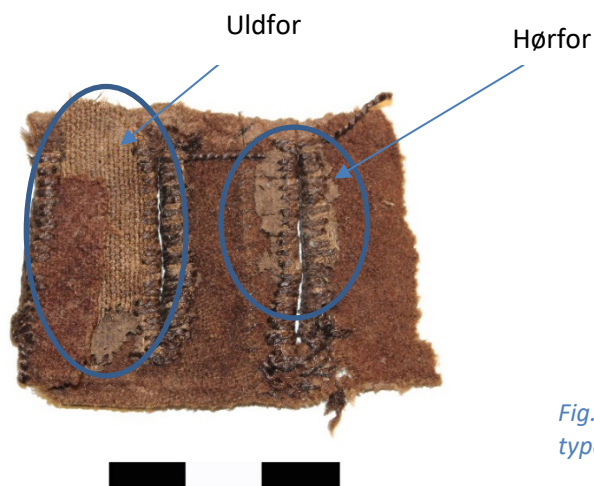

Fig. 9.5. Fragmentet FO214858 med to typer for af uld og hør.

Trøjer

Fem fragmenter kan henføres til mulige trøjer. Det er FO214404, FO214496, FO214811, FO215284, FO215838, alle fra gruppe 200.

Trøjens terminologi

Termen *trøje* anvendtes om en dragtdel øverst på kroppen, der blev lukket foran, havde ærmer og nåede til omkring talje eller hofte. Trøje kommer af det oldnordiske *treyja* af usikker oprindelse (Dansk Etymologisk Ordbog s.v.), og defineres således i Moths ordbog (Moths ordbog s.v.):

"Trøje. Er et klædebon, som bæres over bryst og arme og når [når] til nåulen [navlen]".

Omkring halsen kunne trøjen have en *krave*, som ændrede udseende gennem 1600-tallet, og trøjerne kunne i begyndelsen af 1600-tallet også være udstyret med *skøder* eller *flasker*, der var små trapezformede stykker tekstil, som enten var skåret i ét med trøjen eller fastsyet til trøjens nederste kant (Lorenzen 1975, 34). Termerne findes ligeledes i Moths ordbog (Moths ordbog s.v.):

"Kràue. Kaldes et halßklæde som geistlige studenter og præste bær [...] En afstifning på en mands trøje, hvor kràuen festes på"

"Skøð [...] Kaldes en flig på en trøje"

"Flaske [...] en flig eller et skøð på en trøje eller andet"

I skifter fra slutningen af 1500-tallet findes desuden termen *livkjortel*, som i form og snit svarer til en trøje, men termen synes ikke anvendt i 1600-tallet. De otte fragmenter fra trøjer skal i det følgende analyseres oppefra og ned, som de er placeret på trøjen.

Udseende og fremstilling

Krave

Kraven FO215284 er 40 x 5,8 cm stor, fremstillet af *grofgrøn* silke med 0,2/0,2 mm tynd tråd og 56/20 tråde pr cm (fig. 9.6). Kravens snit er aflangt, med en smal midte og bredere ender, der skråner let udad for ned. Ved lukning omkring halsen sidder tre silkestropper i venstre side, som skulle knappes om tre nu forsvundne knapper i højre side. På bagsiden af kraven ses spor efter et afstivningsmateriale, antageligt hvalbarder i vertikale rækker, som er dækket af et dårligt bevaret hørfor. En tilsvarende afstivning kendes fra kraven på en trøje fra Livrustkammaren (gnr 3376, nnr 31142), dateret til ca. 1630-1632 (Aneer 2009, 276). Denne krave har en lidt anderledes udformning end FO215284, som i stilen nøje svarer til mange af de kraver, der ses på mandstrøjer fra 1650'erne i dragtsamlinger. Som eksempler kan nævnes en krave på Frederik III's grønne silkedragt fra slutningen af 1650'erne eller en krave på en trøje fra Victoria & Albert Museum (T.91-2003), dateret til 1650-1665 (fig. 9.7). Det er især den noget smallere midterdel og stropperne, der stilistisk daterer kraven til dette tidsrum. Med sit fine silketekstil, afstivning med hvalbarder samt silkestropper, kan kraven have siddet på en mandstrøje af høj værdi.

Fig. 9.6. Kraven FO215284. På forsiden ses tre silkestropper (nederst tv.), og på bagsiden ses spor efter et vegetabilsk materiale (nederst th.).

Fig. 9.7. Krave fra trøje på Victoria & Albert Museum, London (T.91-2003), dateret til 1650-1665 (Victoria & Albert Museum)

Skøder

FO214496 og FO214811 er sandsynligvis to skøder fra trøjer (fig. 9.8). FO214496 er udskåret i en trapezform med sider, der skråner udad og nedad, og er fremstillet af lærredsvævet uld med fôr af både 2/2 kiper i uld og et mellemfôr af hør. FO214811 er også svagt trapezformet, men med mindre stejle sider og er ligeledes fremstillet af lærredsvævet uld med et rødligt, lærredsvævet uldfôr. Spor efter sting ved begge fragmenters ene langside viser, at de var syet fast, sandsynligvis i livet af trøjer.

Fig. 9.8. Skøderne FO214496 (tv.) og FO214811 (th.), begge af uld.

Skøder var i begyndelsen af 1600-tallet relativt små og sad omkring taljen, som det ses på maleri af Prins Christian fra ca. 1620 (fig. 9.9). Snitmønstre fra bevarede trøjer i museumssamlinger viser, at trøjerne typisk var konstrueret af to bagstykker med midtersøm, to forstykker med knapper, to ærmer samt otte og senere seks skøder (Cunnington & Cunnington 1955, 20; Waugh 1964, 21 ff.). Mange trøjer fra begyndelsen af 1600-tallet har skøder med små huller for oven, beregnet til at snøre buksernes bindebånd fast i, men dette træk ses ikke ved skøderne fra Rådhuspladsen. I 1620'erne og 1630'erne rykkede taljen op mod brystet og gjorde derved skøderne længere og bredere, et snit der ses på Prins Christians hvide Gyldenstyksdragt fra ca. 1634 (fig. 9.10). Såfremt de virkelig er skøder, må FO214496 og FO214811 rent stilmæssigt tilhøre 1600-tallets første del, men trøjer med sådanne skøder fandtes i det meste af 1600-tallet. I kongehuset vedblev skøderne at være en del af ordens- og kroningsdragterne, som helt indtil 1840 havde snit efter den spanske mode (Johansen 1993, 295 ff.).

Fig. 9.9. Maleri af Prins Christian, ca. 1620. Prinsen bærer en trøje med skøder (Kongernes Samling, Rosenborg).

Fig. 9.10. Prins Christians hvide gyldenstyksdragt, ca. 1634. (Christensen 1940, Tavle XIII)

Forstykker

En senere trøjetype er repræsenteret ved fragmenterne FO214404 og FO215838, som er fremstillet af lærredsvævet og valket uld, *klæde* (Fig. 9.11). Det er begge trapezformede, måler hhv. 36 x 44,5 cm og 26,5 x 20 cm og har ved den ene kortside hhv. 12 og ni falske knaphuller, der er omkring 23 mm lange. Derudover har FO214404, ét enkelt rigtigt knaphul placeret allernederst i rækken.

Fig. 9.11. FO214404 (tv.) og FO215838 (th.), begge fremstillet af klæde med falske knaphuller.

Den meget skrå vinkel af knaphulsrækkerne sandsynliggør, at de stammer fra den nederste del af forstykket til en trøje fra tidligst 1640'erne. Trøjernes skøder var da så lange, at de blev en del af forstykkerne, som det ses på en trøje på Victoria & Albert Museum i London, dateret til 1630-1650 (fig. 9.12). Netop det, at tekstilfragmenterne har (falske) knaphuller viser, at de ikke stammer fra en trøje med tilsyede skøder, da disse ikke har knaphuller. Både snittet, men især brugen af de falske knaphuller antyder,

at FO214404 og FO215838 være eksempler på moden fra 1650-1660'erne med helskårne forstykker til trøjer, som ofte stod åbne forneden, så skjorten kunne pose lidt ud (Cunnington & Cunnington 1955, 50). Kun FO214404 blev farveanalyseret, men ingen farve kunne påvises, og muligvis havde trøjen blot uldens naturlige farve.

Fig. 9.12. Trøje (T.148-1937), dateret til 1630-1650 (Victoria & Albert Museum)

Trøjens anvendelse og kronologi

Trøjer blev anvendt af både mænd, kvinder og børn og var især i begyndelsen og midten af 1600-tallet en fast del af klædedragten. Senere kom kjol'er og kjoler på mode, men man anvendte givetvis stadig trøjer til mange formål. På "Arvehyldningen" ses kvinder og mænd i hoftelange trøjer i sorte, røde, brune og grå farver, og en trøje med skøder ses eksempelvis på en dreng, som leger med tøndebånd, mens nogle af hans kammerater er iført længere trøjer uden skøder (fig. 9.13).

Fig. 9.13. Udsnit af "Arvehyldningen", hvor kvinder og mænd ses iført hoftelange trøjer (øverst). Nogle små drenge ses også iført to forskellige typer trøjer (nederst). Wolfgang Heimbach, 1666. Kongernes Samling, Rosenborg (Foto: Livinghistory.dk)

Trøjer blev syet hos en skrædder og i 1590 fastsattes priserne for et par bukser og en trøje til 20 skilling for mænd, mens en kvindetrøje kostede 1 mark (Amskov 1948, 10). Hvorfor der var denne betydelige forskel på dragtdelens værdi, fremgår ikke, og det synes mærkværdigt, for trøjer kunne være en overordentlig omstændelig dragtdel at fremstille (Braun et al. 2016, 14 ff.). Ikke mange skrædderregnskaber findes bevaret fra 1600-tallet i Danmark, men af skifterne fremgår det, at trøjer blev fremstillet af mange forskellige slags tekstil, som *klæde*, *grofgrøn*, *borat*, *kaffa*, *paolamit* og *sars*, og dette stemmer fint overens

med de arkæologiske fund fra Rådhuspladsen, som netop er af grofgrøn og klæde. I et skifte fra århundredets sidste del forekommer tillige termen *hvalskind* i forbindelse med kvindetrøjer. Det er skiftet efter hustruen til klædekøbmand og borgmester Zacarias Hansen Schiøtte, Næstved 1688: ” [...] j *Silche grofgrøns Trøye og med Hualskind udi ... 3 dlr [...] j gammel sort klede Trøye med Hualskind af lifuet [i livet] for ... 1 mk 8 sk*”²⁸. Hvalskind er sandsynligvis en fejlskrivning for *hvalfind* i betydningen hvalbarder (Kalkars ordbog s.v.).

Kjol

Kun ét enkelt fragment kan tolkes som en del af en *kjol* eller *vest*, nemlig lommeklappen FO214894 fra gruppe 222 (fig. 9.14). Lommeklapper blev ikke anvendt på trøjer, men sås først da kjol og vest kom på mode i slutningen af 1600-tallet.

Fig. 9.14. Lommeklappen FO214894.

Kjortel og kjol

Kjortel kommer af det oldnordiske *kyrtill*, og anvendtes allerede i middelalderen om en dragtdel med helskåren ryg og uden krave, men med kiler for at give vidde (Dansk Etymologisk Ordbog s.v.; Lorenzen 1975, 32; Dahl 2007, 6). Endnu i 1600-tallet blev en ydre overdel med ærmer beskrevet som *kjortel*, men i slutningen af århundredet anvendtes i stigende grad *kjol*, som svarer til den franske *justaucorps*, bestående af en dragtdel med rygsøm, overskåret bagtil ved hofterne, og med slids i ryggen og siderne samt ærmeopslag, lommeklapper og knapper eller hægte/maller (Lorenzen 1975, 32). I Moths ordbog findes begge begreber (Moths ordbog s.v.):

”*Kiøl*. Er et klædebon med ermer, som bæres på overdelen af kroppen”

²⁸ RA, Næstved Byfoged, skifteprotokol, 1687-1698, pag. 207r til 317v.

"Kiortel. Er det samme som en kiøl. Min kiortel er mig ei så nær, min skiorte er jo nærmere".

I skifterne anvendtes kjortel og kjøl tilsyneladende om samme type dragtdel, men forskellen lå muligvis i detaljer, som forekomsten af lommeklapper eller slidser. I slutningen af 1600-tallet anvendtes også termen *vest* om en dragtdel med ærmer, og forskellen på en vest og en trøje skulle nok findes i deres længde, i hvert fald ifølge Moth (Moths ordbog, s.v.):

"Vest. Er et klædebon, som bæres inden for kiolen, og er længere end en trøje"

Begrebet *vest* findes først i skifterne fra 1680'erne, og det hænger muligvis sammen med, at vesten var en ny type dragtdel, som skulle anvendes med den lidt længere *kjøl*.

Udseende, anvendelse og datering

Lommeklappen er 2/2 kipervævet og udskåret ved i kanten af tekstilet, idet en del af *listen*, det vil sige tekstilets ægkant, endnu er synlig på bagsiden (se fig. 18.3). Lommeklappen er vasket på den ene side, men kipervævningen er stadig synlig på bagsiden. Knaphullerne er skåret lodret i midten og diagonalt i siderne, og der ses stinghuller efter nu forsvunden sytråd af plantefibre. Lommeklappen dækkede enten dækket en rigtig lomme eller en falsk, kaldet *forloren-tasker*, falske lommer (Moths ordbog s.v.):

"Forlåren-tasker. Er en syning som er ligesom en lomme klappe, og dog er ingen lomme under"

Lommeklappen er klippet af lige over knaphullerne, og her er der rester af hørsytråd. Hvis denne stammer fra lommeklappens originale påsyning, har enden af knaphullerne grænset helt op til sømmen. Det kan også tænkes, at lommeklappen blev klippet af den oprindelige dragtdel og genanvendt et andet sted, hvorfra hørsytråden stammer. Lommeklapper ses ikke på "Arvehyldningen", hvor trøjerne blot har lommestidser, men kendes først i det komparative materiale fra omkring 1670. I begyndelsen er de ret smalle og rektangulære, som det ses på Kong Frederik II's olivenfarvede fløjlsdragt fra 1668 (fig. 9.15) eller en lommeklap på en kjøl fra Victoria & Albert Museum fra 1680 (fig. 9.16). Her er knaphullerne også afgrænset af en søm foroven. Den afrundede tilskæring, som ses ved FO214894, er som regel forbundet med 1700-tallets lommeklapper, og kendes fra snittegningen til en kvinde-ridekjøl fra 1730'ernes England (fig. 9.17). Fundene fra Rådhuspladsen viser, at dateringen af sådanne lommeklapper nu må trækkes længere tilbage i tid, i hvert fald til 1690'erne som er den seneste datering for gruppe 222, hvorfra lommeklappen stammer (se bilag 2).

Fig. 9.15. Frederik III's olivengrønne dragt fra 1668 med rektangulære lommeklapper (Foto: Rangström 2008, 151)

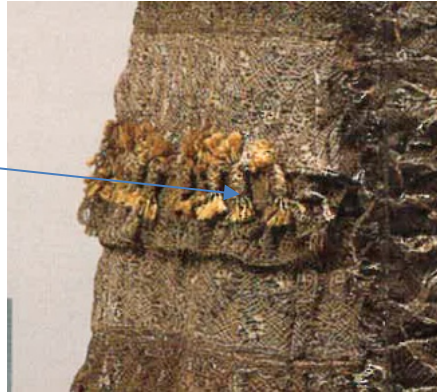

Fig. 9.16. Lommeklap fra kjol, dateret til 1680 (175-1900). (Victoria & Albert Museum)

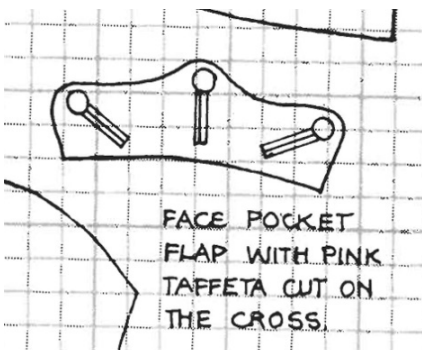

Fig. 9.17. Snittegning til lommeklap fra ridedragt til en kvinde, 1730'erne (Arnold 1972, 25)

Ærmeløs overdel

Fire fragmenter af ærmeløse overdele blev identificeret (FO214213, FO214230, FO214846, FO214936) (fig. 9.18) De tre første stammer fra gruppe 200 og var til konservering, da afhandlingen blev skrevet, og analysen er derfor foretaget på baggrund af den tekstilrapport, som blev udfærdiget i forbindelse med udgravningen af Rådhuspladsen i 2011-2012 (Rimstad 2015). FO214936 er fundet i gruppe 222 og er analyseret grundigere.

Fig. 9.18. De fire fragmenter af ærmeløse dragtdele

Mulige *brystdug*?

I 1600-tallet fandtes givetvis flere termer for ærmeløse overdele, og ifølge Andersen var mænds *brystdug* uden ærmer, men med for- og rygstykker af samme type stof og en lukkemekanisme foran, mens kvinders *brystdug* mere var en slags smæk, som dækkede trøjens åbning foran (Andersen 1960, 48; 118 f.) I Moths ordbog defineres *brystdug* således (Moths ordbog s.v.):

"Bryst-dûg. Kaldes et klædebon, at bære på brystet, under de andre klæder".

Det fremgår ikke af ordbogen, om *brystdug*en var ærmeløs. I skifterne anvendes termen *brystdug* om dragtdele til både mænd og kvinder, men sandsynligvis var der forskelle i deres udseende – for kvindernes vedkommende kan det være det, der i denne afhandling kaldes et *livstykke* (se nedenfor), og dette

understreger blot de overlap og dialektale forskelle, som fandtes – og dermed den forvirring det har skabt for eftertiden. Brystduge fandtes i forskellige kvaliteter, nogen gange foret med pels, som i skiftet efter borger Jens Holm, Helsingør 1599: ”*Enn brystdugh medt reffschind [ræveskind] vnder ... j dr*”²⁹.

Udseende og fremstilling

De ærmeløse dragtdele fra Rådhuspladsen kan i princippet godt have haft ærmer, som blev skåret af inden kassation, men der er ingen indicier på dette i form af tekstilrester fra ærmerne eller synlige sting. Muligvis vil nærmere analyser efter konservering kunne påvise dette. Der kan foreløbig udledes to forskellige ærmeløse overdele, baseret på fragmenternes snit.

1) Ærmeløs overdel uden halsudskæring

Til denne type hører FO214213 og FO214230. De er begge kipervævede, i hhv. 2/1 og 2/2 kiper, og muligvis kan denne vævning betegnes *vadmel* (Lorenzen 1975, 13). FO214230 har forskellige farver tråde i trend og islæt. Fra begge overdele blev der taget prøver til farveanalyse, men ingen farve blev påvist, så enten var farven ikke var bevaret, eller også havde dragtdelene blot uldens naturlige farvevariationer. Tekstilerne er kun let eller slet ikke valkede, og kipermønstrets striber fremstår tydeligt. Overdelene har ikke nogen decideret halsåbning, men går lodret ned fra skuldersonnen til den nederste kant. Begge overdele blev lukket med hægte/maller, og maller findes endnu *in situ* på deres venstre side.

2) Ærmeløs overdel med halsudskæring

Til denne type hører FO214846 og FO214936. FO214846 er fremstillet af groft lærredsvævet uld med 7/7 tråde pr. cm. og med en foldet kant nederst, som viser, at den er bevaret i sin oprindelige længde. Foret er af uld i lærredsreps. Langs forstykkerne ses huller, hvor der kan have siddet maller, hægter eller knapper, som er klippet af inden kassation. Den anden dragtdel, FO214936, er af 2/1 kiper og er ikke bevaret i sin oprindelige længde, men har til gengæld to maller bevaret. Fra disse to dragtdele udtoges ikke prøver til farveanalyse.

Til koldt og vådt vejr

De ærmeløse dragtdele fra Rådhuspladsen blev sandsynligvis anvendt af mænd, som arbejdede udendørs i kolde og våde miljøer. Af Lorenzen tolkes *brystdugen* til mænd, som en praktisk beklædningsdel, båret oven på skjorten og under de øvrige overdele (Lorenzen 1975, 37). På et maleri af Jan Steen fra 1673 ses en del

---

²⁹ RA, Helsingør byfoged, skifteprotokol 1598-1603, s. 44v.

Fig. 9.19. Udsnit af maleriet "A village revel" af Jan Steen, 1673. Mange mænd bærer her ærmeløse dragtdele (Mauritshuis, Haag).

mænd iført ærmeløse dragtdele, som med deres længde og lukning foran minder om genstandene fra Rådhuspladsen (fig. 9.19).

På andre afbildninger ses også sømænd og fiskere iført ærmeløse overdele uden knaplukning, nok for at undgå at knapper skulle være i vejen ved håndtering af reb, sejl og fiskenet. Dette ses eksempelvis på forsiden af Jacob og Caspar Lootmans bog *Lootmans Zeespiegel* fra 1680 (se fig. 8.29) eller på en skitse af Hendrick Avercamp fra omkring begyndelsen af 1600-tallet (fig. 9.20). Lukningen med hægte/maller er et gammelt træk, som dog blev anvendt af bønder gennem hele 1600-tallet (Andersen 1960, 110). På et maleri af Bernardo Eberhart Keilhau fra 1655 ses en pige og en dreng, som varmer sig ved et kulbækken, og her er drengen iført en ærmeløs dragtdel, som synes pelsforet eller fremstillet af skind (fig. 9.21). Det ikonografiske materiale antyder således, at mænd og drenge fortrinsvist bar løse dragtdele uden ærmer, mens

Fig. 9.20. Udsnit af Hendrick Avercamps billede "Vissers met schepnetten langs een jaagpad, 1595 – 1634. (Foto: Rijksmuseum)

kvinder overvejende var iført mere kropsnære overdele, men det kan ikke udelukkes, at nogle kvinder – især om vinteren – også bar mere løstsiddende, ærmeløse overdele. I 1630 blev der i Sophie Brahes husstand "Kjøbt foer i Aars til jomfruernes brøstduge ... 6 rdlr." (Paulsen 1955, 43), men præcis hvilke slags brøstduge, det drejer sig om, vides ikke. Det er interessant, at FO214230 er markant længere end de andre ærmeløse overdele (undtagen FO214213, som kan være fragmenteret). Manglen på knapper, ærmer og lommeklapper viser, at den ikke er en kjol, men længden kan tolkes som en inspiration fra kjol'er og veste, der omkring 1660 blev længere end trøjen.

Fig. 9.21. Maleri af Bernardo Eberhart Keilhau fra 1655, forestillende en pige og en dreng, som varmer sig ved et kulbækken (Statens Museum for Kunst. Foto: CR)

Livstykke/kjoleliv

Seks genstande fra mulige *livstykker* eller overdele til kjoler blev identificeret (fig. 9.22). FO213828, FO214991 og FO215616 stammer fra gruppe 200, mens FO215046 og FO215796 stammer fra gruppe 222 og FO216260 fra gruppe 458.

Fig. 9.22. De seks fragmenter af livstykker.

Livstykke, liv, snørliv eller bul?

Livstykke defineres her som en ærmeløs dragtdel, der lukkes foran af hægte/maller eller snører, og dragtdelen kaldtes også *liv*, *snørliv* eller *bul*. Forskellen bestod muligvis i dragtdelene forskellige lukkemetoder. Nogle af livstykkerne havde ærmer og kunne da betegnes en trøje, eller de kunne være en del af en kjole, som adskilte sig fra kjortlen ved at være et sammensyet skørt og liv (Dahl 2010, 8). I Moths ordbog findes alle termerne nævnt (Moths ordbog s.v.):

"*Lif-stykke*. Kaldes et snøre lif"

"*Lif*. [...] en trøje eller snørlif"

"Snørre-lif eller Snørlif. Er et klædebon, giørt af ublegedt lerred, og afstivedt med fiskebên, som fruentymmer bær, for at indknibe kroppen med"

*"Bul [...] Kaldes en stopped trøje, uden ermer [eller] et linklæde, som kvinder bær over nattroien"
"Kvinde-kiøl".*

Det fremgår ikke klart, om livstykket skal bæres under eller over trøjen, men det blev muligvis båret med *nattrøje* under eller trøje over (Andersen 1960, 52). Ifølge Ellen Andersen anvendes begrebet *bul* først i 1700-årene, og muligvis mener hun kun i bondesamfund (Andersen 1960, 51), men i en del sjællandske skifter ses termen anvendt i løbet af 1600-tallet, som i skiftet efter Karen Hansdatter, Helsingør 1658: *"J gul bul med bundne [strikkede] blå ærmer"*³⁰. Termen *kjole* eller *kvinde-kjol* anvendes i skifterne fra ca. 1660'erne, som i skiftet efter skipperhustruen Maren Bastiansdatter, København 1695-1696: *"j gl: borattis [borat] sort lif til en quinde kiol ... 8 sk"*³¹. Muligvis skal forskellen på et livstykke og en kjoleoverdel ses på, at livstykket var uden ærmer og kjolelivet med ærmer (Tarrant 1996, 64). Termen *livstykke* forekommer også i skifter efter mænd, som i skiftet efter børstenbinder Jost Clemmensen, Helsingør 1625 *"j bruunt lifstøcke med j par gamle brune buxer ... 2 dr"*³². For klarheds skyld skal *livstykke* i denne afhandling kun anvendes om en kvindedragtdel, som da kunne være med eller uden ærmer.

Udseende og fremstilling

De seks genstande stammer fra forskellige dele af livstykker eller kjoleoverdele.

Livstykke med kiler?

FO214991 er én stor genstand, sammensyet af flere mindre dele (fig. 9.23). De er vævet af en blanding af uld og silke i 2/1 kiper. Genstanden er tilskåret i en omtrent rektangulær facon, med et øvre hjørnestykke og en kile i hver side. Højre del er mere fragmenteret end venstre, men genstanden synes at have været symmetrisk oprindelig. På trods af den meget tilskårne facon, er det vanskeligt at bestemme genstandens funktion,

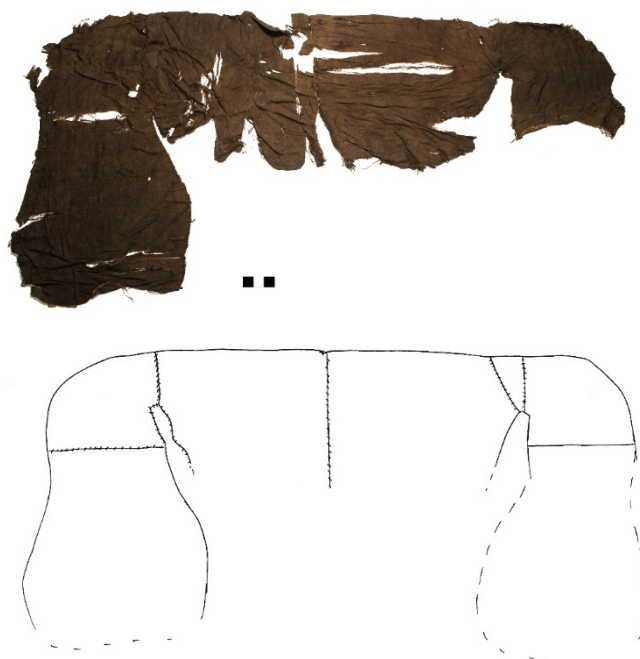

Fig. 9.23. Det mulige livstykke FO214991 (øverst) set fra ryggsiden samt en snittegning (nederst) (Foto og tegning: CR).

³⁰ RA, Helsingør byfoged, skifteprotokol 1658, pag. 73r.

³¹ RA, Gårdretten, skiftebreve 1683- 1740, Bs. nr. 1: 1683 9 12 -1697 12 23, skiftebrev nr. 2.

³² RA, Helsingør byfoged: skifteprotokol 1621-1625, pag. 497r

men de to kiler sad sandsynligvis under armene og i så fald må det være en art livstykke, som blev lukket foran. En rekonstruktion, syet i hørlærred, bekræfter at størrelsen godt kunne svare dertil, såfremt livstykket tilhørte en lille kvinde eller pige. Der ses imidlertid ikke spor af lukkefunktion, men en fold på den venstre langside viser, at et andet stykke tekstil, var syet fast hertil. Livstykket må have været af en løsere art uden hvalbarder, med mindre disse blev demonteret inden kassation.

Livstykke med læg

Genstandene FO215046, FO215796 og FO216260 er for- eller bagsiden af livstykker med læg syet som en kurve eller som en vinkel. FO215046 består af to dele, fremstillet af *klæde*. Den ene del sad ved livet og barmen og har to kurvede, længdegående, fastsyede læg, som ikke indeholder stivere. På forsiden af læggene ses stadig rester af et silkebånd, som pyntede syningerne (fig. 9.24). Ved barmen ses tre huller, sandsynligvis efter afklippede hægter, maller eller snørehuller. Nederst lader fragmentet til at være skåret i lodrette baner, og muligvis har der her siddet indsyede kiler (se snittegning fig. 9.25). Den anden del har tre konkave sider, alle med foldede kanter og stinghuller. Den kunne stamme fra rygdelen, men de to fragmenter kan umiddelbart ikke sættes sammen. Sandsynligvis var genstanden foret, selvom der ikke blev fundet spor heraf. FO215046 minder om mønsteret til en trøje fra Victoria & Albert Museum (fig. 9.26), som har en tidlig datering til 1620-1625. FO215046 kan med sine kurvede læg ved barmen dateret til tidligst efter 1650, hvorfra denne type livstykker eller kjoleoverdele kan ses i epitafierne (fig. 9.27).

Fig. 9.24. Livstykket FO215046 med kantebånd

Fig. 9.25. Snittegning til FO215046. (Tegning: CR)

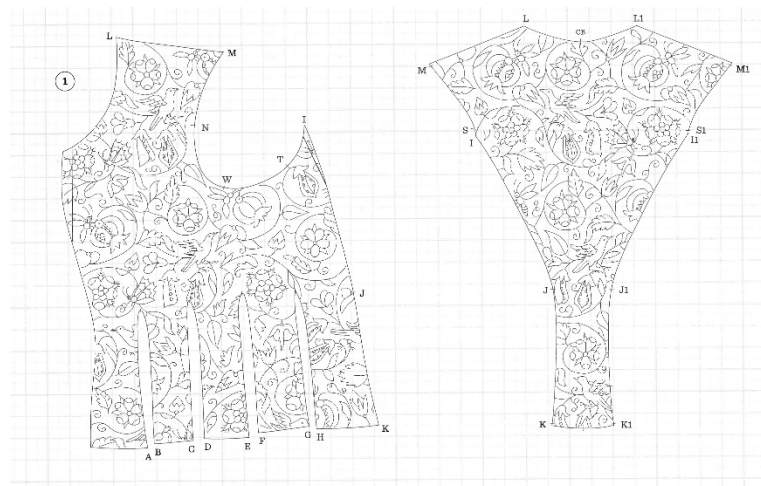
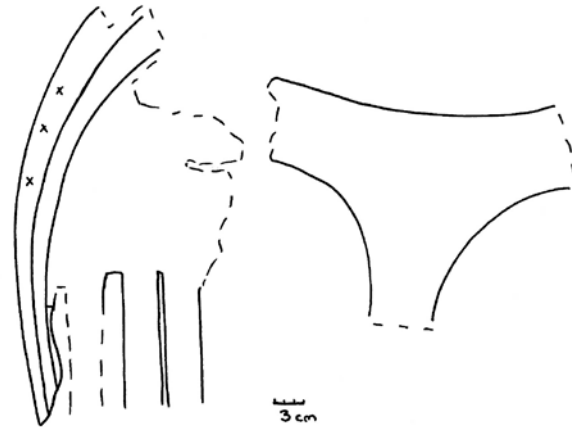

Fig. 9.26. Trøje af hørstof, ca. 1620-1625 fra Victoria & Albert Museum, London. Snittet minder om livstykket FO215046, men har dog en noget tidligere datering. (Foto: North & Tiramani 2011, 48 ff.)

Fig. 9.27. Udsnit af epitafium over Jacob Lercke og Karen Nielsdatter fra Nyborg Vor Frue Kirke, 1656. De to koner ses side om side, den tidligere iført en trøje med lodrette forstykker, den nye kone og en datter iført trøjer skåret i et kurvet snit ved brystet. (Foto: Livinghistory.dk)

Genstanden FO215796 synes ligeledes at være en del af barmen eller ryggen fra et livstykke, men har en høj fragmenteringsgrad (fig. 9.28). Den er fremstillet af 2/2 kiper, med silke i den ene trådretning og uld i den anden. De to fastsyede, kurvede læg sidder en anelse længere fra kanten end på FO215046. Der blev hverken fundet spor af for eller stivere i genstanden, som også har et mindre fragment, hvis placering ikke kendes. Livstykket kan have haft en bådudskæring, eller muligvis er det mindste fragment del af en skulderstrop. De afrundede buer ved barmen daterer ligeledes dette fragment til efter 1650.

Fig. 9.28. Fragment af det mulige livstykke FO215796 (tv.) samt mikroskopbillede af tekstilet (th.)

FO216260 er fra en anden type livstykke, fremstillet af flere forskellige tekstillag (fig. 9.29). Selve livstykket er 2/1 kipervævet med silke i den ene trådretning og uld i den anden, og ved kanten af livstykkets vinklede halsudskæring er monteret to lag lærredsvævet silke oven på hinanden.

Livstykket er foret med uld i 2/2 kiper og en forstærkning af valket, nok lærredsvævet, uld under silkekanten. Der blev også fundet spor af hør,

sandsynligvis fra et mellemfor. Livstykket har en V-formet halsudskæring, og en del af bagstykket med ærmegab er også bevaret, men efter konservering sidder den forreste del og ærmegabet ikke længere sammen. Der blev ikke fundet spor af lukketøj, og det kan skyldes, at livstykket blev lukket på rygside. Livstykkets form og snit svarer til kvindemoden i 1690'erne, som det eksempelvis ses på epitafiet over Laurits Jensen Beder i Beder Kirke, Aarhus stift, hvor døtrene er iført en kjole med denne

Fig. 9.29. Livstykket FO216260.

type kjoleliv (fig. 9.30). At livstykket kan dateres så sent stemmer godt overens med gruppe 458, hvori det er fundet, da indholdet af denne gruppe synes at være noget yngre end det øvrige voldgravsfyld (bilag 2).

Ærmer til livstykke/kjoleliv

FO213828 er temmelig fragmenteret, men lignede i sin oprindelige form et lille, rundt ærme – hvad man i dag ville kalde et *pufærme* (fig. 9.31). Det er fremstillet af lærredsvævet silke, som er lagt i mange små plisseringer på langs af ærmet. Ved ærmekanten er et silkebånd syet fast, og både langs dette og ved ærmets modsatte side ses rester af pels. Konservator Julie Kofod Hansen har vurderet, at det sandsynligvis er kattepels (Conservation Report KBM3827 RHP, FO213828). Brugen af kattepels som fór ses

relativt ofte i 1600-tallets skifter, og det anvendes i både kjoler, skørter, muffe og trøjer, som i skiftet efter Anna Hansdatter, Helsingør 1672: ”1 gl sort quinde trøye medd katte foder under ... 3 dr”³³. Det ualmindelige i denne sammenhæng er ærmets korte og plisserede form, som har flere paralleller i 1500-tallet end i 1600-tallet. Et sådant ærme ses på gravstenen for den adelige Anne Lauridsdatter, gift med Frands Brockenhuus til Bramstrup, dateret til 1560-69. De små, runde ærmer er en del af en kåbe, og om de er syet til et livstykke eller direkte fast til kåben kan ikke umiddelbart afgøres. Det er usikkert, om ærmet stammer FO213828 helt fra 1560’erne, men stilistisk må det placeres her.

Fig. 9.30. Epitafium fra Beder Kirke, 1690’erne (www.livinghistory.dk)

Fig. 9.31. Ærmet FO213828 af silke (udfoldet) med kanter af kattepels (tv.) samt eksempel på brugen af et lille rundt ærme i 1560’erne (th.). Gravsten fra Kværndrup kirke, 1560-69 (Foto: CR og Livinghistory.dk).

³³ RA: Helsingør byfoged: skifteprotokol 1672-1674, s. 53v

En noget senere datering har ærmet FO215616 (fig. 9.32). Det måler 33,5 x 22 cm og er yderst fremstillet af to forskellige slags 2/1 kiper i uld/silke; et sortfarvet stykke og et brunligt stykke, som ved farveanalysen indeholdt store mængder tanniner. I den ene ende ses kraftige læg, hvorpå der er rester af et silketekstil, muligvis et bånd, som også indeholdt tanniner og ydermere er der fragmenter af et rødligt, lærredsvævet uldtekstil, farvet med krap, som kan stamme fra en anden genstand. Ærmet har et mellemfor af hør og et for af 2/1 kiper i uld. Især de mange læg er med til at identificere genstanden som et ærme, og sådanne ærmer kan genfindes på malerier fra perioden, især slutningen af 1650'erne og 1660'erne (fig. 9.33). Kjølens bådformede halsudskæring må have begrænset armenes bevægelsesfrihed.

Fig. 9.32. Ærmet FO215616 med plisseringer.

Fig. 9.33. Maleri af Jan Steen, "Prayer before Meal", 1665. (Wikiart.org).

Anvendelse og datering

De seks fragmenter af livstykker har flere ting til fælles. Hyppig er brugen af stof, vævet i en blanding af uld og silke i forskellige kiperbindinger, muligvis det såkaldte *borat* (Lorenzen 1975, 11 f.). Klæde og silkestoffer blev tillige anvendt i overdelene. En anden gennemgående ting er, at livstykkerne ikke indeholder hvalbensstivere, sådan som det oftest ses på livstykker i museumssamlinger. Stiverne er ikke fjernet fra livstykkernes læg, da disse er for smalle og ikke hule. Det er dog muligt, at man bar stivere i et andet livstykke under kjolelivet. I 1700-tallets England bar fattige kvinder livstykker af læder uden stivere (Styles 2007, 42 f.), men kvaliteten af livstykkerne fra Rådhuspladsen afspejler ikke umiddelbart fattigdom. Livstykkerne var af en blødere art med fastsyede læg eller kiler, og sandsynligvis de blot anvendt i mere uformelle sammenhænge; til hverdag, hvor stivere ikke skulle være i vejen for det daglige arbejde.

Livstykker blev båret af kvinder, enten som en selvstændig dragtdel, som oftest oven på undertøjet, *særken*, eventuelt med tilsatte ærmer eller som en del af en kjole. De var fremstillet af mange typer stof (Andersen 1960, 50 f.), og i skifteprotokollerne forekommer snørliv og livstykker af eksempelvis *kaffa*, *trip*, *fifskaft*, *atlask*, *fløjl* og *klæde*, som i skiftet efter kræmmerhustru Else Enevoldsdatter, Holbæk 1651: "*j rødt fløyels snørliff, med guldknipling paa, och sex par sølffmaller udj ... 6 dr*"³⁴. Kjoler nævnes af eksempelvis *sars*, *klæde*, *borat* og silke, og FO216260 kunne med nogen forbehold stamme fra en kjole med sin sene datering.

Fragmenterne af livstykker kan dateres til efter 1650'erne, dog tilhører ærmet FO213828 nok 1500-tallets slutning. Ærmet FO215616 dateres til 1660'erne.

---

³⁴ RA, Holbæk Byfoged, skiftedokumenter 1648-1654, skiftetbrev uden nummerering og paginering.

Nattrøjer

I alt 11 genstande er tolket som fragmenter af strikkede *nattrøjer* eller løse ærmer fra samme (fig. 9.34).

Genstandene stammer fra gruppe 200 (FO213760, FO214434, FO215300, FO215813, FO215938) og gruppe 222 (FO214591, FO214689, FO214934c, FO214934d, FO216119, FO216145).

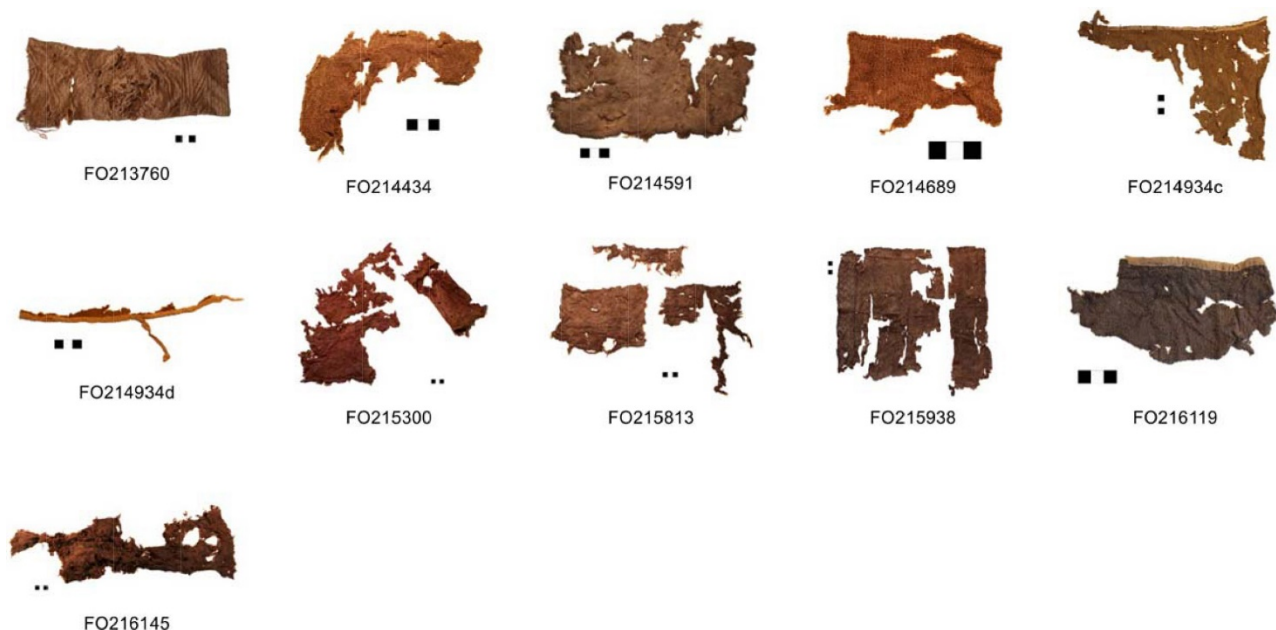

Fig. 9.34. De 11 fragmenter af nattrøjer.

Identifikationen af nattrøjefragmenterne er sket på baggrund af flere sammenspillende kriterier, som kendes fra især konservator Maj Ringgaards arbejde med denne genstandsgruppe (Ringgaard 2010a, 99 ff.; 2014; 2017a). Alle fragmenterne er strikkede, nogle har en tydelig form som et ærme eller en trøjekant, og der er ofte observeret flos på indersiden fragmenterne. Dernæst er langt de fleste fragmenter dekoreret med et karakteristisk stjerne- og diamantmønster i vrangmasker på liv og ærmer, mens der ved livets nederste del samt ved ærmegabet ofte ses en skakternet bort. Nogle af fragmenterne fra Rådhuspladsen var imidlertid dekoreret med mindre kendte nattrøjemønstre.

Nattrøjens terminologi

Nattrøjer kunne være strikkede eller syede, og flere ord i Moths ordbog kan knyttes til denne dragtdel (Moths ordbog s.v.):

"Nat-Trøje. Er en under trøje, mand ligger med om natten"

"Under-trøje. Kaldes en nattrøje".

Oprindeligt blev termen *nattrøje* anvendt om en trøje, syet af stof, men af skifterne fremgår det, at strikkede nattrøjer blev mere almindelige omkring midten af 1600-tallet (Ringgaard 2014a, 99). Termen anvendtes om en slags hjemmetrøje, som man bar under den øvrige dragt og måske også sov med i nogle egne (Andersen 1960, 54). Nattrøjerne kan deles op i *hele nattrøjer*, og nattrøjer bestående af den kropsnære del, *livstykket*, med tilsatte løse ærmer.

Fremstilling

De 11 nattrøjer er alle fragmenterede, og der blev ikke fundet nogen komplette eksemplarer. Ved fire FO-numre blev der observeret ærmer, hvoraf tre (FO213760, FO216119 og FO216145) kan være løse ærmer, mens det sidste ærme (FO210053) med sikkerhed hører til flere dele af samme strikkede nattrøje. Alle genstandene er strikket af 2-trådet kamgarn af uld med en trådtykkelse mellem 0,4 og 0,9 mm. Kun tre af nattrøjerne er S spundne, mens resten er Z spundne, og der ses en tendens til, at nattrøjer med det tyndeste garn alle er Z spundne (fig. 9.35). Samme tendens kan observeres ved de strikkede strømper (kapitel 12).

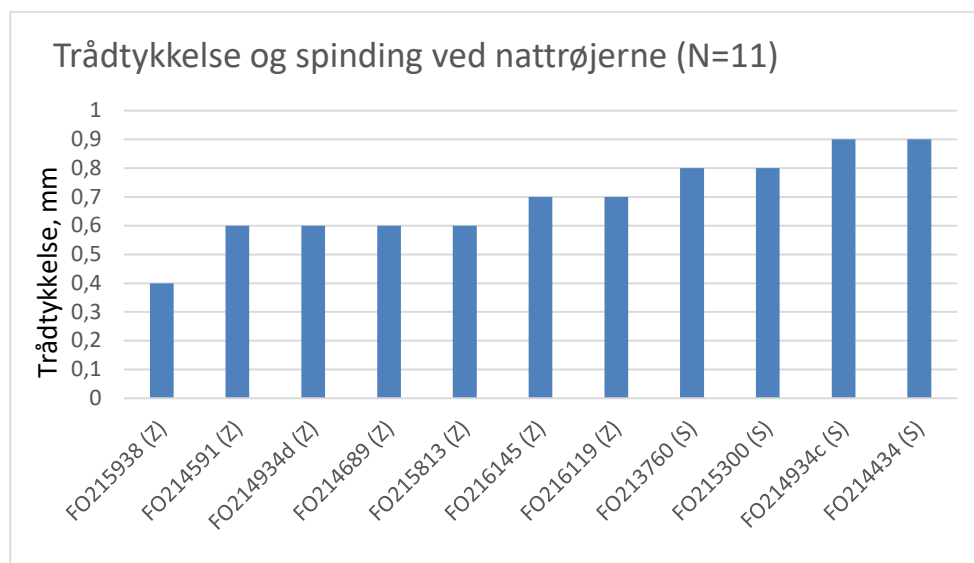

Fig. 9.35. Trådtykkelse og spinding ved nattrøjer.

Kun ved enkelte genstande kan strikkemetoden med sikkerhed bestemmes. Ærmerne FO213760 og FO215300 er rundstrikkede, og førstnævnte har en falsk søm på langs af ærmet (fig. 9.36). Fragmentet FO215938 er muligvis fladstrikket, men kan være rundstrikket og klippet til, og skal måske tolkes som en nattrøje, der blev genanvendt som pudevår. At fragmentet ikke oprindeligt blev strikket som en firkant, fremgår af den anderledes mønsterbort, som ses ved fragmentets ene langside, samt ved de tilklippede kanter (fig. 9.37).

Fig. 9.36. Ærmet FO213760 er rundstrikket.

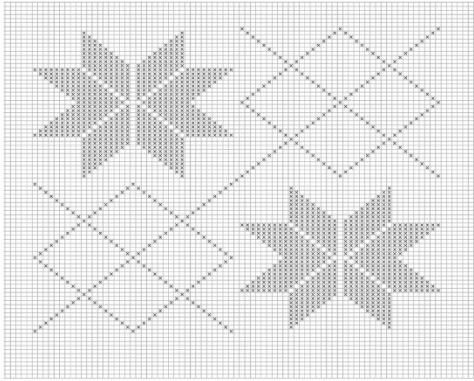
Fig. 9.37. Fragmentet FO215938 er muligvis fladstrikket og sekundært anvendt som pude.

Stjerne-, kors- og diamantmønstre

På ti af nattrøjerne kunne observeres et mønster i vrangmasker kombineret med glatstriking, den såkaldte *damaskstriking* (Ringgaard 2010a, 100). Det resterende fragment (FO214934d) er for småt til at indeholde mønster. Damaskmønstrene ses ved lysets brydning i strikningens forskellige retninger, ligesom det er tilfældet ved damaskvævede tekstiler. Mønstrene kan inddeles i fire typer (fig. 9.38):

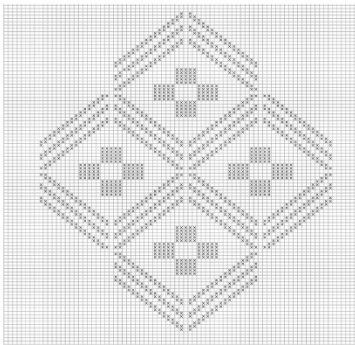

1) Stjerne- og
diamantmønster

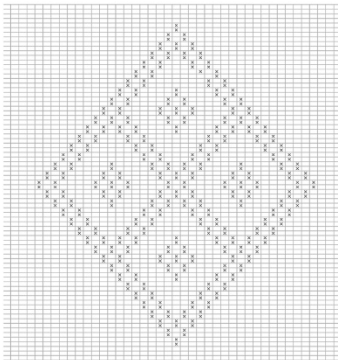
FO215300

2) Korsformet
mønster

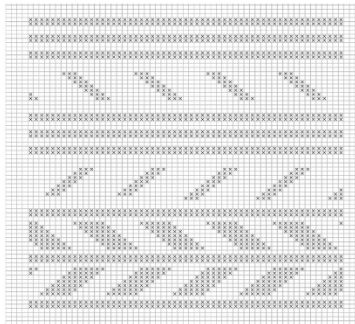
FO213760

3) Diamant-
mønster

FO214934c

4) Diagonale
striber

FO215938

Fig. 9.38. De fire typer mønstre på de damaskstrikkede nattrøjer.

1) Stjerne- og diamantmønster

Til denne type hører syv genstande (FO214434, FO214591, FO214689, FO215300, FO215813, FO216119, FO216145,). Mønsteret består af en ottetakket stjerne, komponeret af vrangmasker og mellemrum af retmasker mellem takkerne. Stjernens størrelser varierer, og ved tre af nattrøjerne (FO214591, FO215300, FO216119) ses en stjerne med 10 x 10 masker i stjernens takker, mens der ved FO214689 kunne konstateres 7 x 7 masker i hver stjernetak. Mønsteret kunne ikke analyseres ved FO214434 og FO216145. Mellem stjernerne ses et mønster af kantstillede diamanter, som gennemskæres af streger, og mønsteret er markeret af én vrangmaske. Der er observeret flos på fem af genstandene, mens to (FO214689 og FO216119) ingen flos havde.

2) Korsformet mønster

Til denne type hører én genstand, ærmet FO213760. Mønsteret er komponeret af tredobbelte diamantformer inden i hinanden, og i midten ses en lille korsformet figur, bestående af fire rektangler. Ærmet har flos på indersiden.

3) Diamantmønster

Til denne type hører én genstand (FO214934c). Mønsteret består af et stor, kantstillet diamant, sammensat af fire mindre diamanter, som hver igen har en lille diamant i midten. Fragmentet har ingen flos på indersiden.

4) Diagonale streger

Til denne type hører én genstand (FO215938). Mønsteret består af horisontale borter af korte, diagonale striber, der går skiftevis ned mod højre og venstre. Borterne er adskilt af vrangmaskede linjer. Ved fragmentets kant bliver diagonalerne dobbelt så tykke, som på midten, og er komponeret på samme måde, som stjernetakkerne i type 1. Mønsteret er, så vidt vides, ikke tidligere observeret på nattrøjer, men størrelsen på fragmentet og mønsterkompositionen sandsynliggør, at det stammer fra en nattrøje. Der er ikke flos på fragmentets bagside.

Ved to af ærmerne ses mønstrede kantborter. Ærmet FO213760 er dekoreret med det korsformede mønster på selve ærmet, mens ærmegabet øverst prydes af diagonale linjer og derefter skaktern ved selve ærmeåbningen (fig. 9.39). Hos FO216119 er stjernemønsteret brat afbrudt ved ærmegabet, hvor mønsteret

bliver til skaktern. Kun halvdelen af mønsteret kan ses, da den anden halvdel dækkes af et kantbånd på langs (se nedenfor). Ved FO215300 var der bevaret en enkel kant af to vragmasker ved det, som formodentligt skal tolkes som underkanten af livet.

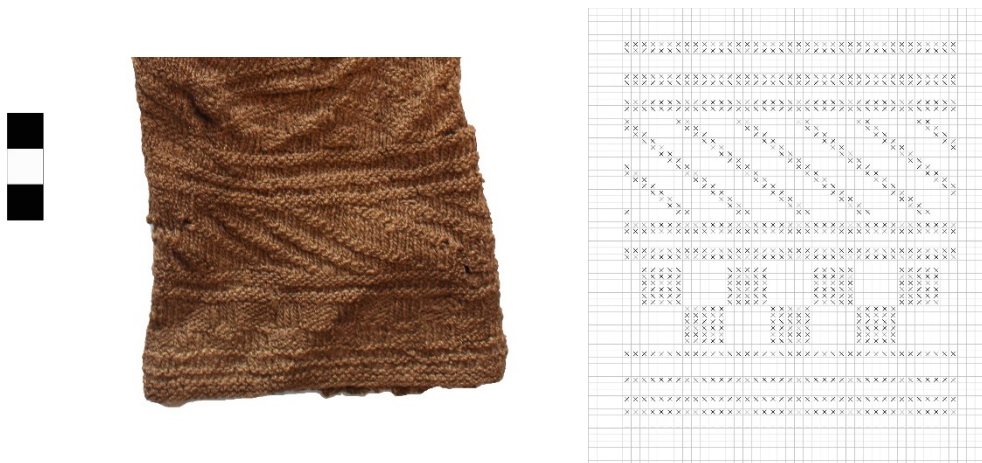

Fig. 9.39. Ærmekantet ved FO213760.

Nattrøjernes mønstre er geometriske former, der gentages på bul og ærmer. Inspirationen til mønstrene kan føres tilbage til nogle af de tidligst bevarede mønsterbøger, som Peter Quentels *Musterbuch für Ornamente und Stickmuster* (Quentel 1527-1529). I denne ses på Tafel 54 forlæg for stjerne- og diamantmønsteret samt diamantmønsteret, og på Tafel 27 ses en tidlig udgave af det korsformede mønster (fig. 9.40). Diamantmønsteret ses også på side 36 i tredje del af Rosina Helena Fürsts *Neues Modelbuch von unterschiedlicher Art* (Fürst 1676). Mønsteret med de diagonale streger findes ikke i mønsterbøgerne.

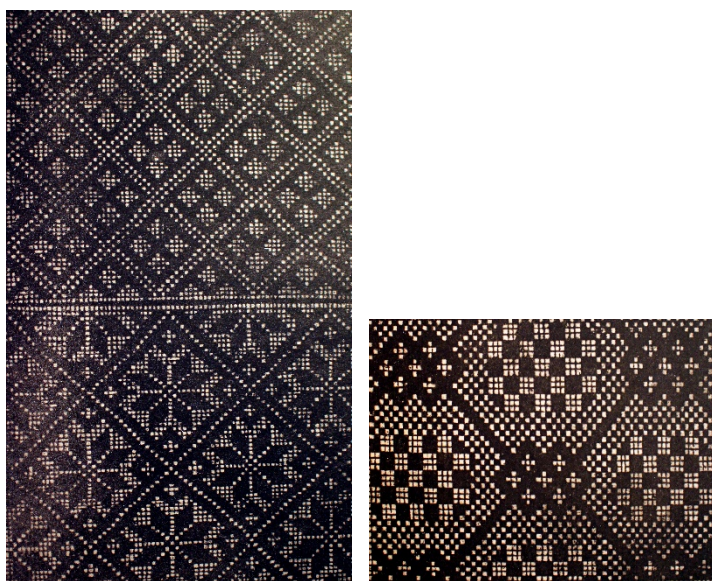

Fig. 9.40. Mønstre fra Peter Quentels mønsterbog, 1527-1529.

Stjerne- og diamantmønsteret er det mest anvendte i damaskstrikkede nattrøjer og kendes fra adskillige eksemplarer, bevaret i historiske dragtsamlinger, som en rød, silkenattrøje fra Norsk Folkemuseum, dateret til 1600-1700-tallet (fig. 9.41). På skibsvraget Kronan, som sank i 1676, fandtes fragmenter af to silkenattrøjer med stjernemønster, sandsynligvis tilhørende rigsadmiralen Lorenz Creutz (Lundin 2016, 29). Ved udgravningerne på Esplanaden og Krøyers Plads i København fandtes ligeledes fragmenter af uldnattrøjer med stjernemønster, dateret til 1700-tallet (Ringgaard 2010a, 100; Rimstad 2014, 6). Stjernen menes at være symbol for det guddommelige, Kristenherredømmet og det evige, på håbet og på Kristi fødsel (Kragelund 2011, 4 f.). Mønsteret er i det dansk-norske område meget karakteristisk for netop nattrøjerne, men ses også anvendt som svikler på strømperne, dog ofte i en lidt anden form end på nattrøjerne (se kapitel 12).

Fig. 9.41. Rød nattrøje af silkestrik, ca. 1600-1700. (Foto: Norsk Folkemuseum).

Hverken det korsformede mønster, det diamantformede mønster eller mønsteret med diagonale streger er tidligere set i forbindelse med nattrøjer. Det korsformede mønster skal muligvis tolkes som et kristent symbol, men kan også være stiliserede blomsterblade i centeret af en diamantform. Selve opbygningen af det korsformede mønster svarer til skakternborten ved ærmekanten, og måske har man blot søgt at få mønster og bort til at passe sammen. Et lignende mønster findes på et maleri af Floris van Schooten fra ca. 1620, hvor en ung pige er afbildet med en trøje i et blomstermønster, omkranset af diamantformer (fig. 9.42). Pigenes trøje synes syet af vævet stof, men mønsteret kan også have været anvendt i strikkede trøjer. Det diamantformede mønster ses slutningen af 1500-tallet på vævede trøjer, som på et maleri af den svenske dronning Gunilla Bielke (død 1597) (fig. 9.43). Diamantformen anvendtes også i kniplinger samt på perlehuerne i slutningen af 1500-tallet. Mønsteret kendes i lidt anden form fra en silkenattrøje, som den

engelsk-skotske konge Charles I efter sigende var iført ved sin henrettelse i 1649 (Museum of London) samt i en enklere udgave på en af silkenattrøjerne fra Kronan (Lundin 2016, 27).

Fig. 9.42. Maleri af Floris van Schooten fra ca. 1620, hvor en ung pige er afbildet med en (nat?) trøje i et blomstermønster, omkranset af diamantformer. (Montréal Museum of Fine Arts. Foto: Verteadelie.com)

Fig. 9.43. Den svenske dronning Gunilla Bielke (død 1597) med diamantformet mønster applikeret på ærmerne (Foto: Wikipedia).

Mønsteret med de diagonale streger (fig. 9.44) har visse ligheder med de slidser, som man i 1500-tallet og til begyndelsen af 1600-tallet påførte de yderste dragtdele, så det underliggende tøj herigennem kunne beskues (Troels-Lund 1929-1931, IV, 25 f.). Fra Groningen stammer eksempelvis en lædertrøje med små slidser i, der har samme formsprog som FO215938. På et maleri af den svenske Nils Sture ses tilsvarende slidser (fig. 9.45). Forskellen på det komparative materiale og fragmentet FO215938 fra Rådhuspladsen ligger selvfølgelig i materialerne, men også i at mønsteret på det strikkede fragment ikke er gennembrudt, men markeret med vrangmasker. En mulighed er, at det er imitation af slidsmønsteret, blot som strik, således at mønsteret danner "falske slidser". Mønsteret er tillige fundet på en lædersko, dateret til første halvdel af 1600-tallet fra Frederiksborggade i København (KBM 3999 Frederiksborggade) og det understreger, hvordan forskellige mønstre genfindes i forskellige materialer (fig. 9.46). At slidserne ikke er gennembrudte på nattrøjen, men "falske", er i tråd med de falske knaphuller og lommer, som diskuteres nedenfor i en case study om knaphuller. Fragmentet adskiller sig fra mange af de øvrige nattrøjefragmenter ved ikke at have flos på bagsiden.

Fig. 9.44. Detaljeudsnit af mønstret i nattrøjen FO215938 med diagonaler.

Fig. 9.45. På maleriet af den svenske Nils Sture (1543-67) ses et tilsvarende diagonalt mønster (Foto: Wikipedia)

Fig. 9.46. Sko fra udgravning ved Frederiksborggade, dateret til første halvdel af 1600-tallet (Foto: Københavns Museum).

Flos og farve

Flos blev i alt observeret ved syv genstande (FO213760, FO214434, FO214591, FO214934d, FO215300, FO215813, FO216145), og flosset var antageligt et praktisk element, som skulle gøre trøjen varm og blød. Flosset kunne monteres i nattrøjerne på to forskellige måder. Ved den første metode blev flosset indstrikket i samme arbejdsgang som selve trøjen blev produceret. Flosset løb da som én lang tråd på indersiden af trøjen, og blev hæftet fast med strikkemaskerne, for ved arbejdets afslutning at blive klippet op mellem hæftningerne. Ved den anden metode blev flosset knyttet fast, så der med 2-3 cm mellemrum blev dannet små knuder med løse, flossede ender (Ringgaard 2010a, 108). Den sidste metode kan observeres på seks nattrøjer med flos, mens ærmet FO213760 muligvis har indstrikket flos. Flossets forløb på bagsiden af ærmet kan stadig ses, og det lader til, at de kablede trådene aldrig blev klippet op, før ærmet blev kasseret med vrangen udad (fig. 9.47).

Fig. 9.47. Ærmet FO213760 på vrangen, hvor de flostrådene kan ses (tv.). Til højre ses en flostråd i forstørrelse.

Stort set alle fragmenterne er rødlige i farven, og der blev udtaget prøver til farveanalyse fra fem nattrøjer (FO213760, FO215300, FO215813, FO216119, FO216145). Ved tre af nattrøjerne (FO215300, FO215813, FO216145) fandtes kermessyre i både strik og flos, som viser at trøjerne blev farvet med den rødfarvede skjoldlus kermes (se kapitel 15 og 17). Kermes fandtes kun på nattrøjer med stjernemønster, men om dette er en tilfældighed kan kun afgøres ved flere farveanalyser af nattrøjer med forskellige mønstre. Nattrøjen med korsmønstret var farvet med rødtræ (FO213760) i både strik og flos, og var den eneste genstand, hvor dette farvestof blev identificeret. Ærmet adskiller sig da på flere måder fra de øvrige nattrøjer, både i mønstre og farve, og det antyder en anderledes proveniens. Nattrøjen FO216119 indeholdt store mængder tannin og var muligvis var brun- eller sortfarvet. Farven rød var hyppig på

nattrøjer, som det bekræftes af skifteprotokollerne, hvor røde nattrøjer figurerer langt hyppigere end nattrøjer i andre farver. Brugen af den røde farve tæt på kroppen hænger muligvis sammen med farvens helbredende associationer, som diskuteres i kapitel 17.

Snit og lukning

Nattrøjerne fra Rådhuspladsen er alle så fragmenterede, at der ikke kan udledes meget om deres oprindelige snit. Den mest velbevarede del er ærmet FO213760, som er rørformet med en let indsnævring mod håndleddet. Det øvrige nattrøjesnit svarede formodentlig til det, der ses ved 1600-tals silkenattrøjer i dragthistoriske samlinger. Mange af disse har en vertikal halsåbning, som går til omkring midt på brystet, men nogle trøjer er senere modificeret, så åbningen nu er gennemgående og dermed giver trøjerne et jakkesnit (Hoffmann 1988, 134). Ved nattrøjerne FO214934c og FO214934d fandtes rester af nu lysebrune silkebånd langs kanten, og båndenes montering på langs af strikkeretningen viser, at det muligvis er nattrøjer med en jakkeåbning, som kan være tilføjet senere. De to genstande blev fundet sammen, men er af meget forskellig kvalitet og tilhører tilsyneladende ikke

Fig. 9.49. Nattrøje fra Oslos Kunstindustrimuseum, sidste halvdel af 1600-tallet. (Foto: Digitalmuseum.no).

samme nattrøje – silkebåndene

er heller ikke ens. Silkebåndet på FO214934d har et muligt bindebånd med en knude i

enden, som kan være en del

af en lukkemekanik foran på trøjen (fig. 9.48). Også ærmet FO216119 har ved ærmegabet et bånd monteret, dette er

af uld. Sådanne kantebånd findes på en del af de komparative nattrøjer, som på et eksemplar fra Nationalmuseet (NM521-1927), dog stærkt omsyet i

forhold til sit oprindelige snit. Oslo Kunstindustrimuseum har ligeledes en nattrøje med stjernemønster, dateret til ca. 1650-1700, men som antageligt blev omsyet i slutningen af

1700-tallet (fig. 9.49). Trøjen skulle efter sigende tilhøre et brudeudstyr, som en norsk brud fik fra København

(Ringgaard 2010b, 58). Kantebåndene kan være senere

Fig. 9.48. Fragmentet FO214934d med et bindebånd ved kanten

tilføjelser i forbindelse med slid på trøjerne. Der blev ikke fundet spor af knapper eller knaphuller på fragmenterne, men i skifteprotokollerne nævnes ind i mellem nattrøjer med sølvknapper. Nogle nattrøjer skulle således trækkes over hovedet, mens andre havde en lukning foran med bindebånd eller knapper.

Et dansk-norsk produkt?

Ikke meget vides om, hvor nattrøjerne af uld blev fremstillet, men eftersom de overvejende er fundet i det dansk-norske kongerige, er det sandsynligt, at de også er fremstillet her. Langt fra alle kunne strikke på dette tidspunkt (Ringgaard 2017, 290). Nogle nattrøjer blev produceret lokalt og blev da kaldt *hjemmegjort*, selvom de nok blev fremstillet med salg for øje (Ringgaard, pers. med. 2017c). En sådan er nævnt i skiftet efter hattenmagerhustruen Else Nielands, Helsingør 1667: "*J g[ammel]: hiemmegjort nattrøye for ... 6 mk*"³⁵. Om nattrøjen var strikket eller syet vides ikke. Det er muligt, at man i Midtjylland strikkede nattrøjer til salg, ligesom det var tilfældet med strømper (se kapitel 12). Nattrøjer kunne i hvert fald i slutningen af 1600-tallet købes færdige hos kræmmere, som det eksempelvis ses i skiftet efter kræmmerkonen Birgitte Jensdatter, København, 1696-1697: "*2 grønne uflosete nattrøyer à 7 mk ... 2 rdr, 2 mk*". Nattrøjer blev også importeret fra Island, som det fremgår af skiftet efter bødker Mogens Hansen og hustruen Maren Christensdatter, København 1681 "*j gl: rød Ißlands nattrøye ... 1 dr*"³⁶ samt i varelageret efter bådsmænd Bernt Olesen, der handlede med islandske varer, København 1692-1693: "*Ißlandz nattrøyer ... à 6 mk ... 4 sldr, 2 mk*"³⁷. Det er muligt, at især de monokrome strikkede nattrøjer af uld med stjernemønster skal ses som en særegen produktion inden for det dansk-norske kongerige (Ringgaard 2014a, 99). Derimod blev en anden type nattrøje, den polykrome brokadestrikkede, som der ikke er fundet eksempler af på Rådhuspladsen, fremstillet i Italien (Ringgaard 2014a, 97).

Nattrøjer til kvinder, mænd og børn

Fragmenterne af de 11 nattrøjer fra Rådhuspladsen giver ikke noget entydigt svar på, hvem de blev anvendt af. I skifteprotokollerne forekommer nattrøjer til både mænd, kvinder og børn, som det ses i skiftet efter Hannibal Hanibalsen, København 1693: "*En knyttet [strikket] nat trøye til en mands perßon ... 1dr, 2 mk*"; i skiftet efter hustru til en øltapper Mette Nielsdatter, 1695: "*j grøn ulden nattrøye ... 2 dr*"³⁸ og i kramvarelageret efter handels- og købmand Rudolf Møller, Nyborg 1678-1679: "*een bundedt [strikket] barne nattrøye, for ... 2 mk*"³⁹. Ringgaards studier viser, at strikkede nattrøjer optræder langt oftere i

³⁵ RA, Helsingør byfoged, skifteprotokol 1666-1668.

³⁶ RA, Københavns byting, Skiftekommisionen, konceptskifter 1681-1776, skiftebreve 1681 51-1682 94, Bs. nr. 2, skiftebrev nr. 89

³⁷ RA, Gårdretten, skiftebreve 1683- 1740, Bs. nr. 1: 1683 9 12 -1697 12 23, skiftebrev uden nummer

³⁸ RA, Københavns byting, Københavns skiftekommision 1682-1776, konceptskifter, bs. nr. 7: 1695 55 – 1696 119, skiftebrev nr. 97

³⁹ RA, Nyborg Byfoged, Skifteprotokol for handelsmand Rudolf Møller og hustru Karen Nielsdatters bo 1678-79

skifterne som en dragtdel til kvinder (67 %) end til mænd (19 %) og kun sjældent nævnes til børn (2 %), mens man i de resterende tilfælde (12 %) ikke kunne henføre nattrøjerne til et bestemt køn eller alder (Ringgaard 2014a, 88). Fund af 36 nattrøjefragmenter på det svenske skib Kronan viser imidlertid, at nattrøjer også benyttedes af (sø)mænd (Lundin 2016, 26 ff.). På datidens epitafier kan man af og til se mulige nattrøjer under kvindernes ellers sorte og hvide kirkegangsdragter (Ringgaard 2014a, 79 ff.). Dette er tilfælde i epitafiet over Jens Nielsen og hustru Annike Rieder fra 1650-1659 i Birkerød Kirke. Annike Rieder bærer her den sorte kirkegangsdragt, men under dragten anes røde ærmer (fig. 9.50). Det samme er synligt på epitafiet over Jens Poulsen Bang og hustru fra 1680, hvor hustruen ses iført en rød trøje under kirkegangsdragten. At nattrøjerne her er synlige kan være en diskret måde at vise deres værdi på – de var statusmarkører, selvom de var en del af hjemmedragten (Andersen 1960, 5).

På et maleri fra ca. 1650 af Wolfgang Heimbach, som en overgang havde sit virke i København (Salomonsens Konversationsleksikon s.v.), ses en kvinde iført en mulig strikket nattrøje under sine andre klæder (fig. 9.51). Det har ikke været muligt at finde ikonografisk materiale, der viser mænd iført nattrøjer.

Fig. 9.50. Udsnit af epitafium over Jens Nielsen og hustru Annike Rieder fra 1650-1659 i Birkerød Kirke.

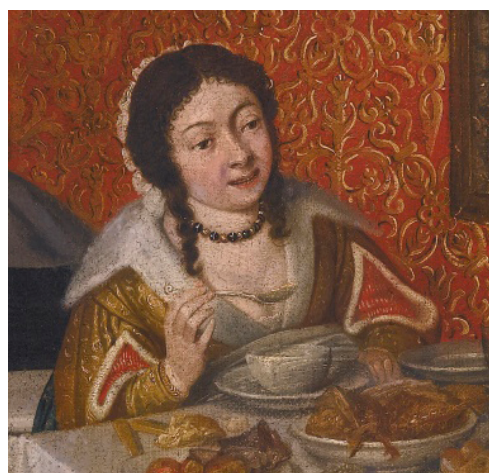

Fig. 9.51. Maleri fra ca. 1650 af Wolfgang Heimbach, hvor en kvinde muligvis er iført en rød nattrøje under kåben (Foto: sothebys.com)

En del af en barnenattrøje er muligvis repræsenteret ved ærmet FO213760. Det er bevaret i sin fulde længde på 31 cm, som passer til et stort barn. Strikket tøj til børn findes fra 1500-tallet, hvor et lille glatstrikket liv fra Museum of London (no. 39.108/1) samt en trøje fra Groningen (15T38) må være nogle af de ældste eksemplarer (fig. 9.52). Der kendes imidlertid også tilfælde, hvor nattrøjer til voksne blev anvendt til børn. De to børnegrave fra Roskilde Domkirke, hvor to af Christian IV's børn ligger begravet, blev åbnet i forbindelse med en restaurering i 1981, og både den to-årige Frederik Christian og den 3 måneder gamle Maria Cathrine var iført polykrome, brokadestrikkede silkenattrøjer i voksenstørrelse, men

fastbundne ved håndleddene, antageligt for at ærmerne ikke skulle glide ned ved gravlæggelsen (Warburg 1988, 131). Et andet eksempel er en modificeret silkenattrøje fra Københavns Museum, fundet ved Larsens Plads (KBM JO: 252) med en ukendt datering, som er sammensyet af to damaskstrikkede fragmenter, muligvis fra nattrøjer til voksne (Ringgaard 2010a, 104). Ved nattrøjefragmenterne FO214591 og FO214689 fra Rådhuspladsen ses ligeledes et afbrudt mønster pga. sømme, som kan skyldes reparation eller modificering til en anden størrelse (fig. 9.53).

Fig. 9.52. Strikket bul og trøje til børn, dateret til 1500-tallet (tv. Museum of London og th. Zimmerman 2007, 251)

Fig. 9.53. FO214591 med afbrudt mønster pga. søm.

Ærmet FO213760 kan også være et trekvartærme til en voksentrøje, men eftersom de komparative nattrøjer ikke har trekvartærmer, er tolkningen som barneærme plausibel. I førnævnte kramvarelager efter Lorenz Mohr er listet "2 par børne ærmer à: 4 mk ... 2sldr", og det antyder brugen af løse ærmer, også til børn. Ærmerne kunne anvendes i et strikket liv eller et liv af stof. Et sådant liv med strikkede ærmer i voksenstørrelse kendes fra Samsø Museum, dateret til begyndelsen af 1700-tallet (Andersen 1960, 49). Selve livet er fremstillet af hør og silke, oprindeligt som sort silkefløjl, men nu er næsten kun hørtrådene bevaret. Ærmerne er strikket af rødt uldgarn i stjerne- og diamantmønster, og de er syet fast til livet (fig. 9.54). Et par løse ærmer med samme mønster findes også i en den norske Tønneberg-samling (Hoffmann 1988, 137 f.). I skifterne er det af og til angivet, om en nattrøje har fået nye ærmer, som i skiftet efter Anne Hansdatter, Vordingborg 1669: "1 nattrøye med 2 ny bunden flosβet ærmer... 3 dr"⁴⁰.

Fig. 9.54. Bul med strikkede ærmer fra Samsø, ca. begyndelsen af 1700-tallet (Samsø Museum, foto: CR).

Værdien af en nattrøje

Mønstrene på uldnattrøjerne synes inspirerede af de finere damaskstrikkede silkenattrøjer, nogle med broderier af guld- og sølvtråd, som fortrinsvist findes i danske og norske museumssamlinger. Valget af kamgarn til de uldne nattrøjer viser, at man var bevidst om damaskmønstrenes virkning i det skinnende uldgarn (Ringgaard 2010a, 101). Forekomsten af det tidskrævende flos indikerer, at i hvert fald nogle af nattrøjerne var forholdsvis kostbare. Af skifteprotokoller og regnskaber, fremgår det netop, at nattrøjer kunne have stor værdi, især hvis de var af silke (Ringgaard 2014a, 85). I Sophie Brahes regnskabsbog kan forskellen tydeligt ses, idet der blev indkøbt en silkenattrøje i 1634 til en værdi af 21 rdl, mens tre indkøbte

⁴⁰ RA, Vordingborg byfoged, Anne Hansdatter

uldnattrøjer med flos i 1635 tilsammen kostede 26 rdl (Paulsen 1955, 106 og 124). Om de omtalte nattrøjer var strikkede eller syet af vævet stof vides ikke, men det nævnte flos ved de uldne nattrøjer indikerer, at de var strikkede.

Nattrøjernes datering

Strikkede nattrøjer kendes fra skifteprotokollerne fra omkring år 1600, og i hvert fald ét af fragmenterne fra Rådhuspladsen kan også stilistisk placeres her. Det er FO215938, som med sin "slidsformede" dekoration fra begyndelsen af 1600-tallet må være et af de tidligst kendte (mulige) nattrøjefragmenter i det dansk-norske kongerige. Dateringen af de øvrige fragmenter forbliver upræcis, for stjernemønsteret var tilsyneladende populært i det meste af 1600-tallet og op gennem 1700-, 1800- og 1900-tallet (Ploug 1979; Ringgaard 2010b, 3), og selv i dag kan det genfindes på trøjer, huer og vanter. En overordnet datering til 1600-tallet må sættes.

Ubestemte fragmenter af overdele

Til kategorien af ubestemte fragmenter af overdele hører i alt 37 fragmenter, heraf 22 fra gruppe 200, 13 fra gruppe 222, ét fra gruppe 228 og ét enkelt fra et tidligere gravearbejde på Rådhuspladsen.

For- eller bagstykker

I alt ti fragmenter tilhører mulige for- eller bagstykker fra overdele (FO214502, FO214896, FO214915, FO214918, FO214932, FO215346, FO215371, FO215377, FO215602, FO215816) (fig. 9.55).

Seks fragmenter er af lærredsvævet uld, heraf ét med maller bevaret på langsiden (FO215602), ét med omrids af et ærmegab (FO215816), ét med huller på langsiden efter afklippet lukketøj (FO214502) og to med knaphuller (FO214896, FO214918). Fragmentet FO214896 har antydningen af et ærmegab i øvre, højre side og kan i så fald have været anvendt af et barn, muligvis som genbrug af en voksen overdel (fig.

Fig. 9.55. Ubestemte fragmenter af overdele.

9.56). Fragmentet FO214915 er af ubestemt art med en mulig halsudskæring og blev kun undersøgt inden konservering. De resterende fragmenter er alle fremstillet af silke. Et fragment er af klart, rødt silkelærred (FO215346), som farveanalysen viste er fremkommet med en blanding af kermes og indisk lak (se kapitel 15 om farveanalyse). Et andet fragment er vævet i en art lærredsdamask (FO214932) og begge fragmenter har trådender efter mulig afklippede knapper (fig. 9.57.) Fragmentet FO215371 er af silkegrofgrøn, som indeholdt både kermes og tanniner i yderstof og fór ved farveanalysen, muligvis en indikation på en mørk rødlig farve. Et andet fragment (FO215377) var af en silke/uld-blanding, muligvis kaldet *borat*, som har ét gennembrudt og fem falske knaphuller bevaret, som kan have fungeret som lukning eller var en lommeklap. Fragmenterne af for- eller bagstykker kan stamme fra overdele som trøjer, kjol'er eller ærmeløse dragtdele, men deres proveniens er foreløbig usikker.

Fig. 9.56. Fragmentet FO214896 kan være en voksen overdel, som blev genbrugt til en barnedragt.

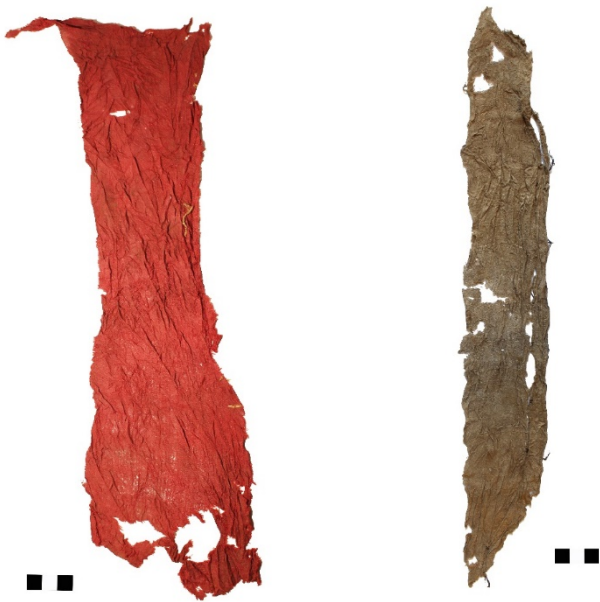

Fig. 9.57. Silkefragmenterne FO215346 (tv.) og FO214932 (th.) fra mulige forstykker.

Ærmer

Ni fragmenter kan kategoriseres som dele af ærmer fra ukendte overdele (FO213761, FO214248, FO214445, FO214524, FO214856, FO214903, FO215175, FO215798, FO216067) (fig. 9.58). De skal her analyseres efter materiale og vævning.

Fig. 9.58. De ni ærmefragmenter.

Ærmer af klæde ses på tre fragmenter (FO214856, FO215175, FO216067), som alle har fire til seks knaphuller ved ærmegabet. Ærmerne er uden opslag og sad forholdsvis stramt om håndledet, og sådanne ærmer synes at have været almindelige på trøjer i de første årtier af 1600-tallet, som det ses på samtidens malerier og kendes fra dragtsamlinger, som ærmet på Christian IV's trøje fra ca. 1635 (fig. 9.59). Typen kendes dog også fra kjol'er fra den sidste del af århundredet. Klædeærmet FO215175 har en rødlig farve og er kantet med nu gullige uldbånd, som var monteret ved åbningen af ærmegabet, på hver side af knaphulsrækken samt påsyet i diagonale mønstre på ærmets manchet (fig. 9.60). På indersiden har ærmet et 2/1 kipervævet for. Farveanalysen viste overraskende, at klæde og bånd, trods de nuværende markante farveforskelle, begge var farvet med krap, mens foret ikke havde farvestoffer bevaret eller var ufarvet. Den markante farveforskel på klæde og bånd kan skyldes, at en af delene var overfarvet med andre farvestoffer, som påvirkede den nuværende farve. Men det er også muligt, at den málte krap i båndene kan være migreret fra klædetekstilet krap (Ringgaard 2010a, 233 f.). Den særlige påsætning af bånd på ydersiden er kun observeret i dette ene tilfælde, og det er muligvis en tidlig udgave af et uniformsærme. Seniorforsker ved Nationalmuseet, Karsten Skjold Petersen oplyser, at det kan være en uniform fra en tambour eller en skalmejeblåser, altså spillemænd og musikere i hæren, eller muligvis en trompetér, som ligeledes havde uniformer udsmykket med bånd. Den røde farve blev først fælles for hæren i 1713, altså senere end ærmet fra Rådhuspladsen kan dateres (Skjold Petersen 2016, pers. med.). Det er ikke umuligt, at ærmet kan være fremstillet i Christian IV's Tugt- og Børnehus, som netop producerede klæde til militæret (Frøsig 1989, 9).

Fig. 9.59. Ærmet fra Christian IV's trøje, ca. 1635 på Rosenborg Slot. (Foto: CR)

Fig. 9.60. Fragmentet FO215175 er rødifarvet med lyse uldbånd på. Her i udfoldet tilstand. Fra en uniform?

Lærredsvævede, uvalkede ærmer ses på FO214445 og FO214524, som begge er firkantede fragmenter, fremstillet af to stykker tekstil, der er syet sammen i siderne. Derimod er ærmerne FO214248 og FO214903 2/2 kipervævede, og FO214248 har en slags manchete, som er skåret uens på hver sin side af hånden. På indersiden er manchetedelen foret med en mørkere 2/2 kipervævning i uld (fig. 9.61).

Fig. 9.61.
FO214248 er et ærme med en asymmetrisk skåret manchete. Udfoldet th.

Fig. 9.62. FO215798 er muligvis et ærme, det ses her i udfoldet tilstand.

Fig. 9.63. FO213761 er et muligt ærme af silkegrofgrøn.

To genstande kan være løse ærmer, som kunne monteres til en trøje eller et livstykke. Fælles for ærmerne er, at de er fremstillet som en cylinderform, med kun én søm på langsiden, og ikke to som ved de andre ærmefragmenter. FO215798 er et trapezformet fragment af 2/2 kipervævet af uld, hvor den ene kortsides er samlet i små plisseringer, der fastholdes af et uldbånd (fig. 9.62). Når genstanden foldes, ligner den et ærme af den art, som ses på eksempelvis kvindernes livstykker på "Arvehyldningen", og ærmets posede facon placerer det umiddelbart i 1600-tallets senere del. Ærmet blev måske nålet fast til en overdel, da der ikke ses spor af sømme eller bindebånd. Det er kun undersøgt inden konservering, så endelige konklusioner må vente, og det er også muligt, at genstanden stammer fra en helt anden dragtdel. Ærmet FO213761 måler 33 x 16 cm, men er fragmenteret i den ene ende, så den oprindelige længde kendes ikke. Det er cylinderformet, fremstillet af silkegrofgrøn, og på indersiden viser to ægkanter, at ærmet er bestået af to sammensyede stykker tekstil (fig. 9.63). Ved den ene ende ses en masse sammenfiltrede tråde fra et tekstil, hvor den ene trådretning nu er forsvundet – denne var givetvis af hør. Trådene kan stamme fra et bredt bånd, beregnet til at fæstne ærmet til et livstykke eller en trøje. Ved farveanalysen blev det konstateret, at ærmet indeholdt store mængder tannin, en indikation på at det var brunt eller sort. I skifteprotokollerne nævnes ærmer af dette stof, som i skiftet efter styrmand Sackil Pedersens hustru, Helsingør 1595: "*ett klede liffstøcke med groffgrøns ermer sa gott som ... ij daller*"⁴¹.

Løse ærmer ses i skifterne i mange forskellige udgaver, og de er oftest af finere stof og mere pyntede end resten af trøjen eller livstykket, som i skiftet efter præst Niels Pedersen og hans hustru, Vordingborg 1676: "*Et par guule ny silcke ermer med en lerridtz buul*"⁴². Halvstrømper (uden fod) kunne også anvendes som ærmer, da faconen var den samme, som det ses i kramvarelageret efter handels- og rådmand Claus Iversen, København 1688-1690: "*7 par silche t strømper [halvstrømper]: brugelig til Ermer à 4 mk 6 dr 4 mk*"⁴³. De løse ærmer var blot ét af mange aftagelige elementer, som især i 1600-tallets begyndelse prægede dragten, og som ved hjælp af massevis af snørehuller kunne monteres (Jones & Stallybrass 2009, 323).

---

⁴¹ RA, Helsingør byfoged, skifteprotokol 1592-1598, s. 406v.

⁴² RA, Bårse-Beldringe provstebog, s. 50r- 57v

⁴³ RA, Københavns byting, Københavns skiftekommission 1682-1776, konceptskifter: 1688 63 – 1691 90, bs. nr. 3, skiftebrev 71

Case study: Knaphulsfragmenter

I alt 18 fragmenter er identificeret som overdele ud fra deres forekomst af knaphuller (Lb. 201a, FO202428, FO210036, FO213754, FO214442, FO214858, FO214897, FO214963, FO214982, FO215106, FO215356, FO215498, FO215551, FO215736, FO215809, FO215909, FO215910 og FO216102) (fig. 9.64).

Fig. 9.64. De 18 knaphulsfragmenter.

Knaphulsfragmenterne består i de fleste tilfælde af afklippede, lange strimler, og der må tages forbehold for, at de kan stamme fra andre dragtdele, eksempelvis bukser. Ved analysen af materialet kunne der konstateres forskelle i længde, bredde og fiber i sytråden ved knaphullerne, og disse blev undersøgt for at afdække deres eventuelle kronologiske eller typologiske spredning. For at kunne analysere så mange knaphuller, som muligt, valgte jeg også at inddrage knaphuller fra de andre overdele som for- eller bagstykker samt ærme- eller lommeklapfragmenter i denne case study.

Knaphullerne er fremstillet på en måde, hvorved man først har skåret eller slået en slids i stoffet, vinkelret på stofkanten, og dernæst syet omkring hullet med knaphulssting (fig. 9.65). Muligvis er selve hullet slået

med særlige huggepiber, som kendes fra 1700-tallet på Victoria & Albert Museum, og det nok sådanne huggepiber, der hentydes til i skiftet efter skrædderen Peder Hansen Tydsch, Grenå 1640: ”2 knaphuoliern [knaphuljern] for ... 1 sk”⁴⁴. En del af knaphulsrækkerne (som FO215909) har en strimmel tekstil fastgjort på bagsiden (fig. 9.66) men fragmenteringsgraden vanskeliggør vurdering af, om det er specifikt støttestof til knaphullerne eller til overdelens for. Ekstra støttetekstil for knaphuller kendes fra dragter i historiske samlinger, som Christian V’s ordenskjortel af rødt fløjel fra 1694 (Johansen 1993, 282). Kun én enkelt knap blev fundet sammen med en knaphulsrække, nemlig FO214963.

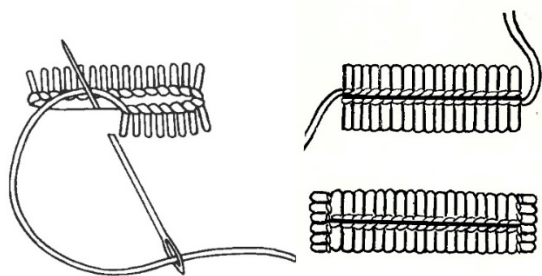

Fig. 9.65. Skematisk fremstilling af knaphullernes syning. Først syes knaphullets langsider, derefter trenserne. (Illustration efter Bohn-Jespersen 1934, 104 og Crowfoot et al. 1992, 170).

Fig. 9.66. Fragmentet FO215909 med muligt støttetekstil på bagsiden af knaphullerne.

Knaphulsstingene er placeret, så knuden vender ind mod slidsen for at beskytte knaphullets kant mod det gentagende slid fra knappen (fig. 9.67). Sytråden består af silke i 79 % af fragmenterne, mens 7 % udgøres af plantefibre, sandsynligvis hør (fig. 9.68). Ved 14 % af fragmenterne med knaphuller kunne trådfiberen ikke bestemmes, da kun stindhullerne er tilbage i stoffet, men højst sandsynligt var tråden også her af plantefibre og er derfor ikke bevaret. Silkesytråden er i alle tilfælde S tvundet af to mindre, uspundne eller let Z spundne tråde, og tråddiameteren varierer fra 0,3 til 1,1 mm (fig. 9.69). Plantefibertrådene er også S

⁴⁴ Landsarkivet for Nørrejylland, Grenå byfoged 22, skiftedokumenter 1603-92, skiftsbrev uden nummerering

tvundne og har en tråddiameter på 0,4-0,5 mm. Ved 11 fragmenter ses en forstærkningstråd, som er syet med *forsting* som et rektangel omkring knaphulsslidsen inden selve knaphulsstingene blev syet (fig. 9.70). Forstærkningstrådens funktion var at styrke den svage knaphulsslids inden selve knaphulsstingene blev syet; den blev skjult af i disse og var med til at give knaphullet fylde.

Fig. 9.67. Fragmentet 201a med knaphulssting. Det ses, at stingenes knude vender ind mod slidsen.

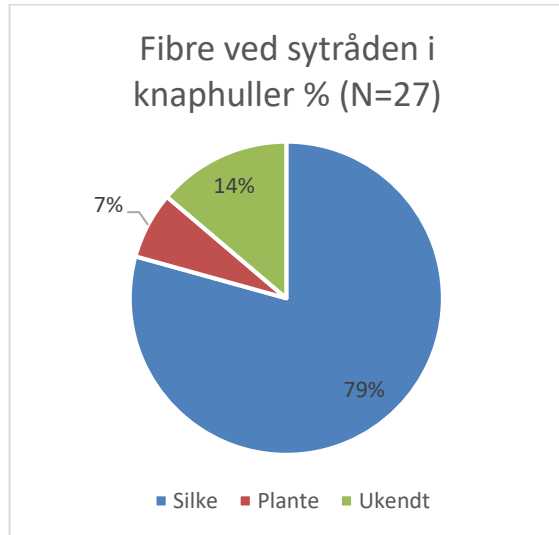

Fig. 9.68. Den procentvise fordeling af fiberen ved sytråd i knaphuller.

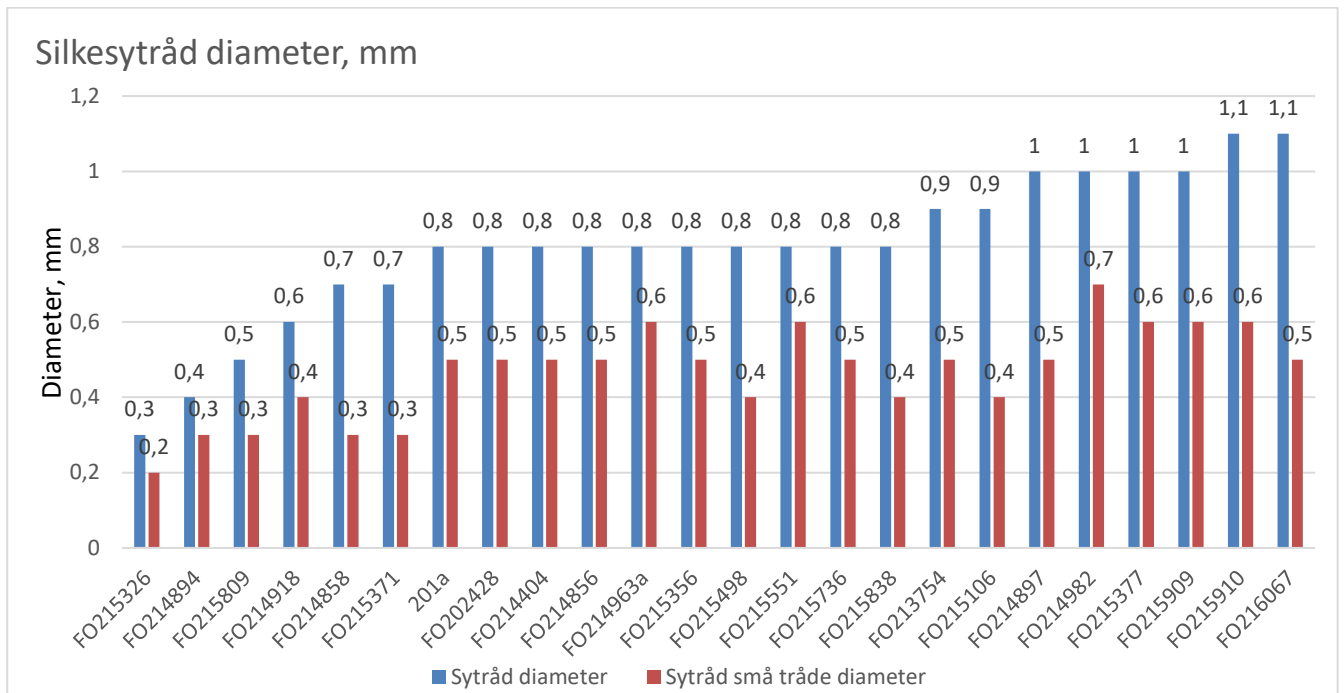

Fig. 9.69. Diameteren for silkesytråd, samt for de to små tråde, som hver sytråd er tvundet af.

Fig. 9.70. Hjælpeping, syet før knaphulsstingene ved knaphullerne i FO215326

Stort set alle knaphuller har *trenser* for begge ender (Bohn-Jespersen 934, 104), det vil sige en lille rektangulær afslutning af knaphullet, også syet med knaphulssting eller blot forsting frem og tilbage. Dette kan ses på Lb. 201a (fig. 9.71). På bagsiden af mange fragmenter kan det observeres, at man først syede langsiderne af knaphullet og dernæst syede trenserne med kontinuerlige tråde, som løber fra knaphul til knaphul, som det eksempelvis fremgår af FO215909 (fig. 9.66). Ved to fund (FO214856 og FO215371) synes trenserne kun at sidde i den ene side, og dette skyldes i begge tilfælde, at den modsatte side var dækket af et bånd eller en søm. Det samme ses ved knaphuller fra Vasa, dateret til 1628, som kun har trenser og kontinuerlig tråd i den ene side (fig. 9.72). Det lader til, at trensernes anvendes der, hvor knaphullerne ikke støder op til bånd, snor eller syninger, hvorfor de havde brug for anden støtte ved slidsernes ender. Især i den første tredjedel af 1600-tallet er knaphulsrækkerne på mange af de historisk bevarede dragter omkranset af snore og bånd og har derfor ingen trenser. Dette ses på en trøje af klæde, dateret til 1625-1630 fra Livrustkammaren i Stockholm (fig. 9.73). Der er endnu ikke forsket meget i den kronologiske udvikling af knaphuller, men det lader til, at trenser ikke blev anvendt i det meste af middelalderen. På de sandsynligvis ældste fund af knaphuller i Danmark fra Boringholm, dateret til 1300-tallet, var sytråden desværre ikke bevaret, så det vides ikke, om knaphullerne havde trenser (Østergård og Rogers 2005, 195), og samme problematik gælder for knaphullerne i

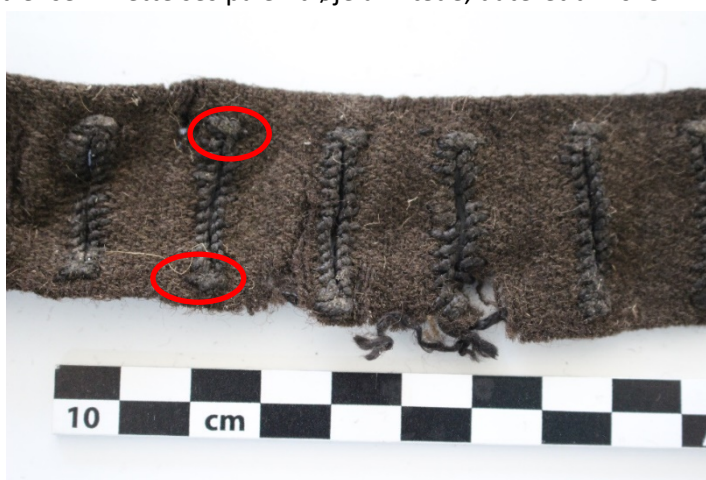

Fig. 9.71. Trenser for begge ender af knaphullerne i 201a.

nordbodragterne fra Herjolfnæs i Grønland, dateret til 1300-1400-tallet (Østergård 2003, 103). Tekstilfund med syede knaphuller fra London, ligeledes dateret til 1300-tallet, havde med sikkerhed ingen trenser (Crawfoot et al. 1992, 171). Derimod ses trenser på 1500-tals tekstilfragmenterne fra Groningen (Zimmermann 2007, 148) og ligeledes på en trøje fra Hever Castle, Kent, dateret til 1560 (Arnold 1982, 20). Der anes dermed en overordnet kronologisk udvikling i brugen af trenser, som også hænger sammen med en praktisk anvendelse. Senest fra 1500-årene anvendtes trenser der, hvor knaphullet ikke fik støtte på anden vis, og da de omkransende snore og bånd forsvandt i løbet af 1600-tallet, blev trenser brugt ved begge ender. I slutningen af 1600-tallet og ind i 1700-tallet blev trenserne minimeret som følge af knaphullernes øgede længde og smallere fremtoning, som det ses på Frederik IV's formælingsdragt fra 1695 (fig. 9.74).

Fig. 9.72. Knaphulsrække fra Vasa skibet, dateret til 1628 (27908 XI). Der ses kun trenser i knaphullernes ene ende.

Fig. 9.73. Knaphuller uden trenser fra en trøje (inv. gnr. 3350 (31392)) fra Livrustkammaren, Stockholm, ca. 1625-30 (Foto: Rangström 2002, 79)

Fig. 9.74. Frederik IV's formælingsdragt fra 1695 med lange knaphuller med små trenser for enderne. (Foto: CR.)

På 10 fragmenter blev der fundet falske knaphuller, som ikke er gennembrudte (FO215809, FO215736, FO215838, FO214963, FO214897, FO215910, FO215356, FO215498, FO215377 og FO214404). Sådanne knaphuller findes muligvis i Moths ordbog omtalt som (Moths ordbog s.v.):

"Forlâren-knaphuller".

Der gives i ordbogen ingen definition på, hvad det er, men ordet *forloren* betyder ifølge Den Danske Ordbog *falsk* (Den Danske Ordbog s.v.) og kan derfor fint sættes i forbindelse med de lukkede knaphuller. De er også syet med knaphulssting, men stingene har en mere skrå vinkel end ved de gennembrudte knaphuller. De falske knaphuller har ligeledes trenser for enderne, som det ses på FO215377 (fig. 9.75). Falske knaphuller blev anvendt på steder, hvor de af dekorative årsager skulle illudere knaphuller, men hvor lukkefunktionen ikke var nødvendig. De kan identificeres ved tre mulige for- eller bagstykker til en kjol eller trøje (FO214404, FOF215838, FO215377). FO214404 er interessant ved at have en lang række falske knaphuller, afsluttet med ét enkelt gennembrudt knaphul nederst, som muligvis blev brugt til at lukke for- eller bagstykket i særlige tilfælde. Et sådant afsluttende knaphul for enden af en række falske knaphuller, har jeg ikke fundet ved komparative historiske dragter.

Fig. 9.75. FO215377 med falske knaphuller. Fra et forstykke eller en lommeklap

Resten af fragmenterne med falske knaphuller fra Rådhuspladsen kan ligeledes stamme fra kjol'er eller trøjer, men kan ikke nærmere placeres. Forekomsten af falske knaphuller skal ses i sammenhæng med den mode, der opstod i 1640'erne-1650'erne, hvor trøjen gerne skulle stå lidt åben forneden, så de fine underklæder af hør kunne pose ud derfra, som det ses på et epitafium over Jens Madsen fra Nyborg Vor Frue Kirke, 1654 (fig. 9.76). Efterhånden som moden slog igennem, undlod man at lave gennembrudte knaphuller i trøjens, og senere også kjol'ens nederste del, men erstattede dem med falske knaphuller, som antageligt var noget hurtigere at sy. Især på kjol'er var de falske knaphuller populære fra 1660'erne, da længden overflødiggjorde de gennembrudte knaphuller på den nederste del og i slidserne.

Tekstilfragmenterne med de falske knaphuller kan derfor dateres til efter 1650.

Fig. 9.76. Udsnit af epitafium over Jens Madsen fra Nyborg Vor Frue Kirke, 1654. Trøjen er kun knappet indtil livet, hvorefter den står åben så skjorten kan ses.

Længden af knaphullerne varierer fra 1,7-4,1 cm (målt i selve slidsen eller eksklusiv trenserne ved de falske knaphuller), og afstanden mellem dem går fra 1,5 til 11 cm, altså en væsentlig variation (fig. 9.77). Knaphullerne blev med tiden længere, fordi knapperne blev større, og knaphullerne fik også mere afstand mellem sig, som det ses af det komparative historiske og arkæologiske materiale. Christian IV's trøje fra 1644 har korte, tætsiddende knaphuller, mens Frederik IV's brokadevest fra ca. 1695 har længere knaphuller – både gennembrudte og falske – og med stort mellemrum langs forstykket og ved lommeklapperne. Den præcise længde er ikke angivet i Christensens publikation (Christensen 1940, 139 og tavle LXX). Ved Churchillparken i København blev der fundet 5 lommeklapper med knaphuller på op til 50 mm i længde, og disse er dateret overordnet til 1700-tallet (Borake 2008, 44). Det er derfor sandsynligt, at

tekstilfragmenterne med knaphuller på omkring 2 cm er materialets ældste, som den lange, tætte række af knaphuller hos FO213754. Derimod antages knaphuller på 3-4 cm at være de yngste. FO210036 har de længste knaphuller på 40 mm, og disse er dekoreret med trekløverformede applikationer (fig. 9.78). En enkelt løs applikation (FO216102) stammer fra samme grube (SD117405) og tilhører sandsynligvis samme

dragtdel, hvorfra der blev udtaget prøver til farveanalyse, som imidlertid ikke gav noget resultat. Den nærmeste parallel til denne dragtdel er de liljeformede dekorationer, som kendes allerede fra 1585 fra et barneportræt af Christian IV (fig. 9.79) af Hans Knieper, men som senere også anvendes af den franske Kong Ludvig XIV, der i slutningen af 1600-tallet havde stor indflydelse på moden, også i København (Andersen 1977, 11) (fig. 9.80). Knaphullernes længde antyder en sen datering, og muligvis skal FO210036 ses som en meget grov efterligning af Ludvig XIV's ornament og dermed den øgede franske påvirkning. En datering til 1680-1690'erne stemmer fint overens med det øvrige indhold i genstandens gruppe 222. Et andet fragment (FO214896) har hele 11 cm mellem ellers relativt korte knaphuller.

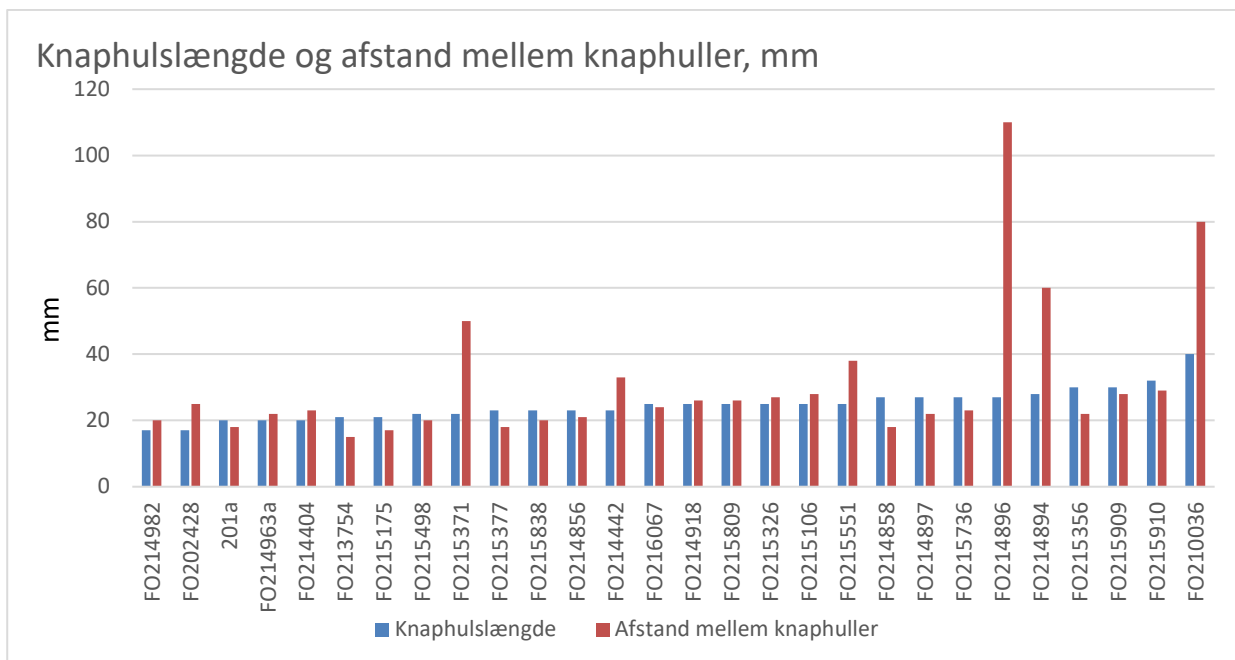

Fig. 9.77. Længden af knaphullerne (målt i slidsen) og afstanden mellem knaphullerne i mm.

Fig. 9.78. Fragmentet FO210036 med trekløver- eller liljeformede applikationer.

Fig. 9.79. Christian IV som dreng, malet af Hans Knieper i 1585. (Foto: Kongernes Samling, Rosenborg)

Fig. 9.80. Ludvig XIV med liljeformede dekorationer på kåben. Maleri af Hyacinthe Rigaud, 1701 (Foto: Getty Museum)

Om knaphullerne blev knappet fra venstre til højre eller omvendt, kan ved de fleste fragmenter ikke afgøres. Fragmenterne FO214896, FO214918, FO215377 og muligvis også FO215371 har tilsyneladende knaphuller i venstre side, mens de to mulige forstykker, FO214404 og FO215838 har knaphullsrækken i højre side. Det kan skyldes, at knapper blev knappet til forskellige sider, alt efter om man var kvinde eller mand (Broby-Johansen 1953, 131), men det komparative materiale er noget tvetydigt, når det kommer til en sådan hovedregel. På samtidige malerier ses næsten kun mænd med knaplukkede overdele, og her sidder knaphullerne overvejende i venstre side. Både på Hugo Allards prospekt fra 1650 (med forlæg fra 1620'erne) samt på "Arvehyldningen", er dette tilfældet (fig. 9.81). Her har også en enkelt, fornem kvinde muligvis knaplukning foran og bag på sin trøje, men det kan være sløjfer. Heller ikke i museernes dragtsamlinger findes mange kvindedragter med knaplukning, men de eksisterer eksempelvis i form af et rigt udsmykket livstykke, dateret til 1630-1635 fra Hessischen Landesmuseum Darmstadt (inv. nr. KG 52:12), og her sidder knaphullerne tilsvarende i venstre side (fig. 9.82). Muligvis anvendte kun fornemme kvinder knapper, og her ses igen, hvordan mandsmoden kan imiteres i kvindemoden (McCracken 1990, 100).

Fig. 9.81. Udsnit fra "Arvehyldningen" med en mand og kvinde iført dragtdele med (mulige) knapper.

Nils Stures dragt fra 1567 har derimod knaphuller i højre side (fig. 9.83). I skifterne nævnes knapper mest i forbindelse med mandsdragter, men af og til findes de hos en kvinde, som i skiftet efter Maren Jørgensdatter, Næstved 1689: "*J brun Sarses Kioel, med derudj 20 sølf Knape ... 7 dlr, 2 mk*"⁴⁵. Det kan være et kronologisk træk, at knapper i stigende grad anvendtes i kvindedragter hen mod slutningen af 1600-tallet, men hvornår der her kommer en tydeligere opdeling af knaphuller i venstre og højre side for hhv.

⁴⁵ RA, Næstved Byfoged, skifteprotokol 1676-1690, s. 271r.ff

mænd og kvinder – sådan som det er tilfældet i dag (Sørensen 2000, 130) – er uvist. En sådan regel eksisterede ikke konsekvent i 1600-tallet. Ved lukning med hægte/maller sidder mallerne i venstre side på de bevarede dragtdele fra Rådhuspladsen (FO214230, FO214213). På FO214846 og FO4936 er mallerne faldet af, så deres oprindelige placering er usikker.

Fig. 9.82. Knaphuller i venstre side af et livstykke, dateret til 1630-1635 fra Hessischen Landesmuseum Darmstadt (Pietsch & Stolleis 2008, 175).

Fig. 9.83. Nils Stures trøje fra 1562 med knaphuller i trøjens højre side (Rangström 2002, 50).

Det kan således konkluderes, at tekstilerne med falske knaphuller bør dateres til efter 1650, mens nogle af fragmenterne med kortere og mere tætsiddende knaphuller sandsynligvis er ældre. Udviklingen fra korte, tætsiddende knaphuller til længere knaphuller med større mellemrum er klar, men der er behov for analyser af flere fund fra middelalder og nyere tid for at opsætte en egentlig knaphulskronologi. I så fald skulle man dokumentere knaphullernes længde og afstand mellem hinanden samt afstanden til stoffets kant; forekomst og udseende af trenser samt brug af sytrådstype og sting.

Fra kropsnært til løst – og tilbage igen

De mange fragmenter af overdele fra Rådhuspladsen viser et lille udsnit af de variationer af overdele, der fandtes i 1600-tallet. Overdele fra begyndelsen af århundredet er repræsenteret ved fragmenter af trøjer med skøder, (FO214496, FO214811) og mange, tætsiddende knapper (FO213754). Mandstrøjen var på dette tidspunkt en kropsnær dragtdel, hvis talje ofte gik ned i en spids foran, og i løbet af 1620'erne og 1630'erne rykkede taljelinjen længere op mod brystet (Waugh 1964, 14). Skøderne blev tilsvarende

længere for til sidst at blive helt integreret i 1640'ernes trøje. Fra da af fik mandstrøjen et løsere snit og skulle gerne stå lidt åben, så skjorten kunne pose ud. Fra tidligst omkring 1650'erne stammer trøjekraven (FO215284) samt de to forstykker fra en trøje uden skøder (FO214404 og FO215838). Lommeklappen (FO214894) hører muligvis til en kjol fra efter 1670, hvor mændenes overdele bevægede sig henimod igen at blive mere tætsiddende. Omkring 1690 havde kjol'en fået den kropsnære facon, som den bevarede ind til 1700-tallet, med lige forstykker, enradet og kraeløs (Andersen 1977, 35). I hvert fald ét knaphulsfragment (FO210036) stammer sandsynligvis fra 1600-tallets sidste årti. De ærmeløse overdele (FO214213, FO214846, FO214936) er svære at datere præcist. De blev sandsynligvis anvendt af mænd i samfundets mellemste eller nederste del og afspejler en praktisk, varmegivende funktion. Den ærmeløse dragtdel (FO214230) adskiller sig netop ved sin længde, og kan stamme fra omkring 1660'erne, hvor overdele blev lange.

For kvindedragtens vedkommende ses flest overdele fra anden halvdel af 1600-tallet. Enkelte fragmenter kan stamme fra 1500-tallet, hvor kvinder var iført plisserede pufærmer (FO213828), og hvor tøj med skårne slidser i tøjet måske var inspiration for nattrøjen FO215938. Bortset fra nattrøjerne, som synes at have været i brug gennem det meste af 1600-tallet, er der ingen kvindeoverdele bevaret fra århundredets første del. Materialet kan derfor ikke belyse de nyskabelser, som skete i kvindedragten lige omkring år 1600, hvor kvindekjortlen blev aflagt til fordel for den todelte dragt; trøje og skørt (Dahl 2010, 7). Derimod repræsenterer livstykkekerne (FO215046, FO215796) samt ærmet (FO215616) med deres datering efter 1650 dragtudviklingens næste led, nemlig kvindekjolen med det sammensyede liv. På epitafierne har de fleste kjoleoverdele fra omkring 1650'erne og 1660'erne en bådudskæring, som går hen over skuldrene. Bevægelsesfriheden må have været begrænset, og man kunne dermed signalere, at dragten ikke var til at arbejde i, men kun til stads. I modsætning hertil, viser livstykkekerne uden stivere, at de nok blev anvendt i en dagligdagssammenhæng. Livstykket FO216260 tilhører århundredets sidste årtier, hvor halsudskæringen ændredes til en V-form.

Overdelene er fremstillet af tekstiler i mange forskellige kvaliteter, fra de fine fragmenter af silkedamask og klæde, til de grovere kipervævede tekstiler i livstykkekerne (eksempelvis FO214213, FO214230). De mange fragmenter med knaphuller viser, at denne lukningsform må have domineret, men hægtelukning ses imidlertid også i de ærmeløse dragtdel og blev sandsynligvis også anvendt i livstykkekerne. Snørehuller er der derimod ingen fund af, og det understreger materialets overvejende datering til 1600-tallets anden halvdel.

10. Underdele

Få fragmenter fra underdele er identificeret i materialet og kun fra bukser. Det antages, at langt flere af de mindre tekstiler fra Rådhuspladsen stammer fra underdele til både mænd (bukser) og kvinder (skørter og kjoler), men deres fragmenteringsgrad umuliggør foreløbig en identifikation, og de er derfor ikke inkluderet i afhandlingen.

Bukser

I alt ti fragmenter er identificeret som bukser eller mulige buksedele (fig. 10.1). Fragmenterne stammer fra gruppe 200 (FO204610, FO214557, FO214576), gruppe 222 (FO210023, FO214898, FO215050, FO215118, FO216017, FO216147) samt overordnet fra voldgravsfyldet i SD203893 (FO215812).

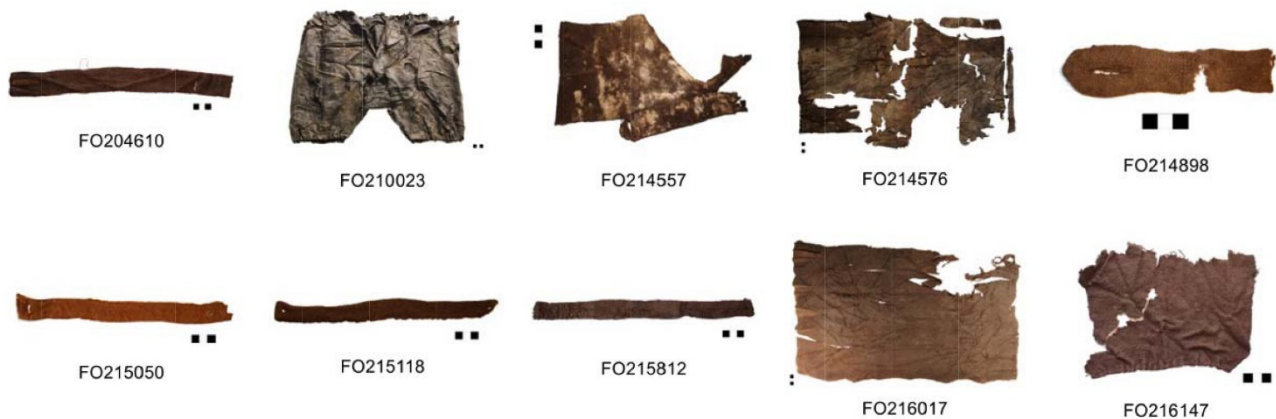

Fig. 10.1. De ti fragmenter af mulige bukser.

Bukser og broge

Termen *bukser* kommer fra det middelnedertyske *Buck-Hose*, i betydningen benklæder af bukke-skind, mens den ældre term *brog* kommer af det oldnordiske *brøk*, som betyder "det brudte", og henviser til bagdelens tvedeling (Dansk Etymologisk Ordbog, s.v.). I Moths ordbog findes følgende definitioner, knyttet til bukser (Moths ordbog, s.v.):

"Bukser. Er et klædebon, som mandfolk bærer over det tynde lif [liv], rumpen og lenderne"

"Brøg. Kaldes et par bukser"

Det ses i ordbogen, at både *bukser* og *brog* anvendes omkring år 1700 for at beskrive benbeklædningen, men *brog* forklares med termen *bukser*, som muligvis var mere almindeligt anvendt på dette tidspunkt. I skifterne bruges kun termen *bukser*, stavet *buxer*, mens *hoser* anvendes om strømper (se kapitel 12). Troels-Lund oplyser, at termen *bukser* indførtes efter midten af 1500-tallet, mens *brog* herefter ikke blev meget anvendt (1929-1931, VI, 39). Jeg vil derfor benytte termen *bukser* til analysen af dragtdelene fra Rådhuspladsen. Bukserne bestod af to *bukseben*, som var sammensyet. Mellem dem kunne findes en *skridtkile* og åbningen foran kaldes i dag en *gylp*. Den blev i 1500-tallet ofte dækket af en *skamkampsel*, en poselignende genstand, som skjulte de ædle dele (Ordbog over det danske Sprog, s.v.). En sådan anvendtes ikke mere i 1600-tallets Danmark-Norge.

Udseende og fremstilling

Genstandene består af ét helt par bukser (FO210023) og muligvis to bukseben (FO214576, FO216017) samt mindre fragmenter af forskellige buksedele (FO204610, FO214557, FO214898, FO215050, FO215118, FO215812, FO216147). Buksefragmenterne er alle fremstillet af uld, men i forskellige vævninger og kvaliteter. Det er vanskeligt at inddele bukserne i forskellige typer på grund af fragmenteringsgraden. Ud fra de forskellige bukselukninger, knapper og hægter, kan der ikke opstilles typologier, da de antagelig blev anvendt i flere forskellige slags benklæder. I det følgende skal buksefragmenterne alligevel analyseres på baggrund af lukkemekanismerne. Buksefragmenterne er oftest fremstillet af lærredsvævet, valket uld, *klæde*, men der er også enkelte fragmenter af *grofgrøn* og en kipervævning, som muligvis er identisk med *vadmel*.

Bukser med knaplukning

To genstande kan tilhøre bukser med knaplukning (FO214576, FO214557). FO214576 er et dårligt bevaret bukseben, som er sammensat af mange små, skrøbelige dele (fig. 10.2). Disse giver tilsammen kun et usikkert billede af, hvordan den oprindelige tilskæring og formgivning var, men en overordnet idé om buksernes udseende kan udledes. Buksebenet var oprindeligt omkring 65 cm langt og 35 cm bredt og er fremstillet af *klæde*. Trådene er 0,6/0,6 mm tykke, S/S spundne, og der er 12-14/10 tråde pr. cm. Buksebenet ser ud til at være rektangulært tilskåret, med et konkavt snit i den øvre, højre langside (set fra kroppen). Her var et fragment med fem knaphuller syet fast (fig. 10.3), men fragmentet er nu løst, og man kan af snittet udlede, at det må være et bukseben til venstre ben.

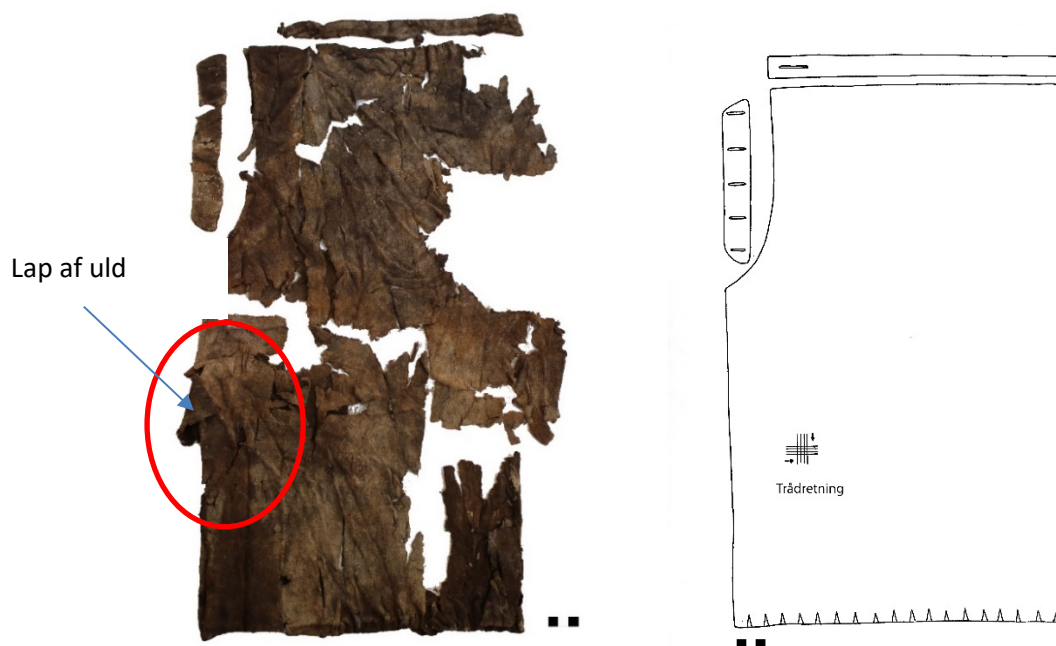

Fig. 10.2. Buksebenet FO214576 af klæde samt det estimerede snitmønster.

Fig. 10.3. Detaljebilleder af knaphullerne og bukselinningen på FO214576.

Knaphullerne er syet med 0,6 mm, S tvunden sysilke i knaphulssting, og selve hullerne er 1,7 cm lange. Nogle smalle strimler tekstil er rester af den øverste linning, og i én af strimlerne ses et horisontalt knaphul, ca. 3 cm langt. Den nederste del af buksebenet var oprindeligt rynket sammen, og stindhullerne efter en nu forsvunden plantefibertråd, kan endnu observeres (fig. 10.4). Sammenrynkningen gjorde, at bukserne var mere posede, end de fremstår i dag. Adskillige fragmenter kan umiddelbart ikke placeres, men stammer højst sandsynlig fra buksebenets bagside. På indersiden af buksebenet blev der observeret forholdsvis store rester af et hørfór. Ved den del af buksebenet, som vendte ind mod skridtet, ses på den nedre del en ca. 6 x

5 cm stor lap af uld. Slid på dette sted synes atypisk, men kan skyldes, at de to bukseben gled mod hinanden ved gang. Desværre blev det modsatte bukseben ikke fundet ved udgravningen. Fra buksebenet blev udtaget to prøver til farveanalyse, én fra selve buksebenet og én fra lappen, men ingen af prøverne gav resultat ved analysen (se bilag 11). Det er derfor muligt, at bukserne var fremstillet af naturfarvet uld. Formen på FO214576 må have været let posende omkring hofter og lår.

Fig. 10.4. Øv. tv. Stinghuller fra sammenrynkning langs den nederste kant af buksebenet FO214576. Øv. th. ses lappen og nederst fragmenter af foret.

Fragmentet FO214557 er også et buksefragment af *klæde* fra bukser med knaplukning (fig. 10.5). Det består af et 29 x 18 cm stort stykke stof, hvortil en mindre stofstrimmel med otte knaphuller er tilsat, og det kan dermed være et fragment fra højre bukseben og således med modsat lukning end FO214576. Tekstilet har 0,5/0,5 mm tykke, S/Z spundne tråde og 14/14 tråde pr. cm. Knaphullerne er 2 cm lange og syet med knaphulssting med 0,8 mm S tvundet sysilke. Bag på delen med knaphuller ses et 2/2 kipervævet fór med 0,5/0,6 mm tykke, Z/Z spundne tråde og 20/15 tråde pr. cm. Sandsynligvis er det en forstærkning af knaphullerne, som det også kunne ses ved knaphuller på overdelene (se kapitel 9). Knaphulsdelen på FO214557 er syet uregelmæssigt på, og buksestoffet dækker nogle af knaphullerne på bagsiden. At

knaphullerne er delvist dækkede ses imidlertid også på mange af de bevarede bukser fra Kongernes Samling, Rosenborg Slot, eksempelvis Frederik III's arvehyldningsbukser (fig. 10.6). Muligvis var det en standardiseret måde at montere knaphuller på i buksernes gylp. Den noget skødesløse påsyning af knaphulsfragmentet på FO214557 antyder en ikke-professionel eller sekundær montering. I genstanden observeres store udskårne huller, sandsynligvis efter indlægssåler (se kapitel 12), inden resten af stoffet blev kasseret.

Fig. 10.5. Det mulige buksefragment FO214557 med tilsvarende knaphulsdel (tv.). På bagsiden ses knaphulsdelens kipervævede fór (th.).

Fig. 10.6. Frederik III's arvehyldningsbukser, 1660. (Kongernes Samling, Rosenborg, foto: CR).

Brugen af knapper som lukkemekanisme i gylpen ses først fra omkring 1630 i malerier (Aneer 2009, 366). Før dette anvendte man gerne snørehuller, som det kendes fra adskillige bukser i historiske dragtsamlinger, eksempelvis Svante Stures bukser fra ca. 1567 i Uppsala Domkirke (Arnold 1985, 58 f.). Anvendelsen af snørehuller var blandt andet knyttet til brugen af skamkapsel i midten af 1500-tallet.

Løse buksefragmenter

Der er fundet fem løse fragmenter, som kunne være dele af bukser. Det er to bukselininger (FO204610, FO214898), tre mulige knælininger (FO215050, FO15812 og FO215118) samt et rektangulært fragment, som er rynket ved den ene langside og dermed kan være et fragmenteret bukseben (FO216147). Bukse- og knælininger nævnes i Moths ordbog (Moths ordbog s.v.):

"Bukse-lining. Kaldes en smal strimmel af det toi, som bukser er giørdt af, hvortil den øverste dæl af bukserne er fast syedt, og på hvilkens begge forneste ender bukse hagen sider, for at spende bukserne om livet".

"Knæ-kore. Kaldes linningen på bukser ved knæerne."

De mulige knælininger er 27-32 cm lange og ca. 3 cm brede, formet af et aflangt stykke stof, som er ombukket ved kanterne. To er fremstillet af forholdsvis groft klæde (FO215050 og FO215118) med hhv. 0,5 og 0,8 mm tykke tråde pr. cm, mens den sidste (FO215812) er fremstillet af silkegrofgrøn med 0,2/07 mm

tykke tråde pr. cm (fig. 10.7). Ved enderne er de tre knælinninger forsynet med et sømmet snørehul, beregnet til at trække en snor igennem. Snørehullerne på FO215812 er syet med silkestråd, mens de på FO215118 er syet med nu næsten forsvundet hørstråd. På FO2150550 er snørehullet i den ene ende syet med silkestråd, mens det andet hul er aflangt og kun har stinghuller, nok efter en systråd af hør. Brugen af to forskellige slags systråd indikerer, at det ene hul er sekundært tilføjet. På bagsiden af alle knælinningerne ses spor af hørfór (fig. 10.8). Både FO215050 og FO215812 er sammensyet af flere stykker tekstil, som nok blev tilovers efter udkæringen af selve bukserne (fig. 10.9). På malerier skjules knælinninger ofte af et strømpebånd, og det er vanskeligt at se, hvordan bukserne holdes lukket ved knæet. Men snørehuller ved knæene kan eksempelvis ses på et maleri af Jan Molenær fra ca. 1635 (fig. 10.10).

Fig. 10.7. De tre knælinninger, ovenfra og ned FO215050, FO215118 og FO215812.

Fig. 10.8. Detaljebillede af snørehullets bagside i FO215050. Der ses spor af et hørfór mellem silkestrådene.

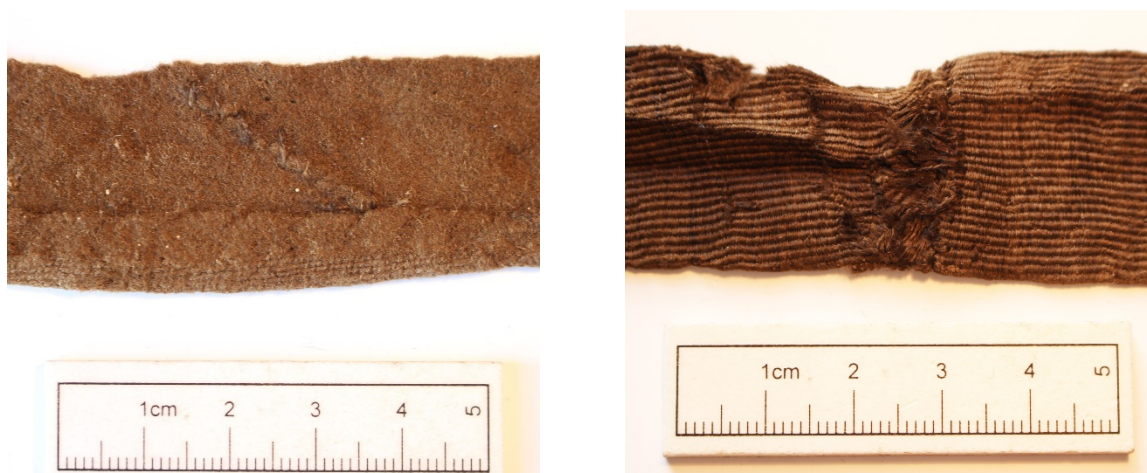

Fig. 10.9. Sammensyninger på bagsiden af FO215050 (tv.) og forsiden af FO215812 (th.).

FO204610 og FO214898 tolker jeg som bukselinninger med et enkelt knaphul i livet (fig. 10.11). FO204610 måler 40,5 cm i længden og 4,4 cm i bredden og er fremstillet af *grofgrøn* i uld og silke og med et enkelt 3,8 cm langt knaphul i den ene ende. Stinghuller viser, at linningen sad i buksernes venstre side, så der må have været en tilsvarende del i buksernes højre side, hvorpå knappen sad. Knaphuller i bukselinninger er ofte noget længere end i knaphullerne i buksernes gylp, og linningsknaphuller kan derfor ikke med sikkerhed bruges som dateringsgrundlag. Brugen af linningsknaphuller kendes fra et par bukser til Kong Frederik III's gråbrune silkedragt, dateret til ca. 1660 (fig. 10.12).

Fragmentet FO204610 kan alternativt tolkes som en smal krave fra en trøje, men sådanne kan ikke genfindes i det komparative materiale af overdele, hvor kraverne blev lukket med løkker indtil omkring 1670, og overdelene fra da blev kraeløse eller havde blot en lille krave uden knapper. Men at FO204610 yderligere minder om linningen på FO214576 understreger, at tolkningen som bukselinning er mest sandsynlig. Uldbåndet FO214898 måler 14 x 3,4 cm og er lærredsvævet med 0,7/0,8 mm tykke tråde og 13/6 tråde pr. cm. Båndet adskiller sig fra de andre ved at være fremstillet af en *liste*, altså en ægkant fra et uldtekstil, hvori der er skåret et 2,8 cm langt knaphul. Sådanne ægkanter defineres i (Moths ordbog, s.v.):

Fig. 10.10. Detalje af maleri af Jan Molenaer, ca. 1635, hvor en mand bærer bukser, som lukkes med bånd gennem knælinningerne (Currier Museum of Art, Manchester)

"List. Kanterne på et stykke klæde."

Listerne blev klippet af klædet efter valkningen og brugt til adskillige formål (Waagepetersen 1974, 101). Båndet kan også være blevet anvendt som et strømpebånd, hvor den ene ende blev trukket gennem knaphullet, og et tilsvarende bånd ses på handsken 1941:144E, hvor det er anvendt som lap. Et sådan strømpebånd kendes fra Dronning Caroline Mathilde, ca. 1771 (Johansen 1990, 36 f.).

Fig. 10.11. FO204610 og FO214898 er fragmenter af mulige bukselinninger med et knaphul.

Fig. 10.12. Frederik III's gråbrune silkedragt, ca. 1660, med knaphul i linningen. (Kongernes Samling, Rosenborg Slot, foto: CR).

Muligvis er fragmentet FO216017 et bukseben af klæde, men der ses ingen karakteristisk tilskæring, og kun spor af folder på den ene bredside antyder en sådan funktion (fig. 10.13). Fragmentet var ikke

færdigkonserveret ved analysen, og nærmere undersøgelser vil sandsynligvis kunne afklare dets funktion, som alternativt kunne være et ærme eller en del af et skørt. At et så stort stykke stof er kasseret uden yderligere brugsspor kan undre, og er endnu et eksempel på, at ikke alt tekstil blev slidt og genbrugt ned til sidste lille klud.

Fig. 10.13. Det mulige bukseben FO216017 af klæde.

CASE STUDY: Lappede bukser

Bukserne FO210023 blev fundet i SD117405 i gruppe 222 (fig. 10.14). De blev fundet i en bunke, som indeholdt to bukseben med en fastsyet skridtkile og en rudeformet lap på den ene side samt fragmenter af løse linninger og fire mindre lapper med ombukkede kanter. På grund af den hurtige udgravning og manglende fotografering in situ, var det vanskeligt at placere alle buksernes dele på deres oprindlige sted. En grundigere udgravning og registrering – eventuelt med optagning af præparat – havde sparet mange hovedbrud og muliggjort en mere nøjagtig tolkning. Netop fordi bukserne består af så mange dele, bliver deres indbyrdes kontekst yderst vigtig, og den kan vi efterfølgende kun nærme os.

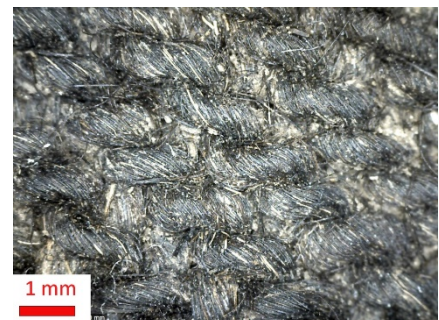
Samlet måler bukserne 53 cm i længden og 56 cm i bredden. De er fremstillet af 2/1 kipervævet uld med 0,75/0,75 tykke, Z/S spundne tråde, og der er 15/10 tråde pr. cm. Kipervævningen får bukserne til at fremstå med en skrå mønstervirkning i stoffet, og stoffet er muligvis et eksempel på det såkaldte *vadmel*,

der var et groft, hjemmegjort, kipervævet uldstof (Lorenzen 1975, 13). Farveanalysen af bukserne var uden resultat, dog blev der identificeret tanniner på sporniveau i den rudeformede lap, som

Fig. 10.14. Bukserne FO210023. Øverst ses den sandsynlige forside (før konservering). Nederst tv. bagsiden med linninger (efter konservering). Nederst th. mikroskopbillede af tekstilet.

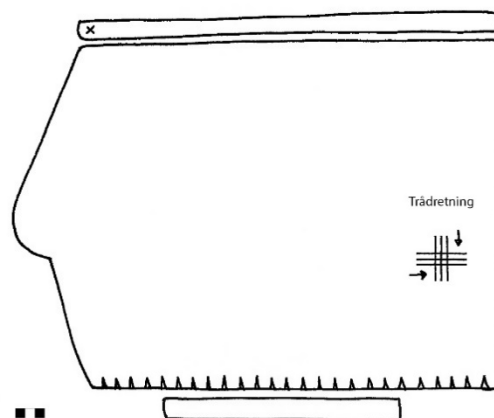

Kan stamme fra bejdse. De to bukseben er udskåret spejlvendt af hinanden (fig. 10.15) og består kun af én del til hvert ben og ikke et for- og bagstykke, som ved nogle af de finere, komparative eksemplarer (se for eksempel i Waugh 1964, 20 ff.). I stoffet ses en del slidhuller, og skridtkilen er syet fast til det højre bukseben, hvori der også er skåret en lommestids, hvis ene kant er ombukket. Alle buksedele var syet sammen med hørtråd, som kun er bevaret ganske få steder. På indersiden havde bukserne ligeledes et nu

forsvundet fór af hør. Tre aflange fragmenter var syet fast som linning, én i livet og to ved knæene. Linningen i livet er lagt dobbelt og havde sømmede ombuk ved

Fig. 10.15. De to bukseben i FO210023, som er udkåret spejlvendt af hinanden (før konservering). Th. ses en estimeret snittegning af venstre bukseben.

enderne, og fastsyet til bukserne var den ca. 2 cm

bred. Ved konservering blev der observeret lidt metalkorrosion på linningen, som sandsynligvis stammer fra den hægte, der holdt bukserne lukkede foroven, mens resten af åbningen ikke var lukket til (Ringgaard 2012, 2). Linningerne ved knæene er ligeledes lagt dobbelt og har sømmede ombuk ved enderne, og der er ikke spor af lukkemekanismer som hægter eller snørehuller her. Knælinningerne var fastsyet til de sammenrynkede bukseben og er ca. 26-28 cm lange og 2,5-3 cm brede. Den rudeformede lap dækker over et hul, som er tvedelt omkring midtersømmen (fig. 10.16). Bukserne synes ikke specielt lange, og gik sandsynligvis til lige over knæet på en voksen mand. Bukseformen er, ligesom FO214576, let posende omkring hofter og lår.

Fig. 10.16. Den rudeformede lap ved skridtet af bukserne FO210023 samt det tvedelte hul under lappen.

Eftersom ingen former for lukkemekanismer befinder sig *in situ*, er det vanskeligt at vurdere, hvad der er buksernes for- og bagside. Oprindeligt blev buksernes snit tolket som, at siden med den rudeformede lap skulle vende forrest, og sådan blev de udstillet i Københavns Museums udstilling "Fortiden Under Os" (fig. 10.17). Det, som taler for denne tolkning er, at lommen i så fald lige akkurat sidder på forsiden. Ved nærmere undersøgelser mener jeg dog, at bukserne skal vendes, så den rudeformede lap vender bagud. Dette bygger jeg på samtidige mønstertegninger af bukser, som stemmer overens med en sådan placering (se eksempelvis Waugh 1964, 24). FO210023 synes at være udskåret med en flap til knaphuller, blot uden selve knaphullerne. Buksernes slidspor i midten bør også findes på bagdelen og ikke foran ved skridtet. Et

Fig. 10.17. Bukserne FO210023 i udstillingen "Fortiden Under Os" på Københavns Museum, 2013. En del andre tekstiler og læderfund fra Rådhuspladsen var også udstillet i montren.

par sømandsbukser af hør fra Museum of London har nøjagtigt samme tvedelte slid, som efterfølgende er blevet lappet, på bagdelen (fig. 10.18). Ved at vende den rudeformede lap bagud, får bukserne FO210023 en lige midtersøm bagpå og en gylp med skrånende sider foran, som var praktisk ved på- og afklædning.

De fire løse tekstilfragmenter er alle regelmæssigt tilskåret, og nogle har ombukkede kanter, så de fungerede sandsynligvis som lapper eller som det indvendige stof i bukselommen (fig. 10.19). Ét stort fragment er udskåret som en firkant og har spor af syninger med hørtråd på bagsiden. Stingene er syet i to nærmest ovale former ved siden af hinanden, og dette kan skyldes, at lappen var placeret på indersiden af det tvedelte hul. På højre buksebens forside ses også megen slid og aftegningen af en lap, som engang var fastsyet her. Markeringen antyder, at lappen sad på ydersiden af buksebenet. Nøjagtigt samme slid har et par bukser fra Svalbard tilsyneladende, men kun omridstegningen er publiceret i Vons-Comis (1988, 101). Slid på lårene kunne stamme fra håndtering af reb eller andre genstande, og bukserne fra Rådhuspladsen tilhørte muligvis en sømand eller håndværker. Bukserne er fremstillet med skridtkile, og dette ses sjældent på snitmønstrene fra komparative højstatusdragter (se for eksempel Christensen 1940b, 65 og 69; Waugh 1964, 22 ff.; Braun et al. 2016, 74 f.). Både bukserne fra Svalbard og Museum of London har dog skridtkiler.

Fig. 10.18. Sømmandsbukser af hør fra London, ca. 1600-1700. Bagsiden. (Foto: Museum of London, id. no. 53.101/1b)

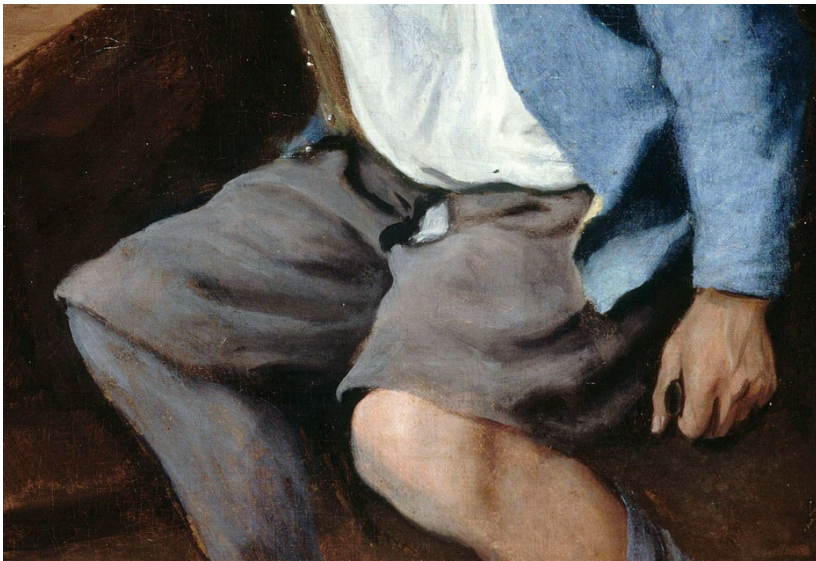

Fig. 10.19. Løse lapper fundet med FO210023. Placeringen på bukserne er ukendt, muligvis kan nogle stamme fra lommen.

At bukserne FO210023 kun var lukket i taljen stemmer overens med mange fremstillinger af benklæder fra 1600-tallet, som det ses på "Card Player's Brawl" af Jan Steen fra 1664-1665 (fig. 10.20). Det grove tekstil, som bukserne er syet af, er muligvis identisk med *vadmel*, i Lorenzen beskrevet som et groft, kipervævet og hjemmegjort stof (Lorenzen 1975, 13). Det antyder, at bukserne kan være hjemmevævede- og syede. Snitmønstret understreger denne tolkning, da det synes at være inspireret af bukser med knaplukning, men er blevet anvendt til bukser med hægtelukning – en løsning, som en skrædder næppe havde anvendt. Bukserne er den mest lappede genstand i materialet fra Rådhuspladsen, og de mange lapper, syet på

både fra bagside og forside, kunne igen tyde på en uprofessionel udførsel. Det kan være en sømand, der var nødsaget til selv at reparere sine bukser, som det var tilfældet ved bukserne fra Museum of London, men det er også muligt, at buksernes ejer blot var for fattig til at få andre til at reparere dem. Under alle omstændigheder synes bukserne at repræsentere et af samfundets nederste lag, og er dermed et af de meget sjældne eksemplarer af bevarede bukser, som ikke stammer fra 1600-tallets velhavende borgere. Det er sandsynligvis også grunden til, at de blev kasseret i hel tilstand, for havde de været af finere stof, var de blevet genbrugt til andre, mindre dragtdele.

Fig. 10.20. Udsnit af maleri af Jan Steen, 1664-1665. Manden bærer bukser med en gylp, som kun holdes lukket foroven (Foto: Gemäldegalerie, Berlin)

Posede bukser kendes allerede fra slutningen af 1500-tallet, som det ses på epitafiet over Jacob Willumsen og hans familie fra 1594 i Holbæk Skt. Nikolai Kirke (fig. 10.21). Her er familiens mænd iført bukser, som netop går til over knæet, hvad FO210023 også må have gjort. Typen anvendtes gennem hele 1600-tallet, selvom bukserne fandt andre former i modedragten. Mange mænd på "Arvehyldningen" er iført bukser af lignende art som FO210023 (fig. 10.22), og på et stukloft fra 1706-1707 fra Rosenborg ses en bonde iført et par tilsvarende bukser (fig. 10.23). Bukserne FO210023 er dermed vanskelige at datere, fordi de blev anvendt i hele 1600-tallet af bønder og mindre velhavende borgere.

Fig. 10.21. Epitafium over Jacob Willumsen of hans familie fra Holbæk Skt. Nikolai Kirke, ca. 1594. Mændene ses iført posede bukser, som minder om FO210023.

Fig. 10.22. Mænd og drenge iført let posende bukser på Arvehyldningen, 1666 af Wolfgang Heimbach. (Foto: Kongernes Samling, Rosenborg Slot)

Fig. 10.23. Udsnit af stukloft fra Rosenborg Slot, ca. 1706-1707, hvor en bonde ses iført et par bukser af samme form som FO210023 (Foto: CR)

Bukser til mænd og drenge

Bukser blev anvendt af mænd og drenge gennem hele 1600-tallet. Af skifterne fremgår det, at bukser blev fremstillet af mange forskellige typer tekstil, flest af *klæde*, men også nogle af *fifskaft*, *trip*, *kaffa*, *tersenelle*, *bommesie* og en sjælden gang *fløjl*. Velhavende personer kunne have flere forskellige slags bukser, som det fremgår af skiftet efter borger Laurids Lund fra Vordingborg, 1624: "1 par brun buxer ... 2 dr [...] 1 par groffgrøns buxer ... 2 dr [...] 1 par ler [læder] buxer ... 3 dr [...] 1 par trips buxer och i filezels [?] trøje aff silcke ... 20 dr"⁴⁶. I Sophie Brahes husstand blev der i 1629 blev indkøbt "1 par brune fløyells boxer, for ... 6 rdlr, 1 ort, 8 sk." (Paulsen 1955, 30). Bukser kunne både lukkes med knapper, hægter eller snore, som det ses i Moths ordbog (Moths ordbog s.v.):

"Bukse-krøg. Som bukser spendes med"

"Bukse-hage. Er en hage af metal, som bukserne spendes sammen med forpå, om livet"

"Bukse-rem. Som bukse liningen bindes sammen med for på i steden for hage og knap"

"Bukse-knap. Som bukserne knappes sammen med forpå".

I de første årtier af 1600-tallet blev bukserne hæftet fast til trøjen ved hjælp af bindebånd, men fra ca. 1620 gik man i stedet over til hægter, i hvert fald i England (Waugh 1964, 15). Dette er også tydeligt i de danske kongelige dragter, eksempelvis ses hægter på både den udvalgte Prins Christians gyldenstyksbukser fra 1634 og Frederiks III's arvehyldningsbukser fra 1660 (fig. 10.24). Men at hægte bukser fast til trøjen blev ikke anvendt alle steder – i hvert fald er der hverken spor af snører eller lodrette hægter i bukselinningerne fra Rådhuspladsen, så disse blev tilsyneladende holdt oppe alene ved lukkemekanismen over gylpen.

Fig. 10.24. Metalhægter i bukselinningen på Frederik III's arvehyldningsdragt. (Foto: CR).

I de første barndomsår var drenge og piger klædt ens i en lang kjortellignende dragtdel. Blandt forskerne er der lidt uenighed om, hvornår drenge fik det først par bukser, enten i 2-3 år alderen (Rangström 2008, 197) eller i 6-7 års alderen (Buck 1996, 81; 150). Årsagen til, at drengene først sent fik bukser på var angiveligt flere, for eksempel at børnene skulle være renlige eller kunne lukke og åbne de knapper og snore, som tøjet blev fastspændt med. Forskellen på de yngre og ældre drenge er fint illustreret på et

⁴⁶ RA, Vordingborg Byfoged, skiftebreve 1620-29, skiftebrev uden nummerering

maleri af Wybrand de Geest fra 1635, forstillede to brødre; den yngste iført en kjortel, den ældste iført bukser og trøje (fig. 10.25). Det samme ses også på en del epitafier, hvor ældre og yngre brødre står side om side, som på epitafiet over Knud Eschesøn og hans familie fra Hjortshøj Kirke, ca. 1674 (fig. 10.26). Når drengene kom i bukser, kunne de kaldes en mængde øgenavne (Moths ordbog s.v.):

"Bukse-kàrl. Kaldes et bàrn, som nÿß [for nylig] er kommen i bukser"

"Bukse-brøg. Kaldes det sted på bukserne, som stâer åben for på, for at lade sit vand igennem [...]2. Kaldes det bàrn som nyß har fåedt bukser [...] 3. Den som bukserne henger løße på".

"Skîd i bukser. Kaldes et bàrn, som er nÿß kommen i bukser"

Fig. 10.25. Portræt af to brødre af Wybrand de Geest, 1635. Den yngste bror er iført en kjole, den ældste er iført bukser og trøje (Foto: colf-kolf.nl)

Fig. 10.26. Udsnit af epitafium over Knud Eschesøn og hans familie fra Hjortshøj Kirke, ca. 1674. De to brødre står side om side, iført hver sin type klædedragt.

Det var en stor begivenhed, når drengene endelig kunne iføres tøj af en voksen udformning (Andersen 1977, 170; Buck 1996, 81). På engelsk kaldes dette *"breeching"*, men jeg kender ikke til en tilsvarende dansk term for at blive iført bukser. Begivenheden markerede, at drengen nu ikke længere skulle være iført kvindelignende tøj, men blev "en rigtig mand".

Som det fremgår af det arkæologiske materiale fra Rådhuspladsen, kunne bukser lappes på forskellig vis, men det var også muligt at få dem vendt, så den mindre eksponerede inderside blev yderside, og på den

måde kunne bukserne holde længere. I skiftet efter kaptajn Eiler Hansen Wogner, Næstved 1687 står: "Et par sorte klede buxer som iche er wendt ... 2 dr, 2 mk"⁴⁷. Det havde sandsynligvis betydning for buksernes prissætning, at de endnu ikke var vendt.

Fig. 10.27. Dragt tilhørende den svenske rigsråd Svante Sture, død 1567. Pludderbukser med overtøj. (Foto: Rangström 2008, 49)

Buksernes datering

Buksefragmenterne fra Rådhuspladsen stammer overvejende fra bukser, som posede let omkring hofte og lår. Selve idéen om posede bukser var ikke ny i 1600-tallet, for allerede fra vikingetiden kendes eksempler på en slags posebukser, som det ses på eksempelvis en lille hængefigur fra Uppåkra, dateret til vikingetiden (Mannering 2017b, 115). I den tidlige middelalder forsvandt posebukserne tilsyneladende for en stund, og mænd gik da med kort eller lang *kjortel* over *hoser* (Fentz 1999, 160 ff.). I 1500-tallet vendte posebukserne tilbage i en endnu mere voluminøs form, kaldet *pludderbukser*. De bestod af lange stofstrimler, *overtøj*, hvorimellem det underliggende stof, *undertøj*, faldt ud (Troels-Lund 1929-31, IV, 35). Et eksempel på denne type bukser findes i Uppsala Domkirkemuseum og blev båret af den svenske rigsråd Svante Sture, da han blev myrdet på Uppsala slot den 24. maj 1567 (Esthan 2002, 47) (fig. 10.27). Pludderbukserne vakte i første omgang forargelse, ikke mindst på grund af den store

mængde stof, som blev anvendt til deres fremstilling, og den danske protestantiske biskop, Peder Palladius, udgav ligefrem skriftet "Hosedjævelen" i 1556 som en kamp mod pludderhosernes udbredelse (Dahl 2017, 75 ff.) På trods af dette, vandt pludderbukseformen mere og mere indpas hos mændene, og efterhånden forsvandt strimlerne af overtøj, så kun korte, poseformede bukser var tilbage. I begyndelsen af 1600-tallet var pludderbukserne meget voluminøse omkring knæene, som det ses på maleriet af den udvalgte Prins Christian fra 1620 (fig. 9.9). Fra 1630'erne ses noget mindre stofkrævende bukser, som nu blev mest

Fig. 10.28. Klædning (348&A-1905) fra Victoria & Albert Museum, dateret til 1630-40. Bukserne snævrer til ved knæene. (Foto: Victoria & Albert Museum)

⁴⁷ RA, Næstved byfoged, skifteprotokol, 1687-1694, s. 23vff.

fyldige omkring lår og hofter og strammede til ved knæene (Waugh 1964, 15). Dette ses eksempelvis på et par bukser fra Victoria & Albert Museum, dateret til 1630-40 (fig. 10.28). I 1640'erne og 1650'erne blev nogle bukser meget vide og åbne forneden. I 1660'erne var bukserne blevet så vide, at de mindede om en slags skørt, og de blev nu kaldt *ringrever* efter det franske *rhingrave* (Broby-Johansen 1953, 149), og et sådant par ses eksempelvis på "Arvehyldningen" (fig. 10.29). Kongen selv var ved arvehyldningen imidlertid iført bukser af aflang poseform, som sad højt i livet (fig. 10.9). Dette viser blot den mangfoldighed af benklæder, som kunne anvendes inden for samme periode. Buksetyper som FO210023 og FO214576 hører til de typer, som blev anvendt fra slutningen af 1500-tallet og i hele 1600-tallet, og de kan dermed ikke tidsfæstes præcist. Dog kan FO214576 med knaplukning dateres til efter ca. 1630, da knaplukning i gylpen ikke anvendtes før dette tidspunkt.

Fig. 10.29. Udsnit af "Arvehyldningen", hvor en mand ses iført en par bukser med vide bukseben, kaldet ringrever (Foto: Livinghistory.dk).

På med bukserne

Buksefragmenterne fra Rådhuspladsen er fremstillet af forskellige stoftyper, hvoraf klæde er det mest almindelige, og dette stemmer godt overens med tidens skifteprotokoller. FO210023 tilhørte helt sikkert en mand fra den mindre velhavende del af befolkningen, mens linningen af *grofgrøn*, FO2046610, nok oprindeligt sad på et par kostbare bukser. Bukserne blev lukket med linninger i livet og knælinninger ved knæene. Overordnet set skete der gennem 1600-tallet adskillige skift i buksernes udseende, fra posede i 1620'erne, smalle ved knæet i 1630'erne, åbne forneden i 1640-1660'erne, store og poseformede i slutningen af 1660'erne og derefter smallere og smallere mod århundredets slutning. Det ikonografiske materiale, som "Arvehyldningen", og de historiske dragtsamlinger viser, at mange typer af bukser var i brug samtidig, og en stilistisk datering af de arkæologisk fundne bukser kan derfor ikke foretages med sikkerhed.

11. Håndbeklædning

Handsker og vanter

I alt er 28 genstande registreret som håndbeklædning, heraf 19 strikkede handsker, otte strikkede vanter og én nålebundet vante (fig. 11.1). Til sammenligning blev der fundet 14 skindhandsker og én skindluffe fra Rådhuspladsen (Andersen 2015, 39). Håndbeklædningen er fundet i gruppe 200 (FO213757, FO214495, FO214571, FO214577, FO214906, FO214907, FO214908, FO216190) og gruppe 222 (FO210037, FO213758, FO215382), mens resten er fra ældre udgravninger (1941:144E, 1941:145A-C, D6711f, D37-45/1985, D47-49/1985). Mindst fire handsker (1941:144A-D) og en syet luffe uden tommelfinger (1941:146) mangler fra 1941-udgravningen, disse var ikke at finde på Københavns Museums magasiner, men figurerer i museets bog med jordfund fra udgravningen (Københavns Museum, Jordfund 1941 Rådhuspladsen).

Fig. 11.1. De 28 handsker og vanter fra Rådhuspladsen.

Vante, handske og luffe

Termen *handske* kommer af det oldnordiske *hanzki* eller det tyske *Handshuh* (hånd-sko), mens *vante* kan spores tilbage til det oldnordiske *vottr* eller tyske *Want(e)* og måske oprindeligt kommer af at "vinde eller dreje" (Dansk Etymologisk Ordbog, sv.). De forskellige termer for håndbeklædning, *vante*, *handske* og *luffe*, bliver i dag brugt tilfældigt, uafhængigt af deres materiale, udseende og anvendelse. Spørgsmålet er, hvilke termer, man anvendte om håndbeklædningen i 1600-tallet, og om det er materialet, formen eller anvendelsen, der definerede dem. Lorenzen skriver i sit værk "Folks tøj i og omkring Århus 1675-1850", at der ikke kendes luffer fra nævnte periode, og at udtrykkene handsker og vanter synes at have været brugt i flæng (Lorenzen 1975, 29). Det er allerede påpeget af Ringgaard, at Lorenzen ikke kendte til de mange voldfund fra København, hvori der indgår strikkede og syede former for håndbeklædning, både med alle fingre eller kun med tommelfingre (Ringgaard 2010a, 61). Svaret på, hvordan de forskellige beklædningsdele skal defineres, kan muligvis findes i Moths ordbog (Moths Ordbog, s.v.):

"Handske. Kaldes det klædebon af lær, ûlden, linnen eller silke, som bæres over henderne"

"Half-handsker. Kaldes handsker uden fingre"

"Vante. Kaldes handsker af ûld, uden fingre, allene med tommelen"

"Bul-vante. Kaldes en tûk ulden vante, som er rûnd for fingrene og har en tommelhyte"

"Luffe. Kaldes en skindvante uden fingre, som drages over uldne handsker"

"Hånd-strømper. Er halfermer af linnen".

Det fremgår, at kun termen *handske* dækker en håndbeklædning med fingre, og at denne kan være fremstillet af både læder, uld, hør eller silke. Derimod er en *vante* altid af uld og har kun en tommelfinger, og denne kan også kaldes en *bul-vante*, hvilket senere bliver til *bælg-vante*, mens en *luffe* er af læder og kan bruges sammen med de uldne handsker. *Halv-handsker* er muligvis betegnelsen for en handske/vante, hvor fingrene er frie, altså uden fingre eller bælg. Det kan ikke udelukkes, at man også i 1600-tallet brugte termerne forskelligt alt efter konteksten, ligesom det er tilfældet i dag. *Håndstrømper* forekommer af og til i skifterne, og er hverken handsker eller vanter, men manchetter, ofte kniplingsbesatte, som kunne bæres uden på ærmerne (Frøsig 1982, 7). At handsker har fingre og vanter kun tommelfingre er konklusionen i den nyeste litteratur om europæiske, historiske handsker og vanter (Willemsen 2015a, 6) og benyttes derfor i det følgende.

Håndbeklædningens udseende og fremstilling

De fleste handsker og vanter er velbevarede, og kun enkelte må betegnes som meget fragmenterede (FO214571, FO215382). De er alle fremstillet af uldgarn, og hvor der ses lapper, er disse også af uld. De strikkede genstande er rundstrikkede med opslagskant ved håndåbningen, og herefter er der strikket en manchete, efterfulgt af selve hånden med fingre eller bælg. Handskerne er aflukket ved spidsen af hver finger og vanterne blot ved spidsen af bælg og tommelfingeren. Den nålebundne vante er fremstillet uden fingre eller bælg, kun med en stor tommelfinger, så resten af fingrene var nøgne. Fra lillefingersiden udgår et nålebundet bånd, som kunne anvendes til at binde de nålebundne vanter sammen i par, og dette træk kendes tillige fra lædervanter i Nederlandene (Willemsen 2015b, 11).

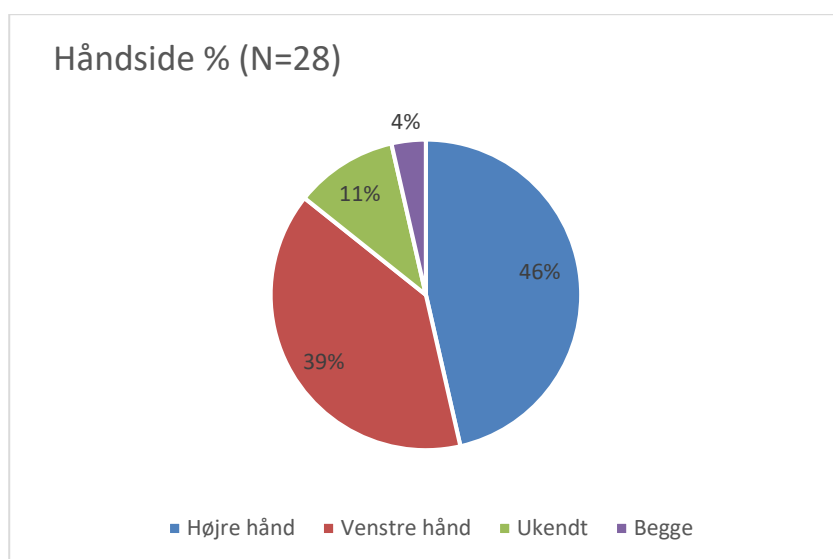

Fig. 11.2. Den procentvise fordeling af håndbeklædningens side.

Alle handsker og vanter er fundet alene, ingen af dem er udgravet parvis eller har kunnet parres ved gennemgang af materialet. Om de tilhører højre eller venstre hånd ses tydeligt på tommelfingerens placering en smule inde på håndfladesiden, og fig. 11.2 viser, at 46 % af håndbeklædningen stammer fra højre hånd, 39 % fra venstre, og ved 11 % kunne håndsiden ikke identificeres. Dette står i modsætning til samme statistik lavet på nederlandsk håndbeklædning fra 1300-1700, hvor 47 % af de arkæologiske handsker og vanter var venstrehådede, mens 35 % tilhørte højre hånd og 18 % var for fragmenterede til at kunne inkluderes (Willemsen 2015b, 32). Det er foreslået, at overvægten af de venstrehådede handsker og vanter skyldes, at folk for det meste var højrehådede, men forklaringen virker meningsløs, og i lyset af, at forholdet er modsat på Rådhuspladsen, mener jeg, at forskellene må bero på tilfældigheder i små materialer. I større samlinger af håndbeklædning ville fordelingen givetvis udligne sig. Én enkelt handske fra Rådhuspladsen (D43/1985) kan tilsyneladende anvendes til begge hænder, idet tommelfingeren er placeret

helt ude i siden, så handsken kan bruges på venstre eller højre hånd efter behov (fig. 11.14). Et sådant symmetrisk træk ses ligeledes ved 1600-tallets sko, der kan anvendes på begge fødder for at minimere slidspor, og dermed holdt skoene længere (Andersen 2016, 196 f.).

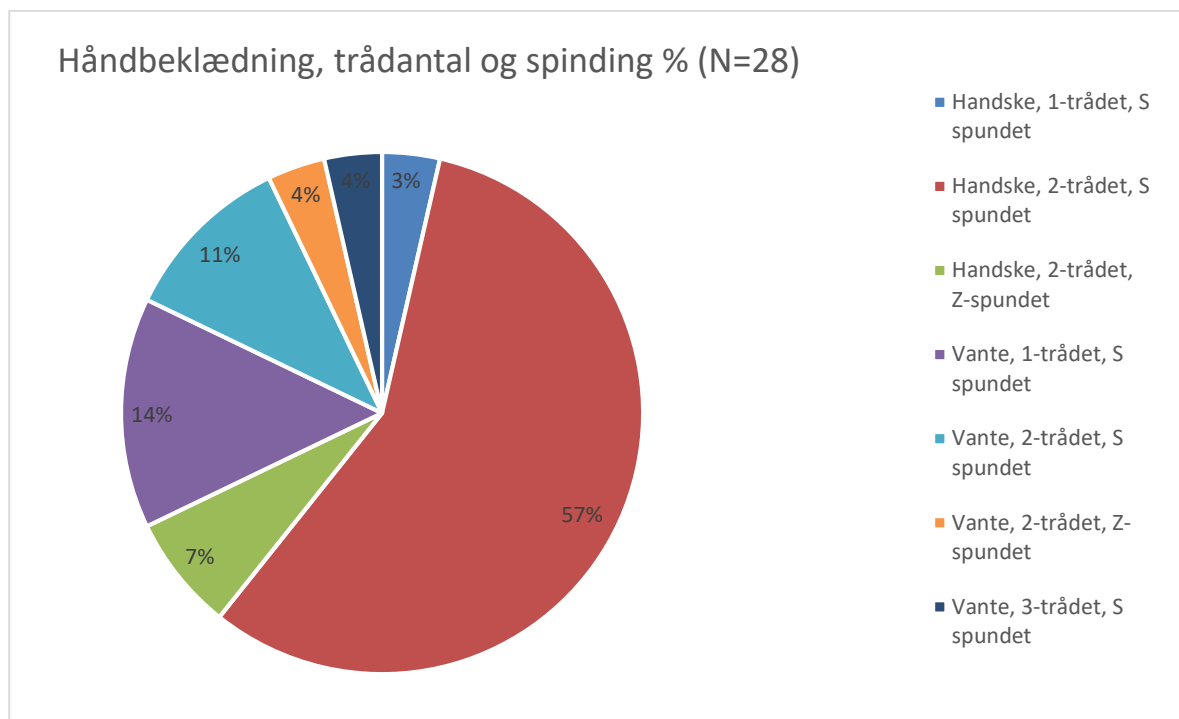
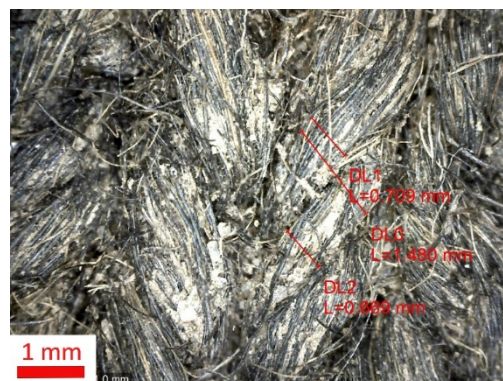

Fig. 11.3. Den procentvise fordeling af håndbeklædningens trådantal og spinding

Det fremgår af fig. 11.3, at S spundne handsker og vanter er hyppigst forekommende, og mens handskerne for det meste er 2-trådede, er de fleste vanter 1-trådede. Handskernes S spundne garner fordeler sig over hele skalaen i forhold til strikkefastheden (fig. 11.5), mens de Z spundne varianter er noget grovere, og kun én handske (D43/1985) har en strikkefasthed på over 7 masker og 10 pinde. Vanterne må alle betegnes som grove, med en strikkefasthed på omkring 2-3 masker/4-5 pinde pr. cm, både hos S og Z spundne varianter. Mikroskopi-billeder viser, at alle genstande er strikket af kartegarn (fig. 11.4), som var godt at valke, så at de forskellige former for håndbeklædning kunne modstå vind og vand.

Fig. 11.4. Kartegarnet fra FO214495 set gennem mikroskop.

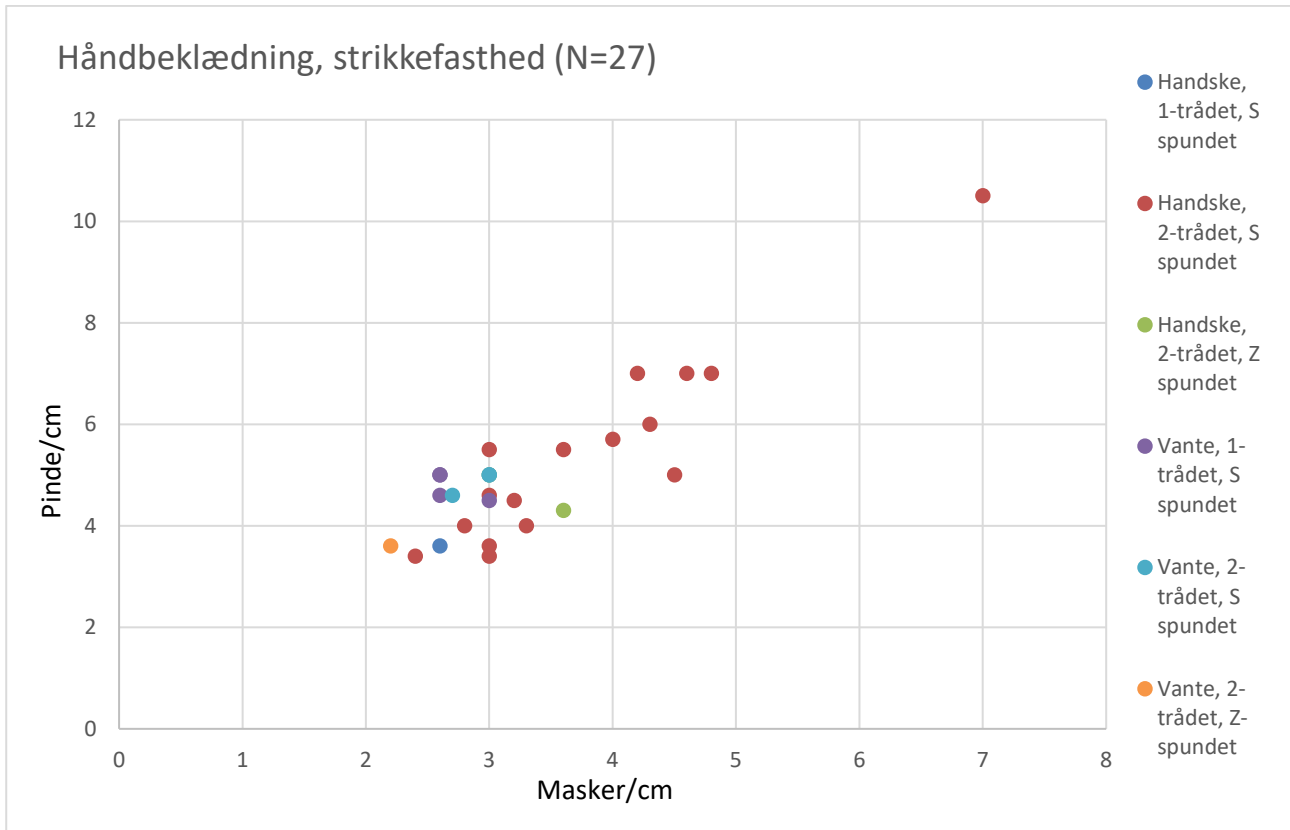

Fig. 11.5. Strikkefastheden ved handsker og vanter.

De strikkede handsker og vanter kan inddeles i forskellige typer. Warburg skrev om mange af handskerne i 1986, hvor hun uden videre definition antog, at nogle handsker tilhørte mænd, mens andre tilhørte kvinder. Hendes figurtekster til to temmelig ens handsker lyder: *"Stor grov mandshandske i militærnit med indsnævret håndled [...]"* og *"Fin lille damehandske med stram håndledsbort og vid manchete [...]"* (Warburg 1986, 80). Hvorfor den ene er stor og grov og den anden lille og fin, forklares ikke. Inddelingen af handsker og vanter kan ske ud fra mange forskellige kriterier – form, dekoration eller størrelse – men det er her valgt at basere typologien ud fra manchetternes form samt antallet af tommelfingre, som afspejler forskellen i håndbeklædningens brug. Genstandene FO214571, FO214908 og FO215382 er ikke medtaget i typologien, da de er for fragmenterede, og den nålebundne vante (D48/1985) er ligeledes udeladt, da dens formsprog er markant anderledes. De syv typer er som følger (fig. 11.6):

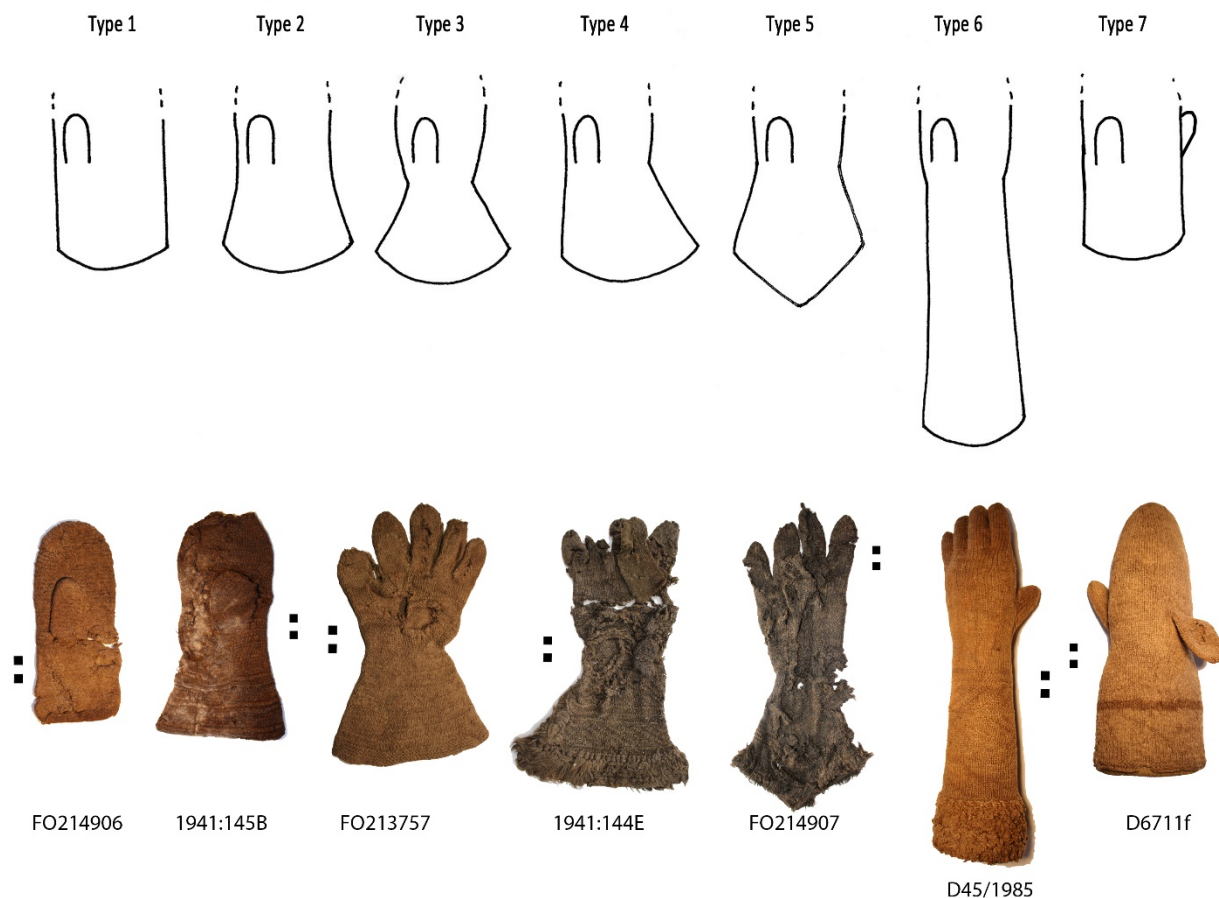

Fig. 11.6. Typologi af handsker og vanter, baseret på manchettens form og antallet af tommelfingre

1) Lige manchet, ingen håndledsmarkering

Til denne type hører tre vanter (D47/1985, D49/1985, FO214906). Typen har en lige manchet, uden særlige indtagninger ved håndledet. Alle tre vanter har farvemønstre, D47-1985 er stribet i to farver, D49-1985 har en mørkere farve på midten, og FO214906 har en rødlig bort lige ved håndåbningen. De tre vanter blev fundet med vrangen udad, og det kan afspejle, at man anvendte flere uden på hinanden, så vanterne måtte trækkes ud over sig selv, for at komme af hånden.

2) Tragtformet manchet med let eller ingen håndledsmarkering

Til denne type hører tre vanter (1941:145A, 1941:145B, 1941:145C) og to handsker (FO210037, FO213758). Typen defineres af en tragtformet manchet som går ud i ét med hånden og kun har få eller slet ingen ekstra indtagninger ved håndledet. Der kan være retriller ved håndåbningen, og decorationen på selve manchetten er ofte rækker af vrangmasker, flos og/eller farvede striber på tværs.

3) *Bred manchete og håndledsmarkering*

Til denne type hører én vante (FO214577) og seks handsker (D37/1985, D38/1985, D43/1985, D44/1985, FO213757, FO214495). Typen kendetegnes ved en meget bred manchete, som snævres kraftigt ind ved håndleddet og her markeres af en række vrangmasker og/eller flos. Manchetten er ofte dekoreret med lige eller diagonale linjer af vrangmasker (D43-1985), nogle ydermere med rækker af flos (FO214495).

4) *Asymmetrisk manchete og håndledsmarkering*

Til denne type hører tre genstande, to handsker (1941:144E, D42/1985) og et fragment uden fingre eller bælg (FO216190). Typen er kendetegnet ved en asymmetrisk manchete, som skråner ud i en større vinkel ved lillefingersiden end ved tommelfingersiden. Handskerne 1941:144E og FO216190 har en slids i siden og er markeret med flosstriber langs kanten, mens manchettens midterparti har diagonale eller vandrette vrangmønstre. D42/1985 har tre tværgående striber i en mørk farve, hvorpå der er flos i en lysere uld.

5) *Spids manchete og håndledsmarkering*

Til denne type hører én handske (FO214907). Typen kendetegnes ved en manchete, der på forsiden og bagsiden af hånden skråner ud i en midterspids. Handsken er dekoreret med en flosbort ved håndåbningen samt striber af vrangmasker på manchetten.

6) *Lang manchete, ingen håndledsmarkering*

Til denne type hører fire handsker (D39/1985, D40/1985, D41/1985, D45/1985), og typen defineres af en manchete, som er længere end selve hånden. I nogle tilfælde er manchetten over 25 cm lang (D41/1985) og må have gået til albuen eller derover. Dekorationerne varierer, men er oftest tværgående striber af vrangmasker med eller uden flos. Især ved mancheteåbningen er flosborter hyppigt forekommende.

7) *To tommelfingre*

Til denne type hører én vante (D6711f). Typen defineres af vanter med en tommelfinger på hver side af bælg. Dette er tydeligt en vante til højre hånd, idet tommelfingrene sidder til højre på begge sider, og idéen med de to tommelfingre var altså ikke, at vanten så kunne bruges af begge hænder, men at den var hurtigt at få på den respektive hånd og blev slidt ligeligt på hver side.

De syv typer skal ikke ses som en udtømmelig typologi, idet andre slags manchetter også forekom i 1600-tallet. Ej heller er typerne kronologiske afløsninger af hinanden, men typologien kan bruges som et redskab til at se forskelle og ligheder i det store materiale, og årsagerne til disse skal undersøges nedenfor.

Dekorationer og mønstre

Håndbeklædningen er dekoreret, som oftest på manchetåbningen og håndleddet, med fire forskellige elementer: Vrangmaskede mønstre, flos, flere farver eller uldknopper (fig. 11.7 og 11.8).

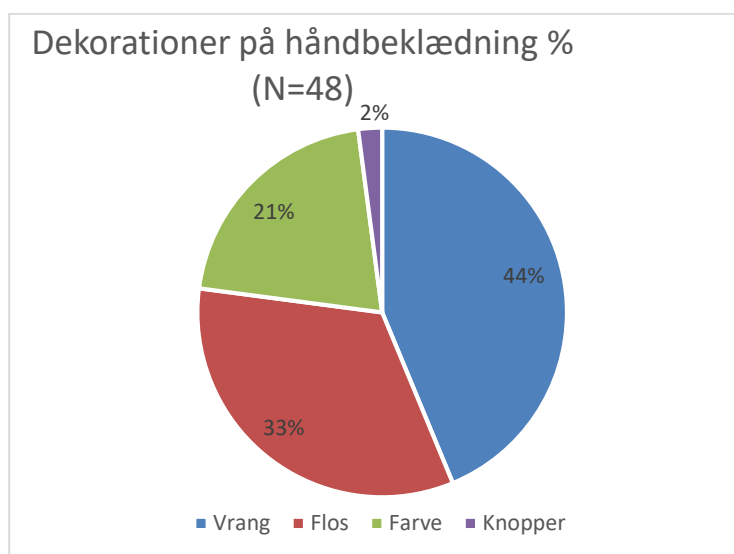

Fig. 11.7. Den procentvise fordeling af de forskellige slags dekorationer ved handsker og vanter.

Vrangmasket mønster (FO213757)

Flos (D41/1985)

Farvemønster(1941:145C)

Knopper (D42/1985)

Fig. 11.8. De fire forskellige typer dekorationer på handsker og vanter.

Vrangmaskede mønstre ses på 44 % af håndbeklædningen med dekoration. Mønstrene består af enkle, tværgående og/eller diagonale striber, strikket rundt om manchetten.

Flos bruges på 33 % af håndbeklædningen, ofte som dekorativt element i kombination med de vrangmaskede mønstre, og der synes at være tre metoder, flosset er fremstillet på (fig. 11.9).

1) Flos af opklippede løkker (FO214907)

2) Flos af opklippede løkker med knuder (1941:144E)

3) Flos, indstrikket (D41/1985)

Fig. 11.9. De forskellige typer af flos.

Flosset kan bestå af opklippede løkker, hvor flosgarnet syes i vandret- eller lodretgående løkker, og derefter klippes op på forsiden, så garnenderne hænger frit (D40/1985, FO214907). En variant af denne metode ses ved 1941:144E, hvor de opklippede løkker er bundet i knuder på handskens forside. Endelig ses indstrikket flos (D41/1985), hvor flosgarnet strikkes ind i samme arbejdsgang, som handsken eller vanten fremstilles.

Farvedekorationer ses i 21 % af den dekorerede håndbeklædning. Den kemiske farveanalyse af seks handsker og vanter viste, at ingen af dem indeholdt bevarede farvestoffer, og det kan tyde på, at den strikkede håndbeklædning oftest var ufarvet, og at man benyttede uldens egne farvevariationer til at skabe mønstre med. Kun vanten FO214906 indeholdt lidt tanniner i den rødfarvede kant.

Uldknopper er kun observeret på en enkelt handske (D42/1985), hvor knopperne er en del af til et diamantformet hulmønster på håndryggen. Brugen af knopper kendes fra en del andre voldfund fra

København, som Lb. 8 fra et ukendt nærmere findested (fig. 11.10). Den dateres til første halvdel af 1600-tallet ud fra dekorationen.

Fig. 11.10. Handsken Lb. 8 fra et ukendt findested i København (Københavns Museum. Foto: CR)

De mange forskellige slags dekorationer på handskerne og vanterne vidner om den kreative variation, der herskede hos handske- og vantemagerne. Handskerne var på flere måder mere tidskrævende at fremstille end vanterne, idet hver enkelt finger skulle strikkes for sig, og de er også oftere forsynet med dekorationer. På fig. 11.11 ses det, at der er observeret forskellige former for kombinationsmuligheder af dekorationer på handskerne end på vanterne.

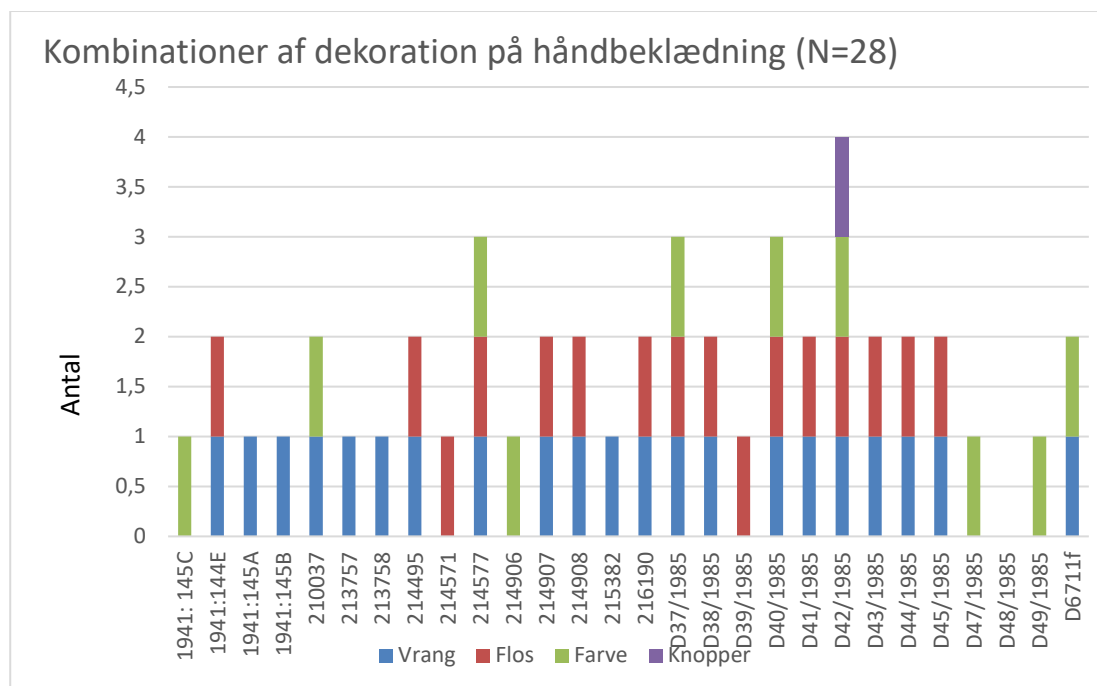

Fig. 11.11. Kombinationer af dekorationer på håndbeklædningen.

Det lader dermed til, at den strikkede handske på flere måder var mere værdifuld end vanten – den var simpelthen mere tidskrævende at fremstille og dekorere. En undtagelse er vanten FO214577, som med sin store manchete samt vrangmasker og flosborter synes mindst lige så tidskrævende at strikke, som mange af handskerne, og værdisætningen skal dermed mere ses som en tendens end en generalisering.

Håndbeklædning fra andre lokaliteter i København viser, at manchetterne også kunne være strikket i tunger ved åbningen, som det ses ved D8936 fra Rosenborggade og D9820 fra Gothersgade, begge dateret senest til 1650'erne (fig. 11.12). Trækket med "tungerne" synes hyppigt anvendt i flere dragtdele før 1650, især kniplinger som ved århundredets begyndelse var små og spidse, mens de omkring 1620'erne blev mere afrundede og større i 1630'erne og 1640'erne. Eftersom dragtdelens pynteelementer ofte fulgtes ad, kan handskernes "tunger" muligvis også dateres efter lignende størrelse og form. At der ikke ses tunger ved håndbeklædningen fra Rådhuspladsen må i så fald skyldes den lidt senere datering til efter 1650, hvor kniplinger forsvandt på kraverne til fordel for enkle, upyntede udgaver.

Fig. 11.12. Handsken D8936 fra Rosenborggade, datering før 1650 (Foto: Maj Ringgaard). Th. vanten D9820 fra Gothersgade, datering ca. før 1650 (Foto: CR).

Strikkede handsker og vanter af uld blev – modsat håndbeklædning af skind – ikke fremstillet hos en handskemager. De kunne erhverves på markeder, og i hvert fald fra slutningen af 1600-årene solgte jyske hosekræmmere vanter af uld eller hør i København (Andersen 1960, 151). Nogle enkelte genstande skiller sig ud ved en anderledes fremstilling end resten af håndbeklædningen. Vanten med de to tommelfingre (D6711f) kan stamme fra Island, idet import af *totummede vanter* herfra beskrives i handelsregnskaber fra omkring år 1700 (Adils 1926, 538), men andre produktionssteder er mulige. Lignende vanter findes på Københavns Museum, (KBM 1454 x2 og x5) (fig. 11.13), og overordnet set har vanterne med to tommelfingre differentierede træk, som kan indikere forskellige produktionsområder. Ligeledes skiller handsken FO210037 og vanten 1941:145C sig ud, da de begge er entrådede og har mørkebrune, tværgående striber på manchetten, ét træk der måske også kan forbindes med islandske eller færøske importvarer. Handsken D43/1985 er, som nævnt, af en mærkbart finere garnkvalitet end de resterende handsker, og dens tommelfinger er strikket på en symmetrisk måde, så den kan bæres på begge hænder (fig. 11.14). Den kan være en importvare, måske fra England, hvorfra mange af de fineste handsker kom (se nedenfor). I fremtiden kunne det være interessant at foretage strontium-isotop analyser på de tre handsker for at få mere viden om deres produktionssteder.

Fig. 11.13. Handsken KBM 1454 x5 med ukendt findested og datering. Sandsynligvis fremstillet på Island.

Fig. 11.14. Handsken D43/1985 med tommelfinger helt ude i siden.

Huller, lapper og umage hænder

Både ved handsker og vanter ses slid og reparationer. Slidhuller er overvejende observeret på håndfladesiden, som er mest belastet, især på midten samt på indersiden af fingrene, ikke mindst tommelfingeren. Mens nogle af genstandene blot er kasseret med huller, er andre lappet på forskellig vis. Handsken FO213758 har en lap af valket uld på håndfladen, syet på med nu forsvundne sting, nok af hørtråd (fig. 11.15).

Fig. 11.15. Handske 213758 har en valket lap af uld på håndfladen.

Fig. 11.16. Ved handsken 214908 ses en lap ved lillefingeren.

Fingrene er også meget slidte, men ingen reparationer er foretaget her. På handske FO214908 ses en strikket lap ved lillefingeren, som er forsøgt integreret med den oprindelige handske (fig. 11.16). Lappen blev muligvis taget fra en anden handske med tilsvarende flosstriber, men målet passer ikke til den nye handskes flosdekorationer. Reparationen er imidlertid gennemtænkt og veludført, så man ikke bemærkede uoverensstemmelserne. Ligesom det ses ved strømperne (se kapitel 12), er der tilfælde af *forføddning* – eller *forhåndning* – ved handskerne, hvor en udslidt del af handsken blev klippet af og en ny del strikket på. På handsken D38/1985 er en ny hånd strikket med en garntype, der afviger lidt fra den originale, og dette er tilsyneladende sket nogle gange, eftersom pege- og langfinger også er fornyet (fig. 11.17). Det samme kunne være tilfældet med D40/1985, men her er overgangen fra originalt til nyt

garn ikke så tydelig. Handsken FO210037 er strikket med umage fingre, hvor tommelfingeren er overordentlig bred, 5,5 cm, og mens pege-, lang- og ringfingeren er ret korte, knejser lillefingeren højt herover (fig. 11.18). Muligvis skal handsken ses som et resultat af en læringsproces, hvor en nybegynder eller lærling øvede sine færdigheder udi strikkekunsten. Sådanne læringsprocesser er tidligere identificeret ved flinthåndværk, hvor det lykkedes at finde karakteristika for produkter fra hhv. mester, lærling eller novice, og her blev lærlingen defineret ved at lave flere fejl end mesteren og have svært ved at korrigerer disse fejl (Sørensen 2014, 13 ff.). Dette kan overføres til FO210037, hvor netop den umage opslagskant, den brede tommelfinger, de afkortede pege-, lang- og ringfinger samt lange lillefinger kan tolkes som fejl, der ikke blev korrigeret i tide. En anden mulighed er at tolke handsken som personligt tilpasset en hånd, der af en eller anden grund afveg fra normalen. At handsken i hvert fald blev anvendt, og ikke blot kasseret på grund af en umage produktion, ses af sliddet på indersiden af tommelfingeren.

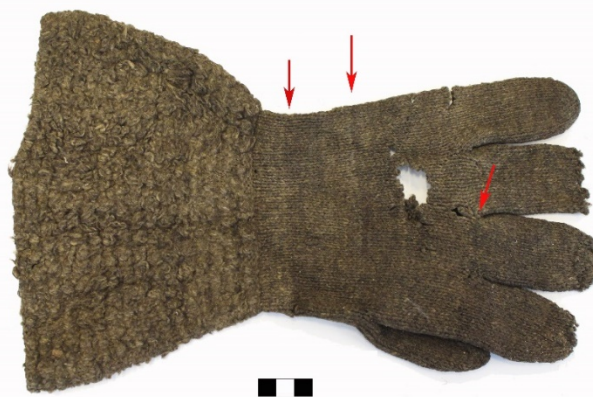

Fig. 11.17. Handske D38/1985 har gentagende gange fået strikket ny hånd og nye fingre. De røde pile markerer, hvorfra de nye tilføjelser er sket.

Fig. 11.18. Handsken FO210037 er blevet fremstillet med en meget lang lillefinger.

Skønt der findes eksempler på slid og forskellige typer reparationer, er de fleste handsker og vanter overraskende lidt slidte, og mange har kun små huller enkelte steder, som ved tommelfingeren (D6711f og D39/1985). Disse kunne nemt have været stoppet eller lappet, men i stedet blev genstandene kasseret. Sammenligner man med fund af nogenlunde samtidige vanter fra København, bliver forskellen tydelig, idet mange af disse er helt dækkede af lapper (som Københavns Museum Lb. 107, fig. 11.19). Alle handsker og vanter fra Groningen er ligeledes lappede, især ved tommelfingrene (Willemsen 2015a, 48). En enkelt handske fra Rådhuspladsen (D42/1985) har kun meget lidt eller slet intet slid, og det kan være, at den blev tabt i voldgraven, eller tilhørte en afdød eller syg person. Der er næppe tale om en fejlproduktion, for det er den handske fra Rådhuspladsen, som har flest dekorationselementer. En form for genbrug ses ved vanten D47/1985, som er vendt på

vrangen og syet sammen ved håndåbningen (fig.11.20). Årsagen kendes ikke, måske skulle den bruges som valk eller bruges som en anden form for fyld under tøjet.

De få reparationer kunne tyde på, at man kun i et begrænset omfang anså håndbeklædningen som genbrugspotentiale. Den strikkede teknik og særlige formgivning vanskeliggjorde måske genbruget, skønt mulighederne for stopning, forhåndning, lapning, opklipning til såler eller ligefrem optrevling af garnet lå lige for. Det indikerer et vist overflod, at håndbeklædningen i stedet blev kasseret.

Fig. 11.19. En vante fra Københavns Museum er blevet overordentligt lappet. Lb. 107, ukendt findested og datering.

Fig. 11.20. D47/1985 er syet sammen ved håndåbningen.

CASE STUDY: En dekoreret og repareret handske

Handsken 1941:144E (fig. 11.21) stammer fra 1941-udgravningen på Rådhuspladsen, og er fundet i et ukendt lag i voldgravsfyldet. Handsken hører til højre hånd, er 34,8 cm lang og 22 cm bred og er fremstillet af 2-trådet S spundet og Z tvundet kartegarn, med fibre i flere forskellige farver. Den er strikket fra manchetaåbningen og opefter, og manchetten er af den asymmetriske type 4, som har en slids i lillefingersiden. Ved kanten af slidsen samt ved manchetaåbningen er 4 cm bred floskant. Flosset er fremstillet ved metode 2, med opklippede løkker og bundne knuder, og på manchete og hånddryg findes mønstre i vrangmasker. Fingrenes inderside er meget slidt, idet kun pegefingern og lillefingern er bevaret i original længde, mens lang- og ringfingern er fragmenterede, og tommelfingern er slidt væk. Slidhullerne er repareret med lapper to forskellige steder. Ved tommelfingern ses rester af en ca. 7,5 x 3 cm stor retstrikket lap, fremstillet af en grovere garntype end selve vanten, og nu løst placeret (fig. 11.22). Ved langfingern ses en ca. 10 x 4,5 cm lang lap, som er afrundet i den ene ende og her forsynet med et knaphul (fig. 11.23). Lappen er lærredsvævet, og forekommer at være en *liste*, idet trådene ved halvdelen af lappen er tykkere end resten.

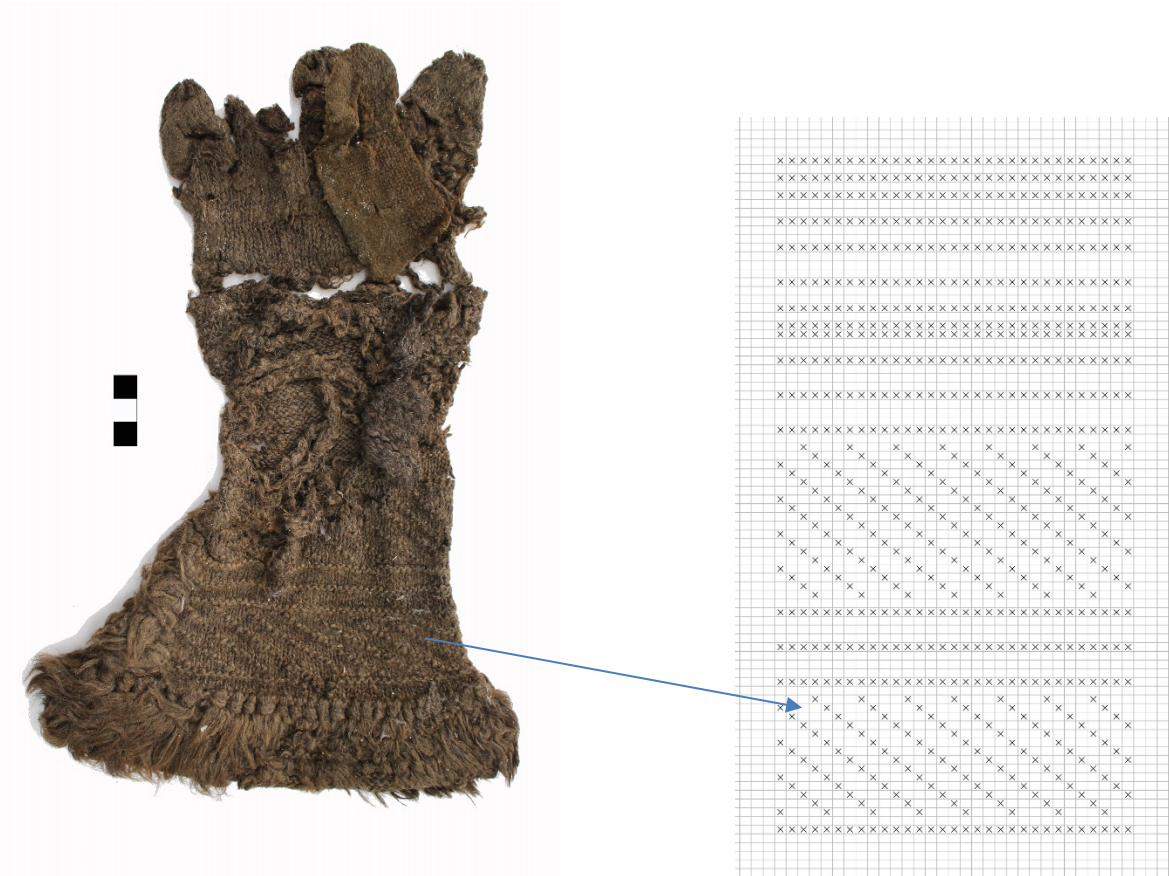

Fig. 11.21. Handsken 1941:144E med dekorationer i vrangmasker.

Fig. 11.22. Retstrikket lap ved tommelfingeren på 1941:144E.

Fig. 11.23. Lap på langefingeren af 1941:144E. Lappen er afrundet og har et knaphul.

Lappen på handske 1941:144E kan være en liste, der tidligere blev anvendt som bukselinning, indikeret af knaphullet, og lappens biografi er da, at den er skabt som liste, anvendt som bukselinning og til sidst tilpasset handsken, hvor den i forvejen afrundede ende blev placeret ved fingerspidsen. Måske var listen med knaphul valgt bevidst, fordi knaphullets modstand lettede håndtering af mønter og små genstande, som det kendes fra et par handsker på Hereford Museum, dateret til 1660-1685, som netop har lodrette slidser på nogle af fingerspidserne.

Det markante slid på tværs af hånden samt ved langfingeren kunne indikere, at handsken havde en meget specifik funktion. Det kunne være handsken fra en kusk, hvis hestetømmer dagligt forårsagede slid på de samme områder (Warburg 1986, 84). Den forholdsvis lange slids ved lillefingersiden er et træk, som også ses ved pragthandsker fra England allerede fra begyndelsen af 1600-tallet, hvor der ofte er tilføjet et bånd eller en kile i slidsen (Cumming 1982, 25). Slidsens funktion var ganske enkelt at forhindre at det underliggende ærme blev krøllet af handsken. Muligvis stammer trækket fra en af de ældre måder at producere læderhandsker på, hvor handsken blev udklippet i ét stykke, foldet ved pegefingrene og derefter syet sammen, og for at gøre plads til hånden, måtte manchetten have en mere spids vinkel i handskens modsatte side (fig. 11.24). Om handsken tilhørte en mand eller kvinde må stå hen i det uvisse. Hånden måler 18,5 x 13,0 cm og synes dermed forholdsvis stor, men ikke stor nok til at kunne fastslå, at den har tilhørt en mand.

Fig. 11.24. Handske fra Grote Markt Dordrecht, Holland, 1300-tallet. Udkåret i ét stykke (Foto: Willemsen 2015b, 12)

Handsken er et godt eksempel på en genstand med en tydelig biografi. Den blev strikket i samme form som de asymmetriske læderhandsker, og der blev ofret tid på dekorationer som vrangmaskede mønstre og flosborter med knuder. Da handsken blev slidt, forsøgte man at udbedre skaderne med både strikkede og vævede lapper, og værdien afspejles dermed i både dekoration og lapper – handsken blev værdsat og skulle anvendes så lang tid som muligt. Samtidig er den et eksempel på, hvordan én genstand kan være summen af flere tekstile identiteter i både handske og lapper (Jones & Stallybrass 2000, 32).

Varm håndbeklædning til kolde arbejdshænder

At svøbe sine hænder i strikkede eller nålebundne handsker og vanter blev gjort af flere grunde i 1600-tallet. Med lun håndbeklædning tilpassede man sig vinterens komme og klimaets skiften, ikke mindst i på grund af århundredets kolde klima (Behringer 2010, 85; Knudsen 2008, 3). Til formålet fungerede håndbeklædningen fra Rådhuspladsen godt; den valkede uld var varm og til dels vandskyende. Forskellige former for håndbeklædning er afbildet på de mange nederlandske vintermalerier, der gengiver livet på og med sneen og isen, og eksempelvis en skitse af Hendrick Avercamp viser, hvordan en jæger og nogle fiskere bærer vanter, mens de fornemme herrer på isen er iført handsker, og kvinden holder hænderne varme med en muffe (fig. 11.25). Men man kan ikke regne med, at alle bar håndbeklædning om vinteren, og i sidste ende var behovet for at holde fingrene varme afhængigt af akklimatisering og tilvænning, nøjagtigt som det er tilfældet med brugen af sko (Andersen 2016, 129).

Fig. 11.25. Maleriet *Usgezicht met jager die een otter toont* af Hendrick Avercamp, begyndelsen af 1600-tallet. På malerier ses flere forskellige former for håndbeklædning; vanter, handsker og muffe. (Foto: Rijksmuseum, Amsterdam)

Til særlige erhverv, især ved arbejde med ekstreme temperaturer, væsker eller spidse genstande, var håndbeklædningen også nyttig, og i hvert fald den nålebundne vante (D48/1985) må ses som en arbejdsvante (fig. 11.26). Den er groft udført og viser med sin store tommelfinger og manglende bælg og dekoration at være tilpasset et helt særligt formål, hvor håndfladen skulle være beskyttet, men fingrene samtidigt funktionsdygtige. Nålebundne vanter er andre steder fundet i kombination med læderluffer, som

Fig. 11.26. Den nålebunden vante D48/1985.

sammenligning med deres strikkede slægtninge. Dekoration af nålebundne vanter er imidlertid ikke ukendt, og findes eksempelvis i museumssamlinger på Nordiska Museet i Stockholm (Hald 1950, 311). Også vanten med de to tommelfingre (D6711f) kan være arbejdsrelateret, sandsynligvis til fangst og fiskeri, som det er tilfældet med denne type vanter, der endnu i 1900-tallet benyttedes i Midtjylland (Hansen 1947, 60).

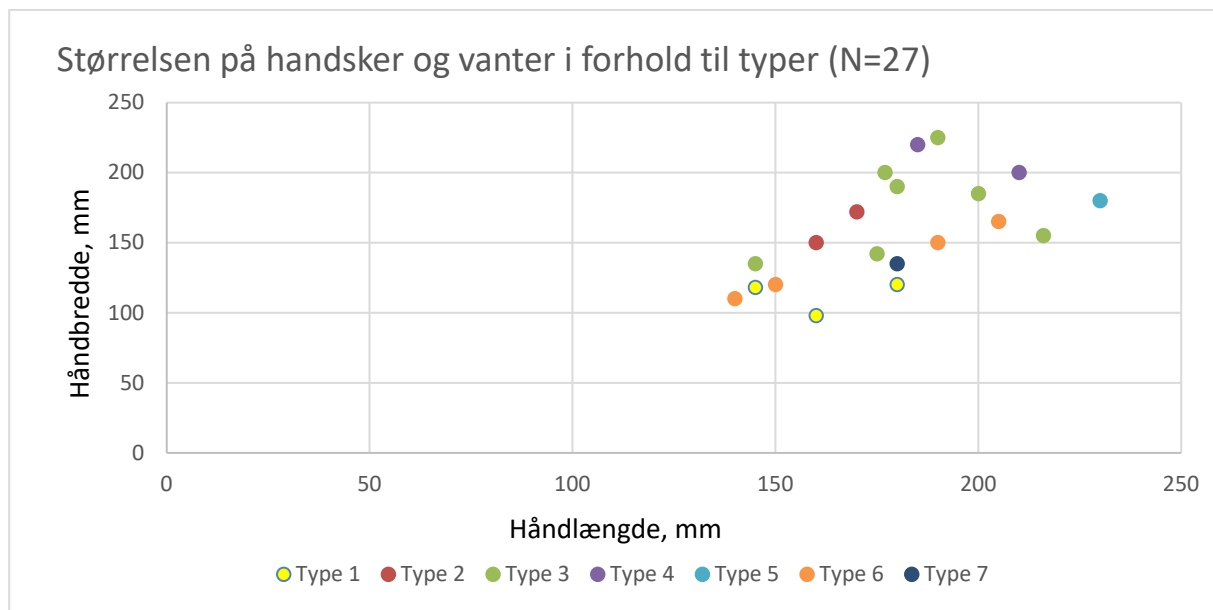
Mænd, kvinder og børn

I tidligere publikationer har man forsøgt at definere mands- og kvindehandsker ud fra størrelsen, med temmelig skarpe mål for mandshandsker (10-12 cm målt over håndryggen) og kvindehandsker (≤ 9 cm målt over håndryggen) (Cumming 1982, 24; Willemsen 2015b, 13). Definitionen er problematisk, idet en lille handske både kan tilhøre en kvinde og en stor dreng, og et stort overlap blandt kønnenes mål må forventes. At der var forskel på dele af håndbeklædningen ses af skifterne, hvor der specifikt nævnes mands- og kvindehandsker. Jeg har i stedet kombineret handsketyper og størrelser, hvorved et klarere overblik opnås (fig. 11.28). Det fremgår, at især type 3 med den brede manchete og type 4 med den asymmetriske manchete er meget store, og derfor kan tolkes som mandshandsker.

et eksemplar fra skibsvraget "Rede van Texel", dateret til kort før 1660 (Willemsen 2015, 55). Den nålebundne vante fra Rådhuspladsen blev ikke anvendt på samme måde, da fingerspidserne var frie og anvendelige, men en relation til den maritime verden er plausibel, da vanten stadig bærer spor af tjære. I øvrigt blev kun én enkelt læderluffe (FO228684), uden fór, fundet på Rådhuspladsen (fig. 11.27). Nålebundne vanter er fundet andre steder i de københavnske volde, mange desværre med ukendte dateringer, men de er temmelig forskellige – lige fra store, grove vanter til mindre, formgivne eksemplarer – og diversiteten viser, at brugen af nålebunden håndbeklædning ikke altid var den samme. Den manglende dekoration viser, at de skal ses som praktiske mere end dekorative vanter, især i

Fig. 11.27. Luffen FO228684 af læder fra Rådhuspladsen.

Et bredt udvalg af handsker

Skifteprotokoller efter afdøde kræmmere giver indtryk af, at forbruget af håndbeklædning var enormt og variationerne uendelige. Handsker og vanter kunne fås i mange forskellige kvaliteter; de billigere findes i skiftet efter småhandleren Bernt Olesen, København 1692-1693, som specialiserede i handel med islandske varer: "25 par dobbelt baandz wantter [båndvanter] à 8 sk... 3 sldr, 8 sk [...] 10 par enchelt baandz dito à 3 sk... 1 sldr, 14 sk"⁴⁸. Med dobbelt- og enkeltbåndsvanter menes 1- eller 2-trådedel. I den dyrere ende findes skiftet efter kræmmerkonen Birgitte Jensdatters galanterihandel, København 1696-1697: "6 par huide cartuns [bomulds] quinde handsker à 20 sk ... 1 Rdr, 1 mk, 8 sk [...] j [1] par sorte silche knyttede [strikkede] quinde handsker ... à 7 mk ... 1Rdl, 1mk" og "5 par sorte leder handsker ... 2 mk"⁴⁹ samt både venetianske, franske og parfumerede handsker og handsker med pynt som agramaner, frynser og guld- og sølvsnore. Mens handsker således solgtes i utallige variationer og tilsyneladende både af vævet stof, strikket stof og skind, forekommer vanter ikke i kramvarelageret. Dette kan skyldes, at de ikke var fine nok til at blive solgt i en galanterihandel, som kun omfattede luksusvarer (Dahl & Lempiäinen 2014, 3).

Skindhandsker var ofte parfumerede, og dufte kunne både tilføjes hos handskemageren, eller man kunne købe separate dufte og foretage parfumeringen i hjemmet (Cumming 1982, 22). Efter sigende kunne man dufte, hvor handskerne var produceret: Spanske handsker duftede af rosenessens, appelsinblomst, sandaltræ, kanel, bergamot, citron lavendel og moskus; russiske handsker duftede af birketjære; marokkanske handsker duftede af jasmin og ambra, mens indiske handsker duftede af patchouli og sandaltræ (Katz 2006, 107). I et skifte fra 1655 efter Maren Christensdatter, gift med rådmand Henrik Madsen i Køge, står "1 par performerede handsche". I Sophie Brahes regnskabsbog får man indtryk af et stort forbrug af handsker, som ofte købes på én gang, her i 1632: "7 paar handsker for ... 1rdl, 1 ort, 20 skilling" og i 1634: "Kiøbt af en euentyrer 5 par hansche" (Paulsen 1955, 72 og 106). Der nævnes også et dusin "køgehandsker" i 1628, handsker fra Køge, som måske var en særlig slags (Paulsen 1955, 18). Der er imidlertid ikke fundet kilder, som omtaler parfumerede, strikkede handsker eller vanter.

I Birgitte Jensdatters kramvarelager næves både bomuldshandsker og silkehandsker, men ingen af disse er repræsenteret blandt håndbeklædningen fra Rådhuspladsen. Kun fragmenterede silkehandsker kendes fra 1600-tallets Danmark-Norge, som en handske fra Bremerholm med et fint hulmønster på både håndryggen og i håndfladen, som signalerer, at den er sart og absolut uegnet til manuelt arbejdsbrug, idet mønstret så ville blive slidt væk med det samme (fig. 11.30). Også i Toldbodgade er fundet en silkehandske, med en lidt

⁴⁸ RA, Gårdretten, skiftebreve 1683- 1740, Bs. nr. 1: 1683 9 12 -1697 12 23, skiftebrev uden nummer.

⁴⁹ RA, Gårdretten, skiftebreve 1683- 1740, Bs. nr. 1: 1683 9 12 -1697 12 23, skiftebrev nr. 1.

yngre datering til første halvdel af 1700-tallet (Ringgaard 2010b, 44). Håndbeklædning af bomuld eller hør fra 1600-tallet er derimod ikke fundet i Danmark.

Fig.11.30. Silkehandske Lb. 154 fra Bremerholm, Københavns Museum.

Dynamisk inspiration

Det har været argumenteret, at de meget brede manchetter, som ses i manchetternes type 3, skulle illudere og være inspireret af rustningshandsker, også kaldet jernnæver. Lise Warburg skriver om dette: *”Alle mønstrene giver associationer til militærets rytter- og rustningshandsker med deres leddeling, nitter og udbankede mønstre, og det er tydeligt, at det er hér inspirationen både til formen og de mange énsfarvede vrangmønstre på glat bund er hentet”* (Warburg 1986, 84). Denne opfattelse er jeg ikke enig i. Allerede ved 1600-tallets begyndelse ophørte brugen af jernnæver i militæret (Petersen 2016, pers. med.), og at de efterfølgende fortsat skulle have dannet mode i et halvt til et helt århundrede synes usandsynligt. Sammenligner man handskerne og vanterne fra Rådhuspladsen med bevarede jernnæver fra 1500-tallet, ses ikke de store ligheder. På Nationalmuseet findes to par jernnæver, det ene par i sammenhæng med en rustning, og begge par er dateret til 1500-tallet (fig. 11.31). Jernnæverne har begge en tragtformet manchet, der ved åbningen munder ud i en spids samt er leddelt ved håndryg og fingre. Nitterne er placeret ved manchetåbningen samt på siden af hænderne. Den spidse form på manchetten findes kun på handske FO214907, og mens den strikkede håndbeklædningsdekoration fortrinsvist sidder på manchetten, er der stort set ingen dekoration her på jernnæverne. Heller ikke jernnæver fra udlandet minder

Fig. 11.31. Jernnæver fra 1500-tallet. Nationalmuseets renæssanceudstilling.

umiddelbart om den strikkede håndbeklædning fra København (Willemsen 2015, 101 ff.). At uldknopperne skulle illudere nitter, kunne være en mulighed, idet denne type dekoration tilsyneladende tilhører de ældre handsker fundet omkring Gothersgade, med en datering til før 1650, og disse kan oprindeligt være inspireret af jernnævernes nitter. Men overordnet set må inspirationen til de uldne handsker og vanters udseende være hentet et andet sted fra.

Det er nærliggende at se på de strikkede handskers slægtninge, skindhandskerne, når det gælder dekoration. Fra England kendes pragthandsker på museer som Victoria & Albert Museum, Museum of London og The Metropolitan Museum of Art i New York (fig. 11.32). Sådanne pragthandsker er, så vidt jeg ved, ikke bevaret i de danske museumssamlinger, men ét enkelt par kendes fra Christian IV's søn, prins

Frederik Christian, som i 1627 blev begravet iført en "krone", der menes at være lavet af to handskemanchetter af atlask, rigt broderet med silke, guld- og sølvtråd og perler (Paludan 1988, 92) (fig. 11.33). De er muligvis importeret fra England, eftersom kongen købte handsker derfra ved enhver given lejlighed (Christensen 1940a,

Fig. 11.32. Pragthandsker fra Victoria & Albert Museum, 1610-1630. (Foto: Victoria & Albert Museum)

44). En del af pragthandskernes dekorationselementer kan genkendes i den strikkede håndbeklædning fra Rådhuspladsen, som det ses på en handske fra London, dateret til ca. 1630-40, hvis dekoration med diagonale linjer og frynser ved manchetåbningen kan genkendes i D43/1985 (fig. 11.34). Et andet eksempel er handsken D41/1985, som minder om et par lange handsker fra Victoria & Albert Museum, dateret til ca. 1660 (fig. 11.35).

Det er interessant, at pragthandskernes dekorationer af frynser, perler, farvekombinationer og dekorative borter af kostbare materialer modsvares af samme pynt i andre materialer på de langt billigere, uldhandsker. Det ville her være oplagt at tolke den strikkede håndbeklædning som

Fig. 11.33. Prins Frederik Christians (død 1627) grav, set fra hovedgærdet. Prinsen er iført en "krone" lavet af to manchetter fra et par pragthandsker. Roskilde Domkirke. (Foto efter Paludan 1988, 65)

et produkt af modens nedsvivning gennem samfundet ved hjælp af billigere efterligninger, formuleret i *trickle-down*-teorien (Veblen 1994; Simmel 1971). Det er imidlertid ikke til at sige, hvilke handsker, der først blev pyntet med frynser og borter – dem i strik eller af skind? Dialogen mellem materialerne fandt tydeligvis sted, men selve modens opståen forbliver mørkelagt. Graden af imitation synes heller ikke at være 1:1, derimod havde hvert materiale og teknik sine egne styrker og dynamik. Handsker af strik og skind var måske nok var inspirerede af hinanden, men også fik deres eget formsprog. Muligvis havde begge type håndbeklædning en fælles inspirationskilde, forbundet med den øvrige dragts udseende. Ved de tidlige handsker fra Gothersgade (dateret før 1650) er det tydeligt, at deres spidse eller afrundede "tunger" ved håndåbningen kan genkendes på kniplinger fra samme periode, og at dragtdelene skulle passe sammen, ses på et maleri af Christian den IV, hvor kniplingernes mønster passer sammen både ved krave, bukseben og handsker (fig. 11.36). På samme måde kan det tænkes, at handsker med megen flosdekoration var inspirerede af den langhårede mandefrisure fra 1650'erne, som senere blev til parykkerne – hår var på mode, både i rigtig og imiteret form. Skønt frynsekanter også ses på handsker fra begyndelsen af århundredet, fik denne dekurationsform en kraftig ombloomstring i århundredets anden halvdel, og en antagelse kunne derfor være, at handsker med flos skal dateres efter 1650.

Fig. 11.34. Handsken D43/1985 har borter med diagonaler og flos ved manchettåbningen og minder om et par pragthandsker fra "The Worshipful Company of Glover's of London", dateret til ca. 1630-40. (Foto: The Worshipful Company of Glover's London).

Fig. 11.35. Handsken D41/1985 minder om pragthandskerne fra Victoria & Albert Museum, ca. 1660, med lange manchetter og metalfrynser. (Foto: Victoria & Albert Museum)

Handsken som symbol

Handske havde, i modsætning til vanter, stor symbolværdi i en lang række sammenhænge, både når det gjaldt forholdet mellem to mennesker i venskab eller ægteskab, udførelse af kirkelige handlinger, markering af status eller som et element i juridiske handlinger (Willemsen 2015b, 31). Mange af samfundets mest velstående personer er på malerier og gravsten afbildet med et par handske i hånden som værdighedstegn (Dahl 2010, 16). Det ses på maleriet af Barbara Wittrup fra 1610-15, malet af Pieter Isaacz (fig. 11.37) eller på gravstenen over Jacob Kræmmer fra 1620, Næstved Sct. Peders Kirke. Handske blev, i hvert fald i England, foræret til gæster ved bryllupper og begravelser, som Samuel Pepys skriver om den 7. marts 1667, da han efter sin fars død forsyner husholdningen med "[...] hoods and scarfs and gloves." (Internetside 1). I nogle tilfælde kunne handske måske ligefrem krydse barrieren mellem symbol og materialisering og blive en del af ejeren, som kunne overføres fra elsker til elskede, fra monark til undersåt og fra husbond til tjener (Stallybrass & Jones 2001, 116). For at understrege værdighed og fysisk inaktivitet, var skindhandskernes fingre ofte for lange i forhold

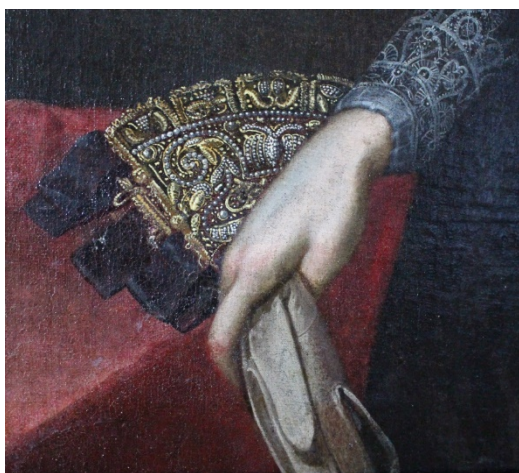

Fig. 11.37. Udsnit af maleri af Barbara Wittrup med handske, malet ca. 1610-1615 af Pieter Isaacz (Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg Slot)

Fig. 11.36. Maleri af Christian IV, malet af Karel van Mander, 1643-44. Kongen er iført kniplinger med afrundede tunger ved både skuldre, handske og støvler.

til en almindelig hånds proportioner, og i arkæologiske skindhandske er der ofte tydelige markeringer af, hvor de fysiske fingre gik til (Andersen 2015, 39) som det ses ved skindhandsken FO210083 (fig. 11.38). Resten af handskefingrene strittede ud i luften, og blev på denne måde "[...] signs of splendid inactivity", som Cumming udtrykker det (Cumming 1982, 24). Det er ikke umuligt, at de strikkede handske fra Rådhuspladsen også indgik i politiske, venskabelige eller ægteskabelige pagter, og nogle af dem har endda også meget lange fingre (D41/1985, D44/1985). Men deres slidspor viser, at de også blev anvendt i det daglige liv, og tilsyneladende kasseret uden eller blot med nogle få reparationer.

Fig. 11.38. Skindhandsken FO210083 fra KBM 3827 Rådhuspladsen, dateret til ca. 1670'erne.

Håndbeklædningens datering

Brugen af håndbeklædning forekom længe før 1600-tallet, men strikketeknikken var ikke den først benyttede. Fra Sct. Pederstræde i Viborg stammer en 2/2 kipervævet vante med en datering til 1050-1200 (fig. 11.39), og i Grønnegade, Ribe, er fundet en nålebunden vante med C¹⁴ datering til 1150-1250 (Søvsø & Heel 2015). Ligeledes fandtes ved metroudgravningen i Amsterdam uldne, vævede vanter, overordnet dateret til 1400-1600 (Willemsen 2015, 46-48). Både de danske og europæiske fund tyder på, at strikketeknikken først benyttedes i et større omfang fra 1500-tallet. Ved udgravningen i Groningen fandtes både vævede og strikkede vanter og handsker fra 1500-tallet, som repræsenterer det overlap i teknikkerne, der fandt sted perioden (Zimmerman 2007, 247). Fra Spanien og Italien stammer liturgiske strikkede handsker fra 1500- og 1600-tallet, ofte i røde eller hvide farver med asymmetriske manchetter og kvaster samt med bogstaverne IHS indstrikket på håndryggen (Willemsen 2015b, 25) (fig. 11.40). Manglen på danske fund af arkæologisk håndbeklædning fra samme periode, vanskeliggør sammenligninger, men antageligt sås samme overlap mellem vævet og strikket håndbeklædning i disse århundreder. Kun én enkelt vævet, ternet vante med en ukendt datering stammer fra volden ved Kongens Nytorv (D46/1985) (fig. 11.41), mens der ved

Fig. 11.39. Kipervævet vante fra Viborg, dateret til ca. 1050-1200. (Foto: Viborg Museum).

Rådhuspladsudgravningen slet ingen vævet håndbeklædning fandtes. Skifteprotokollerne viser imidlertid, at vævede vanter stadig var i brug i 1600-tallet, som i skiftet efter Carl Hansen, kræmmer i Køge, fra 1654: "1 soert par klede wanter ... 2 mk [...] 1 par graa jyde wanter ... 12 sk"⁵⁰. De såkaldte jyde wanter var sandsynligvis strikkede og langt de billigste, mens klædevanterne var mest kostbare. Derimod findes ingen skifter med nålebundne vanter, og her viser det arkæologiske materiale en af sine styrker ved at bidrage med fund, som man ikke ofrede blæk og bogstaver på i det skriftlige medie.

Fig. 11.40. Liturgiske silkehandsker fra Italien, 1600-tallet. (Museum of Fine Arts, Boston).

Fig. 11.41. Syet vante af ternet stof fra Kongens Nytorv, datering ukendt (Nationalmuseet, D46/1985).

Håndbeklædningen kan bedst dateres ved inddragelse af fundene fra voldgravsfyldet ved Østervold, som antageligt blev opfyldt i 1650'erne (Lindberg 1996 I, 418). Disse er, som nævnt, dekoreret med "tunger" i kanten, tilsyneladende først små og spidse (omkring 1620-1630'erne) og siden store og afrundede, ligesom kniplingerne (omkring 1640'erne). Tunger i kanten kendes ligeledes fra flere læderluffer fra Vasaskibet, som sank i 1628 (Vasamuseet 08216 og 08217) (fig. 11.42). Manchetterne med små tunger er ofte tæt dekorerede af lodret gående borter med vrangmaskede mønstre, som det ses på handsken fra Rosenborggade (se fig. 11.12), og både tunger og lodrette borter synes også at være tidlige træk, som håndbeklædningen fra Rådhuspladsen ikke har. De lange handsker tilhører sandsynligvis den senere del af

⁵⁰ RA, Køge Byfoged, skifteprotokol 1654-1663, s. 1v.

Fig. 11.42. Læderluffe fra Vasaskibet, som sank i 1628. (Foto: Vasamuseet, Stockholm).

Fig. 11.43. Handsker fra Gunnister Man på Shetlandsøerne. Ved knoerne ses "pile" (Foto: <http://thegoodwyfe.blogspot.dk>).

århundredet, i hvert fald efter 1650, idet sådanne lange manchetter ikke forekommer blandt de tidlige voldfund. Da kvindemoden dikterede kortere ærmer, fulgte handskenes længde med op ad armen (Cumming 1982, 31), og denne mode er tydeligt repræsenteret i materialet fra Rådhuspladsen. Mændenes brede manchetter lader til at have været på deres højeste før 1660, i hvert fald i England, hvorefter moden for mandshandsker skiftede til ganske korte manchetter fra ca. 1660-80 (Cumming 1982, 32). Til de sidste årtier af 1600-tallet hører også brugen af "pile" ved knoerne, som var broderede eller strikkede aflange mønstre, hvorved selve håndryggen kom mere i fokus end hidtil. Sådanne strikkede pile ses bl.a. på handskerne fra Gunnister-manden, dateret til omkring 1690, som blev fundet på Shetlandsøerne (fig. 11.43) (Henshall og Maxwell 1951-52, 36). Handsker med pile er ikke fundet ved Rådhuspladsen, og voldgravslagernes overordnede datering til 1670'erne stemmer da fint overens med handskerne og vanternes datering til ca. 1650-70. De kronologiske træk på strikkede handsker og vanter gennem århundredet er på denne måde både knyttet til manchettens type, men i høj grad også dekorationens.

Praktisk og symbolsk håndbeklædning

Handskerne og vanterne fra Rådhuspladsen er overvejende strikkede, kun med ét enkelt nålebundet eksemplar, som synes relateret til en maritimt eller håndværksmæssigt erhverv. Vanterne har forholdsvis enkle dekorationer og står i kontrast til de ofte meget dekorerede handsker, hvis pyntelementer er i tæt dialog med pragthandskerne af læder og klædedragtens øvrige dekorative elementer, men som alligevel

har deres eget geometriske formsprog. Håndbeklædningen har en estimeret datering til 1650-1670, hvor typen med den brede manchete (type 3) blev båret af mænd, mens kvinder bar de lange strikkede handsker (type 6). Det er muligt, at handskerne havde symbolværdi i gaveudveksling og som værdighedstegn, men huller på især indersiden af fingrene viser, at de også havde en praktisk anvendelse, om end mængden af slid og udbedringer ikke er overvældende.

12. Fodbeklædning

Af de 370 registrerede genstande i databasen stammer 152 fra fodbeklædning. Det er strømper og såler, og kategorien er den største blandt fundene fra Rådhuspladsen.

Strømper

I alt 111 fragmenter blev registreret som strikkede strømper (fig. 12.2). Deraf er 93 strømper fra udgravningen i 2011-2012, og deres fordeling på grupper ses i fig. 12.1. Strømpefragmenterne er nemme at genkende i et arkæologisk materiale på grund af fremstillingsteknik og mønstre i vrangmasker ved kanten af skaftet, på anklen og på læggen. Det kan forklare deres markante forekomst i materialet, men andre forhold må også spille ind, idet der ved eksempelvis Kongens Nytorv udgravningen med en datering til slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet, ikke blev fundet en eneste strømpe (Rimstad 2012). Mindst to strømper (1941:146F og 1941:146I) kunne ikke findes på Københavns Museums magasiner, og indgår derfor ikke i afhandlingen.

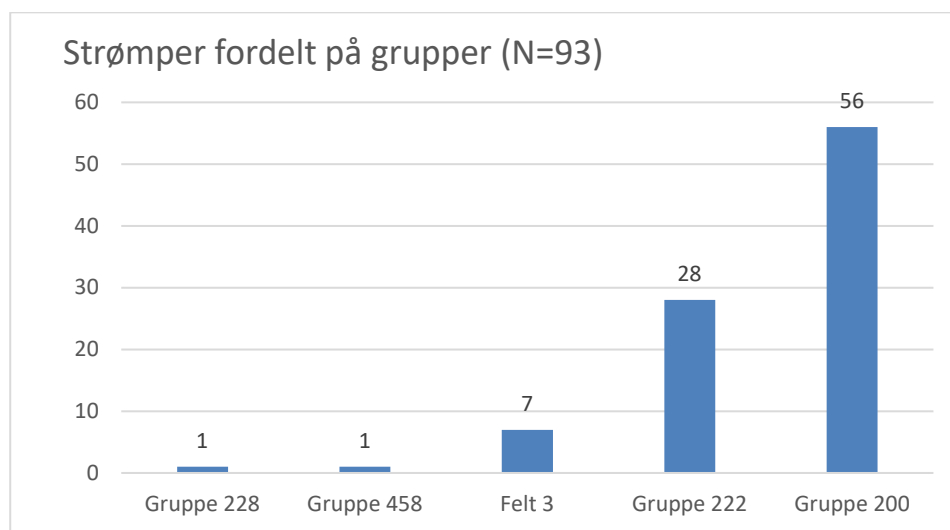

Fig. 12.1. Strømpernes fordeling på grupper af strømper fra udgravningen 2011-2012.

Fig. 12.2. Overblik over alle 111 strømper (se også de næste to sider)

FO214934b

FO214945

FO214966

FO214967

FO214970

FO214975

FO214992 ren

FO215236

FO215335

FO215358

FO215380

FO215497a

FO215497b

FO215534

FO215537a

FO215583

FO215647

FO215649

FO215650

FO215652

FO215661

FO215814

FO215815

FO215861

FO215921

FO215923

FO215943

FO215965

FO215989

FO216002

FO216005a

FO216005c

FO216005d

FO216029

FO216105a

FO216105b

FO216106

FO216205

FO216206a

FO216206b

FO221177

Terminologi

I middelalderen brugtes termen *hose* om en dragtdel, som dækkede enten halvdelen af benene, *korthoser*, eller gik helt op til livet, *langhoser* (Dahl 2007, 6). Hvornår, hvordan og hvorfor man gik fra at anvende termen *hose* til termen *strømpe* er der forskellige forklaringer på. Salomonsen skriver, at termen *strømpe* opstod sidst i 1400-tallet, da benbeklædningen blev delt i *broge* og *hoser*, også kaldet *nederhoser* eller *strømpehoser* (Salomonsens Konversationsleksikon, sv.), og Hansen er enig i denne forklaring (Hansen 1947, 65). *Strømpe* kommer af det middelnedertyske *strumpf* i betydningen stump, stub, krop eller smal træstamme, som henviser til benets nedre del (Dansk Etymologisk Ordbog sv.). Politikens dragtleksikon har en skarpere opdeling af begreberne og mener, at *hoser* kun defineres af syet fodbeklædning, mens *strømper* tilhører den strikkede (Hansen 1978, 63). Under alle omstændigheder fremgår det af Moths ordbog, at begge termer stadig blev anvendt omkring år 1700 (Moths ordbog s.v.):

"Strømpe. Er et klædebon, som bæres på benene"

"Hose. Er et klædebon mand skyler [skjuler] benene med"

"Skaft. [...] Det øverste på en hose, som er over foden"

"Hose-sokker. Kaldes foden af en hose"

"Svikle. [...] Kaldes den trekant på en strømpe, hvormed hosen heftes til foden".

Ordbogen nævner også termerne *Hose-stok* (en form af træ til at formgive strømper efter), *Hose-Bånd* (strømpebånd), *Hose-Pind*, *Hose-stikke* og *Ståltrå* (strikkepinde), *Hose-Tvind* (strikkegarn) samt en *Sokke* (lærredsvævet sok af hør eller uld) og verbet *at sokke* (at have strømperne hængende om benene) for at nævne nogle eksempler. Brugen af termerne *strømpe* og *hose* synes i ordbogen at overlape hinanden. I skifterne bruges termen *hoser* mest i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet, som i skiftet efter murermeister Hans Gade, Helsingør 1603: "*et par laffuendell farffue kirshies [lavendelfarvede kirsey] hoser... 1 dr*"⁵¹, hvor det er syede strømper. I 1600-tallet anvendtes mest *strømpe*, både om syet og strikket fodbeklædning, som i skiftet efter Christoffer Jacobsen, Helsingør 1636: "*j par silcke strømper ... 1 mk [...] j par strikx strømper ... 2 mk [...] j par gl: strickx strømper ... 6 sk [...] j par lerridtz strømper ... 8 sk*"⁵². Det kan ikke altid til at skelnes, om *hoser* skal forstås i betydningen bukser eller strømper (Hansen 1947, 65), men det er plausibelt, at den øgede brug af termen *strømper* hang sammen med den tilsvarende øgede brug af strikket fodbeklædning, og at ordet *strømpe* fra da af benyttedes om fodbeklædning af alle slags.

⁵¹ RA, Vordingborg Byfoged, Skifteprotokol 1593-1611, s. 38r-40r.

⁵² RA, Helsingør byfoged: skifteprotokol 1635-1639, s. 109v

Fibre, spinding, hæl og tå

De fleste strømper er fragmenterede, og fig. 12.3 viser, at kun 14% af strømperne er komplette, med både skaft og fod bevaret. Størstedelen (69 %) udgøres af strømpekafter, mens 17 % er strømpefodder, og disse er tit så slidte, at både hæl og tå eller hele sålen er slidt væk. Et enkelt par strømper er identificeret (FO204608 og FO214966), fundet i samme grube (SD115314), men samlet op forskellige steder (i hhv. FU204360 og FU204405). De to strømperes garn, svikler, falske sømme og reparationer er identiske, og de er efter udgravning blevet genforenet (fig. 12.4).

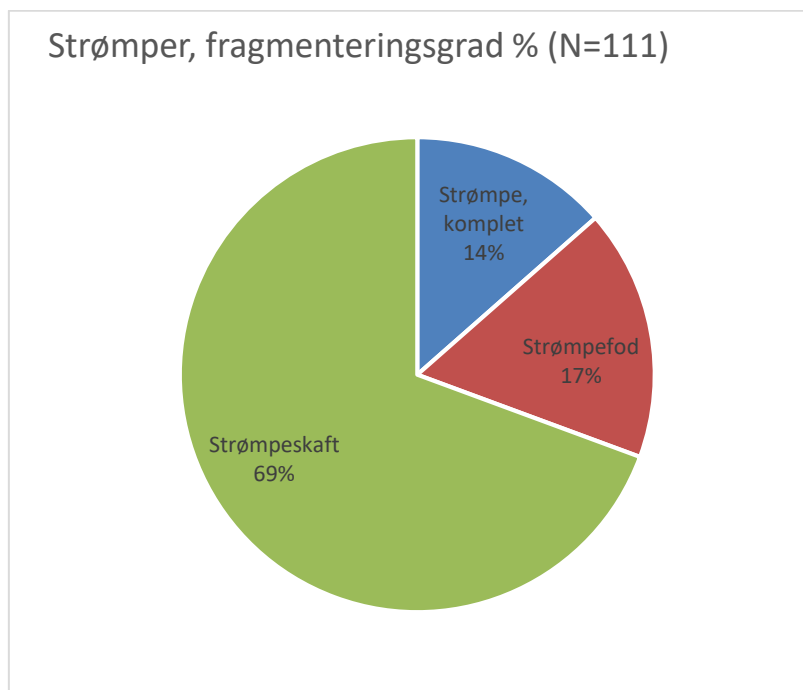

Fig. 12.3. Den procentvise fordeling af strømpernes fragmenteringsgrad.

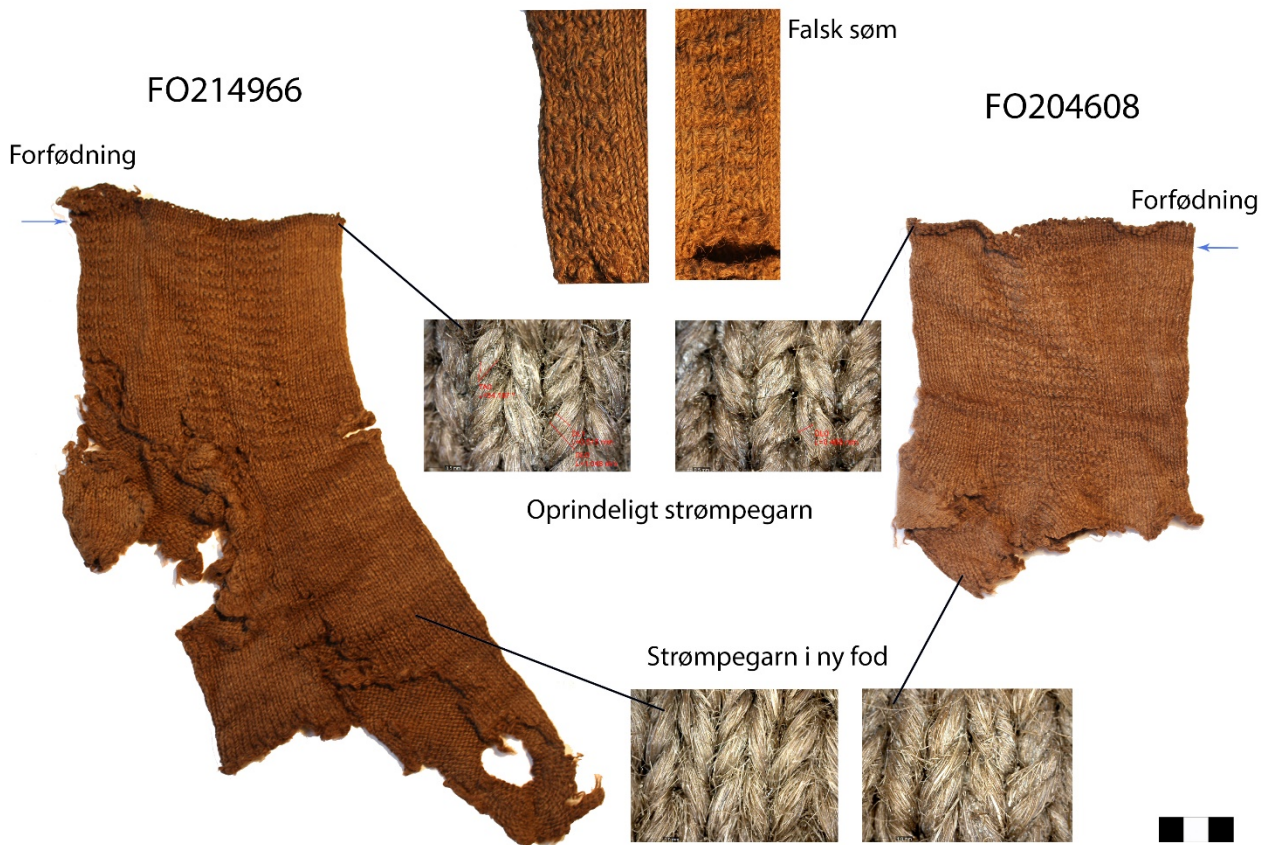

Fig. 12.4. To strømper (FO214966 og FO204608) er efter udgravningen blevet genforenet. Garnet, forfødninger, svikler og falske sømme er identiske.

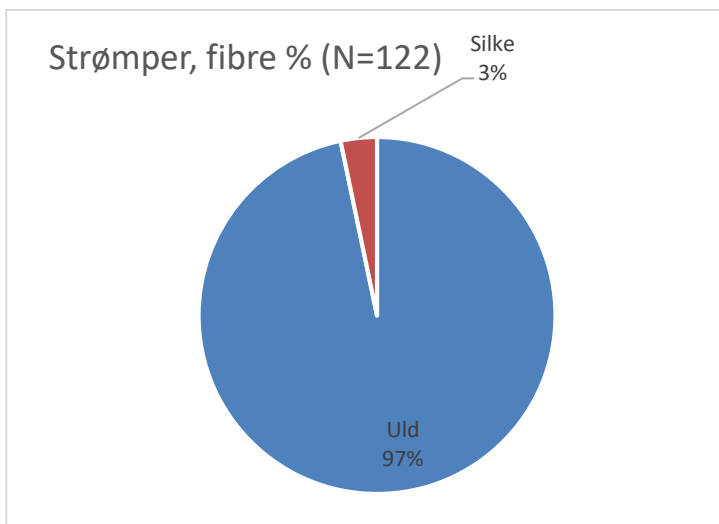

Fig. 12.5. Den procentvise fordeling af strømpernes fibre. I statistikken er alt strikket garn medtaget, også fra reparationer, forfødninger og striber, deraf normaltallet på 122.

Fibre

Langt de fleste strømper (97 %) er strikket af uldgarn, nemlig 97 % (fig. 12.5). De sidste 3 % er fragmenter af silkestrømper, og der er ikke registreret strømper i andre fibre end disse to. Fund af håndstrikkede silkestrømper fra København er tilsyneladende de første, sådanne ikke fandtes i 1986 (Warburg 1986, 89). Fra danske skifter kendes betegnelsen *trådstrømper*, som er strikkede strømper af hørgarn (Ringgaard 2010a, 90), og deres fravær i fundmaterialet fra Rådhuspladsen må tilskrives bevaringsforholdene. Af historisk bevarede eksempler kan nævnes det par hørstrømper som tilskrives Jarlen af Bothwell, James Hepburn (1536-1578) (Strandgaard 1985, 16).

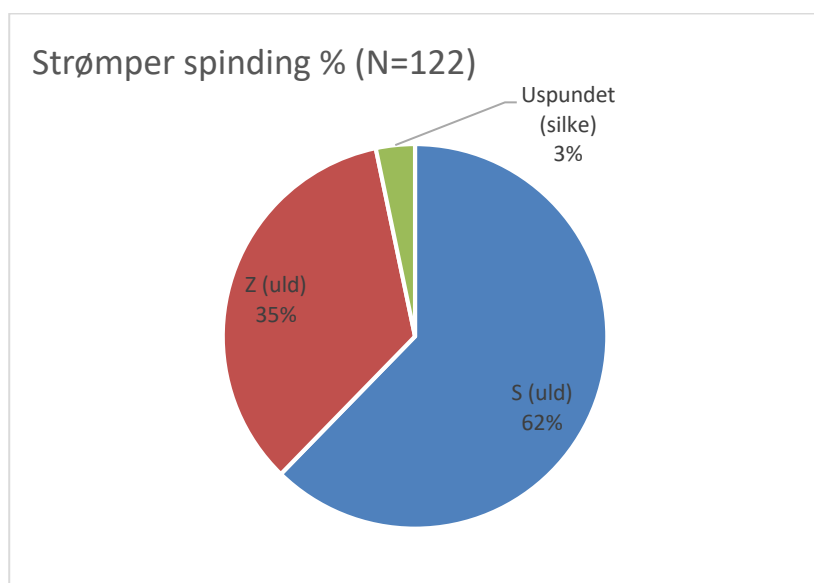

Fig. 12.6. Den procentvise fordeling af spinderetningen i strømpegarner

Spinding

Omkring 62 % af strømperne er af strikket af S spundet uldgarn; det Z spundne uldgarn udgør 35 % og de sidste 3 % er af uspundet silke (fig. 12.6). Af fig. 12.7 fremgår det, at næsten alle de S spundne garner er forholdsvis grove, mens de Z spundne garner sjældent er mere end 1 mm i diameter. Enkelte af garnerne er 1-trådede, mens størstedelen af garnerne er 2-trådede, og kun få er 3-trådede (fig. 12.8). Tendensen ses ved både S og Z spundne varianter. Tallene er i god overensstemmelse med tidligere undersøgelser af danske arkæologisk fundne strømper fra omkring år 1700, hvor strømperne også blev kategoriseret efter grovhed, baseret på antal masker/cm (Ringgaard 2010a, 57-61). Samme kategorier benyttes her (fig. 12.9). Det ses, at kategorien med de grove strømper (<3,9 masker/cm) er den største, tæt fulgt af de mellemgrove strømper (4-5,9 masker/cm), mens de fine (6-7,9 masker/cm) og meget fine (>8 masker/cm) udgør en lille del af det samlede antal strømper. Det samme gør sig gældende i forhold til *strikkefastheden*, antal masker i forhold til antal pinde/cm (fig. 12.10). Både S og Z spundne garner findes på næsten hele skalaen, men der

er en klar tendens til grove S spundne garner, finere Z spundne garner og meget fine uspundne silkegarner. Det er ofte det ujævne kartegarn, som er S spundet, mens det finere kamgarn er Z spundet (fig. 12.11). Det er værd at bemærke, at nogle af de Z spundne uldgarner kan måle sig i kvaliteten med de uspundne silkegarner, både når det gælder trådtykkelse og strikkefasthed. Ved langt de fleste strømper har forholdet mellem masker og pinde en ratio på 3:4, så der går 3 masker for 4 pinde/cm.

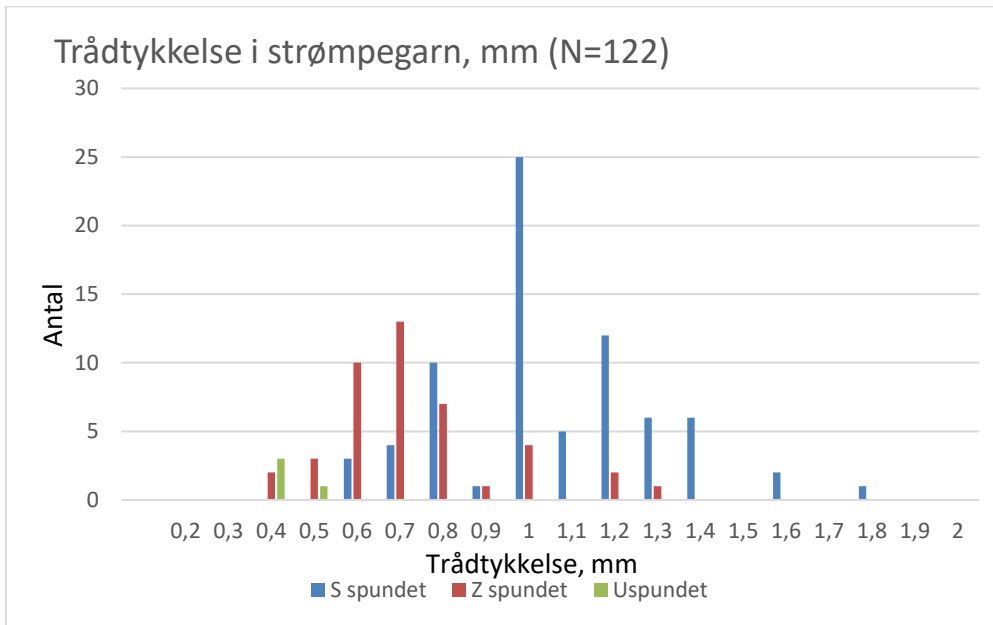

Fig. 12.7. Garnets trådtykkelse i forhold til spinding

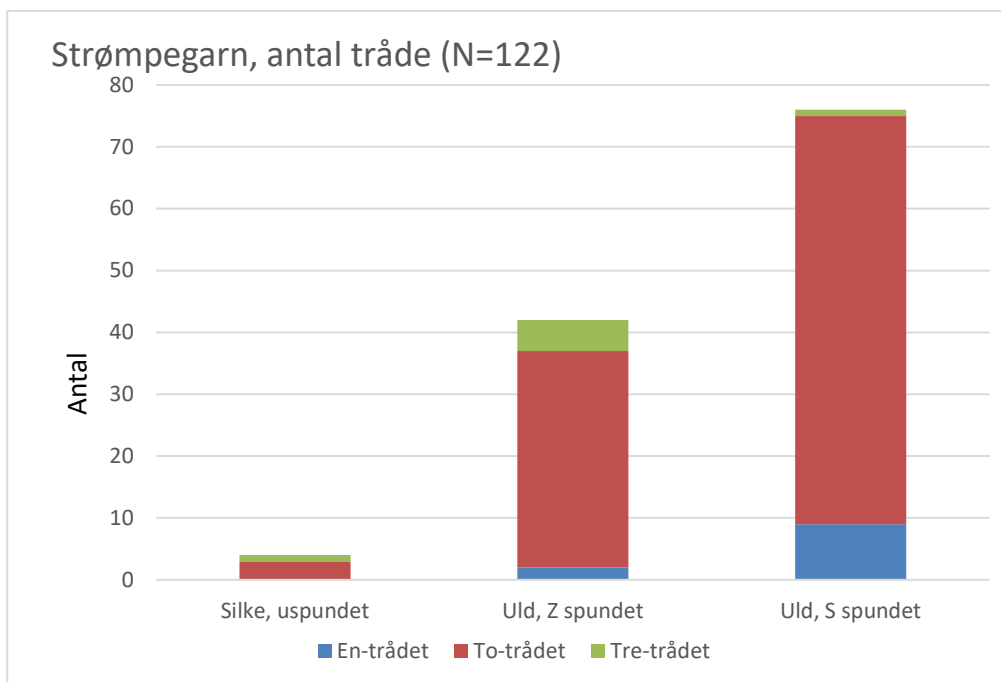

Fig. 12.8. Fordelingen af garner med 1, 2 og 3 tråde i forhold til spinderetninger og fibre

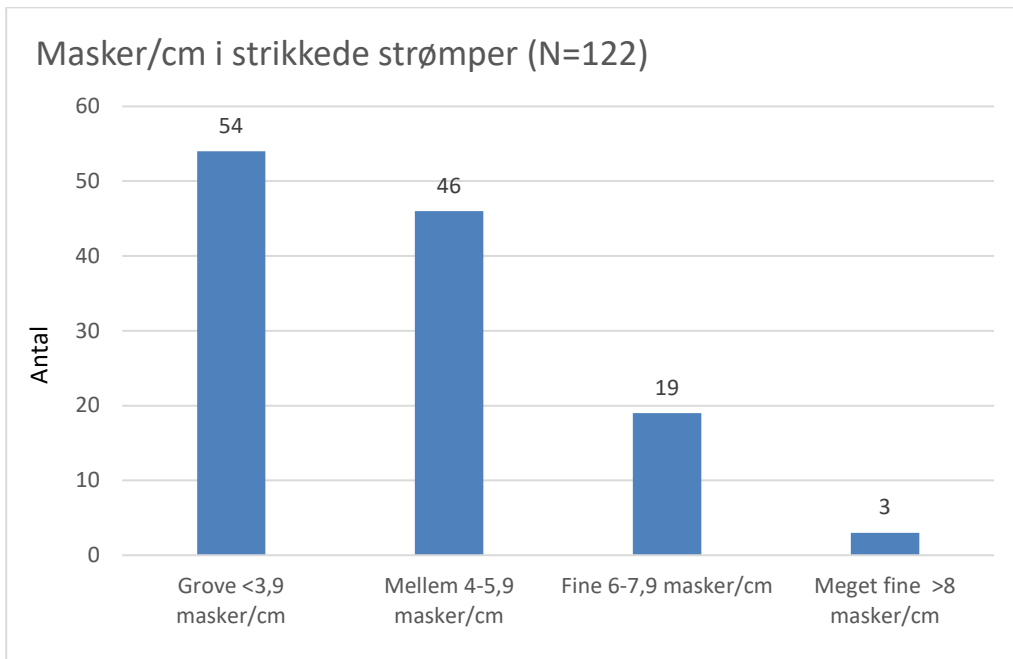

Fig. 12.9. Fordelingen af strømper i forhold til antal masker/cm.

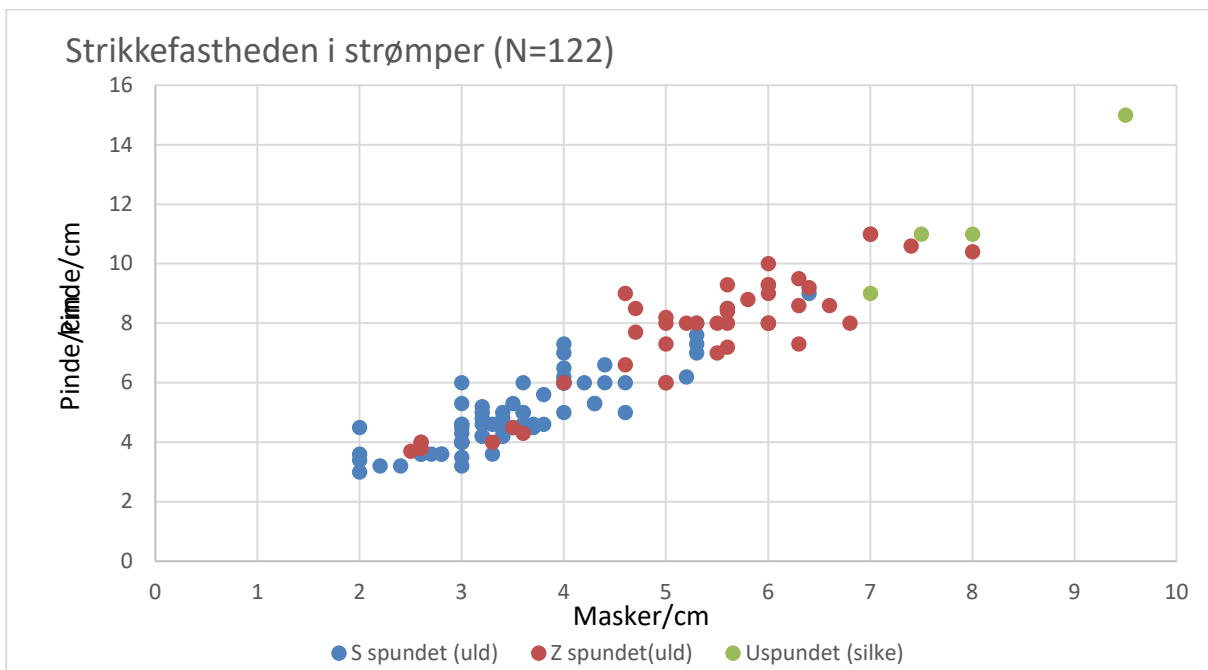

Fig. 12.10. Strikkefastheden i strømper

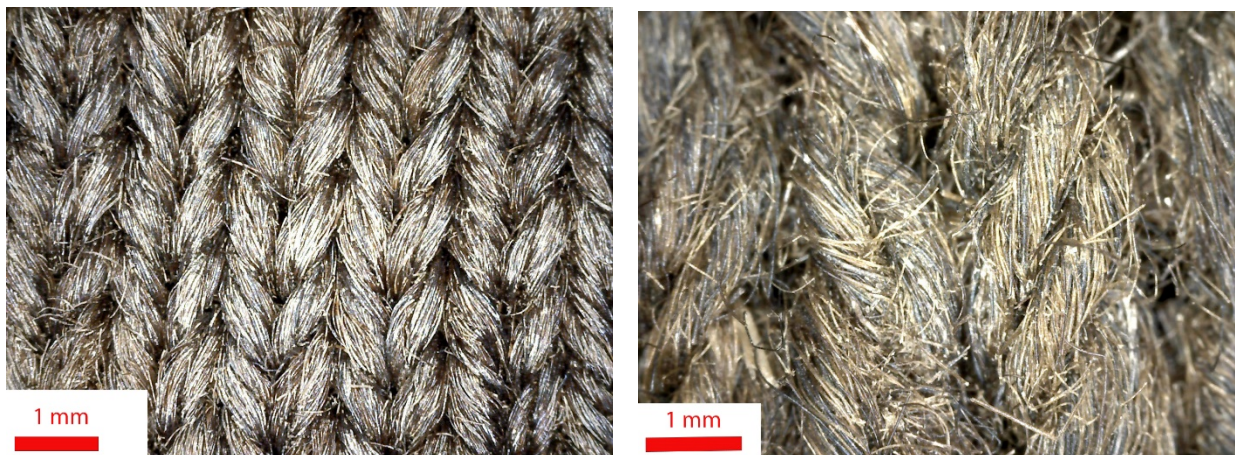

Fig. 12.11. Forskellen på kamgarn og kartegarn. FO214469 (tv.) og FO216106 (th.).

Strikkeretning, hæl og tå

Så vidt det kan observeres, er alle strømperne rundstrikket ovenfra, med opslagning ved skaftets kant og aflukning i tåen, og de er dermed alle er håndstrikkede. Kun én strømpe, FO215861, har en ægte syet søm bag på læggen og kan være fladstrikket på strikkemaskine og sammensyet bagefter (fig. 12.12). Det er også muligt, at den er rundstrikket for senere at blive klippet op og syet sammen for at passe til en ny ejer. Strømpen er desværre meget fragmenteret, så dens oprindelige formgivning kan ikke erkendes.

Fig. 12.12. Strømpen FO215861 med en ægte søm på bagsiden af læggen.

Netop det faktum, at mange af strømperne er fragmenterede, gør det også vanskeligt at generalisere omkring hæltyper, tålukninger og kiler. På de få fragmenter med bevarede fødder er der observeret to type af hæle, nemlig den *sammenmaskede hæl* (Ringgaard 2010a, 67), der med sikkerhed ses på tre strømper (FO213762, 1941:146C, Lb. 201). Den fremstilles ved, at man ved anklen fladstrikker halvdelen af maskerne til en lille firkant, som foldes og sammenmaskes under hælen (Ringgaard 2017a,

291). Den anden hæltype er *ribbehælen*, som ses på én strømpe (FO214992) og fremstilles ved at fladstrikke retstrik frem og tilbage ved hælen (Ringgaard 2017a, 297) (fig. 12.13). Warburg skriver, at den sammenmaskede hæltype må være ubehagelig at gå på, og at strømper med en sådan hæl derfor skal

tolkes som natstrømper (Warburg 1988, 184). Forekomsten af hæltypen i materialet fra Rådhuspladsen underbygger ikke dette, det er snarere tilfældet, at man var vant til at gå på sømmen, selvom vi i dag ville finde det ubehageligt. En sådan sanseoplevelse er afhængig af kultur og tilvænning (Classen 1993, 7).

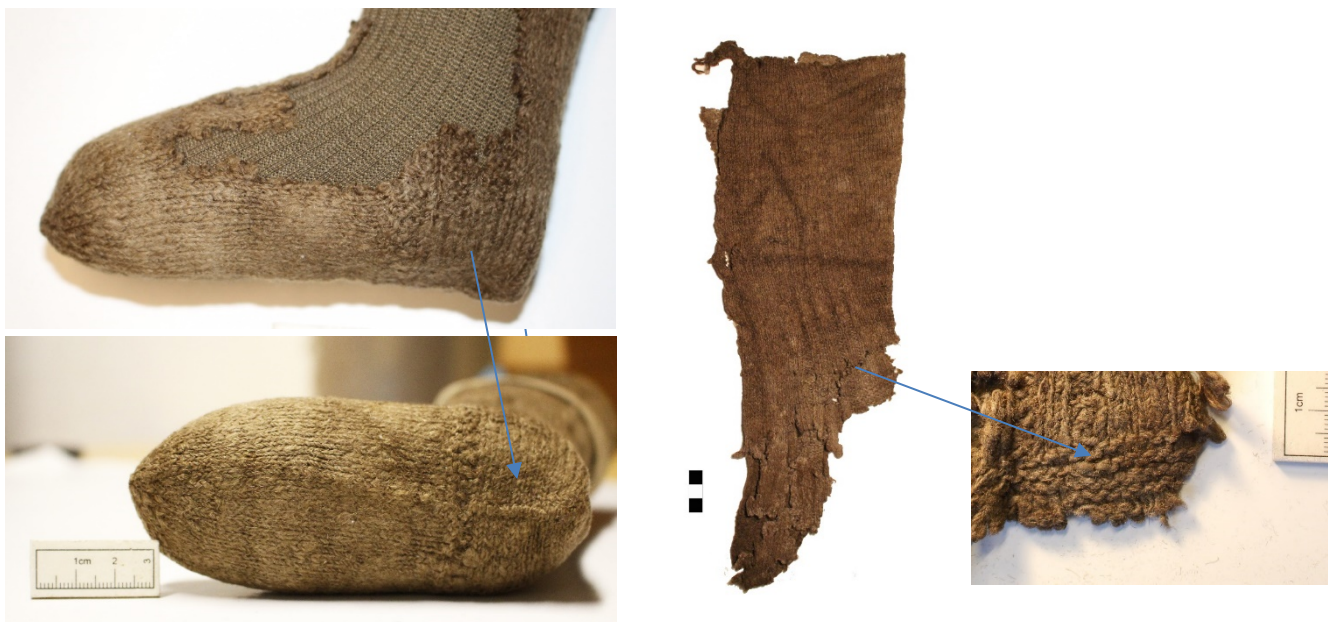

Fig. 12.13. Strømper 1941:146C med sammenmasket hæl, set fra siden og under foden (tv.). Strømper FO214992 med ribbehæl (th.).

Der er observeret tre slags tålukninger, *stjernelukning*, hvor indtagningerne ligger ligeligt fordelt ved hele lukningen, som med sikkerhed ses ved syv strømper (FO212064, FO213762, FO213990, FO214507, FO214966, 1941:146C, Lb. 201d); *båndlukning* som ses ved 1941:146D samt en *tværgående lukning* hen over tærne, som ses på FO214469 (fig. 12.14). Ved anklerne har nogle strømper synlige kiler (fig.12.15), mens andre har en jævn og næste usynlig overgang fra ankel til fod. *Vandretgående kiler* er observeret ved 13 strømper, mens den *lodretgående kile* ses ved 12 strømper, og ved 10 strømper med ankeldelen bevaret sås ingen kiler, men en direkte overgang fra ankel til fod. Kiletyperne er muligvis udtryk for en kronologisk udvikling. En del af strømperne er formgivne, så de har en tydelig læg. Dette kan gøres ved at lave indtagninger ved knæet og udtagninger til læggen, hvorefter der tages ind igen ved anklen. Tydelig formgivning af læggen ses eksempelvis ved strømpen 1941:146D (fig. 12.16). For at sikre den rigtige facon, blev nogle strømper udblokket på en strømpeblok, efter de var vaskede eller valkede (Hansen 1947, 58), og en sådan strømpeblok fra Færøerne er bevaret på Nationalmuseet.

Fig. 12.14. De tre forskellige tålukninger. Fra venstre: FO213762 med stjernelukning, 1941:146D med båndlukning og FO214469 med tværgående lukning.

Fig. 12.15. Eksempler på vandrette kiler (FO214926) og lodrette kiler (D86/1989).

Fig. 12.16. Strømpen 1941:146D er tydeligt formgivet ved læggen (tv.). Måske på en strømpeblok som denne fra Færøerne (th.) i Nationalmuseets udstilling. (Foto: CR)

Dekorationer

Strømpernes dekorationer består af kantborter ved strømpernes kant, svikler på begge sider af anklerne og falske sømme bag på læggen, alt strikket i vrangmasker. For at skabe overblik over de forskellige mønstre, er de inddelt i typer, listet efter graden af kompleksitet i dekorationen, begyndende med de enkleste dekorationer.

Kantborter ved strømpekaftets åbning er registreret på 61 strømper, svarende til alle fragmenter med strømpekanten bevaret, undtagen Lb. 201c, som blot har en opslagskant. Kantborterne skulle holde strømpebåndet på plads, men udgjorde også et dekorativt element på strømpen. Kantborterne kan opdeles i fire typer (fig. 12.17 og 12.18): Retriller, diagonale striber, diamantmønstre og hulmønstre.

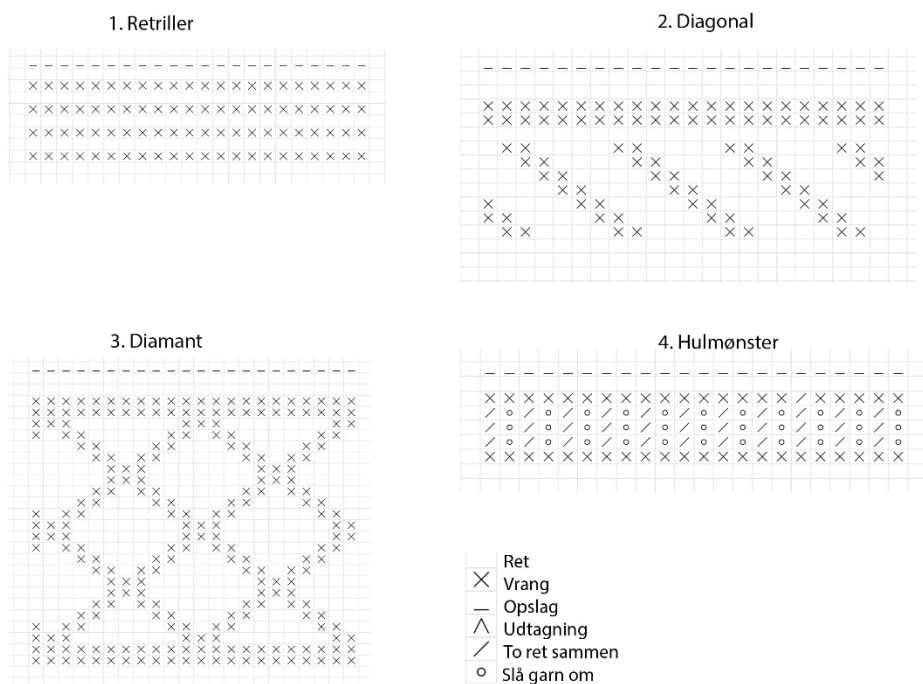

Fig. 12.17.
Kantborternes typologi.

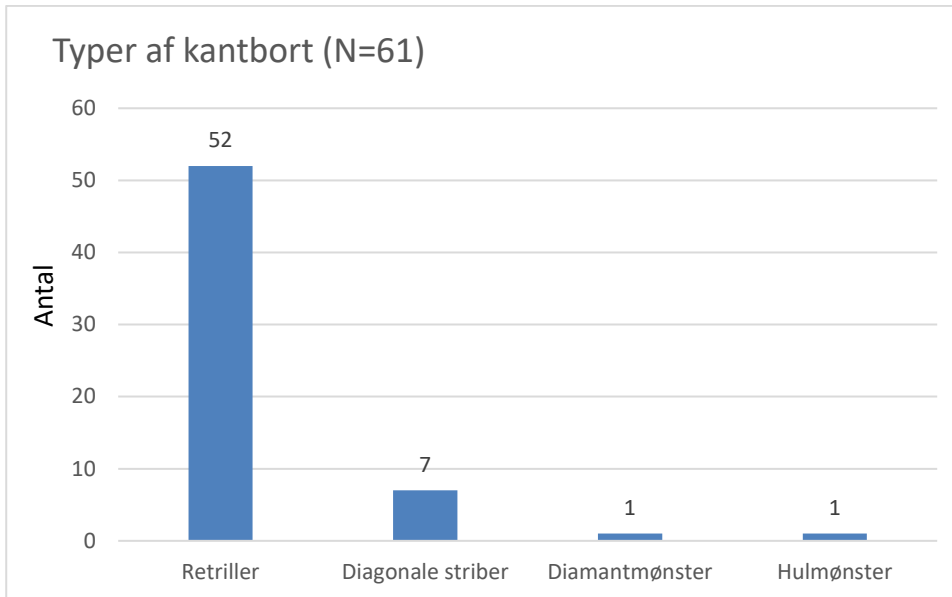

Fig. 12.18. Fordelingen af typer af kantborter ved strømperne.

1) Retriller

Typen ses på 52 strømper og består af en bort af *retriller*, typisk med hver anden omgang strikket i vrang. Antallet af omgange i ret og vrang kan variere, og som regel er der enten samme antal omgange af ret og vrang på hele kantborten (FO214500) eller også øges antallet af ret-omgange, jo længere ned på strømpen, man kommer (1941:146E).

2) Diagonale striber

Typen ses på syv strømper og består af et mønster i diagonale striber. Linjerne omsluttet for oven og for neden af en eller flere omgange retriller (FO213784). Ved strømpen 1941:146D er diagonallinjerne ikke strikket i vrangmasker, men derimod i retmasker, der tages ud og ind for at skabe den diagonale linje.

3) Diamantmønster

Typen ses på én strømpe (1941-146A), som foruden retriller har et diamantformet mønster som kantbort.

4) Hulmønster

Typen ses på én strømpe (FO214562), der har et hulmønster i kantborten, som er fremkommet ved at strikke to masker sammen og slå om garnet.

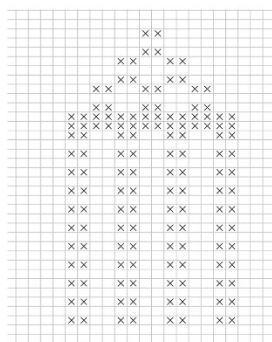
Kantborternes funktion var antageligt at forhindre strømpebåndet i at glide op over strømpen, og borterne var ikke en synlig del af dragten, hverken hos mænd, hvis buksekant eller strømpebånd skjulte borten, eller hos kvinder, hvor strømperne var gemt under skørterne. Det er sandsynligvis derfor, at størstedelen af kantborterne har et funktionelt, og ikke specielt dekorativt præg.

Svikler ved ankelpartiet er registreret på 54 strømper. Sviklerne består af et mønster i vrangmasker, som danner toppen af en kile, der fortsætter ned på fodpartiet. Mønstrene kan inddeles i otte forskellige typer (fig. 12.19): *Enkel ramme, tårn, diamant, palme, stjerne, lille blomst, stor blomst og andre*. Dertil kommer en gruppe med 11 fragmenterede svikler, som ikke kan typebestemmes. Fordelingen af svikkeltyperne ses i fig. 12.20.

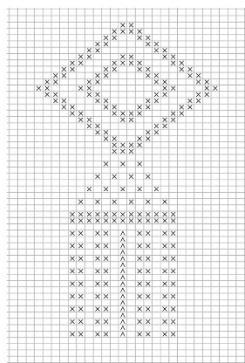
1) Enkel ramme

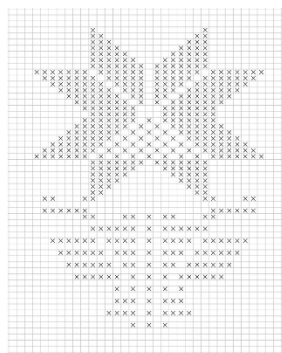
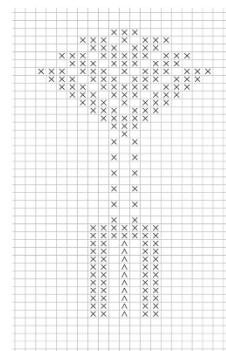
2) Tårn

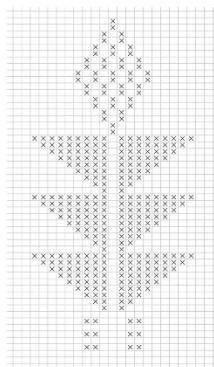
3) Diamant

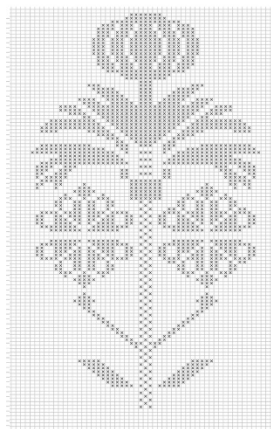
4) Palme

5) Stjerne

6) Lille blomst

7) Stor blomst

Fig. 12.19. Svikkeltypologi. Type 8 (andre) er ikke medtaget som standardtype.

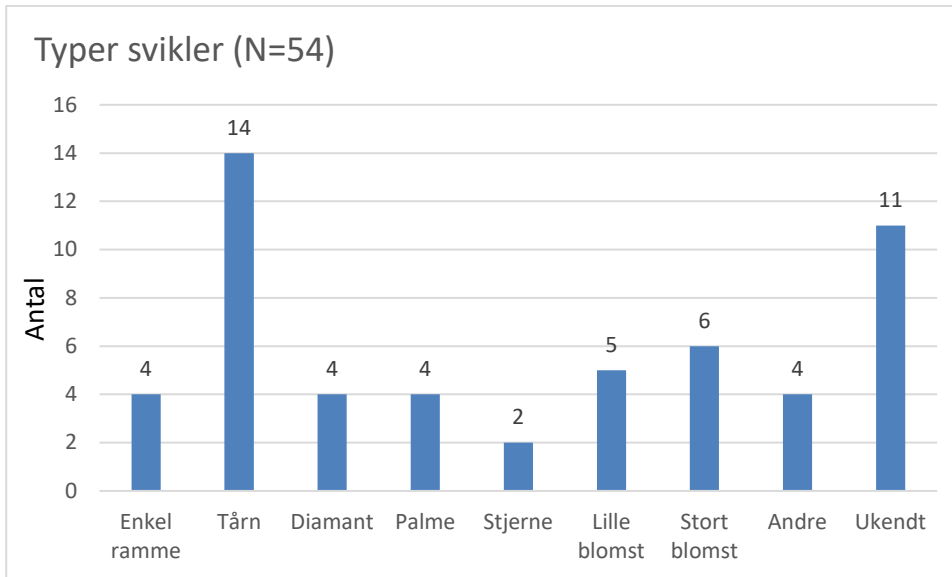

Fig. 12.20. Fordelingen af typer svikler ved strømperne.

1) Enkel ramme

Typen ses på fire strømper og består af enkle linjer af vrangmasker, uden et egentligt svikkelhoved (FO213784).

2) Tårn

Typen ses på 14 strømper og består af en trekant, hvis spids vender opad, og som er komponeret af ret- og vrangmasker i forskellige sammensætninger. Under trekanten ses et antal lodrette søjler, typisk tre eller fire, dog har en enkelt strømpe seks søjler i mønstret (FO214507). Søjlerne er oftest komponeret med to vrangmasker pr. søjle i hver eller hver anden omgang. Søjlerne danner udgangspunkt for en kile, hvor der er taget flere masker ud for hver omgang i mellem de to midterste søjler, som på denne måde kommer til at flankere kilens trekantede facon. Tårnmønstret er geometrisk, forholdsvis enkelt, og blev varieret på mange måder. Det ses ofte på strømper med lodrette kiler.

3) Diamant

Typen ses på fire strømper og findes i flere variationer. Diamanten er placeret øverst, og herunder kommer først en tværstribе og derefter to til fire lodrette søjler, der kan flankere en kile i midten. Mønstret kan variere i antallet af diamanter, søjler og tværstriber. Diamantmønstret er geometrisk i sin grundform, men er i et enkelt tilfælde gjort mere organisk. Dette ses ved barnestrømpen FO213753, hvor kombinationen af en diamant, en tværstribе og to søjler med løbende udtagninger imellem danner en antropomorf figur (se fig. 12.52).

4) *Palme*

Typen ses på fire strømper, og det er komponeret af mellem tre og fem V-former, som er placeret under hinanden og forstørres, jo længere ned de kommer, således at der dannes en palmekrone. Herunder er to søjler, hver bestående af en enkelt maske pr. omgang, som er placeret på en tværstribе. Under denne kommer igen to søjler, denne gang af to masker hver pr. omgang, som flankerer en kile i midten. Ved en enkelt strømpe (1941:146B) bøjer palmens "blade" let ud til siderne, mens bladene ved de tre andre strømper peger i en opadgående retning.

5) *Stjerne*

Typen ses på to strømper (FO214926, FO214975). Mønstrene er variationer af den stjerneform, som findes ved *nattrøjerne* (se kapitel 9).

6) *Lille blomst*

Typen ses på fem strømper og består af en diamantformet blomsterknop, hvorunder to-tre omvendte trekanter danner en slags blade (for eksempel FO213835 eller FO214551). Typen ses ofte på strømper med vandrette kiler.

7) *Stor blomst*

Typen ses på seks strømper og består af en meget heterogen samling svikler, som alle udgøres af blomstermotiver i geometrisk form. Det mest geometriske mønster ses ved FO214503, hvor et stjernemotiv gentages fem gange omkring i en blomsterstamme, der er placeret på en omvendt trekant (fig. 12.41). Mere organiske former ses ved FO214291, som sandsynligvis forestiller en udsprungen rose med to rosenknopper på hver side, som det kendes fra lignende mønstre med samme datering. Mønstret ses to gange på strømper med vandrette kiler.

8) *Andre*

Typen ses ved fire strømper, og er en heterogen gruppe af svikler, som ikke passer i nogle af de andre kategorier, eksempelvis FO214401, der er en blanding af diamantformen og den lille blomst, og har et nærmest antropomorft udseende eller FO214909 som er en blanding af tårnet og diamanten.

Sviklernes mønstre og deres synlige placering ved anklerne kan have flere betydninger. I 1600-tallet blev sviklerne større og mere dekorative end i slutningen af 1500-tallet, og dette må ses i relation til skomodens, som i 1600-tallet fik åbninger ved sidesømmene, så der var kig ind til strømpedekorationerne på ankel og fod (Andersen 2016, 75). Et velkendt og tidligere fremhævet eksempel på dette er maleriet af Franz Cleyn fra 1620, forestillende Prins Christian (Warburg 1988, 196). Mange af elementerne i prinsens strømpe, som trekanter, diamantformer og blomsterreferencer kan genkendes i sviklerne fra Rådhuspladsen (fig. 12.21). Både skoens udskæring og sviklerne på begge sider af anklerne understreger den symmetri, som var fremherskende på dette tidspunkt, og strømperne kunne anvendes til både højre og venstre fod, modsat en tidligere opfattelse hos Andersen (1960, 146). På de allerfornemste strømper var sviklerne broderede, og sådanne ses eksempelvis på de strømper, som Christian IV's kun tre måneder gamle datter, Maria Cathrine, blev begravet med i 1628 (fig. 12.22). Her er en kombination af vrangmaskede og broderede svikler, som om pynten ikke kunne blive rig nok (Warburg 1988, 194).

Fig. 12.21. Udsnit af maleri af den udvalgte Prins Christian, ca. 1620. Strømperne har fine svikler, som ses i skoens sideåbning (Kongernes Samling, Rosenborg Slot. Foto: CR)

Fig. 12.22. De broderede svikler på Maria Cathrines strømper, 1628 (Foto: Warburg 1988, 192)

Betydningen af sviklernes mønstre er endnu ikke afklaret, og mange nyere publikationer nævner blot, at strømperne har svikler, som *"Clocks were frequently seen as embroidered design reaching up the calf"* (Cunnington & Cunnington 1972, 63), men ikke hvor mange forskellige mønstre, der fandtes, endside deres betydning. Nogle af svikkeltyperne genfindes i mønsterbøger fra 1500-1700-tallet og var sikkert alment

kendte (fig. 12.23). Sviklernes mønstre synes i nogen grad at afspejle, at man eksperimenterede med de geometriske former, som strikketeknikken egner sig godt til at fremstille. Men de mange ensartede mønstertyper tyder også på, at sviklerne var mere end pynt. En mulighed er, at sviklernes mønstre var symboler, som kendes fra 1600-tallets fingerflettede bånd, hvis symboler havde alment kendte navne, som "Fluen", "Esset" eller "Edderkoppen" (Speiser & Boutrup 2009, 19). Symbolerne er dog noget enklere end strømpernes svikler, og figurformerne genkendes ikke i strømperne.

Fig. 12.23. Stjernemønster i Peter Quentels mønsterbog "Musterbüchlein" fra 1527-29 (tv.) samt blomstermønster fra Christoph Weigels mønsterbog "Neues Neh- und Strichbuch für das schöne Geschlecht" fra 1784 (th.). (Foto: CR).

En anden mulighed er, at sviklerne var et slags produktionsmærke, som tilkendegav strømpernes produktionssted eller eksportdestination. Tårnsviklen er ikke ulig tårnene på Københavns byvåben, som det kendes eksempelvis fra tiggertegnet, fundet på Rådhuspladsen (fig. 12.24), og måske er strømperne med tårnsvikler skabt af eller for københavnere. Deres forholdsvis forskellige udførelse tyder ikke på en masseproduktion, men mere på et alment kendt vartegn, som man har kunnet variere efter behov. Jeg har endnu ikke observeret denne type svikkel på udenlandske strømper, så en tilknytning til København eller i hvert fald det danske område er realistisk. Strømperne fra Rådhuspladsen udviser sammenhæng mellem strømpens kvalitet og sviklens grad af kompleksitet – jo højere strikkefasthed, jo mere kompliceret svikkel (fig. 12.25).

Tårnet ses især på de grovere strømper, mens de store blomstersvikler findes på de fine strømper, som kan være importerede. Er sviklerne da et udtryk for *mærkevarer*, som sikrede kunden en bestemt kvalitet fra et bestemt sted (Moore & Reid 2008, 420)? Selvom mønstrene var gammelkendte, optog nogle byer muligvis bestemte mønstre til strømpeproduktion af en bestemt kvalitet. At bynavne kunne tilknyttes produkter har vi set før, som Randers-handsker og Køge-handsker, men måske var begrebet mere udviklet end som så. Eksempelvis skulle sejldug af hør, som blev produceret i Køge, Roskilde og Helsingør i 1621, bære deres egne kendemærker (Probst 1996, 32). Noget tilsvarende er muligt for strømperne.

Fig. 12.24. Københavns byvåben i 1600-tallet. Tiggertegn fra Københavns Rådhusplads (Foto: Københavns Museum)

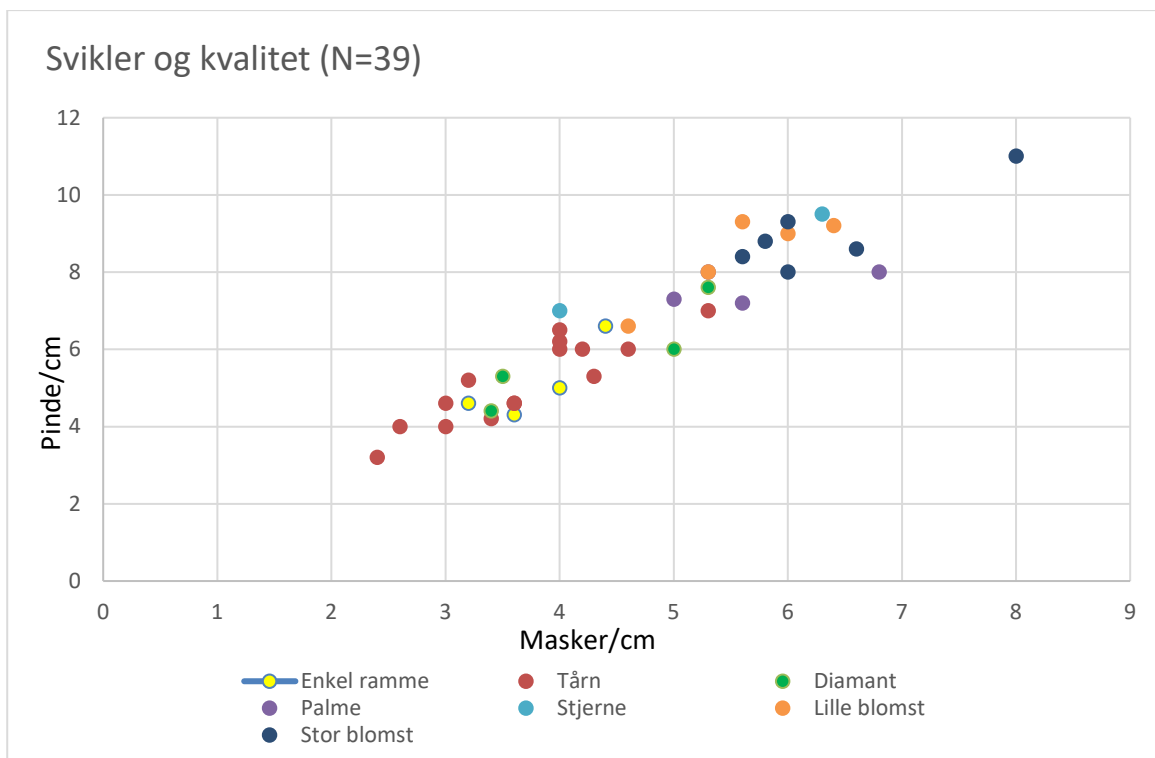

Fig. 12.25. Forholdet mellem sviklernes kvalitet og type (andre og ukendte svikler er ikke medtaget).

Falske sømme

På 64 af strømperne er der observeret falske sømme på læggen. Sømmene er konstrueret i vrangmasker, som går lodret fra kantbort til hæl, og de kan opdeles i otte forskellige typer, her listet efter graden af kompleksitet (fig. 12.26 og 12.27).

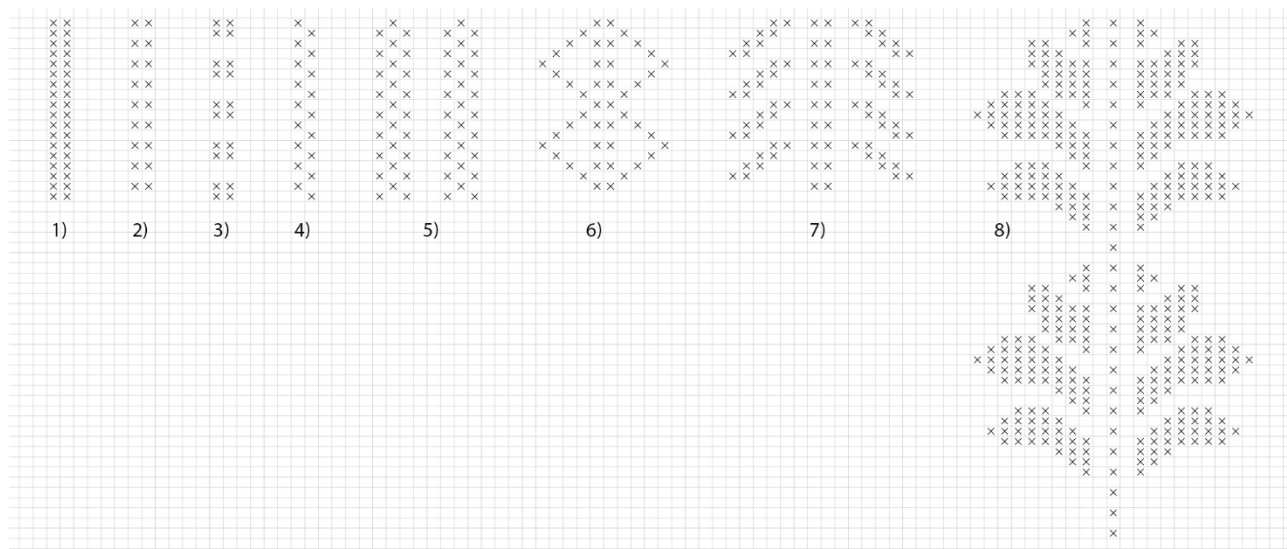

Fig. 12.26. Typer af falske sømme

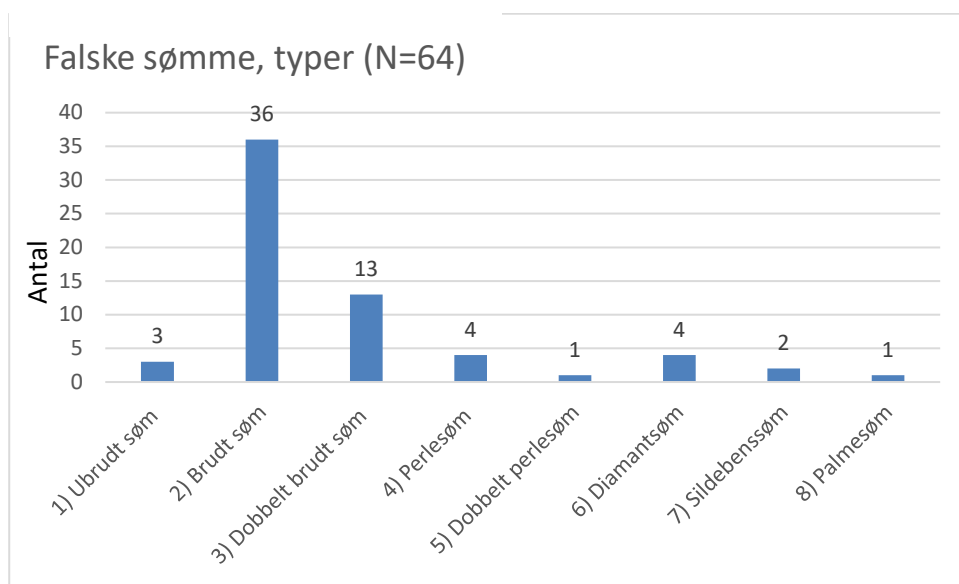

Fig. 12.27 Den procentvise fordeling af typer af falske sømme.

1) Ubrudt søm

Typen ses på tre strømper (FO214500, FO21451, FO214992) og defineres ved en eller flere vrangmasker i hver omgang. Vrangmaskerne kan ses enkeltvis eller parvis ved siden af hinanden.

2) *Brudt søm*

Typen ses på 35 strømper (eksempelvis FO214510, FO215325) og er dermed den hyppigst forekommende falske søm. Den defineres ved en eller flere vrangmasker i hver anden eller tredje omgang.

3) *Dobbelt brudt søm*

Typen ses på 13 strømper (eksempelvis FO214501, FO214966) og defineres af to lodretgående borter af én eller flere vrangmasker i hver anden eller tredje omgang, som adskilles i midten af én eller flere retmasker.

4) *Perlesøm*

Typen ses på fire strømper (1941:146H, FO214590, FO215380, FO215647) og defineres ved, at vrangmaskerne forskydes i forhold til hinanden hver omgang, så der skabes perlestrik. Typen kan varieres med flere vrangmasker pr. omgang.

5) *Dobbelt perlesøm*

Typen ses på én strømpe (FO214934a) og består af to lodretgående borter af perlestrik, adskilt af retmasker i midten.

6) *Diamantsøm*

Typen ses på fire strømper (1941:146A, FO214503, FO214926, FO215923) og defineres af et diamantformet mønster, ofte med en midterakse af vrang- eller retmasker.

7) *Sildebensøm*

Typen ses ved to strømper (FO214569, FO214243) og defineres ved en midtersøm, hvorfra der udgår diagonale linjer i vrangmasker.

8) *Palmesøm*

Typen ses på én strømpe (FO214504) og defineres af en palmeformet søm, svarende til sviklernes palmemønster (svikkeltype 4).

De falske sømme er sandsynligvis et levn fra middelalderens syede hoser, som havde en søm på netop dette sted, og da de strikkede strømper efterhånden vandt indpas, beholdte man markeringen ved hjælp af vrangmasker. Den falske søm kan ses som et modefænomen (Rutt 1987, 74), men måske havde sømmen tillige en praktisk funktion for at markere, hvilken strikkeomgang, man var nået til (Ringgaard 2010a, 67). På

nogle strømper begynder den falske søm omkring 10-11 cm nede af skaftet, og det kan skyldes markeringen først blev vigtig, når selve udtagningen til læggen påbegyndtes. På Hugo Allards prospekt ses en fornem klædt mand – måske kunstneren selv? – og en dreng ved hans venstre side iført strømper, hvor sømmen er markeret (fig. 12.28). Det vides dog ikke, om de bærer syede eller strikkede strømper.

Fig. 12.28. Udsnit af Hugo Allards Prospekt, ca. 1650. Sømmen er tydeligt markeret på de to personers strømper (Det Kongelige Bibliotek. Foto: CR)

Farver

Ved farveanalysen blev i alt tolv strømper testet. Én enkelt strømpe (FO204620) var farvet i en rød nuance med krap, og ved en anden strømpe (FO212064) fandtes en lap i knæhasen, tilsvarende farvet med krap (se nedenstående case study). Ved fem strømper (FO214469, FO214503, FO214504, FO215534, FO215923) fandtes en udtalt forekomst af tanniner, som kan skyldes at strømperne var brune eller sorte. Én enkelt strømpe (FO214510) var farvet rødt med det dyre farvestof kermes. Ved fire strømper fandtes ingen farvestoffer bevaret (FO213753, FO213762, FO213899, FO214926). Der fandtes således kun røde farvestoffer og tanniner bevaret i strømperne. Dette stemmer godt overens med Andersens udsagn om, at rødt var den mest yndede farve til strømper i 1600-tallet. Strømperne kunne også være violette, blå, grønne eller ferskenfarvede (Andersen 1953, 54). De to barnestømper (FO213753, FO213762) var sandsynligvis blot af naturfarvet uld, ligesom handskerne og vanterne.

En strømpe med et bomærke?

Én enkelt strømpe har en ganske personlig dekoration, nemlig FO214469. Strømpen har et mærke strikket i vrangmasker under foden, som umiddelbart ligner et A med et K eller Y hæftet fast på tværstregen, men det kan også være et bomærke (fig. 12.29). Bomærker var almindeligt forekommende tegn i middelalderen

og nyere tid, og de blev især brugt til at markere personlige ejendomsforhold. Betegnelsen stammer fra 1600-tallet, og bomærkerne er oftest dannet af linjer i enkle kombinationer (Tønnesen 1968, 9 f.). Historiker og ekspert i bomærker, Allan Tønnesen, oplyser at mærket i strømpen kan læses som et spejlvendt 4-tal, hvis nederste streg er spaltet i to (Tønnesen 2016, pers. med.). Ikke meget vides om Københavns bomærker, men i Helsingør er mærket fundet i sin spejlvendte form på et segl for færgemand Laurs Laursen i 1642, 1643, 1646 og 1648 (Tønnesen 1968, 53) (fig. 12.30). Mærket var ikke knyttet til én bestemt person, og Tønnesen fortæller, at det endog er et meget benyttet bomærke, som han imidlertid ikke tidligere har set på en strømpe (Tønnesen 2016, pers. med.) Mærkets betydning skal muligvis findes i "4-tallet", som kan betegnes en *merkurstav*, der symboliserer handel og blandt andet blev anvendt af købmænd (Tønnesen 1968, 42 f.).

Fig. 12.29. Strømpen FO214469 med indstrikket bomærke eller monogram

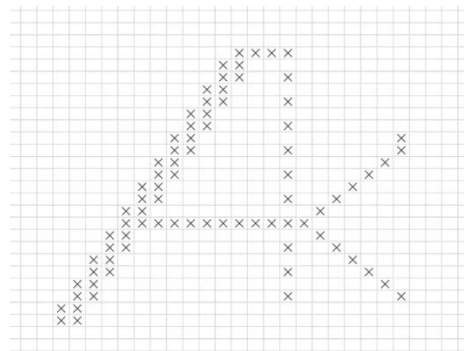

Fig. 12.30. Bomærke fra 1600-tallets Helsingør (Tønnesen 1968, 53)

Det er også muligt, at mærket ikke er et bomærke, men derimod monogrammet AK. Den yderste/øverste streg er meget lang og fortsætter forbi tværstregen, og dette ses ikke hos nogle af de tilsvarende bomærker fra Helsingør. Et sådant monogram havde eksempelvis Dronning Anna Katharina af Brandenburg (1575-1612), som var gift med Christian IV fra 1597 til sin død (Heiberg, 2004, 53). På nogle damaskvævede servietter fra Holland, dateret til 1602-1604, ses deres fælles monogram, som består af bogstaverne C A K, hvor A og K fremstår på samme måde som på strømpen (Burgers 1981, 253) (fig. 12.31). At tolke strømpen som Dronning Anna Katharinas ejendom, ville være at gå for langt – om end dateringen kunne passe og strømpen er af en meget fin uldkvalitet. Idéen forbliver tankevækkende, skønt det må antages, at forbogstaverne A og K var ganske almindelige i 1600-tallet. Placeringen af mærket under foden synes mærkværdig, idet mærket således var gemt og nok blev slidt ved brug af strømpen. Er det et bomærke, er det interessant, at det er strikket spejlvendt, ligesom ved et segl. Var idéen, at man ved sin gang på strømpefødder skulle ”stemple” jorden med mærket? Eller var mærket et monogram, som netop ved sin skjulte placering blev et pikant tegn, der kun var forundt de få at beskue, sådan som det også er tilfældet ved bevarede strømpebånd fra 1700-tallet med broderi af sentimentale eller pikante sætninger (Johansen 1990, 36)? Eftersom ingen helt identiske paralleller endnu er fundet til strømpens mærke, kan disse spørgsmål endnu ikke besvares endegyldigt.

Fig. 12.31. Kong Christian IV og Dronning Anne Cathrines monogram (Burgers, C.A. 1981, 253)

Det at mærke sine ejendele kendes fra andre arkæologiske fund, som Danmarks ældste runer HARJA, indridset på en benkam fra Vimose, dateret til ca. 150 e. Kr. (Jensen 2003, 373) eller fra en læderluffe fundet ved Christiansborg Slot med ukendt datering (D592/1970) (fig.12.32).

Fig. 12.32. Læderluffe fra Christiansborg Slotsplads, ukendt datering. Luffen har et indridset bomærke.

Slid, reparationer og arv

Strømpefødder blev også i 1600-tallet slidte, og blev i så fald enten kasseret eller forsøgt repareret. Ved 28 strømper er der observeret reparationer (fig. 12.33). Kun fem strømper er smidt ud i hel tilstand, to af disse er børnestrømper, hvoraf den ene (FO213762) ser næsten ubrugt ud – tåen har endda stadig et stykke garn hængende fra strikkeafslutningen, som ikke er klippet af, og den kan derfor være kasseret eller tabt i ubrugt tilstand. Strømpernes reparationer er kort berørt i en artikel i Dragtjournalen, nr. 11 (Rimstad 2014a).

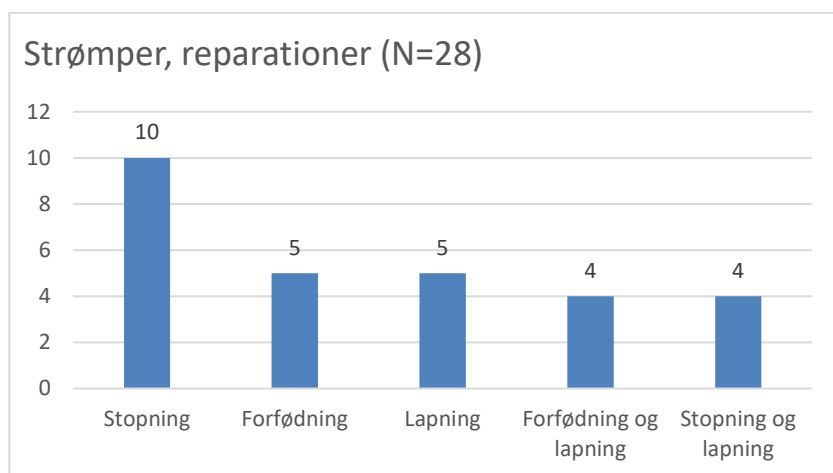

Fig. 12.33. Fordelingen af reparationstyper på strømper.

Stopning var en mulighed, hvis strømpen blot havde et lille hul, og en sådan modifikation er fundet på 14 strømper, heraf fire som også er lappede. Stopningerne synes ofte professionelt udført, som FO214505, der har stopninger flere steder på skaftet (fig. 12.34). Andre strømper er stoppet mindre omhyggeligt, som FO214506, der tilsyneladende var rødfarvet, men hvis hælparti blev udbedret med grove, uldsting (fig. 12.35).

Fig. 12.34. En fin stopning i strømpen FO214505.

Fig. 12.35. Stopning på strømpen FO214506.

Forfødnig er betegnelsen for en ny strømpefod, som strikkes til det gammelt skaft (Ringgaard 2014b, 5). Denne reparationsform ses på ni strømper, heraf fire som også har lapper. Strømpefødderne er typisk klippet af mellem 12-16 cm fra hælen, altså ofte et godt stykke op af anklen, så hele eller en del af sviklen er kommet med, og sommetider er en ny svikkel forsøgt strikket. Overgangen fra oprindeligt til nyt garn kunne være ganske diskret, som på FO214910, eller den kunne være helt åbenlys, som på FO215815, hvor garnet i den nye fod er mørkere end i skaftet (fig. 12.36). Ved nogle strømper er forfødnings foretaget flere gange, som strømpeparret FO204608 og FO214966 (fig. 12.4). Alle forfødnings er foretaget med garn, der i nogen eller høj grad er grovere, og ofte også i en anden farvenuance, end den oprindelige strømpe. En stor del af strømpefødderne fra Rådhuspladsen kan tolkes som afklippede fødder i forbindelse med forfødnings, og deres forekomst i materialet kan derfor nemt forklares.

Fig. 12.36. Forfødnings på strømperne FO214910 (tv.) og FO215815 (th.)

Lapper ses på 13 strømper, heraf fire som tillige er stoppede og fire andre som er forfødte. Oftest består lapperne af valkede stykker tekstil, syet på med grove sting, og nogle gange er der blot spor efter en nu forsvundet lap, som på Lb. 178 (fig. 12.37). I ekstreme tilfælde er hele sålpartiet slidt væk og forsøgt lappet, som det ses ved den fine uldstrømpe FO215534 (fig. 12.38). Strømperne er den mest lappede genstand fra Rådhuspladsen, og dens biografi viser, at den begyndte som en kvalitetsstrømpe med 5,6 masker og 9,3 masker pinde pr. cm og med en lille blomstersvikkel på anklen. Efter meget slid blev den lappet på både hæl, sål og fodsider, men var til sidst helt usammenhængende og blev klippet af, hvorefter strømpekaftet sandsynligvis blev forfodet. Undervejs gik den muligvis i arv eller blev solgt (Fennetaux 2015, 136). Et andet eksempel på en mulig arvet strømpe er FO214934a, der har en fold midt foran, sikkert fordi strømpen var for stor til den (nye) sko, den skulle passe til (fig. 12.39). På nogle strømper ses en næsten ubemærket integration af lapper, især når disse er strikkede, som det kan observeres på FO214926, der har en diskret, strikket lap bag på hælen (fig. 12.40). Den ægte søm på læggen af strømpen FO215861 kan tolkes som en tilpasning i forbindelse med strømpeens ejerskifte.

Fig. 12.37. Strømperne Lb. 178. havde en nu forsvundet lap i knæhasen.

Fig. 12.38. Den meget lappede strømpefod FO215534. Der ses lapper på hæl, sål og venstre side af foden.

Fig. 12.39. FO214934a har en fold foran, måske fordi den skulle klemmes ned i en for lille sko.

Fig. 12.40 Lap på hælen af FO214926.

Forskellige adfærdsmønstre kan ses i materialet i forhold til brug, reparation og udsnid af strømper. De mange strømpefragmenter er interessante, for ved den tilsvarende metroudgravning på Kongens Nytorv (KBM 3829) blev der, som før nævnt, ikke fundet én eneste strømpe (Rimstad 2012). Det kunne tyde på, at affaldet i de to dele af voldgraven stammer fra forskellige dele af byen, og det er muligt, at strømpefragmenterne fra Rådhuspladsen er affald fra nogle af byens *hosekoner*, som ifølge Moths ordbog, var kvinder, der reparerede og stoppede strømper (Moths ordbog s.v.)

"Hose-kone. Kaldes den kone, som sollar [såler] og flikker hoser".

Affald fra hosekoner kunne være slidte, afklippede strømpefødder, fraskåret i forbindelse med forfødninger, og disse er velrepræsenterede i materialet. Der er dog kasseret langt flere strømpekafter, nogle endda af meget fin kvalitet, som silkestrømpen FO214503 (fig. 12.41). En del af strømpekafterne blev muligvis genanvendt som benvarmere eller halvstrømper inden kassation (FO215647 og FO213835), som det ses på en kvinde afbildet af Hendrick Avercamp i begyndelsen af 1600-tallet (fig. 12.42). Det kan være samme slags strømper, der nævnes i kramvarelageret efter kræmmer Lorentz Mohr, København 1681: "14 par quinder strømper foruden fødder à 2 mk ... 7 sldr"⁵³. Men det store antal kasserede (og umiddelbart genanvendelige) strømpekafter, står i kontrast til det forventelige affaldsmønster, og deres forekomst i materialet kan ikke forklares. Derimod ses et andet forventeligt mønster, nemlig at mange af de fineste strømper er reparerede, eksempelvis ses stopninger og lapninger på de fleste strømper med store og små blomstersvikler. Mange af disse har også den horisontale kiler, som synes at være et træk på strømper fra 1600-tallets første del. Det tyder på, at strømper af høj kvalitet med fine dekorationer blev brugt og repareret i længst tid, eventuelt med arv eller salg som mellemlid, og først blev kasseret, når de var totalt udslidte. Det kan estimeres, at folk i 1600-tallet sled mindst to til fire par strømper op om året (Thirsk 1973, 63 f.), men finere strømper blev sandsynligvis ikke anvendt til hverdag og kunne holde længere.

---

⁵³ RA, Københavns byting, Københavns skiftekommission 1682-1776, konceptskifter: 1681 51– 1682 94, bs. nr. 2, skiftebrev 73

Fig. 12.41. Silkestrømpen FO214503 med geometrisk blomstersvikkel.

Fig. 12.42. Udsnit af tegning af Hendrick Avercamp, begyndelsen af 1600-tallet. Kvinden bærer benvarmere eller halvstrømper. (Rijksmuseum, Amsterdam).

CASE STUDY: En lappet uldstrømpe

Strømpen FO212064 stammer fra anlægget SD120090 i gruppe 200, og er en uldstrømpe med både skaft og fod bevaret (fig. 12.43). Strømpen er rund- og glatstrikket og måler 48 x 14 cm, dog med et fragmenteret hælparti, så fodens oprindelige længde kan estimeres til ca. 19 cm. Der er ingen tydelig markering af hverken knæ eller læg. Garnet er 1,1 mm tykt, mørkebrunt og Z tvundet af to S spundne tråde på hver 0,6 mm. Der er 3,4 masker og 4,3 pinde/cm, som giver en strikkefasthed på 4:5, og FO212064 kan dermed placeres i gruppen af grove strømper. Strømpeskaftets kant er dekoreret med en bort af retriller (fig. 12.44), og herefter er strømpen glatstrikket. Bag på kanten af strømpeskaftet, ved knæhasen, er der klippet et stykke af strømpen i en lige vinkel. Her er indsat et 11 x 9,5 cm stort stykke uld i 2/1 kipervævning med 0,5/1 mm tykke tråde og 18/8 tråde/cm. Lappen var farvet rød med krap syet fast på strømpen med nu forsvundne sting, sandsynligvis af hørtråd. Selve strømpen blev også farveanalyseret, men ingen farve var bevaret. På begge sider af anklen har strømpen en svikkel i det mest almindelige mønster, tårnmønstret, som måler ca. 9 cm i længden (fig. 12.45). Den oprindelige strømpefod er klippet af netop ved sviklens ende, ca. 13,5 cm fra tåspidsen, og en ny fod er strikket til i lysere garn. (fig. 12.46). Sviklen var måske længere oprindeligt, end den fremstår i dag. Hælpartiet er ligeledes klippet af, sandsynligvis for at skulles lappes, men lappen er ikke bevaret.

Fig. 12.43. Strømpen FO212064.

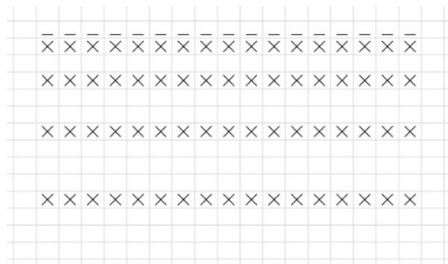

Fig. 12.44. Kantbort med løp i knæhasen på strømpen FO212064

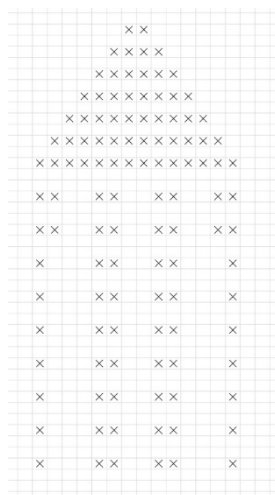

Fig. 12.45. Sviklen på FO212064.

Fig. 12.46. Strømpe FO212064 er blevet forfødet med en anden type garn end i den oprindelige strømpe.

Fig. 12.47. Illustration fra forsidebladet af Rosina Helena Fürsts mønsterbog "Das Neue Modelbuch", 1728. Den adelige herres kårde rammer strømper netop der, hvor FO212064 har slid ved knæhasen.

FO212064 er et fint eksempel på en strømpe, som er repareret flere gange på forskellige partier og i forskellige teknikker. Strømperne er interessante, fordi de ikke blot blev slidt ved strømpefoden og her blev forfødret, men også blev slidt ved knæhasen, hvor der blev indsat en lap. Slid på netop dette sted er tillige observeret på Lb. 178 (fig. 12.37) og FO2115965. Det er tidligere foreslået, at et sådant slid skyldtes brug af strømpebånd med kryds bag på læggen og derfor kun ses på de fineste strømper, og der findes eksempler på, at man ved fine strømper har integreret lappen så behændigt, at den næppe blev bemærket (Ringgaard 2010a, 146 f.). Den grove FO212064 står i skarp kontrast til dette billede, idet lappen på ingen måde er søgt skjult, men tværtimod er vævet og ikke strikket og tilmed var en anden farve end strømpen. Den røde lap i knæhasen kan have haft en symbolsk betydning, som skulle holde onde ånder væk fra det særligt sårbare sted bag på kroppen, og dette uddybes i kapitel 17. Slid af denne type ses ganske sjældent på

strømperne fra Rådhuspladsen, og det kan tænkes, at kun folk med et særligt erhverv pådrog sig dette kendetegn. En mulig forklaring kunne være, at strømperne tilhørte mænd, der bar kårder, idet samtidige illustrationer viser, hvordan kårdespidsen netop rammer knæhasen, når den bæres på dragten (fig. 12.47).

Strømper til mænd og kvinder

Ligesom det gjaldt håndbeklædningen, var der under "Den Lille Istid" brug for varme strømper, og at de blev skattet, hersker der ingen tvivl om. Strømper af uld gav den bedste varme, som Samuel Pepys nævner i sin dagbog 2. juli 1661: "Up by three, and going by four on my way to London; but the day proves very cold, so that having put on no stockings but thread ones under my boots, I was fain at Bigglesworth to buy a pair of coarse woollen ones, and put them on" (Internetside 1). Fra et ukendt sted i København stammer en strømpe, som har flos på indersiden, som gør strømpen ekstra varm (fig.12.48), men sådanne er ikke identificeret i materialet fra Rådhuspladsen. Om vinteren kunne man være iført adskillige par strømper oven på hinanden for at holde varmen (Andersen 1953, 52 f.).

Fig. 12.48. Strømper x3 fra KBM 1455 med flos på indersiden. Ukendt datering. (Københavns Museum, foto: CR)

Både kvinder, mænd og børn anvendte strømper, men blandt de arkæologiske strømper kan der ikke skelnes mellem strømper til de to køn. En mulighed er, at måle fodlængderne og tolke de korteste fødder som tilhørende kvinder og de længste som tilhørende mænd, ligesom det er forsøgt ved sko fra middelalderens Oslo (Schia 1977, 311 ff.). Dette er dog problematisk af flere årsager. Først og fremmest er kun få strømpfødder bevaret i deres fulde længde, og deres dimensioner kan være ændret efter det lange ophold i jorden, alt efter strikkefastheden, behandlingen inden de blev kasserede og i forhold til jordens indhold af fugt (Ringgaard 2017a, pers. med.). Strikkede strømper kan også strækkes for at passe til en lidt for stor fod, så man kan ikke være sikker på, at strømpføddens længde svarer til længden af den fod, som oprindeligt bar den. Dertil kommer, at kvinder og unge drenge kan have samme fodlængde.

Andre muligheder for at finde kønsspecifikke strømper er at undersøge strømpernes længde og en eventuel relation til svikkeltyperne. Tidligere undersøgelser af historisk bevarede strømper fra omkring år 1700 viste, at mandsstrømperne var mellem 47 og 81 cm lange, mens kvindestrømperne var mellem 41 og 52 cm lange og kun gik til lige omkring knæet (Ringgaard 2010a, 64). Dette hænger sammen med strømpernes meget synlige rolle i mændenes klædedragt, hvor bukserne gik til knæet, og herunder bar man knæ- eller lårlange strømper. Kvindernes ben var skjulte af skørter, og behøvede dermed ikke at være så lange. Igen er bevaringsforholdene problematiske, for kun 14 strømper fra Rådhuspladsen er bevaret i deres fulde længde, heraf 11 fra voksne. Fig. 12.49 viser forholdet mellem strømpernes længde og typen af svikler. Der ses intet kønsspecifikt mønster, og materialet er muligvis for lille til at kunne afspejle sådanne tendenser. Det er også muligt, at mænd og kvinder virkelig bar mange af de samme strømpetyper. Et citat fra Samuel Pepys dagbog, 2. september 1660, viser, at forholdet mellem lange og korte strømper i hvert fald ikke kan skæres over én kam, men at mange årsager spillede ind: " [...] I bought a pair of short black

stockings, to wear over a pair of silk ones for mourning” (Internetside 1). Generaliserende tolkninger omkring længden på strømperne set i forhold til køn skal man være forsigtig med.

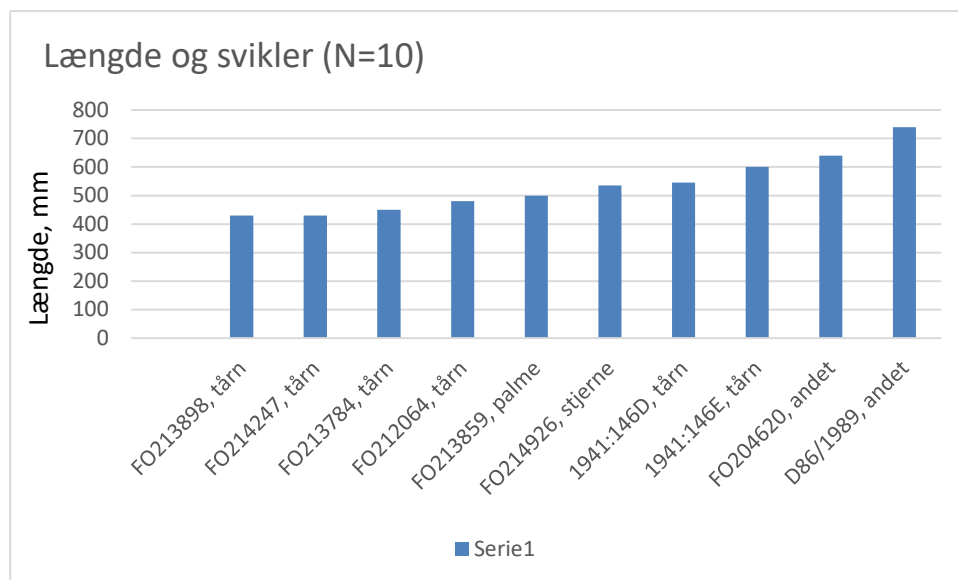

Fig. 12.49. Forholdet mellem længde af hele strømper og deres svikkeltype.

Skifteprotokollerne er ofte ret neutrale i deres beskrivelser af strømper; som regel omtales blot strømpernes farve, eller om de er vævede eller strikkede. I kramvarelagrene kan der dog være tydelig forskel, som det ses i skiftet efter kræmmer Lorentz Mohr, København 1681: ” 2 par Mands Strømper à: 6 mk... 3 sldr” og ”5 par guule quinde strømper à 2 mk 12 sk ... 3 sldr, 1 mk, 12 sk”. På ”Arvehyldningen” ses mænd iført gule, grønne, røde og hvide strømper, mens kvindernes strømper tit er skjulte. Skønt mænds strømper var mere synlige i dagligdagen, og derfor burde have de flotteste svikler, kan der ligge noget pikant i, at kvindernes strømper også havde dekoration, som det kun var få forundt at beskue (Andersen 1953, 47).

Barnestrømper

Strikkede strømper blev også fremstillet til børn, og i alt fire strømper, deraf tre hele (1941:146C, FO213753, FO213762) og et strømpekaft (1941:146), er identificeret i materialet. Fodlængderne ved de hele strømper er på hhv. 12,5, 10 og 14,5 cm, svarende til de moderne skostørrelser 17, 21 og 24, som i dag bruges af børn på ca. 6 måneder til to år (Internetside 3 og 4). Børn i 1600-tallet var, ligesom de voksne, antageligt noget mindre end i dag (Bennike 2001, 145), og strømperne passede muligvis ældre børn. Ved to af strømperne ses børnevenlige tilpasninger, som ikke er dokumenteret på voksenstrømperne. Strømpen 1941:146C (fig. 12.50) har et strømpebånd syet fast med nogle få sting foran på strømpen under knæet, og

dette kender jeg ikke fra andre strømper. I fundprotokollen fra 1941 nævnes strømpebåndet imidlertid ikke, idet der blot står: "Barnestrømpe, strikket af groft Uldgarn, umønstret, med bevaret Fod" (Københavns Museum, Jordfund 1941 Rådhuspladsen, 1941:146C). Det nævnes, at strømpen er umønstret, og dette er mærkeligt, for barnestrømpen har tydelige tårnsvikler på anklerne. Drejer det sig mon om en helt anden strømpe, eller er den manglende omtale af både mønster og strømpebånd blot en forglemmelse? Og kan man i så fald regne med, at strømpebåndet på den (nuværende) 1941:146C er originalt? At dømme ud fra stingene, som strømpebåndet er syet fast med, synes monteringen at være original, da de er uregelmæssige og ikke ligner diskrete sting fra en konservators hånd (fig. 12.51). Måske var det tænkt som en hjælp til det ca. et år gamle barn, at strømpebåndet var syet fast, så det ikke

Fig. 12.51. Stingene på strømpebåndet til 1941:146C.

blev tabt ved kravle- og gangøvelser. I Karen Thuborgs erindringer fra Harbøre, sidste halvdel af 1800-tallet, beskrives netop, hvordan børnene til og med skolealderen havde strømpebåndet syet fast til strømperne (Thuborg 1928, 102). En anden type tilpasning ses i svikkelmønstret på barnestrømpen FO213753, der forestiller en antropomorf figur (fig. 12.52). Hovedet består af en diamantform, armene går direkte ud til siden som en enkelt stribe af vrangmasker, og benene er strikket som et omvendt U. Diamantmønstret er her justeret til strømpens bærer; et barn på omkring et halvt til et helt år. Strømper fra voksne kunne ligeledes genbruges til børnetøj, som det ses på D22/1985, der er omdannet til en barnehue (se kapitel 12). Sådanne typer af genbrug kendes også fra Groningen, hvor en strømpe (17T14) er genbrugt som en slags skulderslag til en baby (Zimmerman 2007, 244). Børnestrømper ses kun sjældent i kramvarelagrene, eksempelvis i skiftet efter kræmmer Christen Madsen, 1647: "3 par børne strømper à 6 sk er ... 18 sk"⁵⁴. I engelske toldlister ses det, hvordan eksporten af færdigstrikkede barnestrømper steg fra nul i 1598-1599 til 64 % af den totale eksport af uldne kartegarnsstrømper i 1618-1619 (Croft 1987, 7).

Fig. 12.50. Barnestrømpe med fastsyet strømpebånd, 1941:146C

⁵⁴ RA, Vordingborg byfoged, skiftedokumenter 1647-1669

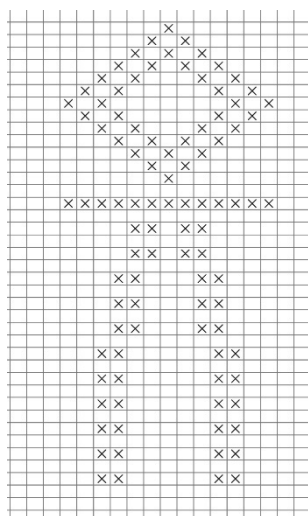

Fig. 12.52. Sviklen ved barnestrømpen FO213753, der forestiller en lille, antropomorf figur.

Produktion og import

I løbet af 1600-tallet skete der tilsyneladende en udvikling i, hvordan strikkede strømper fremstilledes og erhverves. I begyndelsen af århundredet var strikkekundskaben endnu ikke at enhver mands (kvindes) eje, og forskellige skriftlige kilder viser, at strømper blev købt som færdigvarer eller bestilt udefra. I

kramvarelageret efter kræmmeren Hans Kockerom, Holbæk 1616-1617, nævnes: "*xv par strix strømper*"⁵⁵, og af Sophie Brahes regnskabsbog fremgår det, at man i 1637 betalte en "*Søren Kremmer for strømper at binde ... 2 rdlr, 2 ort, 4 sk.*" (Paulsen 1955, 163).

Grove uldstrømper blev importeret fra Island og Færøerne via "Det Islandske Kompagni". I begyndelsen af 1600-tallet solgtes ulden på Færøerne uforarbejdet, men senere iværksattes en strømpeproduktion, hvis kvalitet forårsagede mange klager. I 1643 klagede den ansvarlige købmand over, at "*Hoserne ere ganske ringe, baade ilde valkede og stakkede [for korte]*" (Andersen 1964, 46). I 1657 udmundede nye klager i, at man gjorde et forsøg på at standardisere de *stikker*, strikkepinde, som strømperne skulle strikkes med, så maskerne blev fine nok (Andersen 1964, 48). Småhandleren Bernt Olesen, handlede med islandske varer, og i hans varelager fra København 1692-1693 nævnes "*28 par dobbelte baandz hoeßer [dobbeltbåndshoser] à 20 sk ... 8 sldr, 3 mk [...] 8 par enckelt baandz [enkeltbånds] dito à 12 sk --- 1 sldr, 7 mk*"⁵⁶. Strømperne 1941:146g, 1941:146E, FO214579, FO214911 og FO214967 er fremstillet af så grove kvaliteter, at de kunne stamme fra Island eller Færøerne. Strømpen 1941:146E har svage, tværgående striber (fig. 12.53), og det er interessant, at en senere kilde fra 1757 nævner, at søfolk efterlod sig islandske strømper, som kunne være

⁵⁵ RA, Holbæk byfoged, skiftedokumenter 1604-1626., skiftebrev uden paginering

⁵⁶ RA, Gårdretten, skiftebreve 1683- 1740, Bs. nr. 1: 1683 9 12 -1697 12 23, skiftebrev uden nummer

Fig. 12.53. Den grove strømpe
1941:146E

blåstribede og var dobbelt så meget værd som de naturfarvede (Justitsprotokol ISLAND 1757, Rigsarkivet, efter Ringgaard 2010a, 95). Fremtidige strontium-isotop-analyser kan muligvis afgøre, hvorfra garnet stammer. Der afhandlingen er der ikke udtaget farveanalyser fra stribede strømper. Både strikkede kartegarns- og kamgarnsstrømper samt syede strømper importeredes fra England, selvom det ikke var store mængder; samlet set gik kun 10 % af Englands strømpeeksport til Skandinavien, Polen og Tyskland (Croft 1987, 11).

I Jylland strikkede man strømper til salg senest fra 1630, hvor er toldliste nævner 18 sække uldhoser til udførsel i Ribe (Linde 2002, 50). Det var især i Midtjylland, at strømperne blev produceret, for den jyske hede var uegnet til at dyrkes, men velegnet som græsningsareal for får, hvis uld efterfølgende kunne strikkes til strømper, nattrøjer og andre varer (Ringgaard 2017a, 286 f., 309). Senest fra 1690'erne, og sandsynligvis også tidligere, fandtes jyske hosekræmmere i København, for i 1691 blev der indgivet en klage til byens politimester over hosekræmmerene, som ikke alene solgte strømper og andre varer på byens torvedage, men også faldbød varer i gaderne, til skade for byens andre kræmmere (Hansen 1953, 82).

I slutningen af århundredet var et større udvalg af strikkede strømper tilgængeligt, som det ses i kramvarelageret efter Birgitte Jensdatter, København 1696-97, hvor der både nævnes lange franske strømper, strikkede silkestrømper, vinterstrømper og kulørte strømper med striber⁵⁷. Nogle af disse var givetvis maskinstrykkede, men de mange håndstrikkede strømper fra Rådhuspladsen – og fra andre 1600-tals kontekster i København – vidner om, at maskinstrykkede strømper først fik indflydelse i århundredets sidste årtier. I arkæologiske 1700-tals kontekster fra København er der derimod fundet maskinstrykkede strømper, for eksempel på Esplanaden, Churchillparken (Ringgaard 2010a, 138; 2010b, 34, 70) og Krøyers Plads (Rimstad 2014, 5; 8). Der var en øget brug af denne type strømper omkring eller lige efter år 1700, men den håndstrikkede strømpe havde vedblivende stor indflydelse, ikke mindst fordi strikkemaskinens lange række af tekniske vanskeligheder først med tiden blev løst (Ringgaard 2017a, 295 f.).

⁵⁷ RA, Gårdretten, skiftebreve 1683- 1740, Bs. nr. 1: 1683 9 12 -1697 12 23, skiftebrev nr. 1

Strømpernes datering

Op til 1500-tallet, hvor strømpestrikningen blev opfundet (se kapitel 6), brugte man hoser af vævet stof eller læder, både i Danmark og udlandet (Andersen 1953, 48 ff.). Fra Groningen kendes syede hoser af lærredsvævet uld, konstrueret af et skaft, der er syet sammen bag på benet med hørtråd, en kile på hver side af foden, samt en sål i en kraftigere type stof – alt skåret på tværs af stoffet, for at opnå så meget elasticitet som muligt (fig. 12.54) (Zimmermann 2007, 387). Snittet på de syede hoser fik indflydelse på udseendet af de strikkede strømper, som i begyndelsen blev fremstillet med tydelige markeringer af vandrette kiler samt falske sømme under foden og bag på læggen, men derimod ikke med svikler. Et eksempel på dette er et par silkestrømper, som Kong Johan III af Sverige (1537-1592) var iført ved sin begravelse i 1594 (Ekstrand 1982, 166-68). Samme type strømper var Tycho Brahe tilsyneladende også iført ved begravelsen i 1601 Týn Kirken i Prag, men strømperne er endnu ikke undersøgt (Velle 2016, pers. med.) (fig. 12.55). Mange af de strikkede strømper fra omkring år 1600 har sammenmaskede hæle, vandrette kiler, smalle kantborter samt manglende eller små svikler og typen stammer muligvis fra Spanien (Rutt 1987, 74; Turnau 1991, 138). Et par komplette silkestrømper med sådanne træk og samme datering blev fundet på den hollandske ø Texel, skyllet op på stranden fra et skibsvrag (fig. 12.56). Den længdegående kile var i brug senest i 1620'erne, og ses på strømperne, som Frederik Christian var iført ved gravlæggelsen i Roskilde Domkirke i 1628 (Warburg 1988, 182). De to former for kiler kan repræsentere to forskellige striketraditioner og dermed fremstillingssteder (Ringgaard 2010a, 75). Tidlige strikkede strømper synes heller ikke formgivet ved læggen i samme grad som de senere. Ribbehælen på strømpen FO214992 kan ligeledes være et ældre træk, idet den kendes fra strømper fra Groningen og fra London, begge dateret til 1500-tallet. At ribbehælen kun er observeret på én strømppe fra Rådhuspladsen underbygger teorien om, at den kan stamme fra 1500-tallet.

Fig. 12.54. Syede hoser fra Groningen (Zimmerman 2007, 213)

Fig. 12.55. Tycho Brahes strømper fra hans kiste i Týn Kirken i Prag (Foto: Jens Velle).

Fig. 12.56. Strømper fra øen Texel i Holland, med vandrette kiler og blomstersvikkel, begyndelsen af 1600-tallet (Foto: Texel Museum)

Brugen af svikler på strømperne synes opstået omkring år 1600, og allerede i løbet af de første årtier voksede de til en anseelig størrelse, som det ses på maleriet af Prins Christian fra 1620 (fig. 12.21). At sviklerne ses så hyppigt på strømperne fra Rådhuspladsen viser deres popularitet – de blev anvendt af alle aldre og i alle statuslag, dog med tydelig forskel i graden af kompleksitet, garnkvalitet og dermed fremstillingstid og pris. Tilsyneladende repræsenterer strømperne fra Rådhuspladsen således de strikkede sviklers storhedstid, for allerede omkring år 1700 minimeredes sviklerne igen, og det kan have flere årsager. Skoene ændrede sig og blev lukkede på siden igen, så der var ikke behov for pynt her længere (Andersen 2016, 77). Samtidig fik strikkemaskinen større udbredelse, og nogle strømper blev derfor maskinstrikkede og syet sammen, så kilen atter fik betydning for strømpens snit, blot i en mere spids udgave end på stofstrømperne fra 1500-tallet. Strømperne fra Rådhuspladsen har dermed en overordnet datering er 1620-1670.

Såler

Der er fundet 41 løse såler på Rådhuspladsen, alle fra udgravningen i 2011-2012 (fig. 12.57). Halvdelen af fragmenterne er fundet i gruppe 200, mens de resterende stammer fra gruppe 222 (12 såler), 228 (tre såler), 250 (to såler) og felt 3 overordnet (tre såler).

Terminologi

Termen *sål* kommer af det middelnedertyske *sole* i betydningen bund, grund eller fodsål (Dansk Etymologisk Ordbog s.v.). I Moths findes både substantivet *Solle* samt verbet *at solle* (Moths ordbog s.v.):

"Solle. Kaldes underlæret [underlæderet] på en sko [...] legge sollar i sine sko"

"Solle (at). Er at legge solle under [...] Solle sko [...] strypper".

Substantivet forbinder således såler med sko, både i form af ydre lædersåler, men også indlægssåler. Samtidig antydes det af verbet, at man også kunne *såle strømper*, som var synonym med strømpereparation.

Udseende og fremstilling

Alle sålerne er fremstillet af uld, men i forskellige teknikker. Ingen af dem synes fremstillet med henblik på at være såler; tværtimod er de alle udklippet af stof, som oprindeligt indgik i andre sammenhænge. I fig. 12.58 ses det, at 73 % er fremstillet af lærredsvævet tekstil, mens 10 % og 2 % er fremstillet af hhv. 2/2 kiper og 2/1 kiper. 12 % af sålerne er strikkede, mens kun 3 % er filtede såler. Det slidstærke lærred havde en naturlig fordel som såler og fraværet af silke må ligeledes bero på praktik – det var simpelthen for sart.

Sålerne har forskellige former, som til dels afspejler deres funktion (fig. 12.59 og 12.60). 17 såler er udskåret som en hel fod, 12 har form som en halv fod – oftest fordi resten ikke er bevaret – mens 12 såler fylder omkring en tredjedel af foden, i form af mindre hæl- eller tåsåler. En enkelt sål (FO214643) er sammensyet af to stykker stof (fig. 12.61). Ved tre såler ses indskårne hakker, så sålen splittes for at kunne foldes op omkring tå eller hæl og her syes sammen. Eksempelvis kan sålen FO215517 kan tolkes som en voksensål, der senere fik skåret et hak i tåen for at kunne monteres omkring en barnefod på omkring 15-16 cm (fig. 12.62). Ellers er langt de fleste såler voksenstørrelser, men FO216186 og FO214518b på hhv. 17 og 15 cm kan også stamme fra børn.

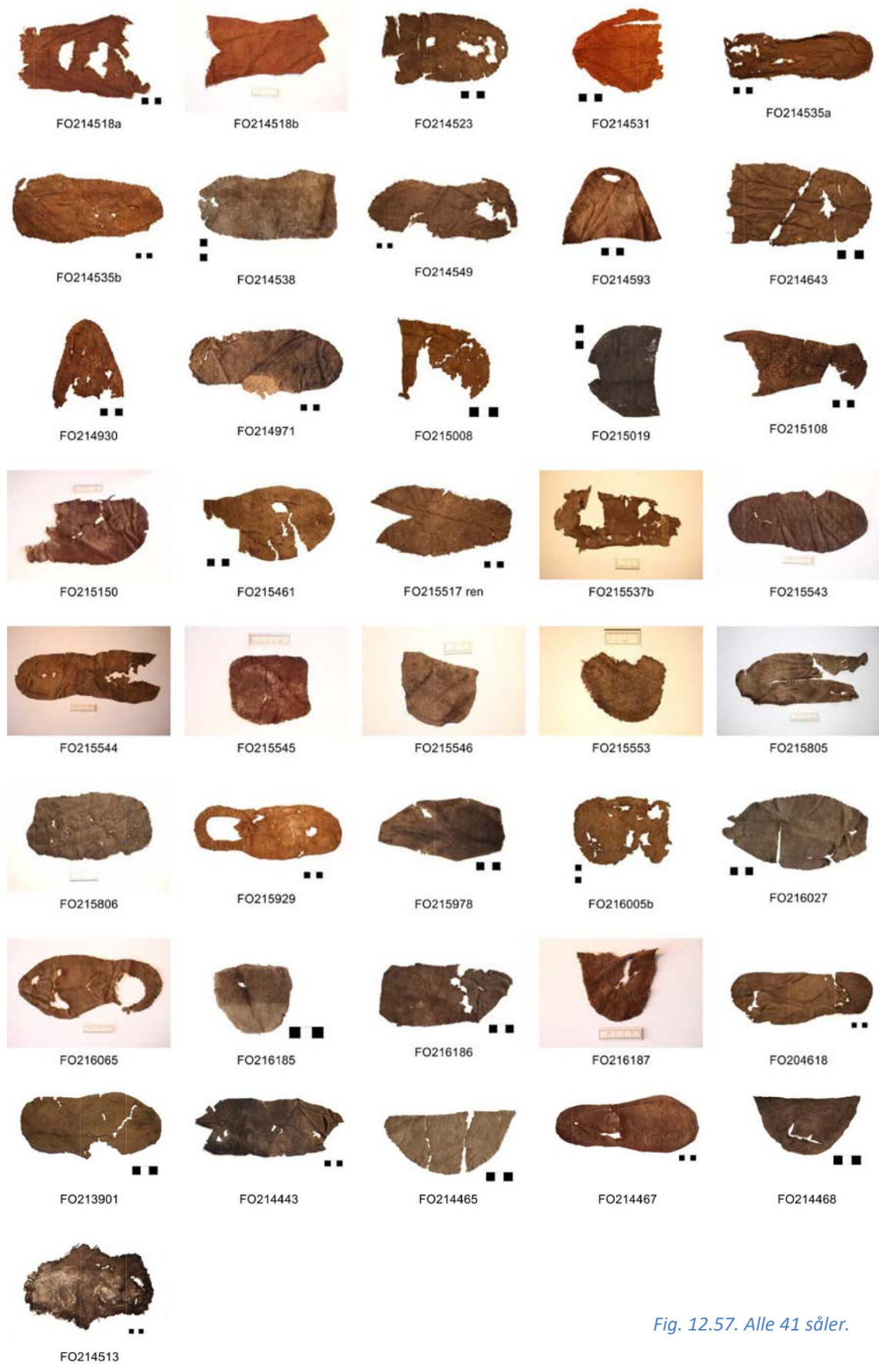

Fig. 12.57. Alle 41 såler.

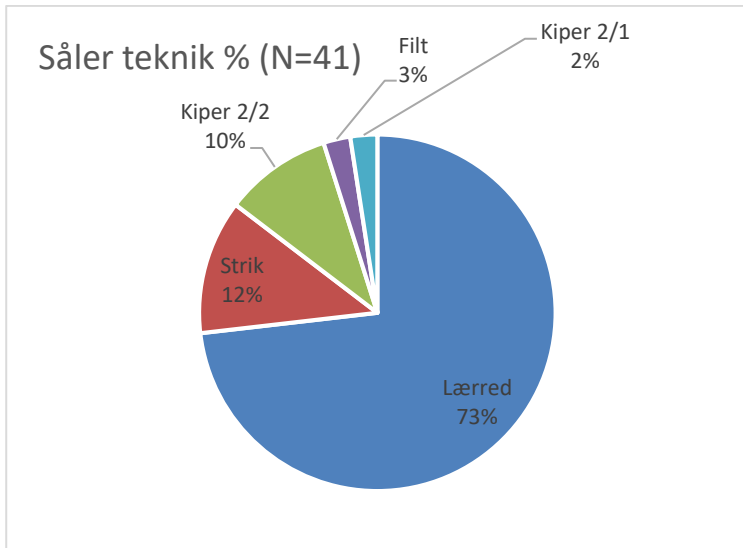

Fig. 12.58. Den procentvise fordeling af teknikker ved såler.

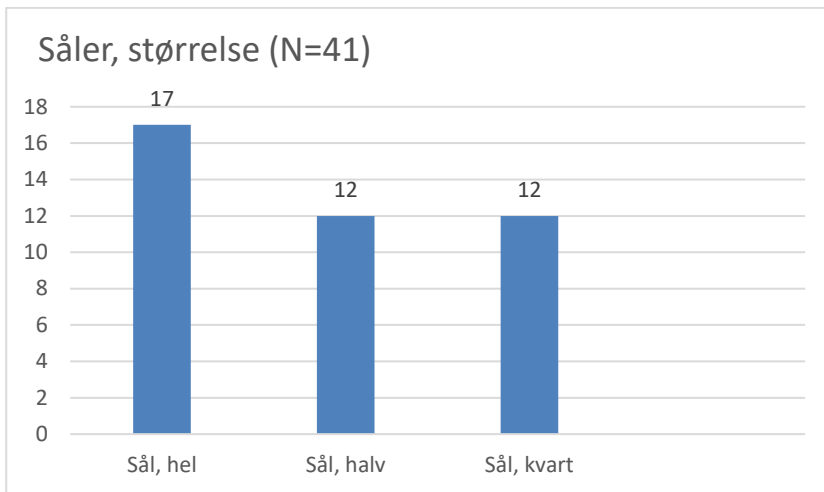

Fig. 12.59. Sålernes størrelse.

Fig. 12.60. Eksempler på sålernes forskellige størrelser.

Fig. 12.61. Sålen FO214643 er sammensyet af to stykker stof.

Fig. 12.62. FO215517 er en splitsål, som kan foldes op omkring foden.

Sålerne repræsenterer selve genbruget, de er transformerede genstande, og kan ses som en slags manifestation af, hvordan andre dragtdele kunne genbruges. Omrids af udklippede såler ses i andre dragtdele, som buksefragmentet FO214557 (fig. 10.5). Fra Asylet i Gothersgade, dateret til før 1650, stammer en filthat med tilsvarende tydeligt udskårne såler (fig. 8.14), og det er muligt at hatteskyggen

1941:141C fra Rådhuspladsen også blev genbrugt på denne måde. Af filtsåler er der imidlertid kun fundet én enkelt fra Rådhuspladsen (fig. 12.63). Der er også eksempler på, at sålerne selv fik lapper på, når de var slidte. Dette ses på FO215929 og FO215544, som har mærker og stinghuller efter en nu forsvunden lap på hæloområdet (fig.12.64).

Fig. 12.63. Filtsålen FO215108 fra Rådhuspladsen, som nok er fremstillet af genbrugt hattefilt.

Fig. 12.64. Sålen FO215929 med slid og stinghuller fra påsyede (nu forsvundne) lapper.

Indlægssåler og forsåling

Sålerne havde flere anvendelsesmuligheder. Nogle af dem var indlægssåler i sko, som skulle gøre skoene mere behagelige eller varmere at have på eller tilpasse en lidt for stor sko til en ny ejer. Sådanne er fundet *in situ* i flere sko fra 1600-tallets København, hvor de hele såler blev anvendt som indlægssåler, mens de halve eller trekvarte blev brugt som eksempelvis foring af skoens overlæder. Fragmentet FO214593 har hul på snuden efter slid (fig.12.65) og blev muligvis anvendt i en sko med opslidset læder, hvorigennem tekstilet kunne ses (Andersen 2016, 75). Det strikkede fragment FO214930 kan tillige stamme fra foringen af en sko, muligvis en spids kvindetøffel. En anden mulighed for at fore sko var at fylde dem med plantemateriale, som en kvindetøffel fra Rådhuspladsen, der var fyldt med høvlspåner af mulig birkebark

(Andersen 2016, 133 f). Langt de fleste såler har stindhuller langs kanten fra kastesting, som skulle forbygge, at stoffet trevlede, når sålerne blev brugt i skoene. I nogle af sålerne er der endnu bevaret små hørtråde i stindhullerne. Stingene kan dog også stamme fra en anden anvendelse, nemlig fra sålernes fastsyning til en strømpe. Sålen FO214971 er syet fast til et stykke strik (fig. 12.66), sandsynligvis fra en strømpe, og mange af de andre såler kan på denne måde også

Fig. 12.65. FO214593 forede sandsynligvis overlæderet i en sko.

have lappet slidte strømpefødder. Dette er observeret ved andre udgravninger, som Esplanaden fra 1700-tallet (Ringgaard 2010a, 143). Det er nærliggende, at især de strikkede såler havde denne funktion og en sål som FO215537b synes selv at stamme fra en strømpe, idet både forfødning og en falsk søm kan observeres. Ligesom ved analyser af sko, ses af og til aftryk af ejerens fod på sålerne. Dette er eksempelvis tilfældet ved FO214535b eller FO213901, hvor aftryk af tærne og en indadret storetå (med knyst?) kan skimtes (fig. 12.67) Knyster synes også at have generet ejeren af FO214535b og FO214538. Selvom skoene i 1600-tallet var symmetriske (ens for højre og venstre, se Andersen 2016, 109), viser de mere asymmetriske såler, at de ikke var tilpasset skoene, men derimod fødderne. Sandsynligvis blev de udskåret rundt om foden, og fik derfor dennes "aftryk".

Fig. 12.66. Sålen FO214971 var oprindeligt fastsyet til en strikket strømpe.

At folk i alle stænder anvendte påsyede såler, viser et par svenske strømper fra midten af 1600-tallet, som tilhørte adelsmanden Nils Nilsson Brahe (1633-99). Hans sorte silkestrømper er slidt så voldsomt, at hele sål- og tåstykket er forstærket af hørstof (Ekstrand 1982, 178). I et værgemålsregnskab fra 1620-1621 for Maren Jørgensdatter i Nakskov, der ligeledes tilhørte samfundets øverste del, nævnes: "For et par hojser at saalle ... 4 sk"⁵⁸. Slidte strømper var hver mands (og kvindes) eje.

Fig. 12.67. FO213901 (tv.) med aftryk af tæer. Pilen peger på et aftryk efter storetåen. Muligvis var sålens ejer plaget af knyster, ligesom ejeren af FO214538 (th.).

Sålernes datering

Indlægssåler kendes helt fra forhistorisk tid, som en sål fra vikingetidens Hedeby af groft hør (Hägg 1991, 32). Såler fremstilles enkelt af eventuelt genbrugt tekstil og har en alsidig beskyttende, varme- og komfortgivende funktion. Deres praktik har i sig selv intet at gøre med modens udvikling, og sålerne kan derfor kun vanskeligt dateres, hvis de da ikke har karakteristiske former fra deres tilhørende sko.

⁵⁸ RA, Nakskov byfoged, skifte- og værgemålsdokumenter 1605-1640

På god fod med verden

De strikkede strømper fra Rådhuspladsen er en dominerende fundgruppe inden for tekstilerne. Mange af strømperne er velegnede til biografiske analyser, for deres fremstillingsmetode, dekorationer, anvendelse, slid, reparationer og eventuelle genbrug træder tydeligt frem og kan, på grund af mængden, også anvendes til statistiske undersøgelser. De blev brugt af både mænd, kvinder og børn og muligvis er svikkel- og kiletyper udtryk for, hvor strømperne blev produceret. At alle strømper, på nær én er rundstrikkede, og at de næsten alle har svikler i varierende størrelse, form og kvalitet bidrager til at datere strømperne overordnet til 1620-1670.

De mangeartede såler repræsenterer selve genbruget af især lærredsvævede dragtdele, men også af strikkede og kipervævede stoffer kunne såler udklippes. Ligesom skoene kan sålerne fortælle om form, fodlidelser og slid, dog i et noget mindre detaljeret omfang.

13. Dekoration og dragttilbehør

Ved udgravningen af Rådhuspladsen fandtes, i modsætning til de tidligere udgravninger sammesteds, store mængder dragttilbehør i form af kniplinger, bånd, snore, kvaster, possementknapper og flor. Antageligt skyldes det både single context-metoden, hvorved hver enkelt lag blev observeret, men også den efterfølgende soldning af udvalgte jordprøver. Derudover blev disse små genstande, som ellers let kunne overses, anset som vigtige for udgravningens samlede fundmangfoldighed, og samme prioritering fandt tydeligvis ikke sted ved udgravningen i 1941, hvor kun større dragtdele blev registreret.

Kniplinger

Der er fundet fire fragmenter af silkekniplinger på Rådhuspladsen (FO210032, FO214983, FO215416 og FO216239). Kniplingerne stammer fra to forskellige grupper af voldgravsfyld, gruppe 200 (FO216239, FO214983) og gruppe 222 (FO210032, FO215416). De terminologiske forhold omkring kniplinger er gennemgået i afsnittet om tekstile teknikker i 1600-tallets Danmark-Norge og skal derfor ikke gentages her.

Udseende og fremstilling

Tre af kniplingerne er meget lange, hhv. 78, 76 og 44 cm. De kan være *frihåndskniplinger*, idet deres mønstre er meget åbne og levende, men man har muligvis anvendt hjælpenåle i midten af mønsterrapporten (Skov 2016, pers. med.). Den sidste knipling, FO215416, adskiller sig fra de tre andre, og synes at være konstrueret i en anderledes teknik. Kniplingerne kan inddeles i tre typer, nemlig *blomsterknipling*, *geometrisk knipling* og *spiralformet knipling*.

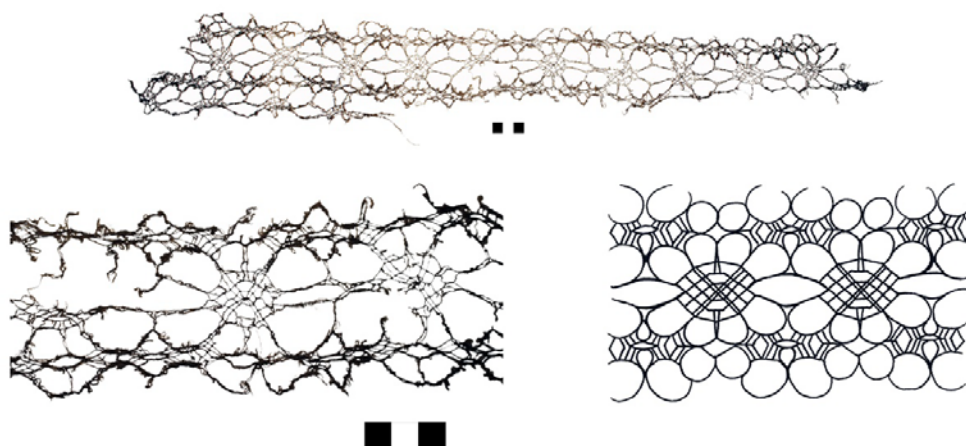

Fig. 13.1. Øverst: Kniplingen FO210032 med blomsterlignende mønster. Nederst tv.: Detalje af mønsteret. Nederst th.: Skematisk tegning af mønsteret.

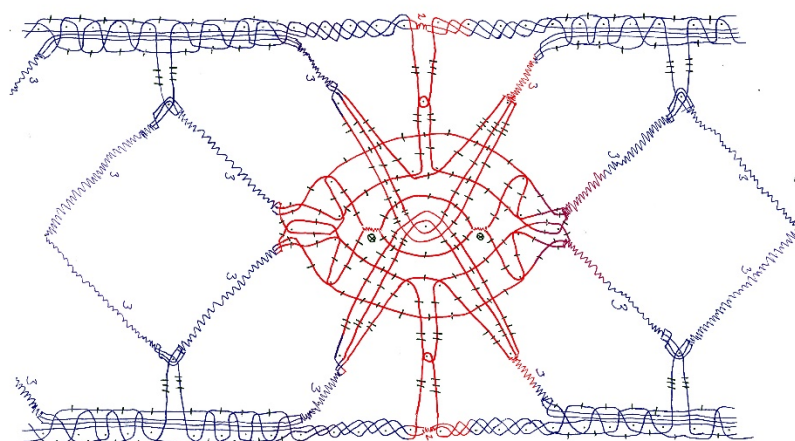

Fig. 13.2. Arbejdstegning til FO210032 (Illustration: Kirsten Skov).

1) Blomsterknipling

Til denne type hører FO210032 og FO214983. Knipling FO210032 måler 76,5 x 10,5 cm og er fremstillet af 0,2 mm tykke silketråde, som danner et blomsterlignende mønster, der gentages på langs (fig. 13.1). Fra blomstens midte – den såkaldte *edderkop* (Fuhrmann 1976, 60) – spredes trådene i alle retninger og danner ti større kronblade omkring edderkopen. Mellem to blomstermønstre ses kun et enkelt kronblad – blomsterne deler dette, således at kæden hænger sammen. Kniplingen bestod oprindeligt af mindst to blomsterkæder under hinanden, men den ene er nu meget fragmenteret. Mønsteret synes at danne bølger ved den længdegående kant. En arbejdstegning til mønstret blev udført af kniplerske Kirsten Skov (fig. 13.2).

Knipling FO214983 måler 78 x 3 cm og er fremstillet af to-trådet, Z spundet silketråd, med en diameter på 0,45 mm (fig. 13.3). Mønsteret består af tætforbundne tråde, der ligeledes danner en tæt edderkop i midten af blomstermotivet. Herfra udgår 10-12 blade, alt efter hvordan mønsteret tolkes, og også her hænger blomsterne sammen i de midterste kronblade. Der er ikke udarbejdet arbejdstegning af kniplingen.

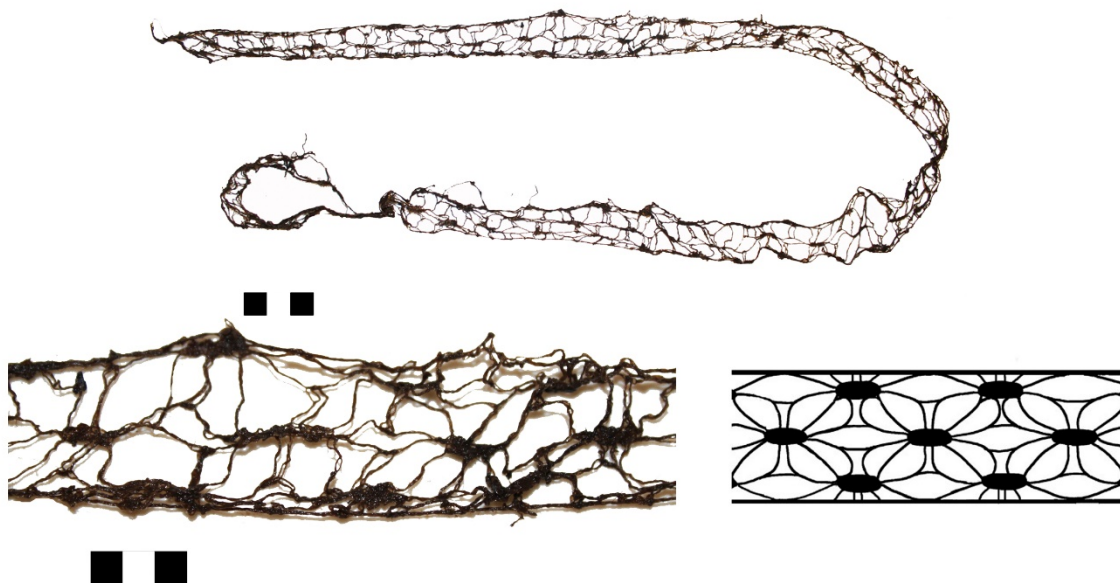

Fig. 13.3. Øverst: Kniplingen FO214983 med blomsterlignende mønster. Nederst tv.: Detalje af mønsteret. Nederst th.: Skematisk tegning af mønsteret.

2) Geometrisk knipling

Knipling FO216239 måler 44 x 10 cm og er fremstillet af to-trådet, S spundet silke (fig. 13.4).

Tråddiameteren er 0,4 mm. Mønsteret består af linjer, som krydser hinanden i et net af rombeformede masker. Store romber omkranses af mindre romber ved linjernes vekselvirkning af større og mindre mellemrum. En arbejdstegning blev udført af Kirsten Skov (fig. 13.5)

Fælles for de lange silkekniplinger er, at mønstrene er meget åbne og luftige og ikke dannes direkte af trådene selv, men af deres mellemrum (Dahrén 2010, 48). Det er derfor sandsynligt, at de blev anvendt på en form for baggrund, måske et tekstil i en kontrastfarve. Dertil kommer, at kniplingernes længde sikkert var tiltænkt en specifik funktion.

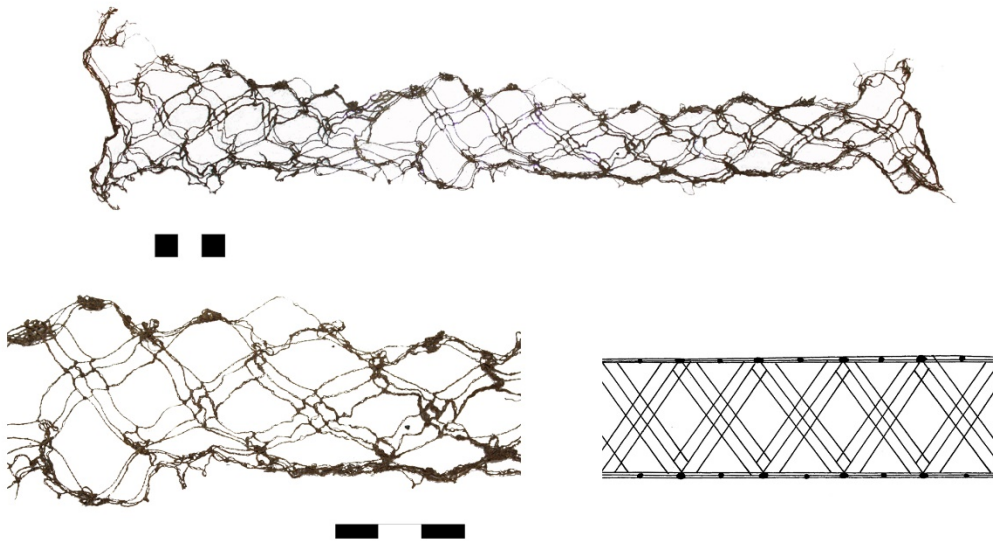

Fig. 13.4. Øverst: Kniplingen FO216239 med geometrisk mønster. Nederst tv.: Detalje af mønsteret. Nederst th.: Skematisk tegning af mønsteret.

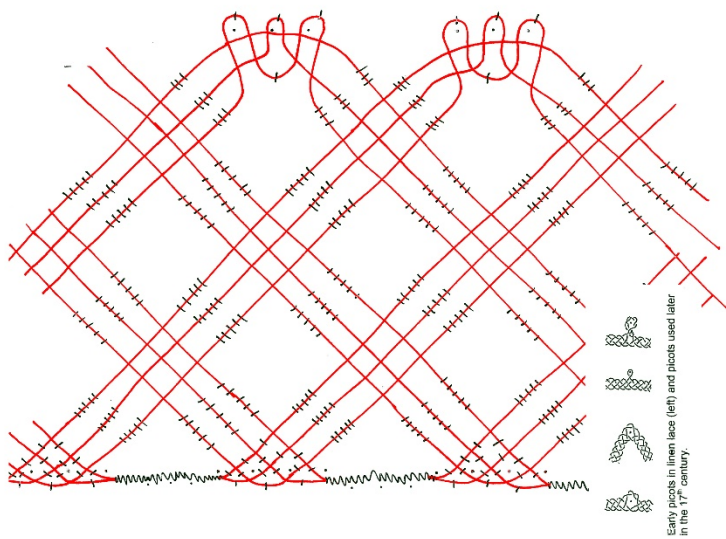

Fig. 13.5. Arbejdstegning til FO216239 (Illustration: Kirsten Skov).

3) Spiralformet knipling

Knipling FO215416 er af en anden type end de tre foregående (fig. 13.6). Fragmentet måler 51 x 9 cm og er meget dårligt bevaret, men dets udseende kan delvist rekonstrueres. Kniplingen består af ca. 2 mm brede silkebånd med luv, der danner gentagende, spirallignende former på en lang række. Spiralerne fastholdes af meget tyndere silkeetråde, 0,2 mm i diameter. Kniplingens oprindelige længde og bredde kendes ikke, og der er derfor ikke udarbejdet mønstertegning af kniplingen.

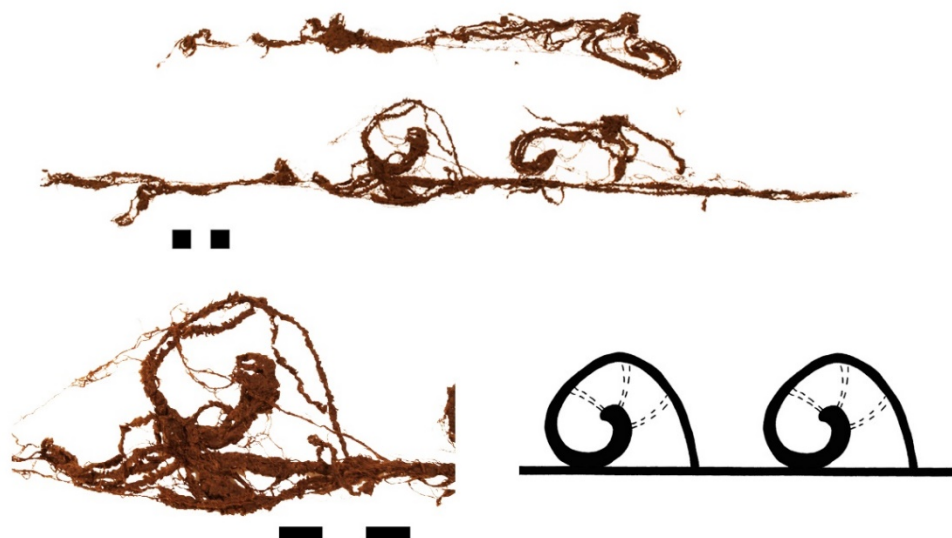

Fig. 13.6. Øverst: Kniplingen FO215416 med spiralformet mønster. Nederst tv.: Detalje af mønsteret. Nederst th.: Skematisk fremstilling af dele af mønsteret.

Jagten på komparative kniplinger

Når det gælder kniplingernes tilhørsforhold, er flere muligheder sandsynlige. Mønstertyperne i de to blomsterkniplinger og den geometriske knipling kan føres tilbage til nogle af de tidligste tidligste Syd- og Centraleuropæiske mønsterbøger til pindekniplede kniplinger fra midten af 1500-tallet. Det er dobbeltudgivelsen "Le Pompe" fra 1558 og "Le Pompe. Libro Secondo" fra 1560, begge udgivet i Venedig af brødrene Giovanni-Battista og Marchio Sessa samt "Nüw Modelbuch", skrevet af en person med forbogstaverne R.M. og udgivet af Christoph Froschauer i 1561 i Zürich. Begge bøger indeholder variationer over blomsterkniplingerne (fig.13.7) og over den geometriske knipling (fig. 13.8). Kniplingerne fra Rådhuspladsen er mere luftige variationer af bøgernes mønstre, men formsproget synes at være det samme, og tolkninger eksisterede der tilsyneladende mange af. I sin ph.d.- afhandling om metalkniplinger fra 1550-1640 nåede den svenske tekstilforsker Lena Dahrén frem til, at stort set alle de genstande, som indgik i hendes studie, viste sig at være unika produkter (Dahrén 2010, 123). Opbygningen af blomsterkniplingerne med gentagne kompositioner af *edderkopper* hvorfra der spredes tråde, synes at

være inspireret af de tidlige syede kniplinger som den italienske *reticella* (Ricci 1913, 121) (fig. 13.9). Forskellen på denne teknik og silkekniplingernes mønster ligger i teknikkerne, men også i at de syede kniplingers blomster ikke hænger sammen i kronbladene, men derimod er komponeret i en afgrænset firkant hver især.

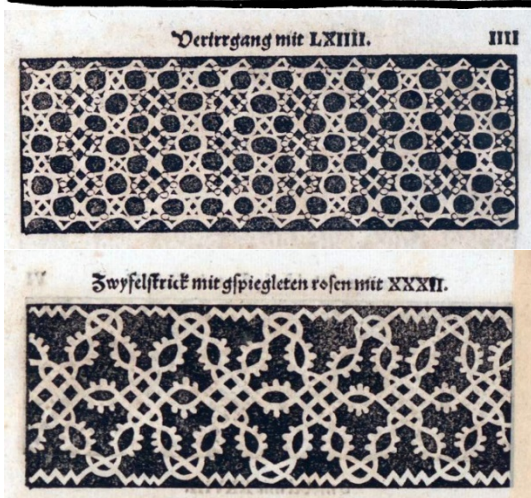
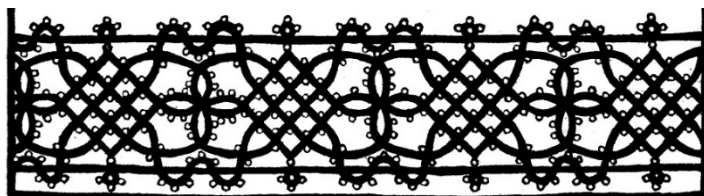

Fig. 13.7. Variationer over kniplede blomstermønstre med en midte og kronblade omkring. Øverst: *Le Pompe. Libro Secondo*, s. 3 (KK. Oesterr Museum 1879). De to nederste: *Nüw Modelbuch*, tavle *Verirrgang mit LXIII* og *Zwyselstrich mit gspiegleten rosen mit XXXII*. (Froshauer 1561)

Fig. 13.8. Kniplingsmønster, som minder om FO216239. Tavle *M model mit XVI* fra *Nüw Modelbuch* (Froshauer 1561).

Fig. 13.9. Krave med kant af syet *reticella*-knipling, 1600-1620. V&A Museum, T.14-1965

På titelbladet til *Le Pompe* fremgår det, at mønstrene er beregnet til kniplinger ”*d’Oro, di Seta, di Filo, ouero di altra cosa*”, det vil sig af guld, silke, hør eller andre materialer (Levey og Payne 1983, 13). Netop i metalkniplingerne fra 1600-tallets begyndelse findes de nærmeste paralleller til de tre lange silkekniplinger. En metalknipling fandtes i kisten tilhørende Hertug Johann Adolf, som blev begravet i 1624 på Sønderborg Slot (fig. 13.10). Kniplingen har otte takker på den ene langside og er fremstillet af guldfolie omkring en kerne af silke. Mønsteret minder meget om blomsterkniplingsmønsteret på FO210032, idet der her også findes en edderkop som midtpunkt i en blomst-lignende figur. Udgaver af den geometriske knipling FO216239 kan ligeledes genfindes blandt de tidlige metalkniplinger, som på en kjole tilhørende den 6-årige Katharina zu Lippe, der blev begravet i 1600 i Augustiner-Nonnenkirche i Blomberg, Tyskland (fig. 13.11) (Dahrén 2010, 102). Det relevante spørgsmål er da, om silketrådene i de tre kniplinger fra Rådhuspladsen også oprindeligt var omvundet af metalfolie? Nærstudier af trådene under mikroskop afkræfter denne hypotese, da der ikke kunne ses spor af metal. Lena Dahrén, oplyser, at metallet som regel er bevaret, hvis silkekernen også er det, og hun mener ikke, at der er plads omkring silkestrådene til den ekstra metalfolie (Dahrén 2016, pers. med.). Det lader derfor til, at kniplingerne blev fremstillet med henblik på blot at være af silke.

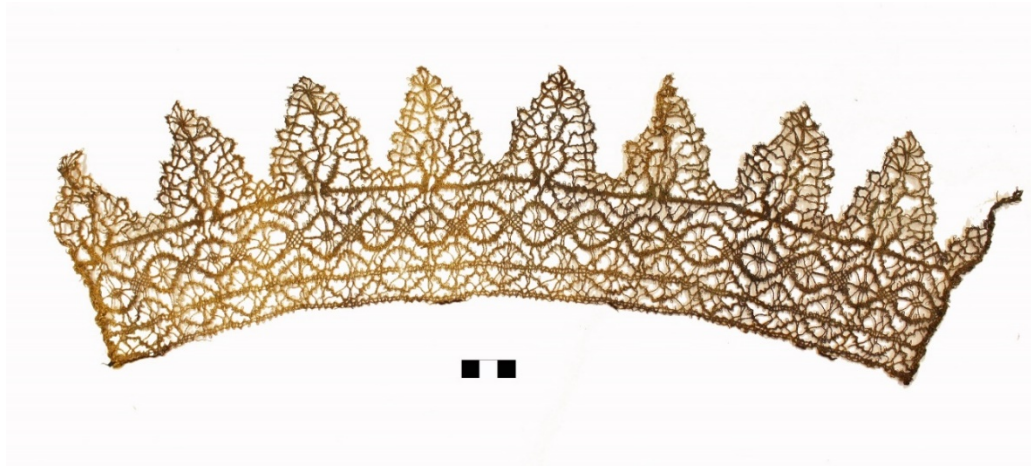

Fig. 13.10.
Knipling fra
Hertug Johann
Adolfs kiste fra
1624, Sønderborg
Slot.
Nationalmuseet.
(Foto: CR)

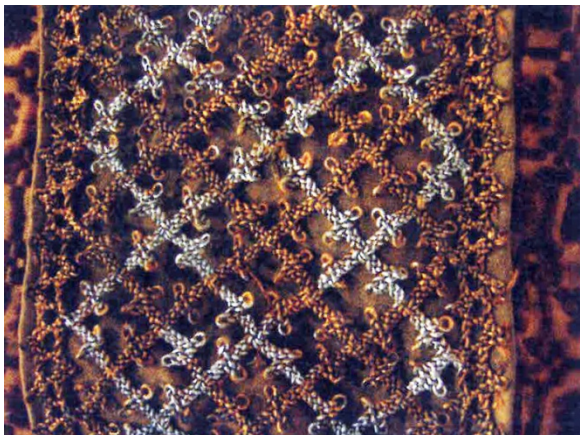

Fig. 13.11. Kniplingsbort på Katharina zu Lippes kjole, 1600, Blomberg, Tyskland. Lippisches Landesmuseum. (Dahrén 2010, 102)

En anden mulighed kunne være, at kniplingerne fra Rådhuspladsen oprindeligt var en kombination af silke og hør, hvoraf sidstnævnte ikke er bevaret. Det kunne forklare kniplingernes temmelig luftige udtryk – dele af mønstrene mangler måske. Kniplinger af både hør- og silke tråd kendes eksempelvis fra et engelsk, hvidt kjoleliv fra 1620-1625 (fig. 13.12) (North og Tiramani 2011, 48). På bagsiden af ærmerne ses i længdegående retning en knipling, som samler de to ærmehalvdele. Kniplingen er fremstillet af hvidt hør og sort silke, og mønstret minder om blomsterkniplingerne FO210032 og FO214983 med en central edderkop. Tegningen viser, hvordan hørtråden og silke tråden tilsammen danner mønstret, og det ses, at kniplingen uden hørtråd ville være væsentlig mere luftig. En lignende fremstillingsmetode kan tiltænkes de lange silkekniplinger fra Rådhuspladsen. Deres længde vidner om, at de ikke var indsat i ærmer, men kan have fungeret som mellemværk andetsteds i dragten, hvor længden kom til sin fulde ret. Dette kunne eksempelvis have set ud som i en engelsk underkjole fra 1620-1640, der har hørkniplinger indsat ved både ærmer og rygparti (fig. 13.13) (North og Tiramani 2011 bd. 1, 110). Også her er mønstret af samme type som kniplingerne fra Rådhuspladsen.

Fig. 13.12. Engelsk kjoleliv fra 1620-25 med hør- og silkekniplinger på bagsiden af ærmerne (North og Tiramani 2011, 49 og 55. Foto: Richard Davis).

Fig. 13.13. Engelsk underkjole fra 1620-40 med kniplinger indsat ved ærmer, samt på front- og bagpartiet. V&A. (North og Tiramani 2011, 110 og 113. Foto: Richard Davis)

En tredje mulig funktion af de lange silkekniplinger kunne være som hovedbeklædning, som det ses på et maleri, der antageligt forestiller Christian IV's søster, Anna af Danmark (1574-1619), som var gift med James VI af Skotland (fra 1603 også med titlen James I af England) (fig. 13.14). På hovedet bærer hun luftige kniplinger, der ser ud til at bestå af ét langt bånd, som er fæstnet til en hue for at holde faconen (Levey og Wardle 1994, 13). Silkekniplingernes mønstre og længde stemmer fint overens med en sådan anvendelse, og Anna af Danmarks virke i England havde en indflydelse på i hvert fald hofmoden i Danmark (Johansen 1990, 8).

Fig. 13.14. Maleri, antageligt af Anna af Danmark med kniplinger som hovedbeklædning. Ukendt kunster og årstal. Frederiksborg Slot.

Blandt danske og svenske bevarede tekstiler fra 1700-1900-tallet findes tillige eksempler på kniplinger, der stilmæssigt lægger sig tæt op ad kniplingerne fra Rådhuspladsen, dog er de væsentligt grovere end sidstnævnte. Fra Danmark er det frihåndskniplinger fra blandt andet Lolland, Falster og Bornholm, og disse er knipt i åbne, løse mønstre indsat som mellemværk i pudevår og håndklæder (Tornehave 1987, 29). I Sverige findes de folkelige kniplinger især i Skåne og Dalarna, i sidstnævnte område er traditionen endnu ubrudt (Dahrén 2011,

Fig. 13.15. Barnekyse fra 1900-tallets Dalarna, hvor en frihåndsknipling er brugt som dekoration oven på et farvet baggrundstekstil (Dahrén 2010, 48).

49). Kniplingerne blev brugt til at udsmykke kraver på blandt andet skjorter (Ingers 1966, 12) samt barnekyser, som det ses i fig. 13.15, hvor kniple mønstret træder klart frem på en farvet baggrund. Det er hjemmefremstillede produkter, baseret på gamle mønstre fra de første århundreder af kniplingens historie, som er holdt i live trods nye modediller og eksistensen af de finere prikkebrevskniplinger. Det er muligt, at silkekniplingerne fra Rådhuspladsen er udtryk for samme tradition, om end deres finhed og silkefibre ikke understøtter en sådan tolkning. Kniplerske Kirsten Skov oplyser, at silkekniplingerne er nemme og hurtige at kniple, men også indeholder mange tekniske fejl (Skov 2017, pers. med.). Med øje for, at begyndere af alle slags håndværk laver fejl og har svært ved at korrigere disse fejl, kan det være øvelseskniplinger for begyndere (Sørensen 2014, 13 ff.). Mønstrene er så enkle, at muligheden ligger lige for, og det er sandsynligt, at de endda blev fremstillet af pigerne i Tugt- og Børnehuset, da de rimeligvis kan dateres til 1600-tallets begyndelse.

Kniplingen FO215416, som er anderledes i sin stil end de tre andre, kan stilistisk set placeres flere steder i 1600-tallet. Dens mønstersprog af spiraler genfindes på en del dragter helt fra slutningen af 1500-tallet og op til begyndelsen af 1600-tallet, men her i form af broderi, som på en engelsk trøje fra 1610-1615 (fig. 13.16) (North og Tiramani 2011, 22). Spiraler blev hyppigt anvendt som broderi i både mands- og kvindedragt, og kniplingerne optog også dette mønster. Ved århundredets slutning ses igen kniplinger med spiralformer, som på epitafiet over Hans Pedersen Hansen og Barbara Olufsdatter i Stokkemærke Kirke, ca. 1685 (fig. 13.17). Med tanke for dateringen for gruppe 222, hvori FO215416 blev fundet, er det mest sandsynligt, at kniplingen stammer fra slutningen af 1600-tallet.

Fig. 13.16. Engelsk trøje med broderet spiralmønster, 1610-15. V&A. (North og Tiramani 2011, 22. Foto: Richard Davis).

Fig. 13.17. Udsnit af epitafium fra Stokkemærke Kirke, ca. 1685. Kniplingen minder om FO215416.

Kniplinger til kvinder, mænd og børn

Kniplinger var lig med luksus, og det er derfor interessant, at FO210032 og FO215416 er fundet i voldgravslag, hvis øvrige fund også afspejler ganske velhavende husholdninger (Lyne & Dahlström 2015, 287). Hos de velhavende kvinder blev kniplingerne op gennem 1600-tallet især anvendt på huer, som hos præstekonen Anne Clausdatter, Køge 1650: "*j stoer traad silche groffgrøns opschaaren [opskåren] hue med knipling paa ...10 dr*"⁵⁹. Kniplinger blev også anvendt som pynt på snørliv, kåber og sko, og i slutningen af århundredet endvidere som pandekniplinger samt på overkjolen *manteau*, der nu var kommet på mode (Hansen 1978, 92). Prisforskellene afspejler de mange forskellige typer kniplinger, der kunne erhverves, og nogle mistede muligvis værdi i takt med at en ny kniplingsmode satte ind. I slutningen af århundredet betegnede nogle kniplinger i hvert fald som gammeldags, som i skiftet efter Gundel Lauritsdatter fra København, 1699: "*Et rødt kledes skiørt [rødt klædesskiørt] med gaml.dags kniplinger omkring --- 2 rdl 2 mk*"⁶⁰.

⁵⁹ RA, Køge byfoged, skifteprotokol 1649-1654, s. 236r-248v.

⁶⁰ RA, Københavns byting, Skiftekommissionen, konceptskifter 1681-1776, skiftebreve 1699 51-1701 104, Bs. nr. 10, skiftebrev nr. 104.

Mænd bar især kniplinger på trøjen, som det ses i skiftet efter rådmand Henrik Madsen, Køge 1655: "*j atlasches [atlaske] thrøye med knipling paa ...16dr*"⁶¹ og på kappen, som i skiftet efter rådmand Hans Olufsen Svane, Vordingborg 1673: "*1 sort klede kappe med knipling och fløyell foeder (for) ... 12 dr*"⁶². Også på manchetter, kraver og senere halsklude samt på nathuer blev kniplingerne anvendt som pynt. En bevaret nathue fra Laurbjerg Kirke ved Randers, dateret overordnet til 1600-tallet, har en bred hørknipling langs kanten (fig. 13.18). I et skifte efter den københavnske kræmmer Lorentz Mohrs fra 1681 er opremset: "*45 allen Plys Kniplinger å: 28 sk ... 19 sldr 2 mk 12 sk*"⁶³. En gennemgang af kræmmerens øvrige beholdning viser, at han forsynede de lavere middelklasser, og plyskniplinger hørte sandsynligvis ikke til blandt de fineste slags. FO215416 kan være et eksempel på en sådan knipling med plyssede tråde. Kniplingerne i skifterne er desværre ikke beskrevet med yderligere detaljer om trådtype eller udseende, og om nogle af dem var lig Rådhuspladsens kniplinger, må derfor stå hen i det uvisse.

Fig. 13.18. Nathue med knipling fra Laurbjerg Kirke, 1600-tallet. (Nationalmuseet, 192-1947).

Barnedragter kunne ligeledes være dekoreret med kniplinger. I skifterne optræder især udsmykkede bleer og huer, som i skiftet efter rådmand Henrik Madsen og hustru Maren Christensdatter, Køge 1655: "*j par børne bleer med knipling ... 1 dr 3 mk*"⁶⁴ samt skiftet efter den velhavende Sofie Jensdatter, København 1682: "*2 smaa børne hufuer med sølf och linknipling... 2 rd*"⁶⁵. Ofte blev kniplinger anvendt på kristentøjer, hvoraf der er bevaret et fornemt eksempel med to huer fra Straffeanstalten på Christianshavn, grundlagt i 1662 (Nationalmuseet D11139-11140) (fig. 13.19).

Kniplingsproduktionen i Europa og Slesvig

Det var i 1500-tallet, primært på kvindedragten, at de kniplede metalborter fandt deres plads, oftest langs kanterne og ovenpå midtersømmen af livet og kjolen eller påsat i et bestemt mønster for at fremhæve dragtens snit (Dahrén 2010, 161 f.). I begyndelsen af 1600-tallet ændrede metalkniplingerne form og blev

⁶¹ RA, Køge Byfoged, skifteprotokol 1654-1663, s. 112r

⁶² RA, Vordingborg Byfoged, skiftebreve 1670-99, skiftebrev uden nummerering.

⁶³ RA, Københavns byting, Københavns skiftekommision 1682-1776, konceptskifter: 1681 51– 1682 94, bs. nr. 2, skiftebrev 73, registreret under "Lorends Mohrs Boeds Registrering – No 73"

⁶⁴ RA, Køge Byfoged, skifteprotokol 1654-1663, pag. 112r.

⁶⁵ RA, Borgretten, skiftebreve 1682-1730, Bs. nr. 1, skiftebrev nr. 9.

Fig. 13.19. Kristentøj fra Straffeanstalten i København, 1600-tallet. Guldkniplinger i muslingeform. (Nationalmuseet, foto: CR)

tætte takker, der nu også blev anvendt på mandsdragter. Med renæssancens dyrkelse af renhed fik undertøjet en større rolle i klædedragten (Vigarello 2009, 190). Der opstod et naturligt ønske om at udsmykke det hvide linned, og kniplingsteknikken egnede sig perfekt hertil, hvorved det dekorative undertøj fik en mere synlig plads i moden (Johansen 2001, 15). I Venedig producerede man syede kniplinger, som blev anset for at være de allerfineste, mens kniplede kniplinger blev fremstillet i Milano og Genova (Lauridsen 2016, 33-38). I slutningen af 1500-tallet nærmede den syede og den kniplede knipling sig hinanden i deres dekorative, visuelle udtryk, og blev begge brugt i den europæiske modedragt (Johansen 2001, 16). Produktionen af kniplede kniplinger spredtes til blandt andet Flandern, Frankrig, det centrale Tyskland, og England – og senere også Danmark-Norge.

Især Slesvig-området optog fremstillingen af kniplinger, sandsynligvis inspireret af Nederlandene (Lauridsen 2016, 65 f.). Slesvig skulle i 1700-

og 1800-tallet komme til at huse en reel kniplingsindustri, senere kendt som "Tønderkniplingerne" – en betegnelse, der dog ikke blev benyttet i samtiden, men først blev almindelig omkring år 1900 (Johansen 2001, 16). Den tidligste kendte type knipling, som blev fremstillet her fra slutningen af 1500-tallet, var den såkaldte *båndknipling*, der bestod af sammenkniplede bånd uden kniplet bund (Lauridsen 2016, 19).

Båndkniplingen kendes fra Christian IV's hørkrave, der er udstillet på Rosenborg Slot og som stadig bærer blodpletter fra beskadigelsen af kongens ene øje i slaget ved Kolberger Heide, 1644 (fig. 13.20). Senere i 1600-tallet blev *Binche*-kniplingen og den noget enklere *Torchon*-knipling populære (Lauridsen 2016, 25).

Almanakoptegnelser viser, at små piger blev undervist i knipling i Slesvig fra i hvert fald 1594 og muligvis også tidligere (Lauridsen 2016, 68). Produktionen var organiseret omkring et antal kniplersker, der fik den fine tråd stillet til rådighed af en kniplingshandler, og de kunne udøve teknikken i hjemmet, hvor de skulle have egne produktionsmidler, kniplebræt og -pinde, til rådighed. Kniplingshandleren solgte derefter kniplingerne til en kniplingskræmmer, der videresolgte varerne på markeder. Nogle kniplingskræmmere blev imidlertid selvstændige med direkte kontakt til kniplerskerne (Kristensen 2013, 13-14). Kniplinger blev en kilde til velstand for kniplingshandleren og til dels også for kniplingskræmmerne.

Kniplerskerne derimod fik en relativ lav løn for deres arbejde, som tilmed var monotont og anstrengende for øjnene, og mange kvinder må have haft problemer med ryg, skuldre og syn som følge af de ensformige arbejdsstillinger (Lorenzen 1985, 73).

Der fremstilledes ikke kun kniplinger i Tønderområdet. I Christian IV's Tugt- og Børnehus i København producerede små piger fra 1611 kniplinger, som skulle bruges

Fig. 13.20 Christian IV's blodplettede krave med båndkniplinger. Fra Slaget ved Kolberger Heide, 1644. Rosenborg Slot. (Foto: CR).

til den kongelige majestæts kraver, og dette fortæller at kvaliteten af kniplingerne fra børnehuset ikke var helt ringe, idet Christian IV og hans familie selv benyttede dem på deres klædedragter. Selve materialerne til knipling var forholdsvis billige, og det må antages at mange kvinder tillige kniplede hjemme til husbehov, både i den fattigere del af befolkningen, såvel som i borgerskabet (Johansen 2001, 15). De pindeknipledte kniplinger blev på grund af de lave omkostninger især betragtet som et ideelt arbejde for mindre bemidlede kvinder, og de senere benævnte *almuekniplinger* blev fremstillet af grovere, hjemmespunden hørtråd og anvendtes til folkedragter og som udsmykning på hjemmets linnedvarer (Fagerlin, Hulterström og Malmberg 1989, 19).

Om silkekniplingerne fra Rådhuspladsen er hjemligt eller udenlandsk producerede, kan på nuværende tidspunkt ikke afgøres. Såfremt de er fremstillet i begyndelsen af 1600-tallet, kunne silkestråden i princippet være produceret på Christian IV's Silkekompagni. I Europa blev kniplingsmønstre kopieret i stor stil, og der er intet til hinder for, at silkekniplingerne kan være udført i København eller andetsteds i kongeriget eller i hertugdømmerne. Deres kendes dog ingen kilder til silkekniplinger fra Tønderområdet. I Sophie Brahes regnskabsbog i 1634 er optegnet: "*Kiøbtt aff enn frantzous (franskmand) 75 alne silcke knipling ... 4 rdr 2 ort 18 sk*", mens man i 1640 betalte "*Jørgen skreders daatte [Jørgen Skrædders datter] i Viborg for sorte silckekniplinge at gjøre*" (Paulsen 1955, 106, 218). Muligvis fremstillede man sorte kniplinger af silke, da hørtråd tager dårligt imod farve (Kjær & Jensen 2015, 46), og det er sandsynligt at silkekniplingerne fra Rådhuspladsen var sorte. Rekonstruktionerne af FO210032 og FO216239 blev også kniulet i sort silke (fig. 13.21). I 1683 omtaler Christian V hvide og sorte kniplinger, som fremstilles i landet, og man må deraf slutte at kniplingsindustrien var godt i gang med at etablere sig på dette tidspunkt (Hannover 1911, 8).

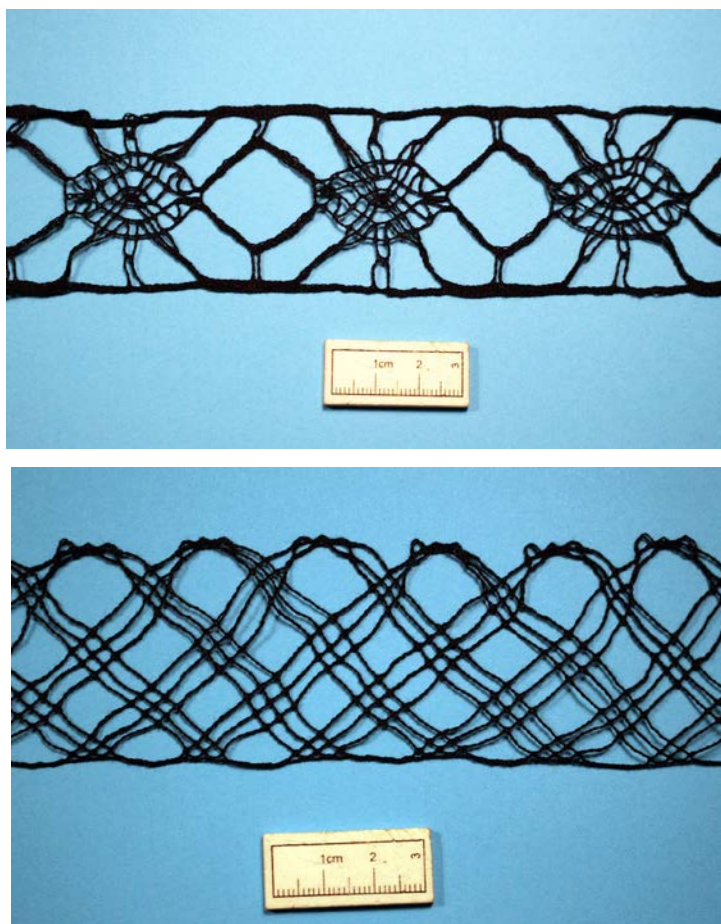

Fig. 13.21. Rekonstruktioner af FO210032 og FO216239 i sort silke. (Rekonstruktioner: Kirsten Skov, foto: CR.)

Possementarbejder

Der er registreret 45 genstande, som kan beskrives som dragttilbehør af possementtype. Det er vævede, flettede og snoede bånd, kvaster og possementknapper.

Terminologi

Der fandtes et væld af termer for den pynt, som klædedragten kunne dekoreres med, men overordnet skal her anvendes termene *bånd*, *snor*, *kvast* og *knap*, som samlet kaldes *possement*, og termene defineres således i Moths ordbog (Moths ordbog s.v.):

"Posementer. Kaldes allehånde snorer bårder, bremminger, som giores af silke eller uld"

"Bånd. Kaldes, i almindelighêd, alt det, som noget bindes med, enten det er af jern, træ, silke, linnet, ulden, hamp eller andet"

"Snôr [...] bremming på klæder"

"Kvast [...] En dusk af silke eller andet som settes oven på andet"

"Knap. Kaldes nogle småe, halfrunde tingester, af adskillig slags tøi, som bruges til at lukke klæder om kroppen med"

"Knap-form. Er et stykke træ, inden i de syede knappe".

En mængde andre termer eksisterende, som *Agraman* (metalbånd) *Snerte-Bånd* (et tyndt bånd), *Bendel* (små hørband), *Lidse* (snoede, smalle bånd), *Bremme* (snor af guld, sølv eller silke til at sætte på tøjet) og *Galun* (vævede bånd af guld, sølv eller silke til at sætte på tøjet) (Moths ordbog s.v.)

Vævede bånd

Der er registreret 17 vævede bånd, heraf ni fra gruppe 200 (FO204614, FO204619, FO204640, FO213794, FO214485a-b, FO215073, FO215941, FO216215), seks fra gruppe 222 (FO214694, FO214928, FO215036b, FO215081a-b, FO215908), én fra gruppe 228 (FO202439) og én fra gruppe 250 (FO215181) (fig. 13.22). Alle er af silke og lærredsvævede eller i lærredsvariationer som halvpanama, fløjl på lærredsbund eller repsvævning. Selvom de fleste bånd således er fremstillet i samme teknik, er der stor forskel på, hvordan de ser ud, og båndene kan inddeles i seks forskellige typer, baseret på vævning og farver (fig. 13.23). Der er ikke udtaget prøver til farveanalyse fra nogen bånd.

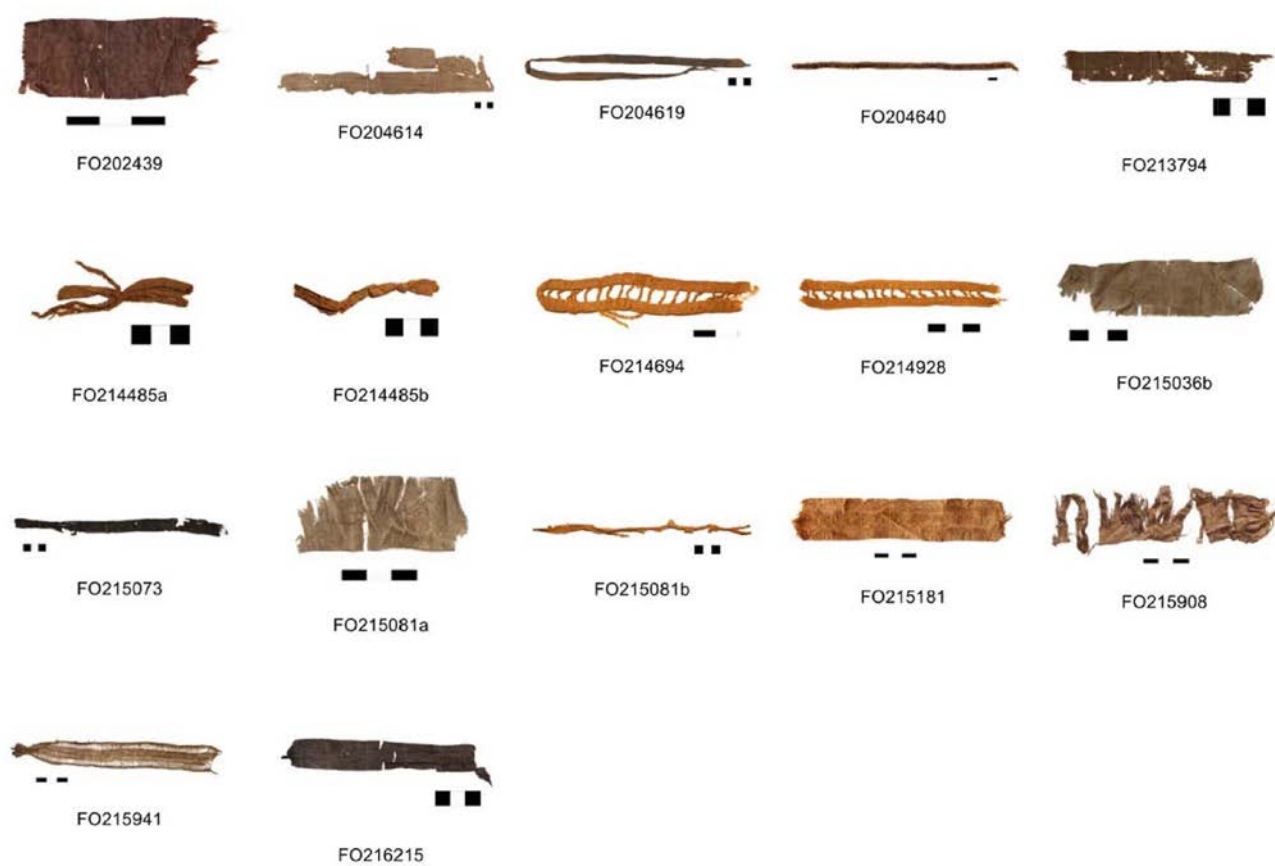

Fig. 13.22. De 17 vævede bånd.

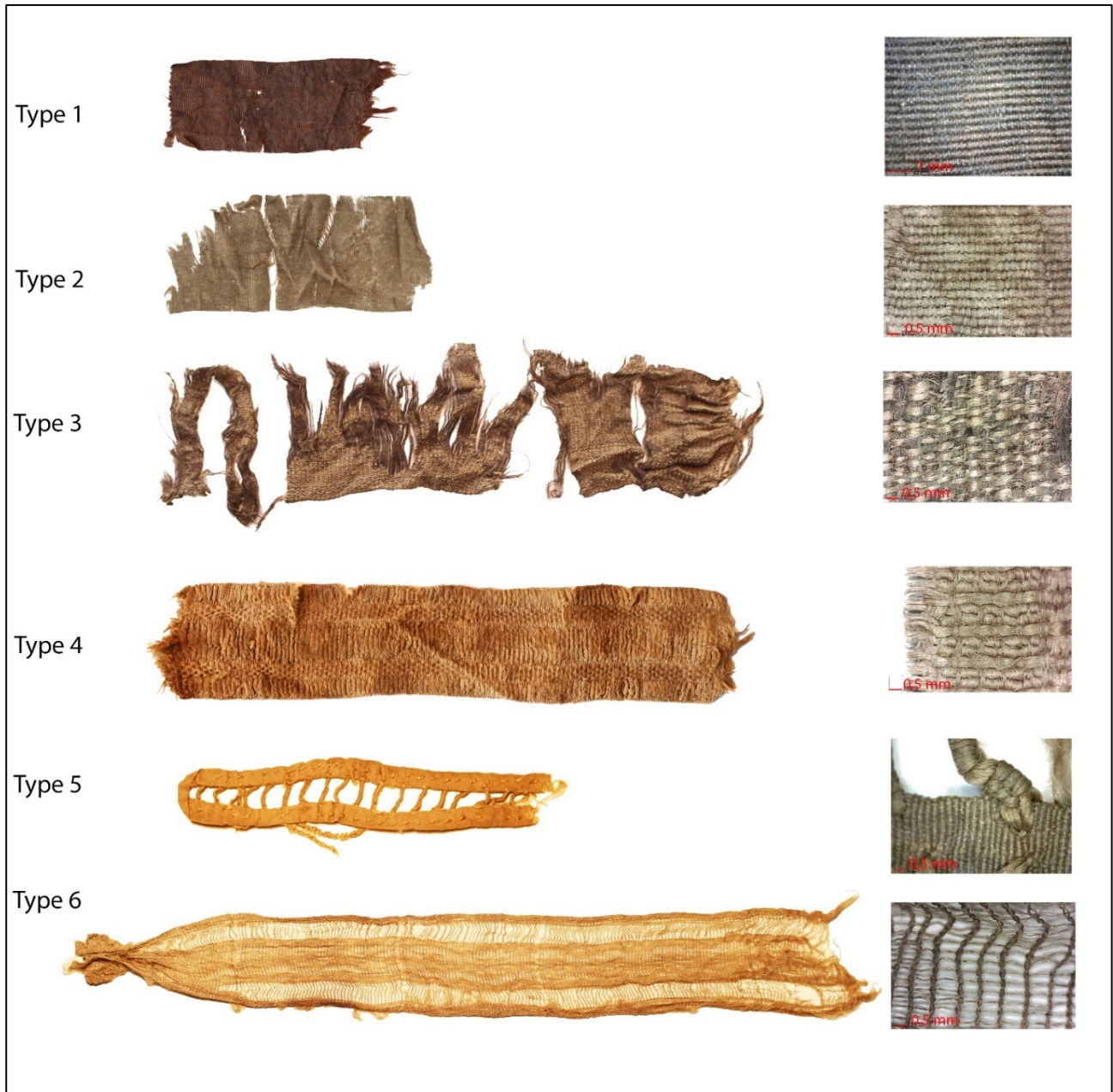

Fig. 13.23. Eksempler på de forskellige typer af vævede bånd fra Rådhuspladsen.

1) Mørkt, lærredsvævet silkebånd

Til denne type hører fire fragmenter (FO202439, FO213794, FO215073, FO216215). Båndene måler mellem 6,2 og 27 cm i længden og er omkring 1,5 til 2,4 cm brede. Kvaliteten varierer lidt, idet FO216215 har omkring 48/32 tråde pr. cm, mens FO202439 har helt op til 82/30 tråde pr. cm.

Muligvis havde båndene samme farve, idet deres nuværende nuancer minder om hinanden. Båndene er sandsynligvis af den type, der blev benævnt *taftbånd* i 1600-tallet.

2) Lyst, lærredsvævet silkebånd

Til denne type hører syv fragmenter (FO204614, FO204619, FO214485a-b, FO215036b, FO215081a-b). De er heterogene i mål og kvalitet, men typen er overordnet at den samme. Båndene måler mellem 7 og 59 cm i længden og er mellem 1 og 4 cm brede. De er lærredsvævede med 0,1-0,2 mm tykke silkestråde. Trådkvaliteten varierer mellem den groveste hos FO204619 med 39/15 tråde pr. cm og den fineste hos FO204614 med 102/42 tråde pr. cm. Disse lyse silkebånd kan også tolkes som *taftbånd*.

3) Meleret, lærredsvævet silkebånd

Til denne type hører ét silkebånd (FO215908). Det måler 14 x 3,8 cm og er lærredsvævet af 0,2 mm tykke, lyse trendtråde og 0,4 mm tykke, mørkebrune islættråde, med 30/12 tråde pr. cm. Begge trådretninger er synlige, så båndet fremstår meleret. Båndet trevler meget på grund af trendtrådenes sarte fibre.

4) Fløjlsbånd

Til denne type hører to fragmenter (FO204640, FO215181). De to silkebånd har forskellig størrelse, men deres teknik er den samme. FO204640 måler 26,5 x 0,8 cm og er vævet i en lærredsteknik med ekstra, opskårne trendtråde langs hele midten, så båndet her får en fløjlsagtig luv. Det har 0,1/0,2 mm tykke tråde og 25/32 tråde pr. cm. FO215181 måler 15,8 x 3 cm, og har tilsvarende en lærredsvævet bund af 0,1/0,5 mm tykke silkestråde og 50/25 tråde pr. cm. Også her ses partier af ekstra trendtråde, dog synes kun nogle opskårne, og der dannes herved et mønster af prikkede og sribede, langsgående borter på båndet.

5) Stigeformet bånd

Til denne type hører to fragmenter (FO214694, FO214928). Begge bånd er fremstillet af lærredsvævede silkebånd med tråde på omkring 0,2/0,2 mm og 36-40/90 tråde pr. cm. Silkebåndene er rullet sammen om sig selv på langs og sømmed med sting af silkestråd (fig. 13.24). Herefter er båndene foldet, og mellemrummet er delvist udfyldt af små silkesnore, komponeret af silkestråde med knaphulssting omkring. Båndet får da udseende som en lille stige.

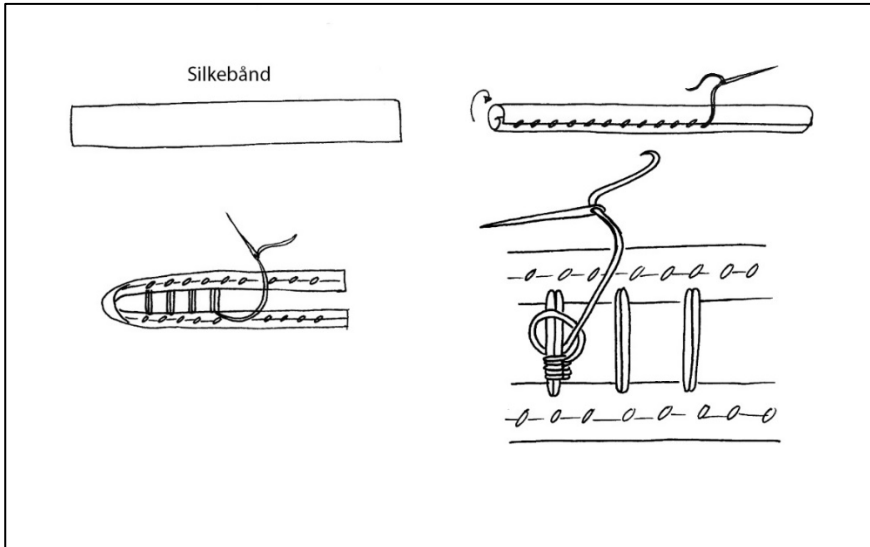

Fig. 13.24. Skematisk fremstilling af, hvordan det stigeformede bånd, type 5, er fremstillet. (Tegning: CR)

6) Bånd i drejerbinding

Til denne type hører ét bånd (FO215941). Det måler 21,2 x 2,7 cm og er vævet i drejerbinding med 0,1/0,1 mm tykke silketråde. De drejede tråde udgøres af islættest (fig. 13.25). Antallet af trendtråde varierer, så der i kanten er 50 tråde, i mellempartiet 30 tråde og i båndets midterparti 58 tråde pr. cm. Ligeledes varierer antallet af islættråde fra 50 i kanten til 28 tråde pr. cm. i resten af båndet.

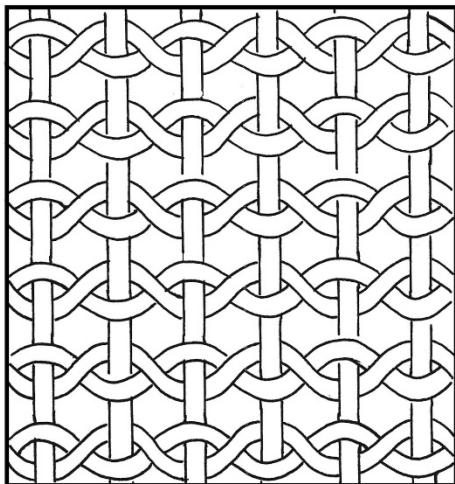

Fig. 13.25. Skematisk fremstilling af båndtype 6 er fremstillet i drejerbinding. (Tegning: CR)

Anvendelsen af de vævede bånd

De vævede bånd synes alle professionelt fremstillet i fine og regelmæssige kvaliteter; kun det melerede bånd i type 3 (FO215908) er grovere og kan være ikke-professionelt fremstillet. Båndene kan have tjent flere formål. Type 1, 2 og 6 blev sandsynligvis anvendt som en art sløjfer eller rosetter, og FO214485a er endnu bundet i en sløjfe. Især fra slutningen af 1640'erne ses sløjfer og løkker ofte anvendt som pynt på dragt, som på et par af den svenske Kong Karl X Gustavs bukser fra 1647 (fig. 13.26) og på Frederik III's gråbrune silkedragt fra ca. 1660, hvor mange af båndene ender i små dupper til pynt (fig. 13.27). Sådanne dupper af kobberlegering er, som tidligere nævnt, også fundet på Rådhuspladsen (se fig. 8.9). På et lyserødt livstykke fra Victoria & Albert Museum ses det, hvordan silkebånd også kunne anvendes til at fæstne løse ærmer til overdele (fig. 13.28). Rosetter og sløjfer blev tillige anvendt som pynt på handsker, sko og hatte, og silkebåndene kunne have forskellige, kraftige farver, som det ses på epitafiet over borgmester Jens Andersen Aalborg, Næstved Sct. Mortens Kirke ca. 1666, hvor en af borgmesterens sønner har mangefarvede silkebånd på både hat og sko (fig. 13.29). Båndtype 6 (FO215941) kan være et gennemsigtigt bånd af den slags, som ses bundet om halsen på Karen Christensdatter på et epitafium fra Haslund Kirke fra 1680'erne (fig. 13.30). Mange af de bredere, vævede bånd kan ydermere have haft en (primær eller sekundær) funktion som strømpebånd, som det ses på maleriet "Het Toilet" af Jan Steen, 1655-1660 (fig. 13.31) og på barnestrømpen 1941:146C (se fig. 12.50).

Fig. 13.26. Dragt tilhørende den svenske Kong Karl X Gustav, 1647. På buksernes ses pyntesløjfer. (Foto: Rangström 2002, 124).

Fig. 13.27. Udsnit af bukseben fra Frederik III's gråbrune silkedragt. Buksebenene er nederst pyntet med silkebånd. (Kongernes Samling, Rosenborg, foto: CR)

Fig. 13.28. Lyserødt livstykke fra ca. 1660-1680. (Victoria & Albert Museum, London. Foto: North & Tiramani 2012, 80)

Fig. 13.29. Udsnit af epitafium over borgmester Jens Andersen Aalborg, fra Næstved Sct. Mortens Kirke ca. 1666. En af sønnerne har en hat, pyntet med silkebånd (Foto: Livinghistory.dk)

Fig. 13.30. Udsnit af epitafium over Karen Christensdatter fra Haslund Kirke, 1680'erne. Om halsen bærer hun et gennemsigtigt bånd. (Foto: livinghistory.dk)

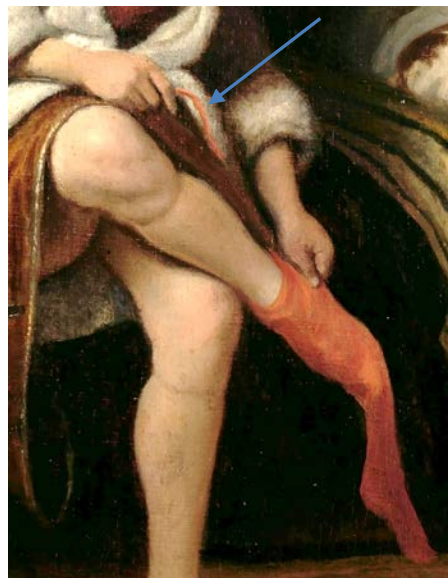

Fig. 13.31. Udsnit af Jan Steens maleri "Het Toilet" fra 1655-1660, hvor en kvinde tager sine strømper af. I hånden holder hun et rødt strømpebånd. (Rijksmuseum, Amsterdam)

Smallere bånd, som fløjlsbåndet FO204640, ses i det komparative materiale ofte fastsyet på dragten, enten som kantebånd eller som bånd, der skjuler sømme på forsiden af dragten. Der er dog ikke fundet spor af sting på båndene, som kunne antyde fastsyning. De stigeformede bånds funktion, er det ikke lykkedes at finde direkte paralleller til, men nogle brikvævede bånd af uld og silke fra Vasaskibet minder om dem i formen (fig. 13.32). Sandsynligvis blev også de anvendt til at skjule sømme eller muligvis som bånd på uniformer. Fra Pilestræde i København stammer en hel rulle med (kante-?) bånd fra 1500-tallet (fig. 13.33), og fundet giver indblik i, hvordan bånd også dengang blev opbevaret i sammenrullet tilstand.

Fig. 13.32. Brikvævet bånd af silke og uld fra Vasa, 1628. (Foto:CR)

Fig. 13.33. Rulle med bånd fra Pilestræde i København, ca. 1500. (Københavns Museum. Foto: CR).

Flettede og snoede bånd

Der er registreret otte bånd, som er flettede eller snoede (fig. 13.34) Fire er fra gruppe 200 (FO213756, FO214477, FO215370, FO215586), tre er fra gruppe 222 (FO215082, FO215404, FO215668) og en fra gruppe 228 (FO214471). Båndene kan inddeles i fire forskellige typer (fig. 13.35).

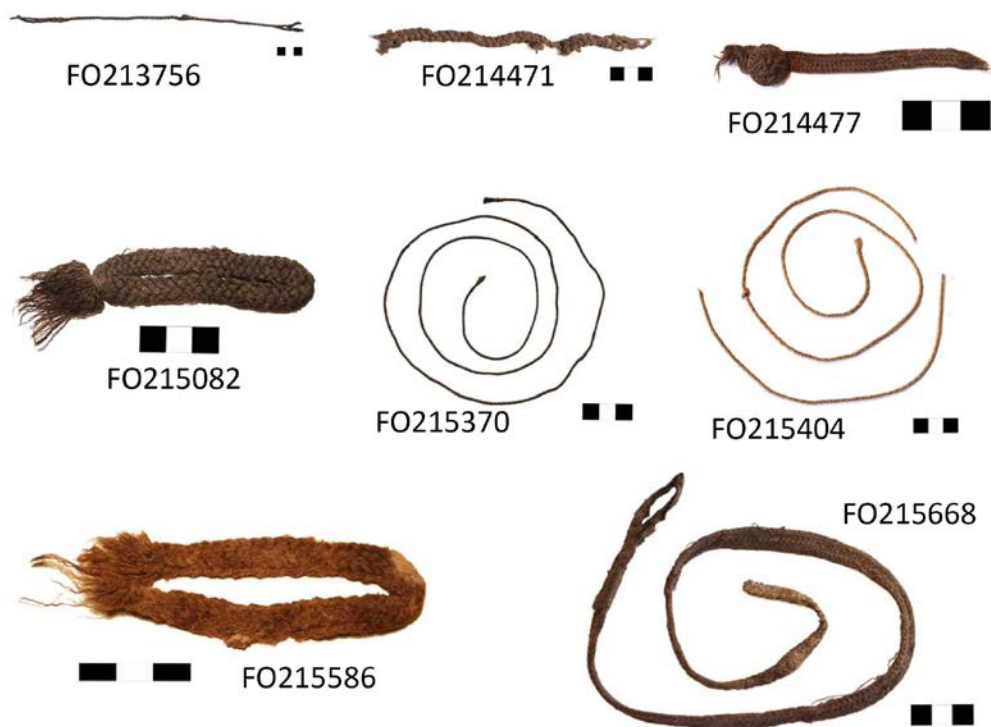

Fig.13.34. De otte flettede og snoede bånd.

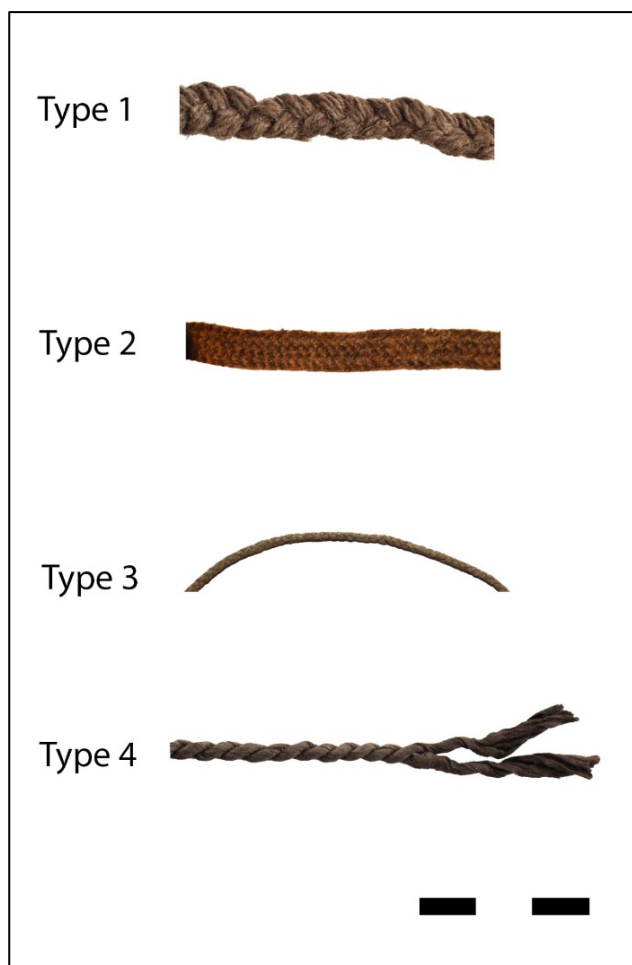

Fig. 13.35. De fire forskellige typer bånd fra Rådhuspladsen.

1) Treslået fletning

Til denne type hører én genstand (FO214471). Båndet er flettet af tre ca. 4 mm tykke uldsnore med 5-6 tråde i hver, som er 0,6 mm tykke og S spundne.

2) Løkkeflettede bånd

Til denne type hører fire uldbånd (FO214477, FO215082, FO215586, FO215668). Båndene er *løkkeflettede* (se bilag 6) med en uortodoks metode, det vil sige, at de to sider er forskellige. To af båndene (FO215082, FO215586) er fremstillet af fem løkker og var sandsynligvis en slags stropformede dekorationer (fig. 13.36). De to andre bånd (FO214477, FO215668) er fremstillet af ti løkker, men havde hver deres funktion. FO214477 var efter alt at dømme fæstnet til den dragt sammen med en knap, som stadig findes *in situ* på båndet. Derimod har FO215668 i den ene ende et lærredsvævet silkebånd, foldet og syet fast som en løkke, mens den anden ende består af en aflang knop af foldet silkelærred, omviklet med 0,2 mm tyk, uspundet silkestråd (fig. 13.37). Sandsynligvis skulle knoppen gennem løkken for på den måde at "låse" båndet fast.

Fig. 13.36. Et løkkeflettet bånd (FO215082), lagt dobbelt og bundet i en knude for enden.

Fig. 13.37. Det lange, løkkeflettede bånd (FO215668) med en løkke i den ene ende og en dup i den anden.

3) Tubulær fletning

Til denne type hører to snore (FO215370 og FO215404), begge fremstillet af 1,1 mm S tvundne silkeetråde. De er hhv. 64 og 89,5 cm lange (FO215404 er knækket i to stykker) og sandsynligvis fremstillet af fire tråde hver, som danner en snor med et rundt tværsnit og en diameter på ca. 1,4-2,2 mm. De kan være fremstillet ved løkkefletning eller slyngning.

4) Snoet silkebånd

Til denne type hører FO213756. Det er 37 cm lang og fremstillet af to lærredsvævede silkebånd, med 0,2/0,2 mm tyk tråd og 65/25 tråde pr. cm. Hvert bånd er 1,3 cm bredt, når det rulles ud. De to bånd er tvundet om hinanden til en snor, og omkring 15 cm fra den ene ende ses en knude.

Anvendelsen af de flettede bånd

Teknikkerne løkkeflet og slyngning kendes allerede fra middelalderen, og såvel variationer som anvendelsesmuligheder var mange (Crowfoot et al. 1992, 138 ff.). Det lange, flettede bånd med en løkke for enden (FO215668), har en nær parallel i et kappebånd på den udvalgte prins Christians klædeskappe fra ca. 1634 (fig. 13.38), og længden på FO215668 tyder ligeledes på, at det kan have været et kappebånd. Derimod lader de to stropformede bånd, FO215082 og FO215586 og muligvis også FO214477, til at have fungeret som dekorationer. De to førstnævnte bånd minder om de fine bånd på Frederik III's røde "polske" dragt – en gulvlang dragtdel, som på brystdelen er pyntet med bånd og knapper, der lukkes med løkker (fig. 13.39) (Johansen & Boutrup 2003). Dragtdelen kaldtes antageligt "polsk" på grund af det eksotiske snit og

Fig. 13.38. Kappebåndet i Den Udvalgte Prins Christian's klædeskappe fra ca. 1634. Sammenlign med båndet FO215668. (Foto: CR).

Fig. 13.39. Bånd på Frederik III's røde "polske" dragt, ca. 1640 (Foto: Johansen & Boutrup 2003).

det farverige stof (Johansen 2002b, 105). FO214477 dekorerede måske ligeledes en "polsk" dragt, som den svenske Kong Gustav II Adolf bærer på et maleri fra 1632 (fig. 13.40). Men brugen af sådanne pyntebånd og knapper kan ikke udelukkende begrænses til de polske dragter, og de kan også have siddet på eksempelvis uniformer eller have været knaphulsdekorationer. På et epitafium over Thomas Brodersen Risbrich og hans familie, ca. 1653, fra Skt. Knuds Kirke i Odense ses en lille søn iført en lang barnekjortel med lignende dekorationer på forsiden (fig. 13.41).

Fig. 13.40. Udsnit af maleri af Gustav II Adolph iført polsk dragt, 1632 (tv.) (Rangström 2002, 108). Øverst båndet FO214477 til sammenligning.

Fig. 13.41. Udsnit af epitafium over Thomas Brodersen Risbrich og hans familie, ca. 1653, fra Skt. Knuds Kirke i Odense. (Foto: Livinghistory.dk)

Silkesnore, type 3, kunne anvendes til at skjule sømme, som det ses på Christian IV's fløjlstrøje, syet i ca. 1635 (fig. 13.42). Også i snørehuller og løbegange var sådanne snore anvendelige, og dette kendes fra Pernille Lykkes (død 1634) hue fra Haarby Kirke (Dahl & Grølsted 2009, 24 f). Anden anvendelse er naturligvis også mulig, som pynt på møbler, syet fast til kvaster eller til lukning af små punge.

Muligvis blev de løkkeflettede bånd fremstillet ved hjælp af mnemoniske teknikker, da løkkernes gang følger helt bestemte rytmer. Båndene med ti løkker fremstilles af to personer på én gang, og her kan husketeknikker, som sange, rim eller remser have været anvendt (Hurcombe 2007, 536).

Fig. 13.42. Skuldresømmen på Christian IV's fløjlstrøje er dækket af en lille, rund snor. Trøjen er antageligt fremstillet i 1635. (Foto: CR).

Kvaster

I materialet findes tre kvaster (FO213764, FO214581, FO216211). De stammer alle fra gruppe 200. Kvasternes konstruktioner er forskellige, og der er her inddelt i typer efter kompleksitet (fig. 13.43).

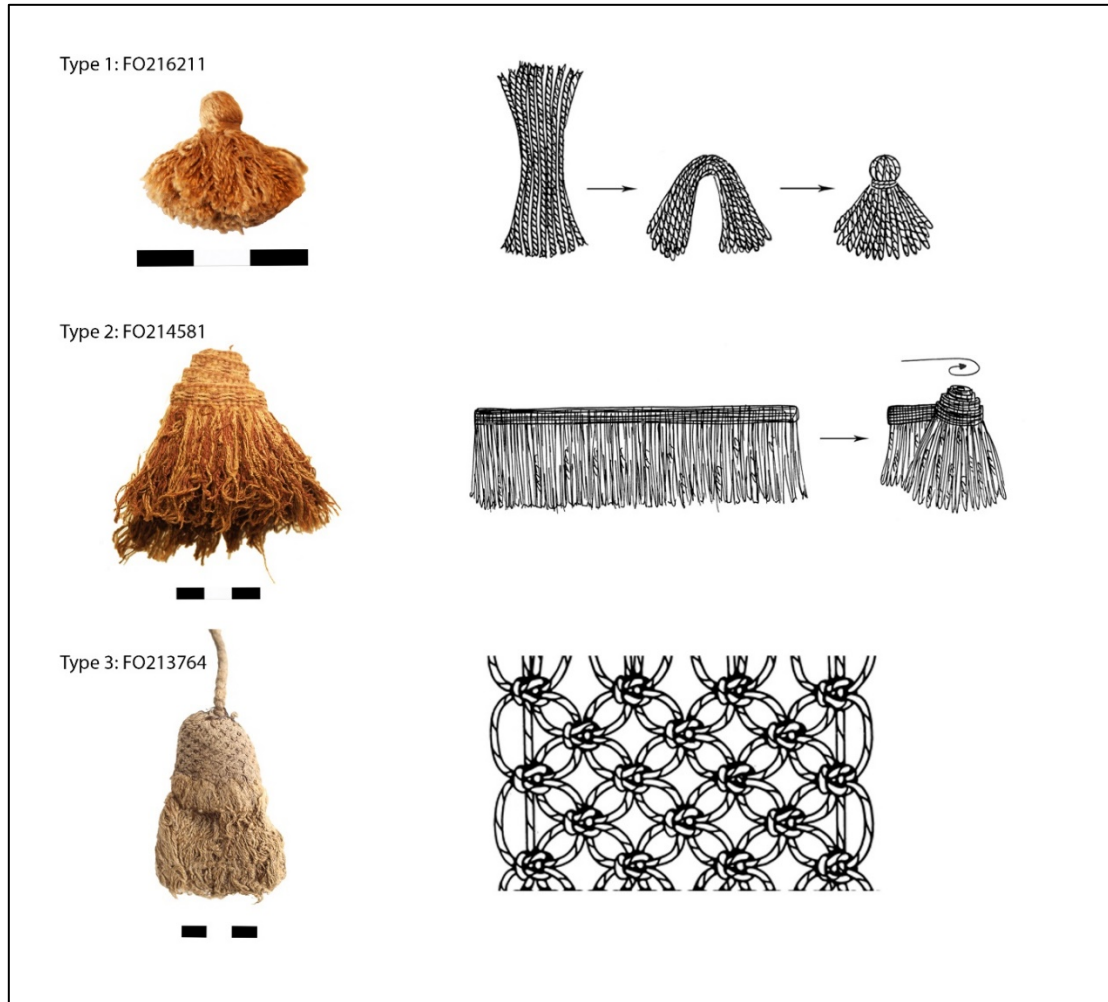

Fig. 13.43. De tre kvaster fra Rådhuspladsen og skematisk tegning af deres fremstillingsmetode.

1) Simple kvast

Til denne type hører kvasten FO216211. Den er fremstillet af 0,6 mm tykke, S tvundne silketråde, svarende til den sysilke, der ofte ses anvendt i sømme. Trådene er samlet i et bundt, som er foldet på midten, og omviklet med en lille tråd i toppen, så garnenderne hænger frit ned.

2) Vævet, sammenrullet kvast

Til denne type hører kvasten FO214581, som er 7 cm lang og 8 cm bred. Kvasten består af et smalt vævet bånd. Trendens tråde er 0,7 mm tykke, Z spundne og S tvundne. Islættets tråde er 0,4 mm tykke, dog med nogle ekstra, nok knyttede snore på ca. 0,9 mm tykke, der ligger som et mønster oven på de øvrige islættråde. Både trend og islæt har rødlige og gullige silketråde. Selve det vævede bånd er 0,7 cm tykt og trendens tråde fortsætter som frynser. Det vævede bånd med frynser er rullet sammen til en kvast, og i toppen ses rester af en rød 0,8 mm tyk silkesnor, som sammenholder kvasten og muligvis også er rester efter den søm, som monterede kvasten fast til klædedragt eller møbel.

Fra kvasten er udtaget prøver til farveanalyse fra både de gullige og rødlige tråde. Overraskende nok viste resultatet, at begge prøver indeholdt spor af *kermes* (*Kermes, uspec.*), og at de rødlige tråde ydermere var farvet med tanniner. Det tyder på, at kvasten oprindeligt havde to forskellige nuancer af rød, den ene mørkere end den anden. Det er dog også muligt, at kermesfarven er migreret fra de røde til de lyse tråde, som derfor ikke var røde oprindeligt.

3) Knyttet kvast

Til denne type hører kvasten FO213764. Den er fremstillet i en knytteteknik, som man i dag ville kalde *macramé* (se bilag 6). Kvasten er fremstillet ved at knytte silketråde i macraméteknik henover et bundt løse silketråde, så der fremkommer et slags hulmønster. Herefter hænger de løse tråde ned som en del af kvastens *kantilier*, frynser (Povlsen 2017, pers. med.). Snoren er flettet, nok ved slyngning eller løkkeflet. Fra selve kvasten og snoren er udtaget prøver til farveanalyse, men kun fra kvasten kom et positivt resultat. Den er farvet ved hjælp af kraprod og kan have haft en orange-rød, rød eller brunlig nuance.

Anvendelsen af kvaster

Det er sandsynligt, men ikke påviseligt, at kvasterne blev anvendt i forbindelse med dragter, da de er forholdsvis enkelt fremstillet, og ingen af dem indeholder trækerner. Kvaster med trækerner ville man især benytte på møbler og andre steder, hvor de kunne hænge i ro og dermed ikke slide på silketrådene. Kvaster på dragtdele er derimod i bevægelse og slides nemmere, og derfor er de ofte enklere og mere holdbare uden trækerner (Povlsen 2017, pers. med.). Kvaster uden trækerner kan imidlertid også have dekoreret andet, som var i bevægelse, som for eksempel instrumenter eller hesteudstyr. Fra slutningen af 1640'erne og i 1650'erne ses mange mænd på epitafierne med et par hvide kvaster som pynt ved kraven (fig. 13.44). Disse har ofte knudrede frynser, en kvastetype, der kendes fra bevarede hørkvaster på The Met Museum. Kvasterne fra Rådhuspladsen kan ikke tolkes som sådanne kravekvaster, idet både materiale og form

afviger herfra. I stedet kan silkekvesterne have siddet andre steder på dragten, eksempelvis på hattebånd, som kendes fra Livrustkammeret fra begyndelsen af 1600-tallet (fig. 13.45), eller som på det føromtalte kappebånd fra den udvalgte prins Christians kappe af klæde (fig. 13.38).

Fig. 13.44. Udsnit af epitafium fra Nyborg Vor Frue Kirke (tv.), hvor slotsskriver Jens Madsens krave er pyntet med hørkvaste. (Foto: Livinghistory.dk). Th. ses en lignende hørkvast fra 1600-tallet (The Metropolitan Museum, New York).

Fig. 13.45. Kvaster på hattebånd fra begyndelsen af 1600-tallet. Livrustkammeret, Stockholm. (Foto: Rangström 2002, 87).

Fragment af kunstig blomst?

I materialet findes én genstand, som skiller sig lidt ud fra de andre, FO214905b fra gruppe 200 (fig. 13.46) FO214905b er et ovalt øje, bestående af metaltråd, omvundet med silketråd. Genstanden er fremstillet af en metaltråd, som på hver side har metaltråde i aflange spiraler syet fast. Den yderste tråd er lidt tykkere, ca. 1 mm, og har større spiraler end den inderste, som er ca. 0,5 mm tyk. Sammen udgør trådene en oval form. Metaløjet indgik muligvis i en større blomsterdekoration, evt. med en nu forsvunden perle i midten, som det kendes fra et diadem fra i Skt. Olai Kirke, dateret til 1600-1700-årene (Aagaard 2001, 110) (fig. 13.47). Sådanne diademer og "kroner" af kunstige blomster var i 1500-tallet, og formodentlig også 1600-tallet, brudens hovedtøj og tegn på jomfruelighed (Andersen 1960, 85). Metaløjet kan være produktionsaffald eller faldet af et diadem.

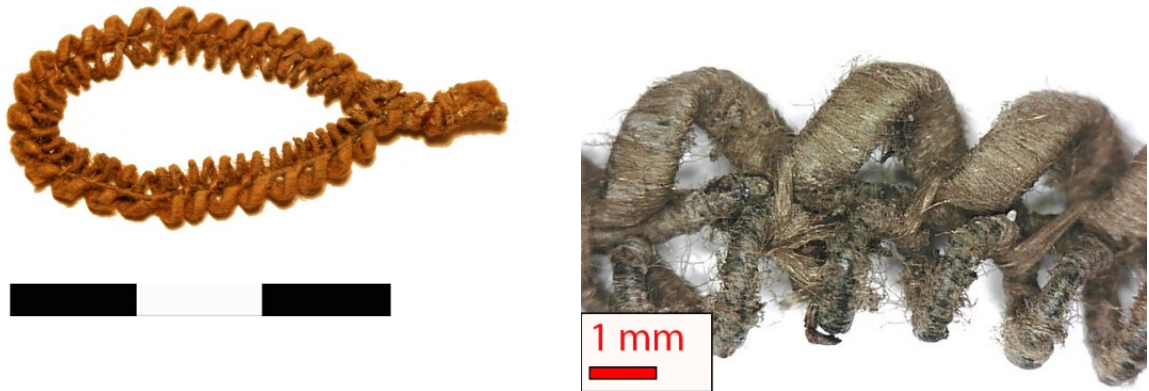

Fig.13.46. FO214905b er et metaløje, omviklet med silketråde. Måske stammer genstanden fra en kunstig blomst. Th. ses en forstørrelse af trådene.

Fig. 13.47. Blomsterdekoration til håret, lavet af kunstige metalblomster. Skt. Olai Kirke, 1600-1700 tallet. (Foto: Torben Bill-Jessen)

Possementknapper

Til denne kategori hører 17 FO-numre (fig. 13.48). Heraf er 14 fra gruppe 200 (FO214477, FO214963b, FO216212a-e, FO216236, FO216278, FO221190, FO221197a-c, FO221201, og én knap uden nummer) og to fra gruppe 222 (FO216275, FO221211). Ved FO216278 blev syv knapper registreret, heraf kun én med tekstil bevaret. FO214477 og FO214963b blev fundet in situ på hhv. et flettet bånd og et knaphulsfragment. På Rådhuspladsen fandtes yderligere 34 knapper af træ, og mange af disse var givetvis dækket af tekstil oprindeligt. Herudover fandtes 19 knapper af kobberlegeringer, fem af bly, to af ben og én knap af jern. I det følgende skal kun knapperne med bevaret tekstil analyseres, mens de resterende knapper til dels inddrages i diskussionen. Det antages at langt de fleste knapper blev klippet af dragtdelene og genanvendt, men når der alligevel fandtes så mange knapper i voldgravsfyldet, kan det enten skyldes, at de først faldt af tekstilerne i voldgraven, eller at de blev tabt eller kasserede som løse objekter. Mange af knapperne blev ved udgravningen, på grund af deres beskedne størrelse, først opdaget ved den efterfølgende jordsoldning (fig. 13.53), og da kun udvalgte jordprøver blev soldet, kan der have været mange flere knapper i voldgravsfyldet. Det understreger vigtigheden af, at soldning prioriteres på udgravninger for at få fat i de mindre genstande.

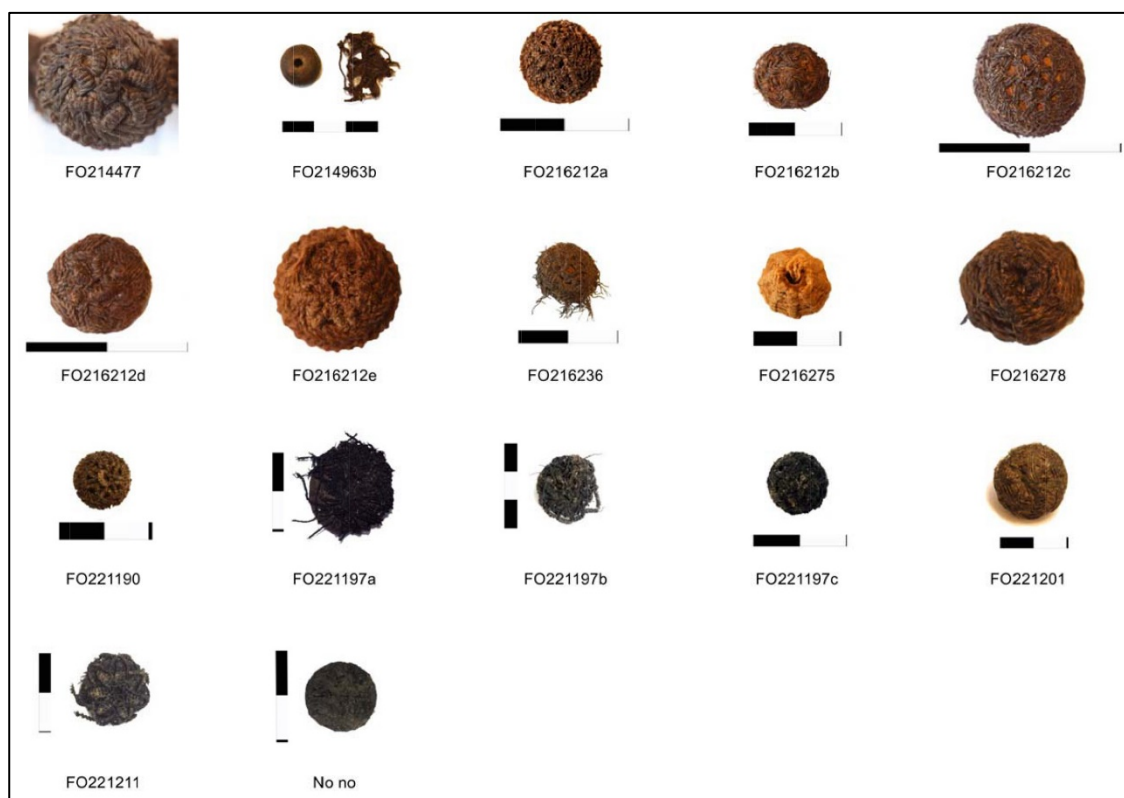

Fig. 13.48.
De 17
knapper.

De 17 knapper fra Rådhuspladsen synes overordnede ens i konstruktionen, med en kerne af træ, som er overtrukket med tråd eller hår i forskellige mønstre. Knappernes størrelse varierer, men de fleste har en diameter på omkring 13-16 mm og en tykkelse på omkring 8-10 mm. Som det ses af fig. 13.49 er to knapper væsentlig større end de andre, nemlig hårknapperne FO221197a og FO221201 på 24-25 mm i diameter. Disse to knapper stammer muligvis fra bukselinninger, som i hvert fald på nogle af de danske kongelige dragter har større knapper i linningen end i gylpen eller på trøjens forstykker.

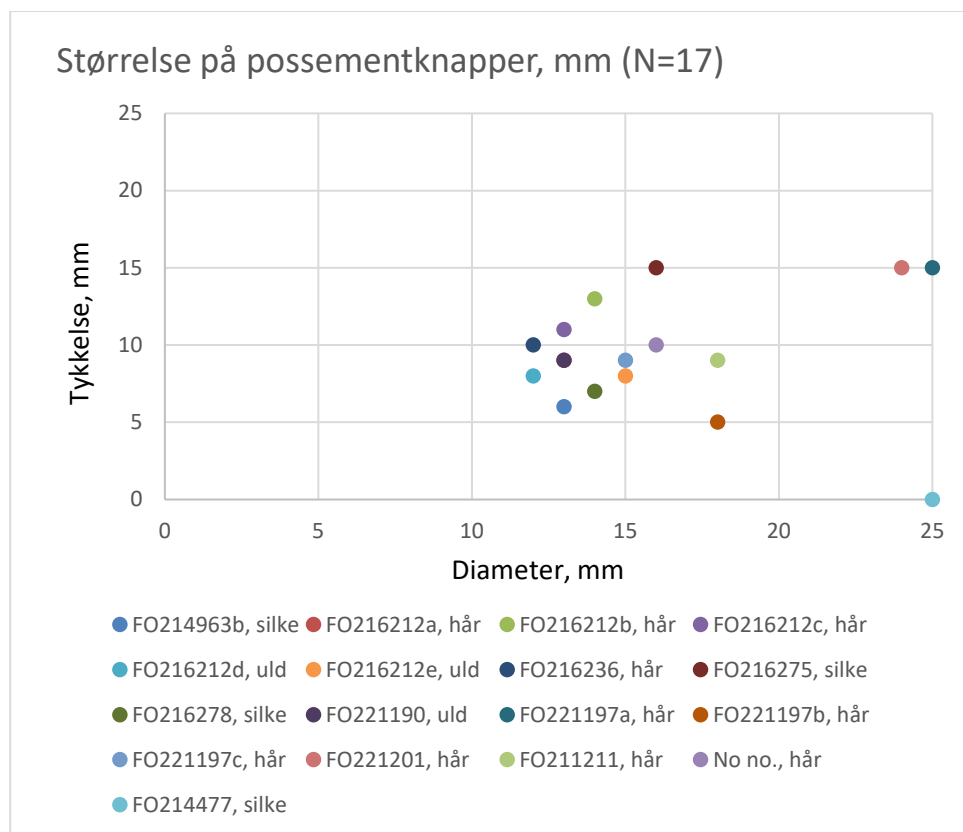

Fig. 13.49. Størrelsen på possementknapperne fra Rådhuspladsen.

Trækerne er drejet, og ved trækknapperne uden tekstil kan det observeres, at træets fibre går på tværs af midterhullet (fig. 13.50). Dette er gjort for at trækernen ikke skulle sprænges, når trådene strammedes herom (Piechatschek 2008, 375). Der er ikke udtaget prøver fra trækernerne for at fastslå, hvilke træsorter, de er fremstillet af, men en tysk kilde fra 1698 nævner bøg-, ege- eller pæretræ (Weigel 1698, 585 f.). Knapperne har alle ét hul i midten, hvortil dekorationstrådene blev fastspændt. Der kunne derefter syes en kort eller lang hals eller et øje, der hvor knappen skulle fastmonteres til tøjet, og knapperne adskiller sig derved væsentlig fra nutidens knapper, som fastsyses gennem flere huller i midten.

Fig. 13.50. En trækerne uden tråde (FO216278). Fibrene går på tværs af kernen.

Ti knapper er fremstillet af hår, hvor tre hårstrå er tvundet sammen til den tråd, som danner mønsteret. På nogle ses enkelte, paralleltliggende hårstrå ligeledes. Fire knapper er fremstillet af silke, enten med uspundne, tvundne eller kablede tråde. Tre knapper er fremstillet af uldtråde, som er tvundet sammen til tykkere tråde. Fremstilling af possementknapper er et relativt underbelyst emne, og det har derfor været svært at finde litteratur, som kunne belyse metoderne. Ikke alle knapper kunne bestemmes, men der er overordnet identificeret tre forskellige syteknikker (fig. 13.51) og tre forskellige dekorationsteknikker på toppen (fig. 13.52).

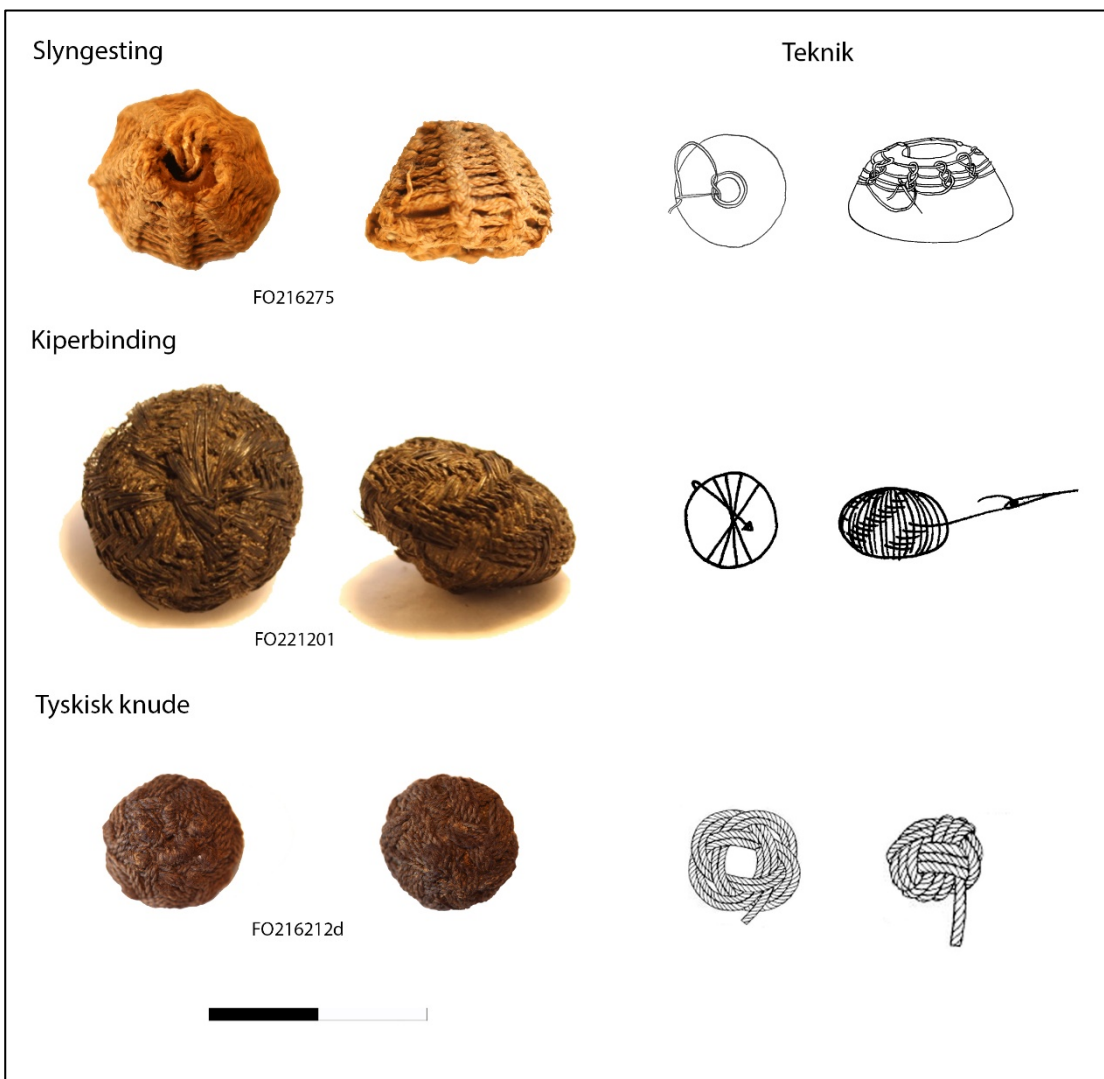

Fig. 13.51. Knappernes syteknik på siderne

Syningen på selve knappen kan være i *slyngesting* i et seks- eller ottekantet mønster uden særlig dekoration på toppen (FO216275, FO216278). Knapperne er dekoreret med af 0,8 mm tykt, tvundet garn i slyngesting, som danner et sekskantet mønster af lodrette ribber. Garnet er af silke på FO216275, men på FO216278 er garnet tvundet af mindre tråde, to eller tre af silke og én af hår (fig. 13.53). Eftersom de små hårstrå ikke kan ses med det blotte øje, var dette måske en måde for possementmageren at spare på den kostbare silke. To knapper er syet i en slags *kiperbinding* uden dekorationstop (FO216212b, FO221201). Knapperne er først beviklet og derefter syet i en ca. 4/4 kiperbinding. Én knap er syet i en tyrkisk knude med 6 buer og 5 dele, 4 gange parallelt (FO216212d).

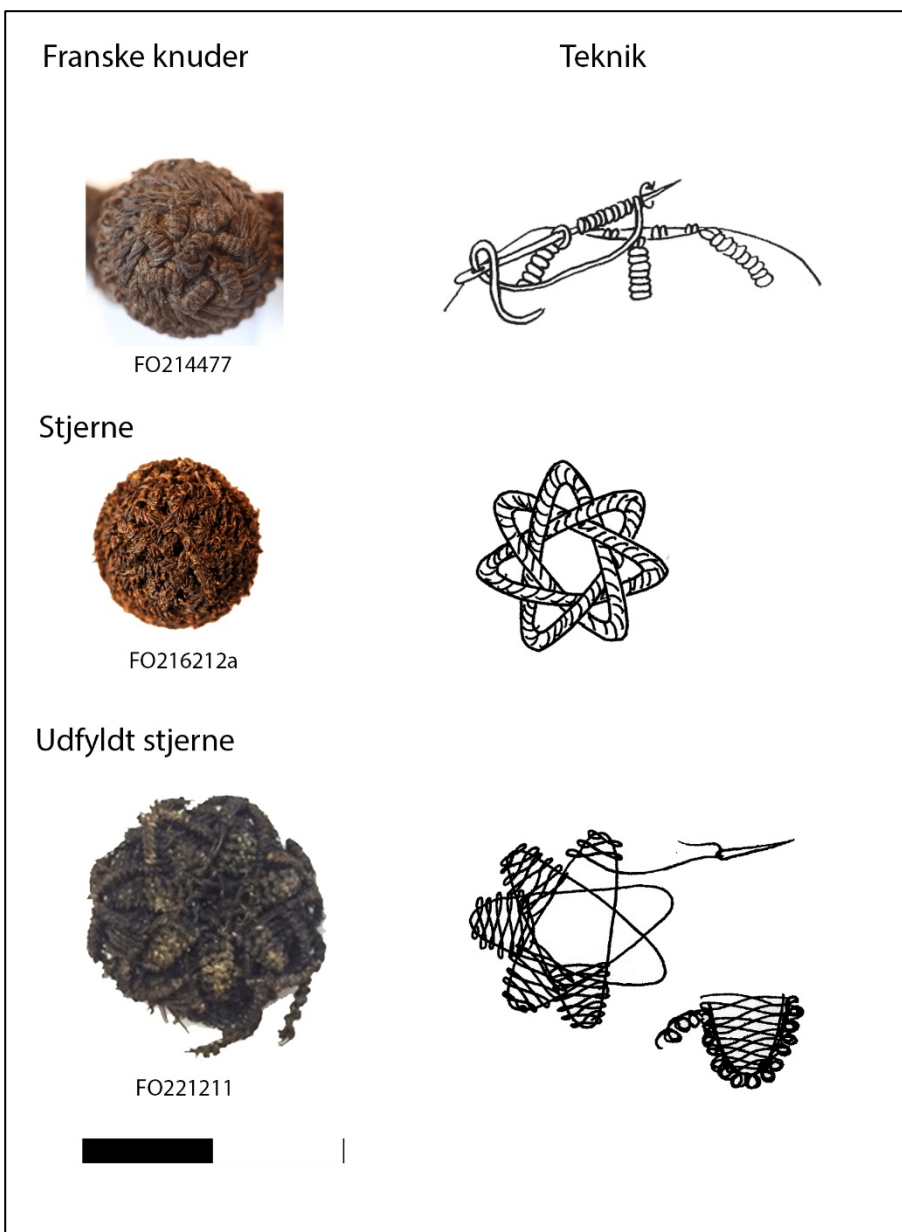

Fig. 13.52. Knappernes dekorationsteknik på toppen (Øverste tegning: Efter Piechatschek 2008. De to nederste tegninger: CR. Foto: CR).

Fig. 13.53. Mikroskop-billede af trådene i FO216278. To af de kablede tråde er af silke og én er af hår.

Dekorationerne på toppen af knapperne kan være af *franske knuder* i et stjerne- eller blomstermønster (FO214477, FO216212d). Det fleste knapper er dekoreret på toppen med et *diagonaltsyet mønster* af syv- eller ottetakkede stjerner. Til denne type hører tre hårknapper (FO216212a, FO216212c, FO216236) og to uldknapper (FO216212e, FO221190). På én hårknap (FO221211) er stjernen fyldt ud af slyngesting og omkranset med små hårspiraler.

Ved fremtidige analyser vil det være muligt at se sammenhænge (typologiske eller kronologiske) mellem fremstillingen af siderne og af dekorationen, som angiveligt kunne kombineres på forskellige måder.

Anvendelsen af possementknapper

Knapper blev i 1600-tallet anvendt som både lukkemekanisme og pynt. De mange tekstilfragmenter med bevarede knaphuller viser, at man brugte knaplukning ved forstykker og bagstykker af trøjer og kjol'er, samt ved sideslidser, ærmegab, buksegylpe og lommeklapper. Som med alle andre dragtdele og -detaljer var der forskel på den værdi, de enkelte knapper havde, alt efter materiale og udsmykning. I Christian V's luksusforordning fra 1683 nævnes, at mens alle måtte bære støbte sølvknapper, må støbte guldknapper kun bæres af folk "[...] i Rangen, saavel som Adelen i Almindelighed og andre fornemme Folk [...]", og kun de 13 første rangklasser måtte bære knapper af guld- eller sølvtråd (Frøsig Dalgaard 2015, 16).

Possementknapper af kostbart metaltråd blev således anset som finere end de støbte metalknapper. Knapmagerne forsøgte at efterligne possementknappernes mønstre, og dette ses på en knap af

Fig. 13.54. Kap af kobberlegering fra Rådhuspladsen (FO215833), som efterligner possementknapperne.

kobberlegering fra Rådhuspladsen (FO215833), som efterligner possementknapperne med franske knuder (fig. 13.54).

Samme ses på en knapstøbeform fra Nationalmuseet, hvor et stjerneremønster og stregerne omkring efterligner trådenes forløb på possementknapper af samme type, som i Christian IV's trøje fra 1635, (fig. 13.55). Dette kendes også på nogle tinknapper fra 1560 på en lædertrøje (Arnold 1985, 68), og er igen et eksempel på den imitation eller inspiration, der fandt sted mellem de forskellige materialer. På malerier kan det ofte være svært at skelne mellem possementknapper og metalknapper, fordi de minder så meget om hinanden. I skifteprotokollerne er knappernes materiale for det meste anført, hvis de er af metal, men i nogle kramvarelagre angives også knapper af andre materialer. I kramvarelageret efter Lorentz Mohr, København 1681, står anført "4 groß huide traas Knapper à 18 sk 1 sldr, 8 sk [...] 3 groß haar knapper à 1 dr ... 3 sldr [...] 21 Dosin sammeel haars knapper à 3 sk ... 3 mk, 15 sk" ⁶⁶.

Knapper anvendtes allerede i middelalderen, eksempelvis blev der ved Herjolfnæs i Grønland fundet 20 knapper, heraf syv syet af vadmel og de øvrige af ben eller hvalrostand (Østergård 2003, 102). Knapperne var løsfund, men knaphuller på dragtdelene viser, at man primært anvendte knapper som lukning ved hals- og brystslidser samt ved ærmegab. Tidlige fund af possementknapper stammer fra en trøje, som Don Garzia de Medici var iført ved sin begravelse i 1562 i Firenze (Arnold 1985, 14 f.). Ombord på Vasa-skibet fandtes knapper af træ, glas eller metal, men tilsyneladende ingen possementknapper (No. 27907A).

⁶⁶ RA, Københavns byting, Københavns skiftekommission 1682-1776, konceptskifter: 1681 51- 1682 94, bs. nr. 2, skiftetbrev 73, registreret under "Lorents Mohrs Boeds Registrering - No 73".

Ved opstilling af en knapkronologi, baseret på det komparative materiale i historiske samlinger, skal man være opmærksom på, at netop knapper kan være udskiftet flere gange, og måske ikke dateringsmæssigt svarer til resten af dragten. Dette ses eksempelvis på den udvalgte prins Christians gyldenstyksdragt fra 1635, som i moderne tid – nok i forbindelse med konservering – har fået nye, skinnende possementknapper (Kjeldgaard 2017, pers. med.). Alligevel kan nogle kronologiske tendenser anes. Den kronologiske knapudvikling synes at gå fra små kugleformede knapper med lang hals i slutningen af 1500-tallet og indtil ca. 1630. Eksempler findes på en engelsk barnetrøje fra Abingdon, ca. 1625-30, hvor possementknapperne er fremstillet af hørtråd (Hayward 2010, 117). På nogle bevarede dragter fra 1630-1640'erne ses koniske knapper i maskesting, svarende til FO216275; lidt større og hvælvede knapper uden hals ses i 1600-tallets midte og store, flade runde knapper ses i slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet (for billeder ses eksempelvis Hart & North 2009, 111 ff.).

Fig. 13.55. Øverst: Knapstøbeform fra Nationalmuseet, renæssance-udstillingen. Knapperne med stjernemønster efterligner tydeligt trådenes forløb på den type possementknapper, som ses på Christian IV's trøje fra ca. 1635 (nederst). (Fotos: Charlotte Rimstad)

Fremstilling og betydning af possementarbejder

Vævede bånd kunne fremstilles i hjemmet, eksempelvis på små båndvæve, *vævespjæld*, som ses illustreret i Rosina Helena Fürsts mønsterbog, del 2, fra 1660-1676 (fig. 13.59). Sådanne vævespjæld findes bevaret på mange danske museer, med dateringer fra 1600- til 1800-tallet (Kristensen 1969, 51), som på Ærø Museum fra 1778 (fig. 13.56). Antageligt havde man i de fleste hjem sådanne vævespjæld. Som nævnt er det kun ét bånd fra Rådhuspladsen (FO215908), der lader til at være hjemmefremstillet. Skulle båndene være mere komplicerede, måtte de fremstilles hos en possementmager, som hertil anvendte både en lille båndvæv og en mølle til at spinde snore på (Duus og Duus 2005, 98 f.). Allerede i 1582 havde Frederik II en Claus Jacobsen ansat som possementmager (Nielsen 1879, 664) og også i Tugthuset omtales i 1607 en Mathias Possementmager (Nielsen 1881, 365). Jon Olafsson mødte i 1615 en Jacob Pedersen, der "[...] havde været syv Aar i London for at lære at væve Guld- og Sølv-Tresser og andet deslige, som de kalder Possementeri" (Clausen & Rist 1966, 22) og i 1634 er der i Sophie Brahes regnskabsbog opført "*Possementmageren i Odennsse for 5 alne guldfrandsser at veffue [væve]*" (Paulsen 1955, 110). Muligvis var en possementmager og en knapmager udtryk for samme profession, for i Christoff Weigels bog fra 1698 står: "*Foruden knapperne er knapmageren også beskæftiget med andre kunstfærdige, og hos dem benævnte håndarbejder, idet de fremstiller alskens delikate snore- knude- og flettearbejder [...] den slags løkker egnet til frakker og jakker, både til herre og dame klæder [...] De fremstiller desuden smukke frynser og kvaster af guld, sølv og silke eller blandinger heraf [...] Deres værktøj består af et vellavet drejehjul, en gimpmølle, syl, nåle og andet*" (Weigel 1698, 585 f., oversat af Joy Boutrup). Possementer synes at have udgjort et vigtigt og varieret element i 1600-tallets dekorationsudvalg.

Fig. 13.56. En kvinde væver på en båndvæv, et vævespjæld (tv.). Forsideillustration til Rosina Helena Fürsts mønsterbog del 2, 1660-76. Th. ses et vævespjæld fra Ærø Museum, 1778. (Foto: CR)

Flor

Til denne kategori hører syv fragmenter (fig. 13.57). Heraf stammer to fra gruppe 200 (FO215071, FO216259), to fra gruppe 222 (FO214597, FO214929), to fra gruppe 250 (FO215345, FO215728) og én er fundet i et ukendt lag i felt 3 (FO215625). Fragmenterne er defineret ved meget åbne vævninger, som sandsynligvis er synonyme med det, der i 1600-tallets kaldtes *flor* eller *slør*.

Fig. 13.57. De syv fragmenter af flør.

Terminologi

Termen *flør* stammer fra det tyske *Flor* og hollandske *floers*, men betydningen er usikker. Muligvis kan det føres tilbage til det oldfranske *velous* og latinske *villosus*, i betydningen behåret eller lodden (Dansk Etymologisk Ordbog s.v.), men dette synes ikke at stemme overens med tekstilets karakter i 1600-tallet. I Moths ordbog findes følgende definition (Moths ordbog s.v.).

"Flôr. Kaldes klårt, âbedt toi, som er gennemsigtig"

"Flôr. Er et klædebon af flôr, som kvindfolk bruger på hovedet og over ansigtet, hvôrigennem de kand sêe alle, og ei kendes af nogen"

"Slôr. Kaldes flôr som kvindfolk bær [...] et flôr som mandfolk bær når de sørger."

"Enke-dragt. Kaldes sort bði og flôr, og andre sørgelige klæder"

På nudansk ville man om samme dragtdel anvende termen *tørklæde*, men i 1600-tallet synes denne term mere at definere et håndklæde eller lommetørklæde (Moths ordbog s.v.):

"Tør-klæde. Er en dûg mand visker sveden af ansigtet med, og snyder næsen i"

"Klokke [...] Et børne tørklæde, som henger fast ved siden af deres kiôl"

"Svêd-dûg. Er et tørklæde, mand tørrer svêd af med"

"Hând-dûg. Kaldes et tørklæde".

Af og til ses i skifterne en kombination af de to termer, som i skiftet efter Magdalene Klingenberg, København 1694: *"Et sort flors tørkled... 8 sk"*⁶⁷. Der har givetvis været overlap af termerne. Termen *flor* synes primært anvendt efter 1670'erne i skifteprotokollerne, men epitafierne viser, at gennemsigtigt, gazeagtigt stof også blev anvendt før denne periode, sandsynligvis blot med en anden betegnelse. I det følgende skal termen *flor* anvendes, da tekstilernes lette, gennemsigtige karakteristika stemmer bedst overens hermed.

Udseende og fremstilling

De syv fragmenter af *flor* kan inddeles i tre forskellige typer, her opstillet efter graden af vævningens kompleksitet (fig. 13.58)

1) Flor i åben lærredsvævning

Til denne type hører tre fragmenter (FO215071, FO215728, FO216259). Fragmenterne er 42-71 cm lange 11-19,5 cm brede. De er vævet en åben lærredsvævning med 0,1/0,1 mm tykke silkeetråde og omkring 36-40 tråde pr. cm. i hver trådretning. Trådene ved FO215071 er Z/Z spundne, med omkring 20-30 graders spindevinkel. Eftersom FO215728 og FO216259 ikke var færdigkonserverede ved analysen, er deres spinderetning og -vinkel endnu ikke undersøgt.

2) Flor i lærredsvævning med farvede striber

Til denne type hører to fragmenter (FO215345, FO215625). Deres bevaringsgrad er meget forskellig, og kun på FO215345 kunne der foretages sikre tekniske analyser. Fragmentet måler omkring 20 x 18 cm og har 0,1/0,2 mm tykke Z/Z spundne silkeetråde og 42/28 tråde pr. cm. Trendtrådene veksler mellem tråde i en nu gullig farve og en rødlig farve, så tekstilet fremstår med vekslende striber, omkring 2 mm brede, og med en bredere, rød stribe midt på tekstilet på omkring 1,5 cm. Tilsvarende ses en 1,5 cm bred, tværgående, gullig stribe. Begge tekstilfragmenter var oprindeligt større end de er i dag og muligvis firkantede i formen.

3) Flor i åben halvpanama-vævning

Til denne type hører ét fragment (FO214597). Fragmentet er vævet i en halvpanama vævning af 0,1/0,1 mm tykke, Z/Z spundne silkeetråde med 30 tråde i trenden og 56 tråde i islættet, som er indvævet i par. Ved

---

⁶⁷ RA, Borgretten, skiftebreve 1682-1730, Bs. nr. 1.

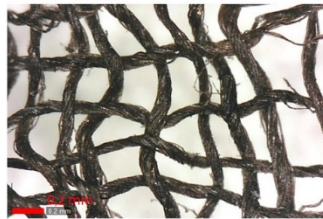

langsiderne er trenden også dobbelt og skaber panamavævede ægkanter, og vævebredden antyder at fragmentet er vævet på en mindre båndvæv. Fragmentet kan være anvendt som bånd, men den åbne vævning gør, at den her er karakteriseret som flor.

4) Flor i drejerbinding

Til denne type hører ét fragment (FO214929). Det måler 45,5 x 4 cm og er vævet i drejerbinding. Trådene er 0,1/0,1 mm tykke, og der er 45/44 tråde pr. cm. Hverken trend- eller islættråde er spundet, og islættets tråde snor sig om trendtrådene og låser dermed disse fast for at skabe en regelmæssig, åben vævning.

Type 1

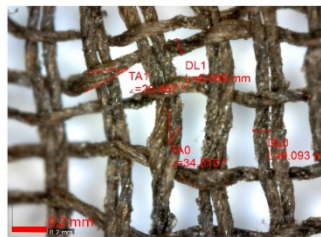
FO215071

Type 2

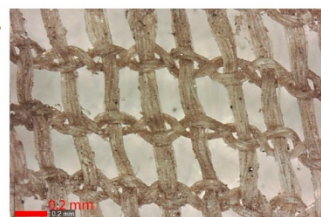
FO215345

Type 3

FO214597

Type 4

FO214929

Fig. 13.58. De fire typer af flor fra Rådhuspladsen

Anvendelse

Der er flere tolkningsmuligheder for sådanne løstvævede, gennemsigtige tekstilstykker. En mulighed er, at de blev anvendt som kraver eller dele af kraver, eventuelt pyntet med nu afskårne kniplinger. Sådanne ses eksempelvis på et epitafium over Heinrich Eilersen i Gørslev Kirke fra 1677 (fig. 13.59). På et epitafium over Erik Bruun og hustru i Estvad Kirke fra 1665 ses hustruen iført en gennemsigtig krave, hvor den nederste, påsyede del også minder om de aflange fragmenter fra Rådhuspladsen (fig.13.60). Tekstilerne kan også være mere tørklædelignende genstande, som det ses på et epitafium fra Gedesby Kirke over Kromand Mattias Jenssen Holst, 1690, hvor kvinderne er pyntet med kniplinger (fig. 13.61). Endelig kan tekstilfragmenterne være anvendt under kvindehuerne som en slags lin af silke, som det vises på et epitafium over Anders Schult fra 1672, Holbæk Skt. Nikolai Kirke, nu på Holbæk Museum (fig. 13.62). Sådant tilbehør var ofte fremstillet af hør, eksempelvis kendt fra Frederik III's halsklæde fra ca. 1668 (fig. 13.63), men fundene fra Rådhuspladsen viser, at man tilsyneladende også kunne anvende silke.

Fig. 13.59. Udsnit af epitafium over Heinrich Eilersen, 1677 fra Gørslev Kirke. Han bærer en smal krave, muligvis af flor, med påsyede kniplinger. (Foto: Livinghistory.dk)

De aflange tekstiler blev muligvis betegnet *klud*, *halsklud* eller *halsklæde*, eftersom denne definition findes i Moths ordbog (Moths ordbog s.v.):

"Klûd. Er et lidet stykke af linnen uldet eller silke [...] Et langt halßklæde [...] Et opstående Halßklæde, som kvindfolk bar i gamle dage."

"Hals-klud"

"Hals-klæde"

I Birgitte Jensdatters kramvarelager fra 1696-1697 er oplistet: "5 silche hals klude ... à 1 mk ... 5 mk"⁶⁸. Flor nævnes i skiftet efter Zacharias Hansen Schiøtt, Næstved: "6 allen Gasßei [gaze] floer"⁶⁹. De tofarvede tekstiler (FO215345, FO215625) kan have haft en anden funktion end de aflange tekstiler. Især FO215345 synes firkantet og minder mere om et lommetørklæde, men det var ikke muligt at finde komparative kilder

⁶⁸ RA, Landsover-, samt Hof- og Stadsretten, Københavns Skiftekommission, skiftebreve 1683- 1781, Bs. nr. 1: 1683 9 12 -1697 12 23, skiftebrev nr. 1.

⁶⁹ RA, Næstved byfoged, skifteprotokol 1676-1690

til en sådan anvendelse. Tørklæder og lommetørklæder havde, i hvert fald i 1700-tallets England, en helsemæssig betydning, og skulle gerne bæres omkring halsen for at undgå sygdom (Styles 2007, 44).

Fig. 13.60. Udsnit af epitafium over Erik Bruun og hustru i Estvad Kirke, 1665. (Foto: Livinghistory.dk)

Fig. 13.61. Udsnit af epitafium fra Gedesby Kirke over Kromand Mattias Jenssen Holst, 1690. (Foto: Livinghistory.dk)

Fig. 13.62. Udsnit af epitafium over Anders Schult og familie, 1672, Holbæk Skt. Nikolai Kirke, nu på Holbæk Museum. (Foto: Livinghistory.dk)

Fig. 13.63. Frederik III's halsklæde af hør med kniplinger (Rangström 2002, 151)

Betydningen af dragttilbehør

Dragttilbehør som kniplinger, bånd, kvaster, knapper og flor spillede en stor rolle i 1600-tallets klædedragt. Udvalget var mangfoldigt og tilbehørets funktioner ligeså, for der var både praktiske og pyntelige behov, som skulle dækkes. Dragtdelene sømme og kanter skulle skjules, der skulle snor eller bånd i løbegange og snørehuller, kvaster på kraver og kappebånd, kniplinger ved krave og håndled og dragterne skulle i det hele taget dekoreres efter bedste evne, smag og mode – og indkomst.

Mangfoldigheden af dragttilbehøret giver et unikt indblik i den pynt, som københavnernes havde adgang til. De fineste bånd, kvaster og knapper af guld- og sølvtråde er ikke repræsenteret i materialet, antageligt fordi de blev klippet af, inden dragterne kasseredes. Det skulle forventes, at udstyr af silke ligeledes blev værdsat, klippet af og genbrugt, men fundene fra Rådhuspladsen antyder, at silkevarer nok var mere almindelige end som så. Dragttilbehør af silke lader til at have været overkommeligt at betale for de fleste københavnere, og var en måde, hvorpå man kunne pynte sig og være med på moden uden at ofre alt for store summer. Når moden skiftede, var det nemmere og billigere at udskifte dele af tilbehøret end en hel trøje, kjol eller skørt, og epitafierne viser netop, at modeskift ofte fandt sted i dragtdetaljerne, som stille og roligt ændrede sig gennem 1600-tallet (Dahl og Jones 2009, 4). Her var det muligt for de fleste at være med. Alligevel ses også eksempler på nødvendigheden af at imitere finere varer, idet de to uldstropper (FO215082 og FO215586) nok efterligner silkesnorene på de polske dragter. Man pyntede sig med dragtdetaljer i de materialer, man nu engang havde til rådighed.

At der fandtes bånd af enhver slags og i enhver prisklasse stemmer fint overens med købmændenes kramvarelagre. I fallitboet efter den københavnske kræmmer Lorentz Mohr findes over 90 poster med bånd, lige fra uldbånd (1 mk stykket), silkebånd (2-6 mk stykket) og væderskindsbånd (3 sk stykket) til sorte noppede bånd (10 sk stykket) og fashionerede bånd (3 sk stykket)⁷⁰. Udvalget af de enkelte båndtyper kunne være særdeles varieret, som det fremgår af kramvarelageret efter købmand Zacharias Hansen Schiøtt i Næstved 1688, hvor der nævnes mange typer taftbånd: *"Et half støche Taftes baand ... 3 dlr [...] 28 allen brede sorte taftes baand à 8 sk ... 6 dlr [...] Et andet half støche sorte Taftesband ... 3 dlr, 2 mk [...] Et half støche smale Taftes baand ... 3 dlr [...] 16 allen smale Taftes baand ... 3 mk"*. Det understøttes af variationerne af lærredsvævet silkebånd, som kunne kaldes *taft*, fra Rådhuspladsen. Taftbånd blev også anvendt i den nattrøje, som Leonora Christina havde med sig i Blåtårn, for i *"Jammersminde"* fortæller hun, hvordan hun i 1664 optrevlede silkebåndene i sin nattrøje for at bruge tråden til at brodere med: *"[...] da*

⁷⁰ RA, Københavns byting, Københavns skiftekommission 1682-1776, konceptskifter: 1681 51– 1682 94, bs. nr. 2, skiftebrev 73

jeg, som før fortalt, havde en synål, løste jeg båndene i min nattrøje op. Det var brede, naturfarvede taftbånd. Med silken syede jeg adskillige blomster med små sting på den klud, som jeg havde [...]". Ligeledes fremstillede hun selv bånd på en snoregaffel, som hun med et glasskår havde snittet af en gammel træske: *"[...] Med glasset lavede jeg af skestumpen en pind med to takker, som jeg flettede bånd på, og som endnu er i brug [...]"*. (Krogh 2010, 112). I 1666 fremstillede hun tillige en båndvæv, som var fastgjort til en stol, samt havde et vævespjæld og en vævekam (Krogh 2010, 157). Ifølge Hald er det overraskende, at Leonora Christina kender til disse almene teknikker (Hald 1939, 92), men de viser måske blot, at kvinder fra mange samfundslag blev oplært i forskellige tekstilkundskaber, skønt ikke alle skulle ernære sig derved.

Bånd, snore og kvaster blev i udpræget grad anvendt til at skjule sømme og kanter, men også som selvstændige dekorationer på dragterne. I begyndelsen af århundredet anvendtes især bånd og snore som påsyede dekorationer på dragten, men omkring slutningen af 1640'erne og især i 1650'erne-1660'erne brugtes bånd i stedet som selvstændig, nedhængende pynt fra hatte, trøjer, bukser og sko, som det ses på bukserne. Mathies Skaanlund skriver i 1680, at han blev antaget som lakaj hos Christian Gyldenløve og her fik udleveret *" [...] skønne nye Hatte med brede Sølvgaloner, Sko, Strømper, skønne Baand og Garniturer, som brugeligt og Moden var"* (Daae 1873, 39). I 1700-tallet var det i England skik og brug, at unge mænd købte *fairings*, det vil sige kurtiserende gaver, på markeder til deres udkårne. Disse gaver var ofte blå silkebånd, som symboliserede et bindende ægteskabsløfte (Styles 2007, 315). En sådan symbolik kan mange af dragtgenstandene fra Rådhuspladsen ligeledes have haft. Der kan ikke være tvivl om, at de små pyntegenstande havde en stor virkning på både mænds og kvinders dragt og som sociale markører.

14. Andre dragtdele

Uidentificerede tekstiler

En del tekstiler stammer formodentlig fra klædedragt, men deres specifikke tilhørsforhold kunne ikke bestemmes. De er medtaget her, fordi de har interessante vævninger, tilskæringer eller prints, som kan inddrages i fremtidig forskning i klædedragt.

Crepe

Otte fragmenter består af denne type tekstil (fig. 14.1). Heraf er syv fra gruppe 200 (FO213767, FO214449, FO215012, FO215304, FO215835, FO215963, FO216033) og én fra gruppe 222 (FO215906). Fragmenterne defineres som *crepe*, i skifterne ofte stavet *krep* (Lorenzen 1975, 15). Hos Moth er definitionen (Moths ordbog s.v):

”Krep. Er et slags ulden eller silketøi”.

Fragmenterne er fremstillet af hårdtspundne uldtråde i den ene trådretning og uspundne silketråde i den anden. Undtagelsen er FO216033, som har uldtråde i begge retninger. Uldtrådene er i alle tilfælde Z-spundne, ofte med spindevinkler på omkring 40-50 grader, som gør at tekstilet får en krøllet karakter (fig. 14.2). Trådtætheden ligger på 20-40 tråde i den ene trådretning og 15-25 i den anden. Crepe forekommer i skifteprotokollerne kun i de to sidste årtier af 1600-tallet, oftest i forbindelse med kjoler eller skørter, som i skiftet efter Maren Jørgendatter, København 1693: *”1 krepes kiol og skiørt... 4 sldr”*⁷¹. Det lader til at være en type stof, som mest blev anvendt af kvinder. Crepe-tekstil blev også anvendt i valken 1941:149B (se kapitel 8).

Fig. 14.1. De syv fragmenter af crepe.

⁷¹ RA, Københavns byting, Københavns skiftekommission 1682-1776, konceptskifter: 1693 1-1695 64, bs. nr. 4. Skiftebrev 64.)

Fig. 14.2. Fragment af crepe-tekstil (FO214449). Nederst ses tekstilet i forskellige forstørrelser.

Pikeret silkefragment

FO214497 har form som en ca. 33 x 26 cm stor firkant, fremstillet af silkestof med uldfor (fig. 14.2). Silkestoffet er lærredsvævet med 0,2/0,2 mm tykke tråde og 62/32 tråde pr. cm. Stoffet er pikeret, det vil sige, at man har stukket små huller i det for at frembringe et mønster (Johansen upubl., 3). I Moths ordbog findes denne definition:

”Pikere. Er at hugge huller i klæder”.

Formen antyder, at stoffet blev anvendt som en pude, men oprindeligt var det sandsynligvis en del af en dragt. Der findes flere komparative kilder til pikeret stof med et sådant mønster, som den kjole, Dronning Sophie Amalie bærer på Hugo Allards prospekt (fig. 14.4) eller som foret i Frederik III's gråbrune silkekjol fra 1660 (fig. 14.5). Tilsyneladende kunne pikeret stof også anvendes til benklæder, som det fremgår af skiftet efter Jørgen Mogensen Odense 1635: ”1 par sorte picheert adtlaschis buxer ... 4½ dr”⁷².

⁷² RA, Odense Byfoged, skifteprotokol 1635-41, s. 127 v.

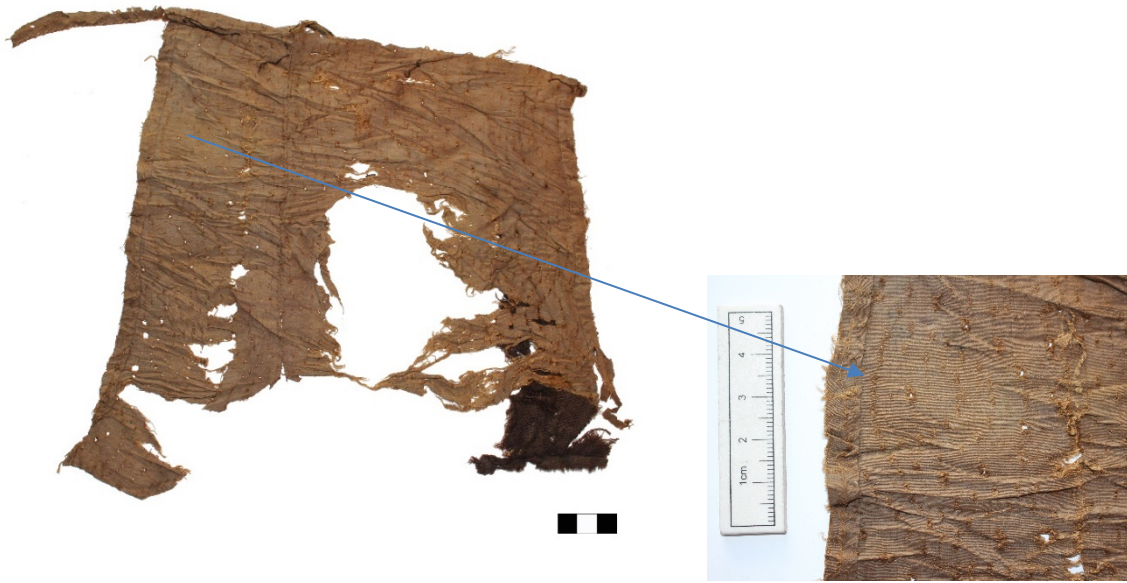

Fig. 14.3. Pikeret silkefragment, FO214497.

Fig. 14.4. Udsnit af Hugo Allards prospekt fra 1650 (forlæg fra 1620). Dronning Sophie Amalie ses iført en pikeret overdel. Det Kongelige Bibliotek (Foto: CR)

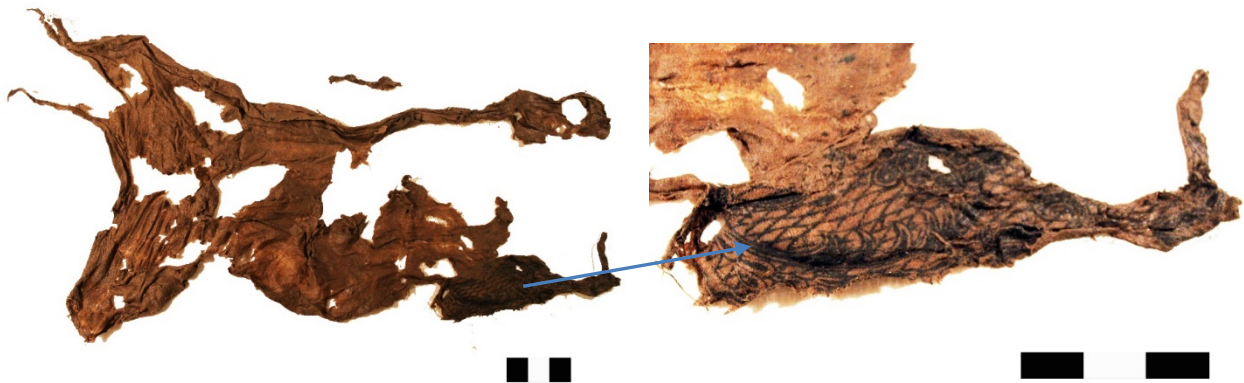

Fig. 14.5. Det pikerede fór i Frederik III's gråbrune kjol, ca. 1660. Kongernes Samling, Rosenborg (Foto: CR).

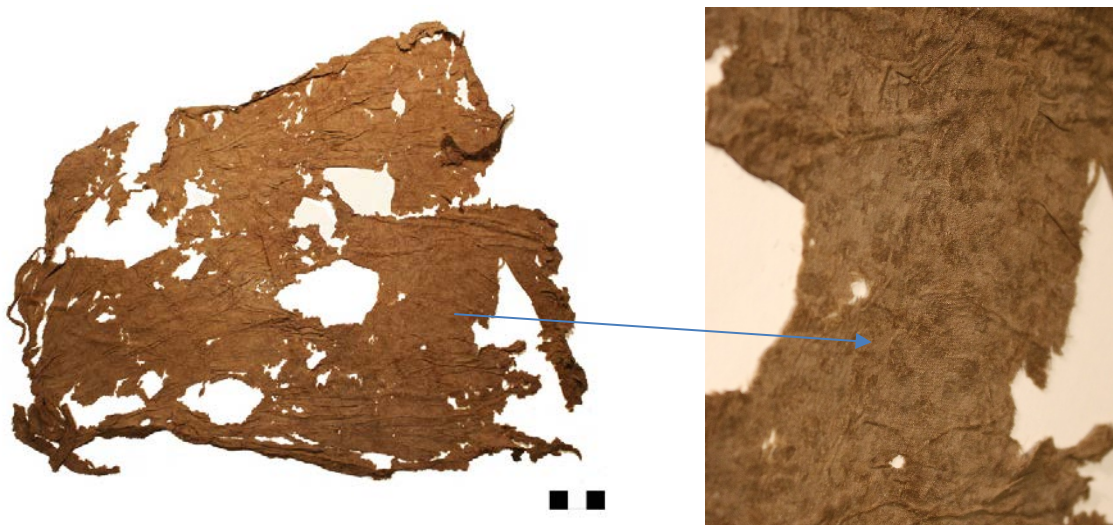
Damaskvævede silkefragmenter

Et meget dårligt bevaret silkefragment, FO215084, har et hjørne med spor af mønstertryk (fig.14.6). Selve silken er satin damaskvævet med 0,1/0,2 mm tykke tråde og ca. 93/42 tråde pr. cm. Den dårlige bevaring gør, at man vanskeligt kan se vævemønsteret i sin helhed. Kun i fragmentets ene hjørne ses det trykte mønster, som består af bølgemønstre og ruder, trykt med nu sort farve. Der blev taget prøver til farveanalyse af både tekstilet og trykfarven, men uden resultater. Langs den ene side er fragmentet syet fast til en strimmel kipervævet silketekstil, muligvis et slags fór.

Fig. 14.6. Silkefragmentet FO215084 med mønstertryk.

FO215552 er et 38 x 27 cm stort satin damaskvævet silkefragment med et småblomstret mønster (fig.14.7). Det har 0,15/0,15 tykke tråde og 57/48 tråde pr. cm. Fragmentet har mindst én original kant bevaret med stindhuller i, men efterlader ellers ikke mange spor af den oprindelige brug. Det kan være kjolestof, eftersom man på epitafiet over en ukendt familie fra ca. 1650'erne ser en pige iført en overdel af stof med nogenlunde samme mønster (fig. 14.8).

Fig. 14.7. Silkefragmentet FO215552 med småblomstret mønster.

Fig. 14.8. Udsnit af epitafium over ukendt familie, ca. 1650'erne. Pigen er iført en småblomstret overdel. Nationalmuseet. (Foto: Livinghistory.dk)

FO216273 er ligeledes to damaskvævede silkefragmenter (fig. 14.9). Mønsteret er satinvævet, men bunden synes lærredsvævet. Trådene er 0,2/0,2 mm tykke, og der er omkring 54/42 tråde pr. cm. Vævemønstret er et bladmønster. Det ene fragment er ovalt med en flad langside, det andet består af et langt rektangel, hvorpå et halvmåneformet, aflangt stykke er syet fast på hver side. Fragmenterne kan stamme fra et ærme, men deres præcise placering er ukendt.

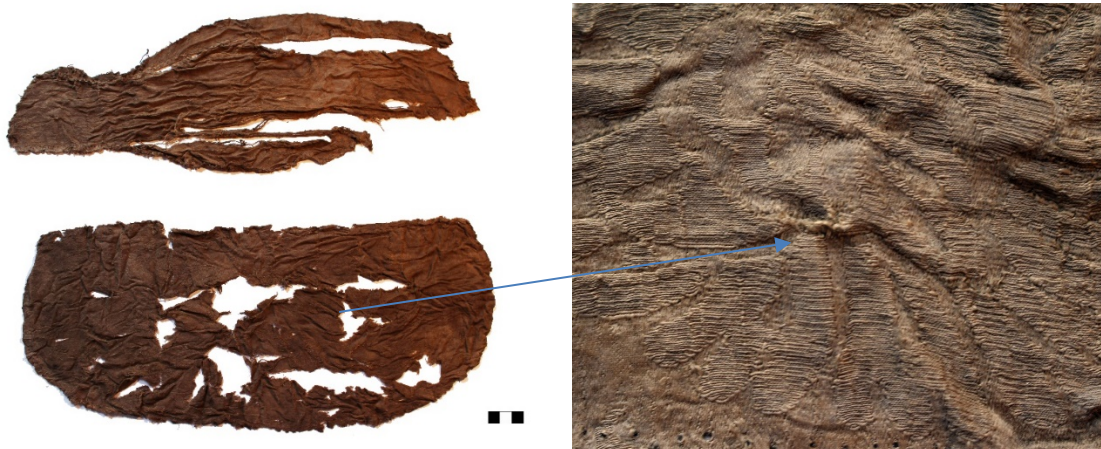

Fig. 14.9. Fragmenterne FO216273 i damaskvævning med bladmønster.

Fragment af grofgrøn

FO215819 er to fragmenter af silke, det største måler ca. 37 x 21 cm (fig. 14.10). Fragmenterne er tilskårede, det største som en trapez, men anvendelsen er uklar. Et så stort stykke *grofgrøn* kunne eksempelvis stamme fra en trøje eller et skørt.

Fig. 14.10. Fragmenterne FO215819 af silkegrofgrøn.

Fragment med knaphuller

FO215326 er et ca. 32 x 25 cm stort fragment, sammenstykket af mindre klædedele (fig. 14.11). Trådene er 0,4/0,4 mm tykke og der er 18/18 tråde pr. cm. I den ene langside ses tre knaphuller. Fragmentet kan stamme fra et par bukser med knaplukning, blot med knapdelen skåret i ét med buksestoffet.

Fig. 14.11. Fragmentet FO215326 af klæde og med tre knaphuller i den ene side.

Rem af klæde

FO215146 er en slags rem, vævet af fint uld med 0,2/0,4 mm tykke, Z/S spundne tråde og 22/20 tråde pr. cm (fig. 14.12). Remmen består af to dele, den underste er aflang og har én afrundet, smal ende med foldede kanter, mens den anden ende er bredere og fragmenteret. På den smalle ende er fastsyet en mindre, D-formet del, også med foldede kanter. Remmen var sandsynligvis en del af en lukkemekanisme.

Det kræver yderligere analyser og fund af de rette komparative dragter og malerier for at opklare, hvad de uidentificerede dragtdele blev brugt til. En mulighed er at sy enkle rekonstruktioner for bedre at kunne teste størrelsen og anvendelsen på nogle af fragmenterne.

Fig. 14.12. Fragmentet af en rem af klæde, forside (tv.) og bagside (th.).

15. Farveanalyse

De arkæologiske tekstilers oprindelige farver kan sjældent ses med det blotte øje, men i nogle tilfælde kan farvestofferne spores ved hjælp af kemiske farveanalyser. I forbindelse med afhandlingen blev det muligt at udtage prøver til farveanalyser fra udvalgte dele af tekstilmaterialet på Rådhuspladsen, som hermed kan bidrage til vor viden om farvestoffer og farvebrug i 1600-tallet.

Udvælgelse og prøveudtagning

Udvælgelsen af genstandene blev foretaget med henblik på at have så mange forskellige dragtdele repræsenteret, som muligt, gerne to til fem af samme type for at have sammenlignelige resultater. I et materiale, der rummer flere hundrede dragtdele, kan denne udvælgelse ikke ses som repræsentativ for alle dragtdele, tekstile teknikker eller tekstilkvaliteter, men dog et skridt på vejen til at diskutere de farvestoffer, man havde til rådighed.

Det blev prioriteret at få analyseret genstandene i afhandlingens case studies, men derudover havde også genstandenes generelle bevaring og mulighed for positive farveresultater indflydelse på udvælgelsen (se bilag 10 for udvælgelsesdokumentation). Med hjælp fra konservatorerne Julie Kofod Hansen fra Københavns Museum og Maj Ringgaard fra Nationalmuseet, blev der udtaget trådprøver à 8-10 mm, som efterfølgende kom i små eppendorfrør (fig. 15.1), der blev sendt til specialist i farveanalyser, Ina Vanden Berghe på *Royal Institute for Cultural Heritage (KIK-IRPA)* i Bruxelles. Her blev prøverne

Fig. 15.1. Eppendorfrør med trådprøver til farveanalyse fra Rådhuspladsens tekstiler.

analyseret ved hjælp af HPLC-analyse (*High performance liquid chromatography*), en metode som udskiller eventuelle bevarede farvekomponenter. Da det er farvestoffernes kemiske sammensætning, som identificeres, kan man ikke sige med sikkerhed, hvilke planter, farverne stammer fra, for de samme farvestoffer findes i mange forskellige planter, men et sandsynligt bud kan gives ved hjælp af en referencedatabase (Vanden Berghe et al. 2009, 1911). Ligeledes kan farvning med samme plantetype give mange forskellige nuancer, alt efter tekstilfibrenes naturlige farve, anvendte bejdser og hvilken pH-værdi og temperatur, der er farvet ved. Der er således en del forbehold, som bør tages ved tolkningen af resultaterne, og de præcise farvenuancer kan kun med forsigtighed tilnærmes. HPCL-analysemetoden er

tidligere anvendt på eksempelvis mosefundne tekstiler fra dansk jernalder (Mannering 2017a, 98) samt på tekstilprøver fra 1700-tallets Danmark (Martens 2017).

Tekstilprøverne blev analyseret i foråret 2017, og resultaterne er inkluderet i afhandlingen (se bilag 11). Af de 98 prøver, viste 57 et positivt resultat, og fordelingen af identificerede farvestoffer kan ses i fig. 15.2.

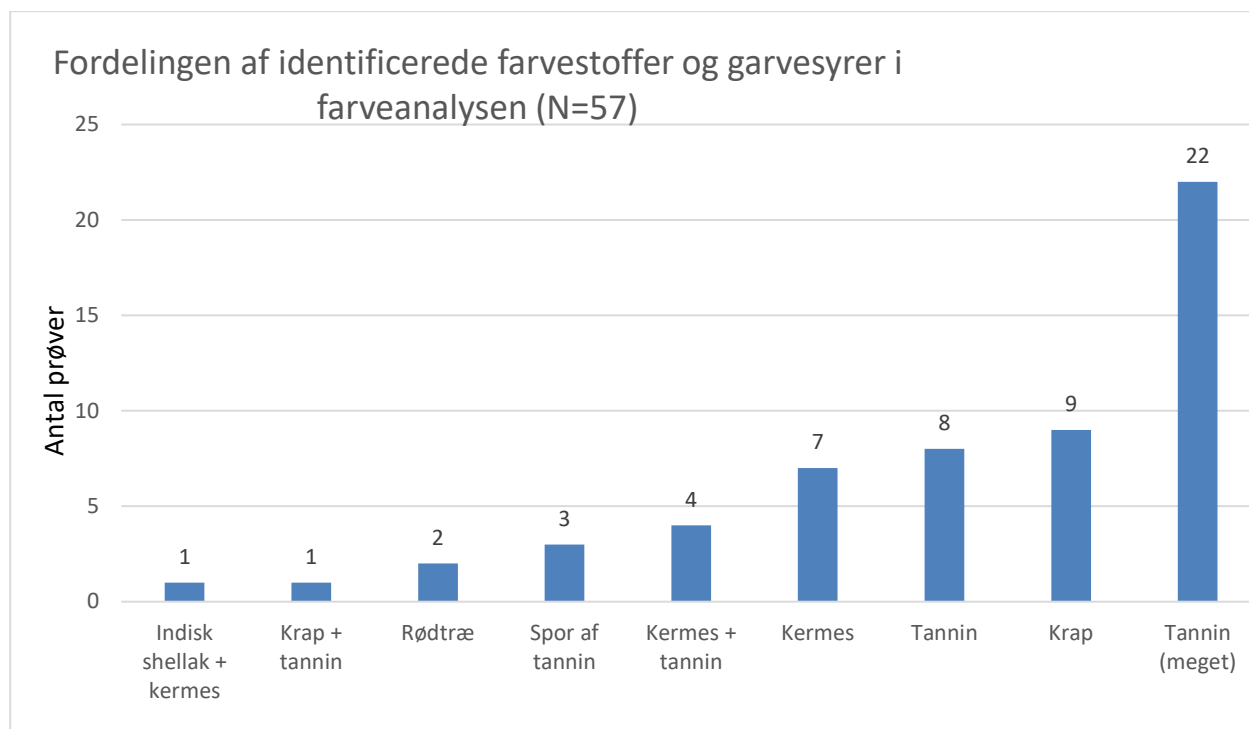

Fig. 15.2. Antallet af forskellige identificerede farvestoffer og tanniner fra Rådhuspladsens tekstiler.

Det fremgår, at størstedelen af prøverne indeholdt store mængder tanniner, som farver brunt og sort, uden andre bevarede farvekomponenter, og at de øvrige identificerede farvestoffer alle farver rødt. Disse er *krap* (*Rubia tinctorum*), *rødtræ* (*Caesalpinia sappan* L. eller *Caesalpinia brasiliensis* L.), *kermes* (*Kermes uspec.*), og *indisk lak* (*Kerria lacca*). Hverken gule eller blå farvekomponenter blev identificeret, og det selvom prøverne blev testet to gange (Vanden Berghe 2017, 23). Derimod forekom i 70 prøver spor af to ukendte flavonoider, kaldet flav. 15.5 og 17.7 i rapporten, samt af øvrige ukendte, organiske komponenter, som ikke kan relateres til farvning. Disse organiske sporstoffer forekommer i langt de fleste prøver, og kan rimeligvis tolkes som "forurening" fra det fyld, som omgav tekstilerne i voldgraven. At nogle af tekstilerne ikke indeholdt disse sporstoffer, skyldes måske at de var foldet sammen i voldgraven, og dele af dem ikke var i direkte kontakt med voldgravsfyldet – eller at mængderne af sporstoffer var så små, at de ikke kunne identificeres.

I det følgende skal resultaterne af farveanalyserne gennemgås, begyndende med plantefarverne og dernæst de animalske farver. Som perspektivering skal anvendes nogle af de bevarede farvebøger fra 1600-

og 1700-tallet. Fra 1600-tallet findes kun én kendt farvebog på dansk, nemlig Alexio Pedemontanos farvebog fra 1648, som er oversat fra tysk. Bogen omhandler, hvordan man farver træ, ben, jern, tin, glas, børster, klæde, silke, skind og læder, og den er skrevet for professionelle såvel som uerfarne folk, der vil øve sig udi farvekunsten. Indledningen slutter med: "Køb mig derfor du som har Lyst/I Konster dig at øffve/Tro mig forsand/ jeg gaffner vist/ Om du vilt Konsten prøffve" (Pedemontanos 1648, 3). Bogen indeholder imidlertid kun ganske få opskrifter til tekstilfarvning, og det mest om silke. Fra 1700-tallet findes forskellige bevarede farvebøger, hvoraf de fleste opskrifter stammer fra professionelle farvere. Nævnes skal "Dorte Margrete Rosenberg's Farvebog" fra 1752 (Wold & Nielsen 1984), "En Dansk Farve-Bog" fra 1768 (Nielsen 1975) og "Fuldstændig Fruentimmer-Farve-Bog" fra 1768, som er et værk på mere end 500 sider, hvor mange af opskrifterne stammer fra den franske kemiker Jean Hellot (1685-1766) (Møller 2016, 33). Farvebøgerne giver indblik i både farvestoffer, bejdsemidler og de processer, som skulle til for at farven kunne binde på uld, silke og hør. Det er oftest de blå og røde farver, som der angives flest opskrifter på, da man her anvendte kostbare, importerede farver, som krævede stor indsigt og erfaring for at få til at lykkes (Nielsen 1975, 162).

Tekstiler med stort indhold af tanniner

Tanniner – garvesyrer – findes i mange forskellige vækster, for eksempel egebark (*Quercus robur*), galæble forårsaget af galhvepsen (*Cynips quercusfolii*) (fig. 15.3), elletræ (*Alnus*) og valnød (*Juglans regia*). Tanninerne har en både farvende og konserverende effekt på de fibre, som optager stofferne. Ved farvning med tanniner opnås rødlige, brunlige, grålige eller sorte farver, alt efter valg af bejdse og materiale, som farves, og farverne er meget lysægte. Desværre kan det præcise ophav til tanninerne ikke detekteres med de nuværende farveanalysemetoder, idet tanniner både findes i mange forskellige planter og i jord (Cardon 2007, 410).

Fig. 15.3. Galæbler (Foto: nidaros-handel.dk)

I 22 prøver, svarende til 11 genstande, fandtes et udtalt stort indhold af tanniner. Det var fortrinsvist finere tekstiler, eksempelvis *grofgrøn* af silke (FO213761) og uld (FO214393), to silkestrømper (FO214503, FO215923), en uldstrømpe af høj kvalitet (FO214469) og den opskårne hue af silke (FO214913). Den store forekomst af tanniner kan skyldes flere ting. Tanninholdige planter kan være anvendt som selvstændig

farvekilde, eller som selve bejdse ved farvning med andre farvestoffer. Tekstiler, som i forvejen er farvede, kan ligeledes formørkes lidt i et farvebad med tanniner. I rapporten er tanninerne beskrevet som "pronounced peak!", altså en udtalt forekomst, så de har nok spillet en større rolle i farvebadet end blot som bejdse eller til formørkelse af andre farver. At især mange silketekstiler indeholdt store mængder tanniner kan skyldes, at man ved silkefremstilling kogte silkestrådene, hvorved *sericinet*, silkelimen, forsvandt, og silken herved blev lettere, hvidere og mere glansfuld (Hannover 1924, 24). For at genskabe tyngden blev silken betyngt, og til dette kunne tanniner anvendes. Galæble kunne anvendes til sortfarvning med jern, men stofferne blev ofte mørre efter noget tid (Nielsen 1975, 168 f.).

I de tilfælde, hvor der kun fandtes tanniner tæt på sporingsgrænsen, kan det forklares med, at tanninerne her blev anvendt som bejdse. Til denne gruppe hører den strikkede hue (FO210041), som har tre horisontale stribe i hvert sin farve. Den nederste var tilsyneladende ufarvet – eller også er farven ikke bevaret – mens de to øverste indeholdt spor af tanniner, skønt deres nuværende farver er forskellige. De kan være bejdset med tanniner, men det er også en mulighed at tanninerne er forurening fra voldgravsfyldet. De mange muligheder understreger vanskelighederne i at detektere både farveprocessen og det endelige farveresultat.

Tekstiler farvet med krap (*Rubia tinctorum*)

Krap vokser ikke naturligt i det Skandinaviske område, men findes i Mellem- og Sydeuropa, i Mellemøsten og Nordafrika (fig. 15.4) (Cardon 2007, 108 f.). Det er plantens rødder, som anvendes til at farve med, og de indeholder de kemiske stoffer *alizarin* og *purpurin*, som kan identificeres ved farveanalyse.

Farvenuancerne varierer fra gullige og lyse røde til mørkerøde og brunlige, men som regel giver planten en klar, rød farve (Cardon 2007 113). Den kan dog også overfarves med andre farver, eksempelvis indigo, som resulterer i en blomfefarve (Kjær & Jensen 2015, 40 f.).

Fig. 15.4. Krapplante (tv.) og kraprod, klar til farvning (th.). (Foto: CR)

Krap blev fundet i ti prøver, ni af uld og én af silke. De stammer fra otte meget forskellige genstande. Det er strømpen FO204620, flosset i filthatten FO210045, lapper på strømperne FO212064, FO214504 og FO215534, kantilierne i silkekvesten FO213764 samt trøjeærmet FO215175, hvor både selve tekstilet og de påsatte bånd indeholdt krap, samt på et uldbånd på ærmet FO215616. Ved strømpelappen FO215534, forekom også tanniner, så muligvis har den haft en mørkere farvenuance end de øvrige fund. Krap synes således at have været anvendt på en vidtspændende og forskelligartet måde, både til fine og grove tekstiler; til store dragtdele som trøjer og mindre dragtdele som strømper og hatte, til dragttilbehør som kvaster, samt til både uld og silke.

Den almene brug af krap kan aflæses af definitionen i Moths ordbog, hvor farveplanten kaldes *farverød* (Moths ordbog s.v.):

”Farverød. Er en urt, som fra roden skyder firkantede, knæede, hvaße grene: Af hvert knæ fem smalle, aflange, hvaße blade, siddende som en stierne. I toppen småe, bléggule blomster, småt, trindt, først grønt, så rødt, og endelig sort frø. Lange rødder med en tåk rød skal, hvormed farves rødt [...]”

I 1500- og 1600-tallet var især Nederlandene store producenter af krap, og i 1565 blev der fra Amsterdam bestilt både krap, vajd og vinsten til Konge Frederik II's vantfarveri i København (Nyrop 1900, 18). I ”En Dansk-Farvebog” angives den hollandske provins Zeeland som det bedste dyrkningsområde for Krap (Nielsen 1975, 36). I begyndelsen af 1700-tallet lykkedes det de nederlandske brødre, Christopher og Andreas Berentz, at smugle krapplanter til København, hvor de i 1723 fik kongeligt privilegium på en farveplantage uden for den daværende Vesterport (Fischer 1983, 10).

Tekstiler farvet med rødtræ (*Caesalpinia sappan* eller *Caesalpinia brasiliensis*)

Termen *rødtræ* bruges om træsorter med forskellige oprindelsessteder. *Caesalpinia sappan* (fig. 15.5) er udbredt i blandt andet det nuværende Indien, Malaysia og Sri Lanka, mens *Caesalpinia brasiliensis* findes på sandede jorder langs Brasiliens kyster (Cardon 2007, 277) Ved farvning anvender man træets ved, som bliver raspet fint, og tekstilerne får brun-røde farver (Nielsen 1972, 68). De kemiske farveanalyser gav intet umiddelbart svar på, hvilken type af rødtræ, der var i prøverne fra Rådhuspladsen (bilag 11).

Fig. 15.5. Rødtræ *Caesalpinia sappan* (Foto: Wikipedia)

Spor af rødtræ er fundet i to prøver, begge fra det strikkede nattrøjeærme FO213760. Den ene prøve er taget fra garnet i ærmets yderside, hvorfra der også blev fundet spor af tannin, og den anden prøve er fra flosset på indersiden. Ærmet adskiller sig i forvejen fra de andre nattrøjefragmenter ved at have en hidtil ukendt korsformet dekoration, og det anderledes farvestof antyder ligeledes, at ærmet kan have en særlig provinens. Denne behøver dog ikke være lig med farvestoffets provinens. Ifølge forfatter og

farverske Esther Nielsen er rødtræ besværligt at farve med, idet det ikke er lysægte (Nielsen 1972, 68). På grund af den dårlige lysfasthed, farvede man ofte rødtræ oven på krap for at opnå en farve, der mindede om den eftertragtede kermes (Cardon 2007, 283). Ærmet fra Rådhuspladsen var tilsyneladende ikke farvet med krap, men tanniner var muligvis brugt som bejdse. I Alexio Pedemontanos farvebog fra 1648 findes adskillige opskrifter med rødtræ, kaldet *Brasilieholt*, men de nævnes ikke specifikt i sammenhæng med tekstiler, derimod eksempelvis til at fremstillet rødt blæk (Pedemontano 1648, 19 f.). I "En Dansk-Farvebog" oplyses at "[...] *Det Røde af dette Træ forsvinder ved alle skarpe sure Ting og Tøiet, som derudi er farvet, faaer en guul brunagtig Farve*". Dette er imidlertid ikke tilfældet med FO213760, som har optaget så meget farve, at det rødlige skær stadig er tydeligt, men det skyldes muligvis tanninerne. Rødtræ kaldes også i de gamle farvebøger ofte *fernambuk* eller *farnbuh* (Nielsen 1975, 172; Wold & Nielsen 1984, 38), som kommer af provinsen Pernambuco i Brasilien. Samme term bruges i Moths ordbog (Moths ordbog s.v.):

"Fernambuk. Er raspede småe spåner af et Vestindiske træ, som farver rødt".

Både her og i førnævnte term, *Brasilieholt*, ses en hentydning til, at farvestofferne kom vestfra. Eftersom det præcis farvestof ikke kan identificeres i farveprøverne, er der dog også mulighed for, at farvestoffet kom fra Indien, måske via Det Ostindiske Kompagnis import fra Trankebar.

Tekstiler farvet med kermes (*Kermes vermilio* eller anden *Kermes* art)

Kermes er en insektfamilie, hvoraf *Kermes vermilio* er den bedst kendte til farvebrug (fig. 15.6). Insekterne lever på kermes-egetræet (*Quercus coccifera* L.) i middelhavsområdet, og efter høst betegnes insekterne ofte som (farve-)korn (Cardon 2007, 611 ff.). Kermes giver en klar, rød farve, nogle gange med orange nuancer, som omtales *vermillion* på engelsk.

Kermessyre blev identificeret i 12 prøver, heraf syv kun med kermes, fire med kermes og tanniner og én prøve med kermes og indisk lak. Sidstnævnte skal omtales i afsnittet om indisk lak. Prøverne stammer fra syv genstande. Det er strømpen FO214510, kvasten FO214581, nattrøjefragmenterne FO215300, FO215813 og FO216145, silkefragmentet FO215346 og et knaphulsfragment af silkegrofgrøn FO215371, som

Fig. 15.6. Kermeslarver (Foto: Paul Starosta)

også indeholdt tanniner. De fleste tekstiler er stadig lidt rødlige. Overordnet set er alle tekstilerne af fin kvalitet, tre er af silke og resten af kamgarmsuld. Alle de testede nattrøjefragmenter var farvet med kermes, undtagen føromtalt FO213760, som var farvet med rødtræ.

Der blev udelukkende fundet spor af *kermes-syre* ved analyserne, men det præcise insekt kunne ikke identificeres. Muligvis er det *Kermes vermilio*, men det kan også være et andet insekt i kermes-familien (Vanden Berghe 2017, 23). Kermes-syre findes også i små mængder i både amerikansk cochénille (*Dactylopius coccus*), polsk cochénille (*Porphyrophora polonica*) og armensk cochénille (*Porphyrophora hamelii*), men mængden af *carminsyre* er dog langt større i disse tre insektarter (Cardon 2007, 624, 641 og 649). I Ringgaards studie af farvernes bevaring i tekstiler var det tydeligt, at *carminsyre* bevarede langt bedre end *kermessyre* (Ringgaard 2010a, 237), og da der ikke var bevaret *carminsyre* i en eneste af prøverne fra Rådhuspladsen, kan der ikke argumenteres for, at de skulle stamme fra cochénillearter.

Farveanalyserne viser, at kermes blev anvendt til tekstiler af særlig god kvalitet, og dette stemmer fint overens med, at farvestoffet i middelalderen var det højest skattede og dyreste farvestof af alle, kendt som *skarlagén* (Cardon 2007, 614). Det er en udbredt opfattelse, at kermes mistede sin betydning i Europa, efter Christoffer Columbus opdagede Amerika og et nyt insektfarvestof til rødfarvning, *cochénille* (*Dactylopius*

coccus), erstattede de gamle (se eksempelvis Cardon 2007, 620; Edmonds 2012, 43). Med farveanalyserne fra Rådhuspladsen påvises klart, at kermes stadig spillede en vigtig rolle i københavnernes klædedragt i 1600-tallet. Det kan skyldes, at cochenillen endnu ikke var taget alment i brug i Danmark-Norge, muligvis fordi den var for kostbar.

Forvirringen omkring de forskellige insektarter eksisterede også omkring år 1700, som det fremgår af Moths ordbog (Moths ordbog s.v.):

"Farve-Kôrn et koksinel. Er nôgle smâe orme, som vokser på Skarêg, som farver hoi rødt"

"Karmesîn-farve. Er skarlagen farve"

"Karmesîn eller karmesîn ôrm. Er en lille ôrm, som farver deiligt rødt, og vokser på Skarlagen êg, i de varme lande. Coccum. Coccionella"

Mens termen *koksinel* og det latinske navn *Coccionella* mest henviser til en cochenille-art, synes selve definitionen at omhandle kermes-lusen, der lever på et egetræ. Måske skelnede man ikke skarpt mellem kermes eller cochenille, men så dem som to sider af samme sag, selvom de kom fra forskellige dele af verden. Termen *karmesin* stammer da også fra ordet *kermes*, men bruges i farvebøgerne ofte i opskrifter med cochenille (som i Wold og Nielsen 1984, 27). I skiftet efter billedhugger Gert von Egenn og hustru Leuiocke Jorrisdaatter, Helsingør 1612, er under hustruens gangklæde opført *"1 Røtt Kermesin farffue skortt for... 6 dr"*⁷³. Det er heller ikke her tydeligt, om skørtet var farvet med kermes eller cochenille. Kermes blev i 1600- og 1700-tallet importeret fra Sydeuropa, og i *"En Dansk Farve-Bog"* angives Granada i Spanien samt provinser i Sydfrankrig som de bedste steder (Nielsen 1975, 14).

Tekstiler farvet med indisk lak (Kerria lacca)

Indisk lak er betegnelsen for et harpiksagtigt, rødt sekret, som produceres af insektet *Kerria lacca* (fig. 15.7) (Cardon 2007, 656). Forskellige værtstræer kan benyttes, hvorpå insekterne lever og danner det rødlige sekret. De lakdækkede grene skæres af og tørres, og sælges som stænger i denne form, eller lakken skræbes af og efterbehandles. Farvestoffet giver en pink-rødlig nuance (Cardon 2007, 660 ff.).

Indisk lak er fundet i én prøve, silkefragmentet FO215346, som endnu er meget pink-rødt og ikke behøver at være langt fra sin oprindelige farve. Fragmentet er sandsynligvis en del af et forstykke fra en trøje eller et livstykke, da der sidder rester af sysilke med

---

⁷³ RA, Helsingør Byfoged, Skifteprotokol E39, år 1612-1619, folio 106b. Transkriberet af Torben Bill-Jessen

regelmæssige mellemrum langs den ene langside, nok fra afklipning af knapper eller lignende. Fragmentet er tilsyneladende farvet med både indisk lak og kermes, idet både laksyre og kermessyre fandtes i prøven.

I Moths ordbog kaldes indisk lak for *gummelak* (Moths ordbog s.v.):

Fig. 15.7. Indisk lak, her inden shellak og farvestof er adskilt (Foto: Wikipedia)

"Gumme-lak. Sveder af et træ i ostindien, lydder rødt. Lacca"

I "Dansk Farve-bog" findes en opskrift på "Skarlagen af Gummi-lak", og her oplyses det også, at lakken fås på apoteket i form af stænger (Nielsen 1975, 24). Det er en mulighed, at den indiske lak, som findes i FO215346 er importeret gennem Det Dansk Ostindiske Kompagni fra Trankebar, hvorfra man også importerede indigofarve (Fihl & Svane-Knudsen 2017, 73).

Prøver uden bevarede farvestoffer

Af de 98 prøver kom 41 tilbage uden resultat. Det kan enten skyldes, at farvestofferne ikke var bevaret, eller at tekstilerne blot havde fibrenes naturlige farver. Prøverne stammer mest fra genstande af forholdsvis grove kvaliteter, som strikkede strømper og vanter, ærmeløse dragtdele samt buksefragmenter. Dertil kommer enkelte finere tekstiler, som den opskårne hue (FO216258), et formodet silkelommetørklæde med mønstertryk (FO215984) og et nathuefragment af silke (FO215514). Det er karakteristisk, at der i de groveste dragtdele ikke kunne detekteres nogen farvestoffer. En mulig forklaring er, at man ved disse, noget grovere, dragtdele benyttede sig af uldens naturlige farvevariationer til at skabe mønstre. Farvestoffer var kostbare i 1600-tallet, og det er logisk, at finere tekstiler blev prioriteret først til farvning, mens strikket, ulden håndbeklædning og børnestrømper kunne bruges i uldens naturlige farver (Vedsted 1993, 11). De naturlige pigmenter virker da overordentligt velbevarede, som det ses på den nu lysebrune handske FO210037 med tydelige, mørkebrune striber.

Tekstilernes bevaring af farver – farvernes bevaring af tekstiler

Det er tankevækkende, at der ved farveanalyserne kun blev identificeret røde farvestoffer og tanniner. En naturlig forklaring kunne være, at netop de røde stoffer bevares bedre end andre farver i jorden. Ifølge Ringgaards studie skulle især krap både bevare farven godt samt have konserverende egenskaber på tekstilerne (Ringgaard 2010a, 248). Tanniners farve bevares ligeledes fint, og de virker også garvende på

tekstiler, så det store indhold af tanniner kan have medvirket til de pågældende tekstilers bevaring (Ringgaard 2010a, 266). Det gule farvestof *luteolin*, som eksempelvis kommer fra planten *vau* (*Reseda luteola*) er nemt at identificere, selv ud fra små mængder, men er også et af de første stoffer som nedbrydes ved nedgravning (Ringgaard 2010a, 240), og dette fandtes heller ikke i tekstilerne fra Rådhuspladsen. Det gjorde i stedet kermessyren, som ved Ringgaards studier hurtigt ikke kunne spores (Ringgaard 2010a, 237). Især indigo forsvinder i iltreduceret jord, og det må være den primære årsag til, at dette farvestof ikke var bevaret (Ringgaard 2010a, 260). Med det blotte øje synes de krapfarvede og tanninholdige tekstiler ikke bedre bevaret end de øvrige tekstiler, men da der ikke er foretaget bevaringsanalyser på fiberniveau af tekstilerne, kan dette ikke fastslås med sikkerhed.

Overordnet kan det konkluderes, at eftersom 41 prøver hverken indeholdt røde farvestoffer eller tanniner, må disse have været ufarvede eller farvet med nu forsvundne farvestoffer. Der er således en tendens til, de røde farver bevares bedre, men der synes foreløbig ikke at være konsekvent sammenhæng mellem brugen af disse farvestoffer og tekstilernes bevaring. Derimod findes der i afhandlingens del III supplerende årsager for de mange røde og mørkfarvede tekstiler i materialet.

16. Kronologi og datering

Efter analysen af dragtdelene er det nu muligt at skabe overblik over deres indbyrdes dateringer. Mens nogle dragtdele kan dateres meget specifikt ud fra et stilistisk synspunkt, er andre mere overordnede typer, som anvendes gennem hele 1600-tallet.

En hullet tidslinje

Det er dragtdelenes stilistiske træk, som placerer dem i en kronologisk kontekst. Der er imidlertid stor forskel på den hastighed, hvormed dragtdelene blev skiftet ud og afløst af andre. Nogle dragttyper, som posebukser, filthatte med bred skygge og nattrøjer med stjernemønstre blev anvendt gennem hele 1600-tallet og har ingen træk, som kan datere dem mere præcist. Andre har særlige karakteristika, som gør dem tidstypiske, eksempelvis de opskårne huer, parykkerne og livstykkeerne. Som det diskuteres i kapitel 18, gjorde den herskende genbrugskultur, at nogle befolkningsgrupper vedblivende gik i ældre mode end andre (Wilson 2003, 20), og det kan forplumre de stilistiske dateringer. Dette kan blandt andet ses på Svalbard-hvalfangerne, som var ikklædt genbrugt tøj i ældre snit end tidens mode (Vons-Comis 1988, 116 ff.). I fig. 16.2. er det forsøgt at lave en tidslinje med et udvalg af de sikrest daterede fund. Genstandene er placeret på linjen på deres antagne *fremstillingstidspunkt* ud fra en stilistisk vurdering. Kun få genstande kan dateres til 1600-tallets begyndelse, som ærmet FO213828 og det mulige nattrøje-fragment FO215938. Til århundredets første halvdel må de fire- og sekskilede nathuer også placeres. Fra 1650'erne og 1660'erne stammer langt flere genstande, som kraven FO215284 og ærmet FO215616, mens parykkerne kan dateres fra 1670'erne og livstykket FO216260 til 1690'erne. Handskerne dateres efter 1650. Således ses fund fra hele århundredet, dog med en tydelig koncentration omkring 1650'erne og 1660'erne.

For at klarlægge dragtfundenes relation til den overordnede datering af voldgravsfyldene, har jeg sammenlignet to anlægs indhold af tekstiler. De to anlæg er SD117405 og SD55729, hvis udbredelser og beskrivelser ses i bilag 1 og 2. SD55729 (gruppe 200) indeholdt næstflest tekstile genstande (126 FO-numre i alt, deraf 62 FO-numre i denne afhandling), og anlægget er dateret til 1675-1685. I SD117405 (gruppe 222) fandtes flest tekstiler (239 FO-numre i alt, deraf 92 FO-numre i afhandlingen) og anlægget er dateret til slutningen af 1670'erne til 1690'erne. De to anlægs indhold af dragtdele, inkluderet i denne afhandling, ses i fig. 16.1. Heraf fremgår det, at SD117405, udover at indeholde flest dragtdele, også har flere forskellige typer af dragtdele end SD55729. Begge anlæg synes at indeholde elementer fra forskellige dele af samfundet, eksempelvis indeholdt de begge mange strømper af forskellige kvaliteter, og forskellen på de to anlæg var mere kronologisk end statusmæssigt betinget. SD55729 indeholdt noget ældre dragtfund end

SD117405, som skød fra en trøje (FO214493), et fragment med lange, tætte knaphuller (FO213754) samt et ærme, som slutter stramt til om håndleddet (FO214856). Dragtdelene stammer sandsynligvis fra første halvdel af 1600-tallet. I SD117405 fandtes derimod dragtdele fra århundredets slutning, så som materialets eneste sikre kjol-fragment (FO214894), en paryk (FO205962), et knaphulsfragment med lange knaphuller og liljeformede dekorationer (FO210036) samt adskillige fragmenter med falske knaphuller (eksempelvis FO215356, FO215910). Livstykkerne FO215046 og FO215796 må med deres kurvede læg placeres kronologisk efter 1650-1660'erne. Dateringerne stemmer godt overens med den hidtidige tolkning af anlæggene, dog kan der ikke observeres nogen statusmæssig forskel.

Både tidslinjen og dateringen for de to anlæg i forhold til deres indhold af tekstiler viser, at omløbstiden var forskellig for forskellige dragtdele. Fundkoncentrationen omkring 1650-1660'erne sandsynliggør, at de fleste dragtdele havde en omløbstid på 10-20 år, nogle op til 30 år. Enkelte fund fra 1600-tallets begyndelse viser, at noget tøj blev gemt i 50 år eller mere. Andre blev kasseret hurtigt efter anvendelsen, som parykkerne eller livstykket FO216260, der måske kun blev anvendt i 5-10 år. Angiveligt varierede omløbstiden ud fra parametre som slid, mode eller nostalgi, og sidstnævnte kan være årsag til, at nogle fund fra begyndelsen af 1600-tallet først blev kasseret 50-60 år senere.

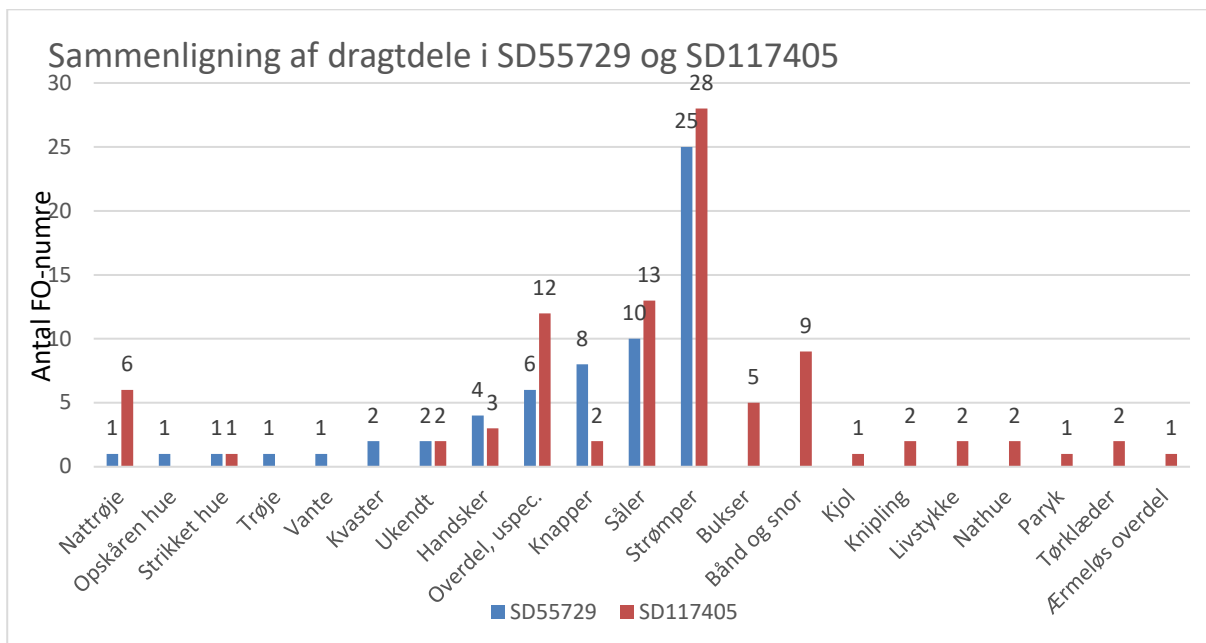

Fig. 16.1. Antal FO-numre i anlæggene SD55729 og SD117405

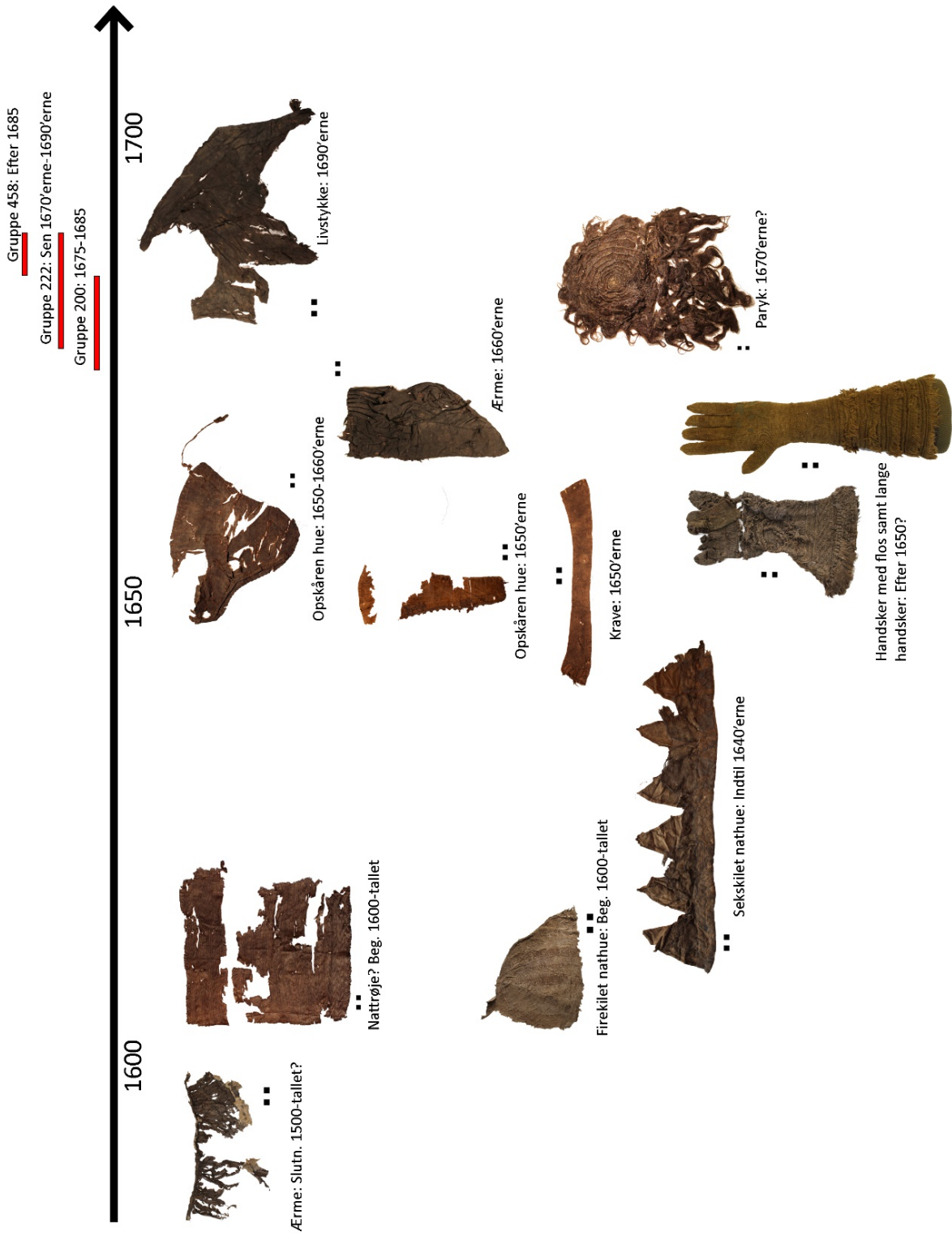

Fig. 16.2. Tidslinje med de dragtdele, som kan dateres med nogenlunde sikkerhed. De røde streger markerer anlæggenes datering.

Sammenfatning af del II

Hovedbeklædninger, overdele, underdele, håndbeklædning, fodbeklædning samt dragttilbehør havde hver deres opgave i klædedragtens store puslespil. Den bedste repræsentativitet ses ved kroppens yderpunkter (hoved, hænder, fødder), mens dragtdele fra kroppens centrale parter kun findes i meget fragmenterede udgaver. Dragtdelene var identitetsskabende på flere måder, dels ved at tilhøre forskellige køn og aldre; dels gennem symbolværdier at vise status, værdighed eller visdom. Et stort antal hovedbeklædninger fra mænd, især sømænd eller håndværkere, findes bevaret, og parykkerne er sandsynligvis de ældste bevarede i Danmark. Derimod er kvinder og børn dårligt repræsenteret i materialet. Barnestrømperne viser de alderssvarende tilpasninger, som man også dengang foretog, og de mindre børn synes ved deres klædedragt at afspejle familiens status.

Ved strømper og håndbeklædning ses generelt mange reparationer, som lapper, forfødninger og – håndninger eller stopninger. Overraskende er alligevel de store mængder, kun let brugte genstande, som blev kasseret. Filthatte, over- og underdele af klæde blev udskåret til såler og lapper som sidste stop i deres biografi, inden de blev kasseret. Den forholdsvis store mængde dragttilbehør er unik i en 1600-tals sammenhæng, for den giver indblik i det udvalg af pynt, som borgerne i København havde til rådighed. Farveanalyser af 45 dragtdele viste, at kun røde farvestoffer og tanniner var bevaret, og selvom bevaringsforhold spiller ind, må især den røde farves dominans have en større betydning. Der ses dragtdele fra hele 1600-tallet, men de fleste, som kan dateres, stammer fra 1650-1660'erne, og havde dermed en omløbstid på 10-30 år.

DEL III: KLÆDEDRAGTENS KONTEKST

Dragtdelene sættes i det følgende ind i den bredere kontekst og sammenlignes på tværs af typer i forhold til problemstillinger angående kronologi, køn, alder, biografi, produktion samt mode. Til slut ses tekstilerne fra Rådhuspladsen i et større perspektiv, og der gives bud på mulig fremtidig forskning.

17. Tøj på kroppen

Mænd og kvinder

Af de 370 FO-numre i afhandlingen kunne 95 bestemmes som tilhørende enten mænd, kvinder eller børn, svarende til 26% af materialet (fig. 17.1). 74 % kunne hverken køns og/eller aldersbestemmes, og forklaringen ligger hovedsageligt i, at størstedelen af de strikkede strømper og håndbeklædning i dag forekommer kønsnetutrale. Dertil kommer mange små fragmenter af uspecificerede overdele, som vi heller ikke med sikkerhed ved, tilhørte mænd eller kvinder.

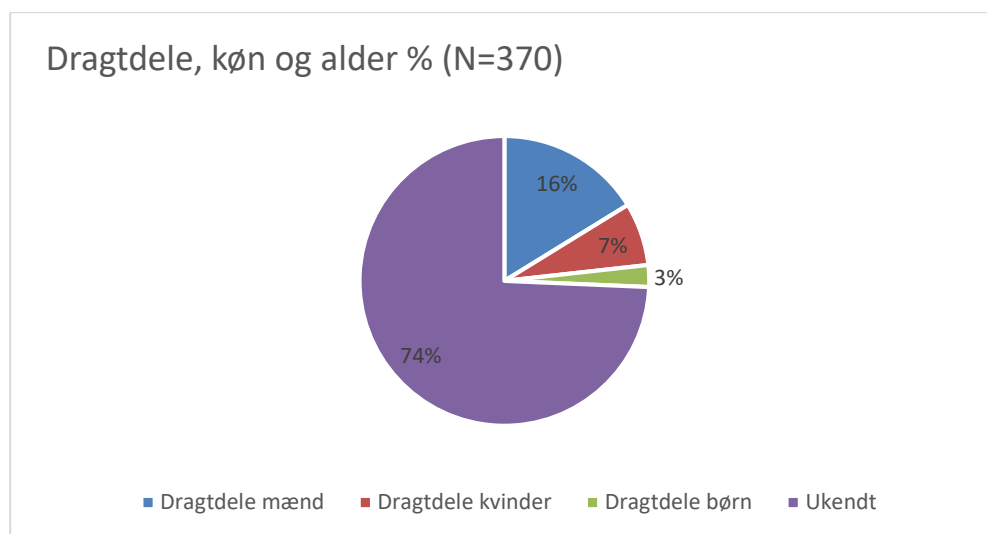

Fig. 17.1 Den procentvise fordeling af dragtdele til mænd, kvinder og børn.

Dragtdele til mænd

Mandsdragten er den bedst repræsenterede i materialet, med 60 FO-numre. Det fremgår af fig. 17.2, at hovedparten af mandsdragtdelene (55 %) er hovedbeklædning. De næststørste gruppe er overdele (17 %) og underdele (17 %) mens den mindste gruppe er håndbeklædning med brede manchetter (11 %). Mange

af knaphulsfragmenterne må stamme fra mandsdragter, men eftersom kvinder også kan have haft dragtdele med knapper, har jeg valgt ikke at diskutere dem yderligere her.

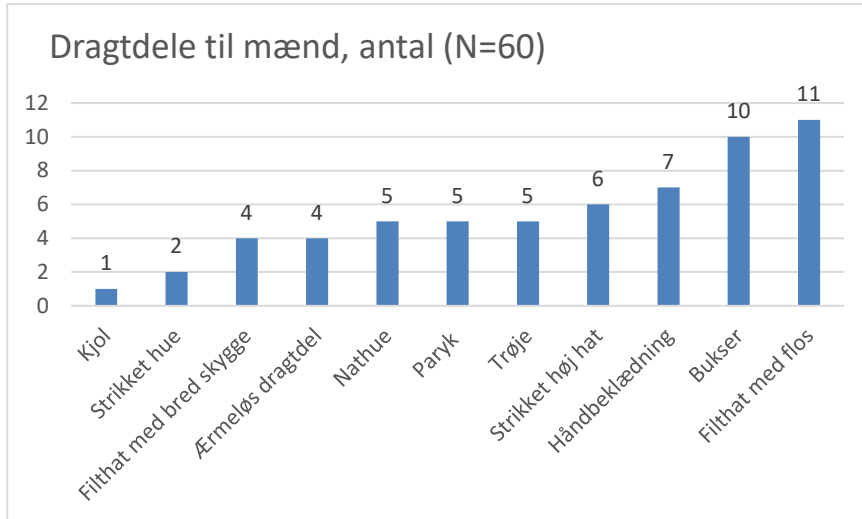
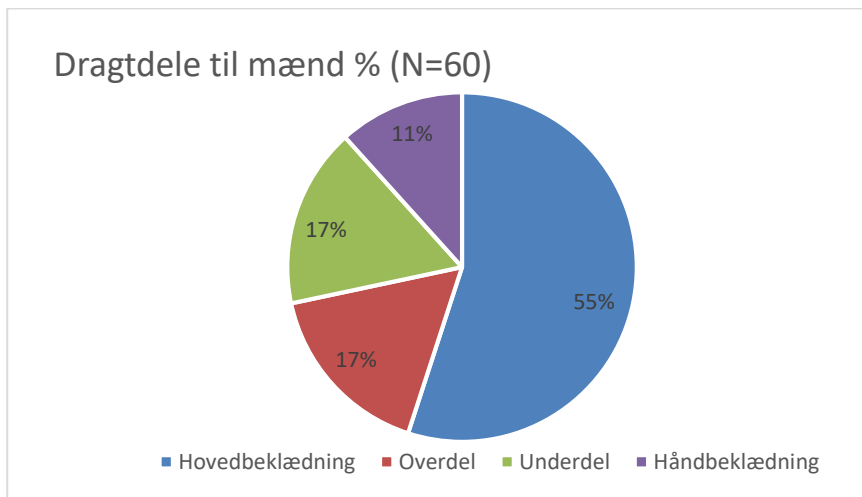

Fig. 17.2. Fordelingen af dragtdele til mænd.

De mange kasserede hovedbeklædninger til mænd kan ses om udtryk for flere forskellige ting. De giver indblik i den variation af huer og hatte, som mændene bar i 1600-tallet, ligefra højstatus-parykkerne, nathuerne og de fildede, bredskyggede hatte til de varme flos-huer, strikkede huer og hatte. Med hattebånd kunne hatten tilpasse efter behov, og pynten signalerede – som hatten – ejerens status. At parykker og mandshatte desuden blev fremstillet af animalske fibre, gav dem en bevaringsmæssig fordel. En anden grund til de mange fund af hovedbeklædninger kan være, at denne dragtdel blev udskiftet oftere end de større dragtdele som eksempelvis trøje eller bukser. Som det ses på epitafierne, skete hyppige

udskiftninger af hovedbeklædninger, fordi de antageligt var overkommeligt at anskaffe for de fleste, enten som ny eller brugt. Endelig kan nogle af hovedbeklædningerne være blæst af hovederne på folk og endt i voldgraven.

De større mandsdragtdele som trøjer, kjol'er og bukser er kun glimtvis repræsenteret i materialet. Selvom ét helt par bukser er bevaret, er det ikke meget, når alle københavnske mænd bar bukser i én eller anden form. Af overdele findes kun de mange knaphulsfragmenter samt enkelte forstykker, skøder og kraver bevaret. Overtøj (kapper) og undertøj (skjorter af hør) mangler fuldstændig i materialet.

Vintertøj til arbejdsmænd

De fleste hovedbeklædninger, som filthatte med flos, strikkede høje hatte og strikkede huer, kan sammen med de ærmeløse overdele, uldne bukser og strikkede håndbeklædning tolkes som varmenende dragtdele, eller ligefrem vintertøj. Kendetegnene for disse er den næsten komplette bevaring med kun få huller og/eller reparationer, men også at de er vanskelige at datere præcist, da mange af typerne blev anvendt gennem det meste af 1600-tallet. Dragtdelene synes ikke at være tilknyttet specifikke typer af arbejde, men afspejler en generel brug af varmt tøj hos mange forskellige mænd, og det kan hænge sammen med århundredets kolde klima. I 1600-tallet havde man hverken uniformer eller andet særligt tøj til bestemte arbejdsfolk, en konklusion man også drog ved tolkningen af dragtfundene fra Svalbard, hvor hvalfangerne blot var iført vintertøj, men ikke en særlig form for "hvalfangertøj" (Vons-Comis 1988, 116 f.; Jensen 1989, 120). De varmenende dragtdele kan derfor ikke tilskrives et bestemt fag eller håndværk, men den i øvrigt store lighed med Svalbard-tekstilerne antyder en tilknytning til sømænd, fiskere eller arbejdsfolk i kolde omgivelser. Med Københavns placering ved Østersøen og hele flådens base i hovedstaden, er det ikke overraskende, at søfolk og håndværkere er velrepræsenterede i materialet (Probst 1996, 31). En påvirkning fra Nederlandene kan spores ved de filtede hatte med flos. Senest i 1666 var den blå floshat en del af det københavnske bybillede, som det ses på "Arvehyldningen", og selvom den røde floshat og den strikkede høje hat ikke figurerer på malerier fra danske kontekster, så viser fundene fra Rådhuspladsen, at også de blev båret i København. Mængden af de strikkede høje hatte antyder en hjemlig produktion, som måske blev eksporteret til Nederlandene. Sandsynligvis bar både danske og nederlandske indbyggere disse hattetyper.

Den tredelte mandsdragt

De resterende dragtdele til mænd er af en finere art, som silkenathuer og -trøjekraver, samt parykker. Tekstilerne er af høj kvalitet, men er i modsætning til de varmenende dragtdele ganske fragmenterede. Man aner den finere mandsdragt sporadisk, og ikke alle dele er repræsenterede. Alligevel indeholder materialet eksempler på den kronologiske udvikling af mandsdragten, som gik fra trøjer med skøder og tætsiddende knapper i 1600-tallets begyndelse, til skødeløse trøjer med falske knaphuller og høje kraver i århundredets midte og endte som kjol'er med lommeklapper og større knaphuller, der fra 1660'erne, sammen med bukser og vest, udgjorde mændenes nye *tredelte dragt* (Andersen 1977, 35). Til dragten hørte også en *daskeklud* eller *kravat*, som sammen med resten af den tredelte dragt blev begyndelsen på det nuværende jakkesæt med jakke, vest, bukser og slips (Andersen 1977, 46). Hertil kommer parykkerne fra senest 1670'erne.

At den tredelte dragt er så dårligt repræsenteret kan begrundes med materialets datering, for selvom nogle anlæg dateres op til 1690'erne, blev den tredelte dragt ikke optaget af befolkningens mænd på én gang. En anden grund kan være, at kjol'er og veste er svært genkendelige i materialet, og kun kan identificeres ved tilstedeværelsen af bestemte dele, som lommeklapper, kraveløse halsudskæringer og store ærmeopslag (kun på kjol'erne). Knaphulskronologien ville kunne støtte en sådan tolkning, men kan ikke stå alene, da en del kjol'er stadig havde lange rækker af forholdsvis tætsiddende knaphuller. De smalle bukser, som hørte den tredelte dragt til, ville ligeledes kun være genkendelig ved bevaring af store partier af buksebenet. Det er således muligt, at den tredelte dragt findes i større grad i materialet, men skjules af sin fragmenterede tilstand.

Dragtdele til kvinder

I alt kan 26 FO-numre identificeres som sandsynlige dragtdele til kvinder. Det fremgår af fig. 17.3 at størstedelen af dragtdelene udgøres af overdele (66 %), mens hovedbeklædning er næstmest repræsenteret (19 %), og herefter kommer håndbeklædning (15 %).

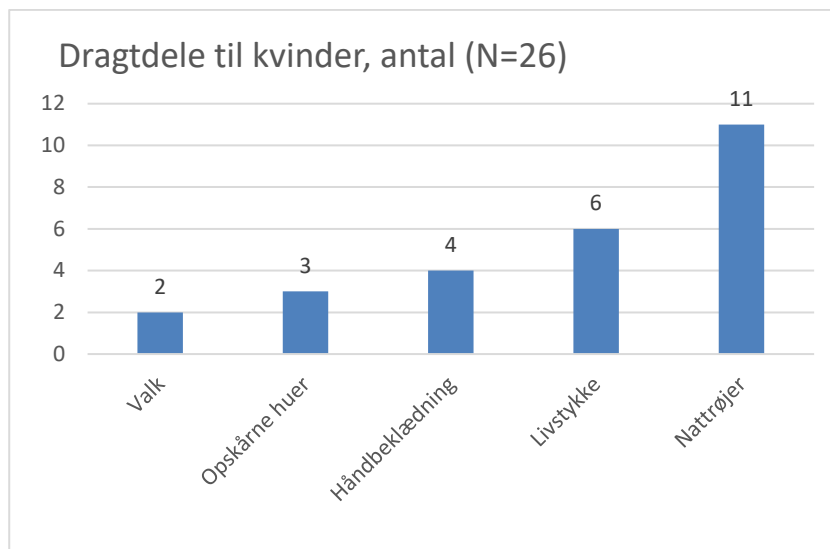
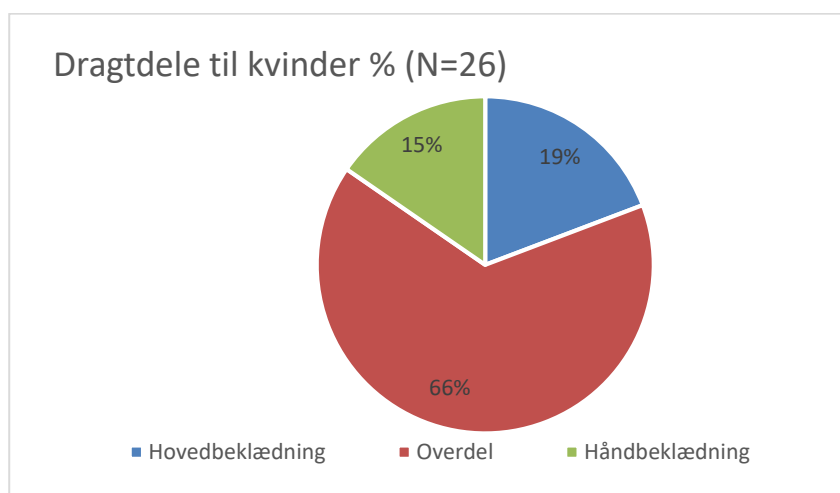

Fig. 17.3. Fordelingen af dragtdele til kvinder.

Overdelene består mest af strikkede nattrøjer, her tolket som en kvindedragtdele (selvom mænd også havde nattrøjer i mindre grad), der blev båret oven på særken. Nattrøjerne synes at være i brug gennem hele århundredet og forskellige mønstre blev anvendt, om end det ikke er muligt at påvise en kronologisk udvikling af disse. Nattrøjerne er netop på grund af deres mønstre og strikkede teknik let genkendelige i et stort tekstilmateriale, og årsagen til deres relativt store forekomst kan findes her. Oven på nattrøjerne kunne man bære et livstykke eller kjoleoverdel, som også findes bevaret i forskellige udgaver, og den karakteristiske tilskæring med læg, gør også disse lettere identificerbare end eksempelvis mændenes overdele. Livstykke/kjoleoverdelene kan derfor også dateres mere præcist til anden halvdel af 1600-tallet. Det er dermed nogle af de tidligst kendte livstykker fra en dansk kontekst.

Kvindernes skørter er altfraværende i materialet, og dette kan skyldes flere ting. Skørter bestod af store mængder tekstil, ofte sammenrynkede i livet og uden knaphuller eller andre funktionelle elementer, og dette gjorde dem velegnede til genbrug eller omsyninger af forskellig art (Waagepetersen 1974, 93). Selv hvis skørterne ikke blev genbrugt, men blot klippet op, ville de i så fald blot blive til kludeligende fragmenter i voldgravsfyldet og dermed være svært genkendelige. Hovedbeklædninger til kvinder ses kun i form af overhuer og valke. De tre opskårne huer blev, ifølge epitafierne, båret med underhuer af hør, som ikke er bevaret. Netop det faktum, at en stor del af kvindernes dragttilbehør, som huer, kraver og forklæder, var fremstillet af hør, gør materialet fra Rådhuspladsen fattig på hovedbeklædning til kvinder. De opskårne huer er unikke ved at være kvindehuer, som hidtil kun kendtes fra epitafier, men som nu også findes i et arkæologisk materiale, der kan studeres i detaljer.

Af håndbeklædning kan kun de lange, strikkede handsker tolkes som specifikt tilhørende kvinder. Overtøj som *kåber* ikke kan identificeres. Kåben var en lang eller kort dragtdel, som siden 1500-årene var en fast bestanddel af borgerkvindens garderobe (Dahl 2010, 11). Kåberne var ofte fremstillet af klæde, og de mange klædefragmenter fra Rådhuspladsen stammer muligvis herfra. Kvinderne kunne få en kåbe af deres far i bryllupsgave (Frøsig 1982, 16).

Dragtdele til begge køn

De resterende 74 % af materialet, svarende til 275 FO-numre, kan ikke kønsspecificeres. I 1600-tallet var man antageligt i stand til at kende forskel på mands- og kvindestrømper, men disse "koder" lader sig ikke aflæse umiddelbart i dag. Det er muligt, at svikkelmønstrene er forbundet hermed, men det har ikke kunnet påvises.

Den store ensartethed i mange af dragtdelene er ikke tilfældig, for selvom der var forskel på mænds og kvinders dragt, var der endnu flere ligheder (Wilson 2003, 118). De to køns dragter lod sig inspirere af hinanden, for placeringen af livsømmen ændrede sig gennem 1600-tallet for både mænd og kvinder; mændenes høje tindingsbuer og kvindernes opskårne huer fulgtes ad i århundredets midte, ligesom mændenes parykker og kvindernes hårpynt i slutningen af århundredet også havde en tydelig lighed. Forskellene lå i materialer og udtryk, men mands- og kvindemoden må ses som to sider af samme sag (Wunder 2017, 132). Der er en tendens til, at jo højere i det sociale hierarki, man var, i jo højere grad optog kvinderne dele af mændenes dragtelementer, som det var tilfældet med brugen af fildede hatte og muligvis også knapper. Selve dragtdelene var ikke tilknyttet et bestemt køn, så et kvindeskørt kunne godt omdannes til en mandstrøje, som det ses i Samuel Pepys' dagbog fra 13. juni 1661: "*I went home and put on my gray*

cloth suit and faced white coat, made of one of my wife's pettycoates, the first time I have had it on [...]" (Internetside 1). Tekstiler var mere en ressource, der potentielt kunne blive til forskellige ting, ikke fastlåste dragtdele (Rasmussen 2016, 208).

Børn

Blot ni FO-numre er børnedragtdele (fig.17.4). Mest dominerende er fodbeklædning (56 %) mens hovedbeklædning er næstmest forekommende (33 %) og overdele kun ses en enkelt gang i materialet (11 %).

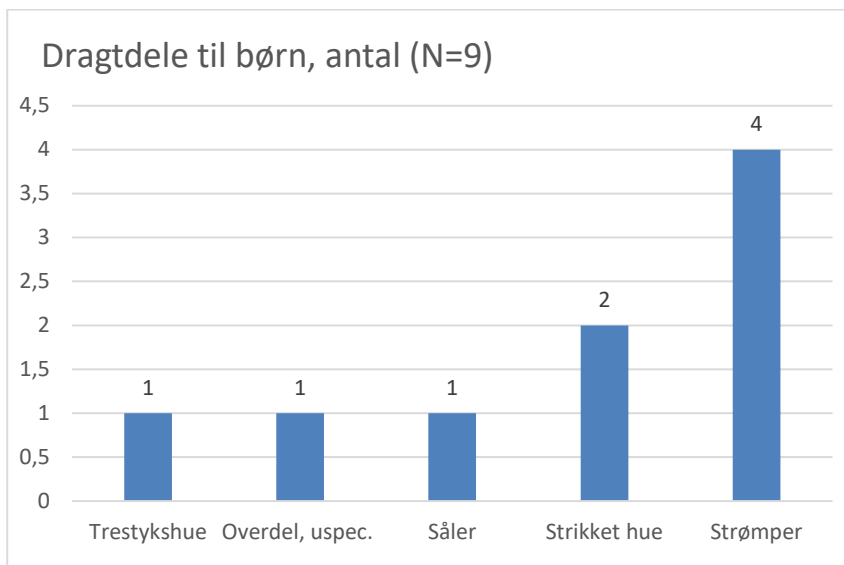
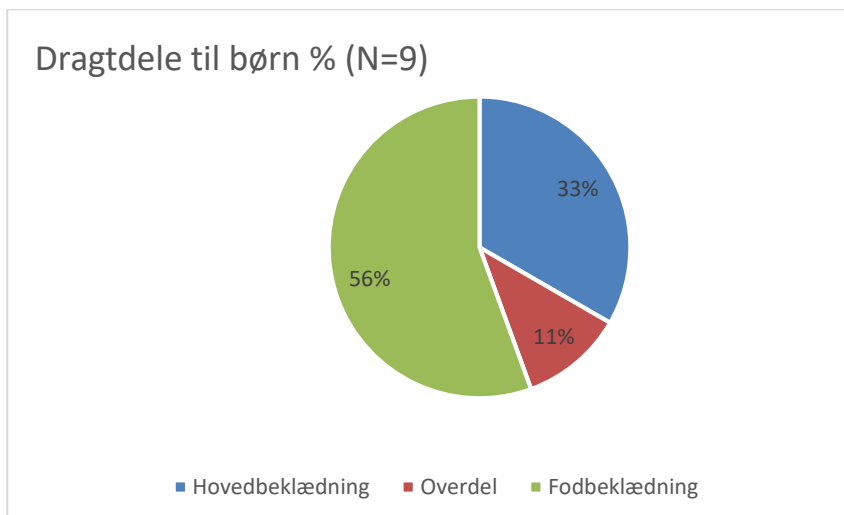

Fig. 17.4. Fordelingen af dragtdele til børn.

Børnene er dermed meget lidt synlige i materialet, og det skyldes måske, at børnetøj ofte gik i arv til den næste søskende i rækken. Dragtdele til voksne kunne omsyes til børn, som huen D22/1985, der blev syet af et strømpeeskift eller den mulige børnetrøje FO214896, syet af en voksenoverdel. Det er ofte antaget, at børn fra omkring 4 års alderen blev klædt på som små voksne (Andersen 1977, 166), som samtidige malerier også giver indtrykket af. Men meget tyder på, at det er en sandhed med modifikationer, for mens de overordnede linjer i klædedragten er ens, fandt børnevenlige tilpasninger tydeligvis sted. Dette kan erkendes ved strømperne i form af antropomorfe svikkelmønstre (FO213753) eller en praktisk fastsyning af strømpebåndet (1941:146C). Tilpasninger kendes også fra 1600-tallets børnesko, der blev forsynet med tåkapper på overlæderets snude som beskyttelse mod slid, når børnene kravlede (Andersen 2016, 216).

Meget tyder på, at mindre børn blev stadset mere ud end de større, og et eksempel herpå kunne være trestykhuen (FO210027). Huens størrelse og tilskæring viser, at den sandsynligvis blev båret af en pige på 2-3 år. Den er af meget fin kvalitet og reparationerne viser, at den blev anvendt af flere børn gennem længere tid. Muligvis blev huen med tiden tillagt en sentimental, nostalgisk værdi, men til sidst fandt man åbenbart, at den var for gammel og slidt til at kunne anvendes mere – eller også gik den tabt ved et uheld. Trestykhuer af denne art anvendtes, ifølge epitafierne, af de voksne kvinder i 1500-tallet, men ikke i 1600-tallet. Trestykhuen fra Rådhuspladsen kan således ses som udtryk for, at hovedbeklædninger til børn var mere konservative i deres tilskæring end voksnes, og vedblev at have snit af ældre dato. Det noget konservative snit ses også i drengehuerne, som blev anvendt lige efter fødslen. Disse var skåret i kileform, ligesom mændenes nathuer. En forbindelse mellem de små børns og de ældre hovedbeklædninger anes, som om livets ring blev sluttet ved de to aldersgrupper. De ældre i familien var muligvis også mere konservative i forhold til deres dragtsnit og fastholdt ældre moder.

Af skifteprotokollerne fremgår, at børn også bar undertøj, som det ses i skiftet efter rådmannens Henrik Madsen, Køge 1655: "*j fin barne schiort ... 3 mk*"⁷⁴ men sådant undertøj er ikke bevaret. Nattrøjeærmet FO213760 tilhørte muligvis et barn, men dette er noget usikkert. Overtøj til børn er heller ikke identificeret, og det var tilsyneladende ikke almindeligt at børn bar hverken kapper eller kåber (Frøsig 1982, 16).

---

⁷⁴ RA, Køge Byfoged, skifteprotokol 1654-1663, pag. 112r

Dragtdelenes farver

Farveanalyserne viste, at mange af de testede tekstiler var farvet med røde farvestoffer og taniner. Den umiddelbare tolkning heraf er, at røde, brunlige, grå og sorte farver spillede en vigtig rolle for klædedragten i 1600-tallets København. Men hvordan stemmer det overens med det ikonografiske og komparative tekstile materiale? Ser man på "Arvehyldningen" er ligheden markant – her bærer folk netop tøj i disse farver. Sort er den mest dominerende på overtøj og hatte, mens røde og brunlige farver ses på kjoler, bukser, kapper, strømper og hattebånd. Hist og her skimtes en grøn, blå eller gul dragtdel, men disse farver er ikke dominerende. Det er svært at afgøre, om folk er afbildet i festtøj eller dagligdagstøj. På epitafierne ses fortrinsvist sorte farver, da folk her er iført kirkegangsdragter, mens mindre børn ofte ses iført mere farverige dragter. De bevarede kongelige dragter fra 1600-tallet har ligeledes et mørkt præg. Christian IV's trøje fra slaget ved Kolberger Heide i 1644 er mørk rød-lilla (nok fremstillet omkring 1635) og Frederik III's dragter er også ofte i sorte, gråbrune og vissengrønne farver. Selvom der også er undtagelser, ses en tydelig forkærlighed for de mørkere sider af farvepaletten, og blå farver blev først rigtig anvendt i slutningen af århundredet, eksempelvis i vesten på Frederik IV's formælingsdragt. Forskellige kilder antyder, at den blå farve indtil da muligvis skal forbindes med folk af lavere social status, da i hvert fald engelske tjenere ofte bar blåt tøj (Ewing 1977, 35; Hayward 2010, 113).

Den røde farve

Den røde farves dominans på Rådhuspladsens tekstiler er interessant, da denne farve gennem tiden er blevet tillagt et væld af betydninger. I middelalderen var farven en højstatusfarve og symboliserede kærlighed, skønhed, passion og Kristi hellige blod, men også prostitution, de syv dødssynder og helvedes ild (Pastoureau 2017, 80 ff.; 98). Med reformationen blev den røde farve ildeset, da den var udtryk for den katolske kirkes luksus, og de mørke farver blev dominerende i klædedragten (Pastoureau 2017, 130). Rød var dog vedvarende en meget symbolladet farve, som indeholdt en dualitet; det kunne både være symbolet på godt og på ondt. I folketroen blev rød anset for det ondes, dæmonernes, egen farve, og for at modvirke de onde kræfter kunne man fordrive rødt med rødt. Således blev den røde farve anvendt til dåbsdragter, svøb og svikler, for især små børn var sårbare over for onde kræfter (Johnsson 1924, 8). Det ses på adskillige epitafier fra 1600-tallet, eksempelvis i Århus Vor Frue Kirke på et epitafium over Niels Pedersen og familie fra 1616 (fig. 17.5), og det bevarede kristentøj fra Nationalmuseet, som er fremstillet af rødt damask (se fig. 13.19). Den røde farves værn mod ondskab gjaldt også sygdomme. I 1662 skrev lægen Thomas Bartholin om kroppens vædske, at de ledes af farvelighed, hvorfor man anvendte røde tæpper og svøb for at lede blodet og varmen hen til det syge sted. Man svøbte eksempelvis børn med kopper og

mæslinger i røde tøjstykker. Denne folkemedicinske behandlingsform kan ses som foreløberen for lægen Niels Finsens rødt-lys behandling (Johnson 1924, 1 ff.). Ikke blot hele tekstiler, men også røde tråde kunne bruges til at "binde" sygdomme med, og det var den røde farve i sig selv, som ikke blot var helbredende, men også lykkebringende (Johnsson 194, 8 f.). Muligvis blev de rødfarvende planter også tillagt helbredende egenskaber, eftersom de indgik i medicinske opskrifter. I sognepræst ved Bremerholm i København, Niels Mikkelsen Aalborgs lægebog fra 1633, indgår "vild Farver-rød" i en opskrift mod "[...]Tilbageholdelse og Forstoppelse af den maanedlige Tid" (Mikkelsen 1633 i Halsøes udgave fra 1872, 73). Dette kan igen være et forsøg på at helbrede rødt med rødt, som en sammenhæng mellem menstruationsblodets røde farve og den røde kraprod.

Fig. 17.5. Epitafium fra Århus Vor Frue Kirke over Niels Pedersen og familie. De yngste børn er iført røde svøb med mørkerøde og gyldne lister (Foto: livinghistory.dk).

Det er muligt, at de fire rødfarvede nattrøjer fra Rådhuspladsen på samme måde blev tillagt helbredende, lykkebringende og værnende egenskaber, for nattrøjer var en dragtdel, man havde tæt på kroppen. Kun to af strømperne blev identificeret som røde, men ved yderligere tre strømper fandtes røde lapper (FO212064, FO214504, FO215534). Lapperne sidder hhv. i knæhasen og på hælene, og den røde farve kan også her have en symbolsk betydning for at holde ondt væk fra bagsiden af kroppen. I folkemedicinen nævnes røde lapper, som skal bæres på skuldrene eller i nakken for at holde det onde væk, og røde strømper havde i sig selv denne egenskab (Johnsson 1924, 9). Den konsekvente brug af røde lapper på bagsiden af kroppen kunne antyde samme funktion og overtro. Samtidig ses, at 1600-tallets æstetik og farvevalg var anderledes end i slutningen af 1800-tallets, hvor en bog om husholdning anbefalede, at man kun brugte lapper, som nøje passede til dragtdelen (Strasser 1999, 41). Det var i hvert fald ikke tilfældet i 1600-tallet. Rød var ligeledes symbolet på magt, ikke mindst på grund af de dyre farvestoffer som kermes og cochénille, og Pastoureau mener, at den røde farve sjældent blev anvendt af den mindre velhavende del af befolkningen i 1500 og 1600-tallet (2017, 134).

Men tekstilerne fra Rådhuspladsen viser et andet billede, for de mange røde tekstiler med forskellige farvestoffer understreger farvens vigtighed, og det på tekstiler af forskellige kvaliteter. Mens krap tilsyneladende blev anvendt til mange forskellige dragtdele, grove som fine, blev især kermes og indisk lak brugt til finere tekstiler og var ganske givet også mere kostbare. At der på denne måde var statusforskelle de røde farver i mellem stemmer fint overens med en tidligere undersøgelse af Vivi Lena Andersen. Hun undersøgte bevaret rød farve på hæle fra 14 af Rådhuspladsens lædersko, ved hjælp af XFR-analyser (*X-ray Fluorescence Analysis*) og fandt, at mens ti sko var farvet med en blanding af blymønje, var én farvet med det dyrere farvestof cinnober (Andersen 2016, 262). Konklusionen var, at rød farve var tilgængelig i flere prisklasser og dermed for store dele af befolkningen – nøjagtigt, som det nu ses på det tekstile materiale. Den røde farves vigtighed gjorde sig gældende i mange dele af klædedragten.

Resultaterne af farveanalyserne

Efter farveanalyserne af tekstilerne fra Rådhuspladsen, står det nu klart, at de mørke og røde farver, som ses på 1600-tallets malerier, vitterligt blev anvendt i stor grad. Dette er i sig selv måske ikke så overraskende, men især brugen af den røde farve er nu nuanceret, og mindst fire forskellige røde farvestoffer blev anvendt i datidens København. Især den hyppige forekomst af kermes (og ikke cochénille) er divergerende fra den hidtidige antagelse af, at cochénillen udkonkurrerede kermes allerede i 1500-tallet. Det var ikke tilfældet i København. De store forekomster af tanniner kan ses som et udtryk for sorte, brunlige og grå dragtdele. Den totale mangel på blå og gule farvestoffer kan dels skyldes bevaringsmæssige forhold, men kan ikke undsiges også at repræsentere en mindre hyppig anvendelse af disse farver. Endelig er det muligt, at jeg ved udvælgelsesprocessen simpelthen ubevidst har valgt de blå- og gulfarvede tekstiler fra. Det lader til, at dragtdele som strikkede handsker og vanter var af naturfarvet uld. Tekstilerne rummer fortsat et stort potentiale for at generere yderligere viden om farver, for kun en lille procentdel er indtil nu analyseret. Fremtidige analyser vil kunne verificere, om den røde farves dominans kan ses som repræsentativ for hele materialet.

Symboler og sanseoplevelser

Symboler eller tidlige mærkevarer?

Symboler blev i 1600-tallet flittigt anvendt i malerier for at understrege fromhed (bøger), dødelighed (kranium) eller værdighed (handsker) (Tittler 2007, 124 ff.), men tekstilerne fra Rådhuspladsen viser tydeligt, at symbolerne ligeledes fandt vej til klædedragten. Ved analysen af dragtdelene blev det klart, at de samme mønstre ofte benyttedes til dekoration. Disse er stjerner (seks-, syv- og ottetakkede), diagonaler, diamantformer og blomstermønstre. Nogle af mønstrene kan ses i fig. 17.7. Oftest ses mønstre på strikkede genstande, men også fra possementknapper og paryknet kendes stjernesymbolet, skønt sidstnævnte måske mere er udtryk for en teknisk løsning end en bevidst mønsterdannelse.

Hvad betød mønstrene for 1600-tallets mennesker? Måske var de generelle, populære dekorationer, som blev anvendt til visuel nydelse. De mange geometriske former antyder, at mønstrene var matematisk praktiske at fremstille, især i strikketeknik. Den ottekantede stjerne kan være et gammelt kvindesymbol, som ifølge Warburg kaldes *Stella Maris*, havets stjerne. Under navnet *marekors* blev den et symbol på Jomfru Maria, som på trods af reformationen vedblev at være beskyttende ved kvindelige gerninger som husflid og fødsler (Warburg 1988, 165). Imod en tolkning som kvindesymbol taler nattrøjerne med ottetakkede stjerner fra skibet Kronan, som med sikkerhed tilhørte mænd (Lundin 2016, 3).

Stjernesymbolet begyndte måske som kvindesymbol, men blev undervejs mere alment anvendt. Det kan også tolkes som et kristussymbol (Hall 1980, 289). I Norge blev stjernen kaldt "ottebladsrosen" og altså her tolket som en rose (Grimstvedt 1984, 38 f.). I Danmark blev mønstret, ifølge havebogen "Horticultura Danica" fra 1647 derimod opfattet som en stjerne og tillige anvendt som skabelon for haveudstyknings (Thim 2006, 35) (fig. 17.6). Stjernesymbolet pryder stadig mange huer og vanter idag, og fik en særlig opblomstring i 2007, da hovedrollen "Sarah Lund" i tv-serien "Forbrydelsen" skabte mode med sine strikkede sweatre (fig. 17.8). Også Apples "Fotos" logo prydes – nok ubevidst – af stjernesymbolet. Det gamle mønster indgår stadig i nye kontekster.

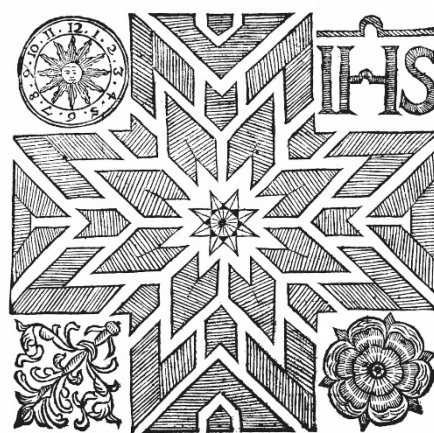

Fig. 17.6. Illustration af en have i stjerneform fra havebogen "Horticultura Danica", 1647 (efter Thim 2006, 35).

Diagonale streger

Manchet på handsken 1941:144E

Skaftbort på strømpen FO213784

Ærme fra nattrøjen FO213760

Farvede striber

Manchet på handsken FO210037

Skaftbort på strømpen D86/1989

Florfragmentet FO215345

Diamanter

Hånddryg på handsken D42/1985

Svikkel på strømpen 1941:146A

Udsnit af diamantmønster på nattrøjen FO214934c

Stjerner

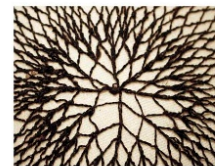
Svikkel på strømpen FO214926

Nattrøjen FO215813

Knaopen FO216212c

Hårnettet FO210033

17.7. Eksempler på brugen af mønstre i de forskellige dragtdele.

Fig. 17.8. Tv-serien "Forbrydelsen" gjorde sweatre med stjernemønstre populære i 2007. Her ses hovedrolleindehaver Sofie Gråbøl overrække en sweater til hertinden af Cornwall (Foto: bt.dk). Øverst Appels logo til app'en "Fotos" med stjerneeffekt. (Foto: support.apple.com).

Bomærket på strømpen FO214469 indikerer, at man tillige mærkede sine ejendele, og det samme kunne strømpernes svikler tyde på. Deres sammenhæng med bestemte strømpekvaliteter viser mulige organiserede fremstillinger, og måske blev strømperne også prissat efter de forskellige svikler eller mangel på samme. Tegn blev anvendt som markører andre steder i samfundet, eksempelvis som de nævnte tiggertegn, men også i almanakker, som var en af 1600-tallets mest udbredte tryksager (Appel & Fink-Jensen 2013, 131).

Taktile tekstiler

Næsten alle tekstilerne fra Rådhuspladsen er fremstillet af uld eller silke, kun ganske små hørfragmenter er bevaret. Selv inden for dette begrænsede udvalg af fibertyper, var der stor variation af den sansning og kvalitetsfølelse, man følte ved tekstilerne. Den traditionelle opdeling af de fem sanser i syn, hørelse, lugt, berøring og smag er blandt andet et produkt af antikken (Bille og Sørensen 2012, 96), men ud over de fem udvortes sanser tillagdes mennesket, ifølge Moths ordbog, to indvendige sanser i hukommelsen, nemlig de erindrede syns- og høreindtryk. Samlet kaldtes sanserne for *sind* (Moths ordbog s.v.). Sanseindtryk er ikke neutrale erfaringer med verden, men forandres over tid, ligesom de kulturer, de er en del af (Classen 1993, 7). Det kan derfor ikke antages, at nutidens forståelse af sanseindtryk også gjorde sig gældende i 1600-tallet, og i relation til tekstilerne er det vanskeligt at vurdere eksempelvis, hvornår uldent tøj kradsede, om strømperne med sammenmaskede hæle var ubehagelige at gå på, eller hvilket stof, der blev opfattet som værende af dårlig kvalitet. I Klima X-gruppens forsøg i Sagnlandet Lejre var et af resultaterne netop, at oplevelsen af kradsende uldklæder blot var et spørgsmål om tilvæning (Beck et al.

1998, 38 f.). Ét sanseindtryk påvirkes af de andre sanser og er afhængig af det enkelte menneskes historie, sanseerfaring og dermed associationer til det sansede (Howes 2015, 88). At det sanselige ikke er objektivt målbart kan være et problem i arkæologien, hvor eksakte data som mål og vægt traditionelt set danner vejen for tolkning af genstande (Sørensen 2016, 750 f.). Alligevel åbner nye metoder op for, at fænomenologi og arkæologi kan kombineres for netop at studere sociale fænomener som identitet, ritual eller atmosfære (Sørensen 2016, 759). Dette er et nyskabende felt inden for den arkæologiske dragtforskning, som rækker ud over afhandlingens rammer, men som i fremtiden kan belyse aspekter af klædedragten som følelsen af at klæde sig på, den sensoriske oplevelse af de enkelte tekstiler på kroppen, duften af parfumerede handsker eller lugten af en uvasket krop i uldklæder.

18. Fra vugge til voldgrav

Tøjbiografier kan være flere ting. I John Styles' bog "The Dress of the People" hedder kapitel 3 "Clothing Biographies", og overskriften hentyder til de forskellige dragtdele, som folk ejede gennem et helt liv, udledt fra skriftlige kilder (Styles 2007, 57). I modsætning hertil står tekstilmaterialet fra Rådhuspladsen, som ikke udgør individers personlige garderobe gennem årene, men til gengæld viser dragtdelene egne små biografier. Biografierne kan have forskellige aspekter, som tekniske biografier (produktion og reparation), økonomiske biografier (skiftende salgsværdier) eller sociale biografier (skiftende ejerskab og tillagt sentimental værdi) (Kopytoff 1986,68). I de arkæologiske genstande er især den tekniske biografi central, hvorfra information om produktion, brug og genbrug kan udledes. Lars Vig Jensen skrev i 1989 om gravtekstilerne fra Svalbard, 1600-1700-tallet: "*Genbrug har forekommet, men begrebet "genbrug" er vanskelig eller rettere sagt umulig at knytte til et stykke tekstil, hvis man kun har bevaret fragmentariske partier som tilfældet er ved de europæiske byudgravninger*" (Jensen 1989, 118). Jeg er uenig i denne påstand, for skønt man ikke kan knytte tekstilerne fra Rådhuspladsen til enkelte individer, kan de alligevel danne udgangspunkt for en diskussion om begrebet *genbrug*. I materialet findes eksempler på alle stadier af tekstilbiografier. Her er de nyproducerede varer, som strømper FO213762, der endnu har ophængningsbåndet fastsyet; de brugte og let slidte genstande, som flosshatten D6711b og de ganske hullede og lappede genstande, som bukserne FO210023.

Reparationer

På grund af dagligt slid og brug, var forskellige former for vedligeholdelse og reparationer af dragtdelene nødvendige. På fig. 18.1 ses det hvordan, at der er en sammenhæng mellem nogle typer reparationer og dragtdele. Småstopninger med garn eller sytråd ses især på strømper og nattrøjer, og de har et overordnet heterogent udtryk, hvor nogle sting er uensartede og synlige, mens andre er omhyggeligt udførte og næsten ikke bemærkes. Lapper ses også på strømperne, men tillige på håndbeklædningen og et enkelt bukseben. Strikkede lapper findes kun på strikkede genstande, mens vævede lapper i lærreds- og kiperbindinger findes på alle typer genstande. Lapperne er ofte af valket stof, som ikke skal sømmes efter udklipning. Enkelte gange ses lappeløsninger eller fornyelser med tekstiler, som er næsten identisk med de originale, således har ærmet FO214856 et nyt bånd oven på det gamle. Forfødning og forhåndning ses ligeledes ved de strikkede genstande. Hvis det lykkedes at finde garner, som var næsten identiske med det originale, kunne sådanne nystrikninger indgå ubemærket i dragtdelen. Andre steder er det tydeligt, at man til reparationen valgte et garn, som var tykkere end det oprindelige, og derfor var nødt til at tage nogle

masker ind for at få størrelsen til at passe. De mange afklippede strømpefødder viser, at forfødning hyppigt fandt sted.

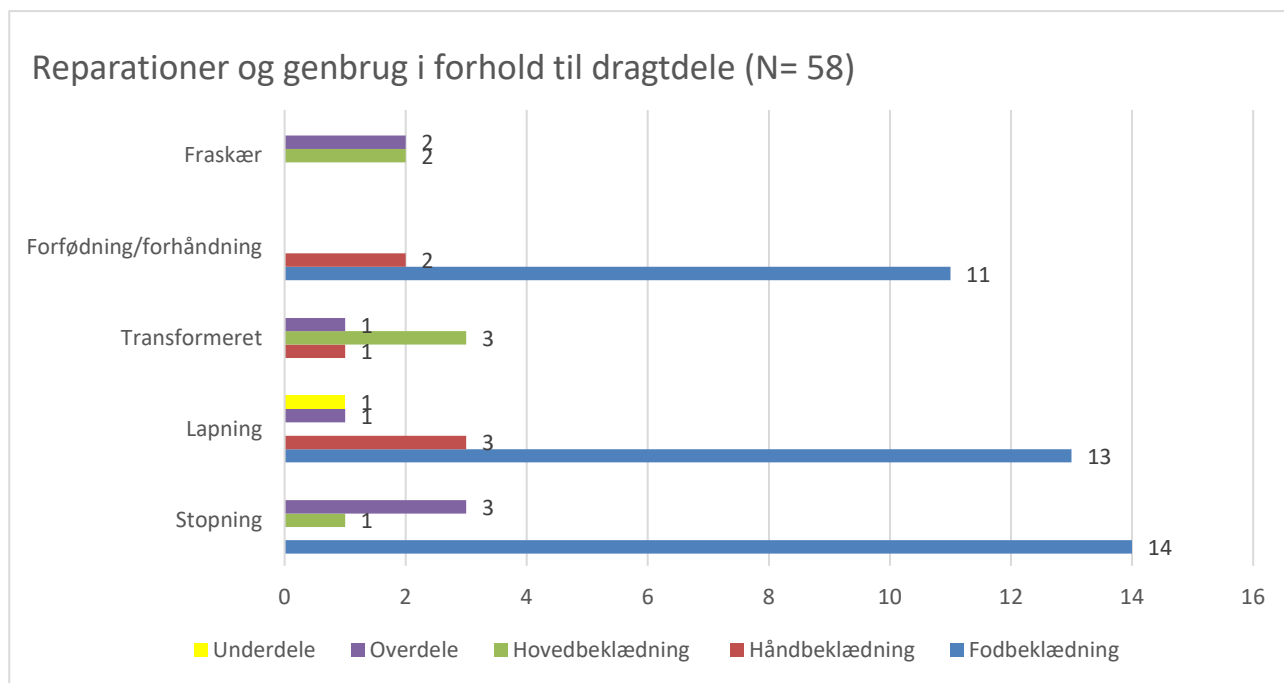

Fig. 18.1. De forskellige typer reparationer og genbrug i forhold til dragtdele.

Reparationerne giver indtryk af, at tøjet var påskønet. Det er muligvis deres grad af veludførthed, der kan hjælpe til at identificere den uprofessionelle og professionelle reparatør. Fra 1700-tallets England findes kilder til, hvordan kvinderne i hjemmet gemte små tøjstykker til fremtidig brug som lapper, nålepuder, strømpebånd eller lommer (Fennetaux 2015, 130; Rasmussen 2016, 207). Syning blev i hjemmet anset som kvindernes arbejde, og piger blev oplært, fra de var helt små (Strasser 1999, 38). Sandsynligvis var det også sådan i 1600-tallets Danmark, og mange af de reparerede genstande fra Rådhuspladsen må på et tidspunkt have været gennem kvindhænder. At spinde og sy var en del af kvindens faste husarbejde, for deres domæne var hjemmet (Classen 2012, 78). Kvinderne havde, ifølge Moth, en *sykurv* hvori de gemte deres syredskaber (Moths ordbog s.v.) Ville man gøre reparationen så usynlig som mulig, kunne man gå til professionelle, som enten var kvinder, der reparerede folks tøj i deres hjem eller skræddere (Fennetaux 2015, 122; 129). I Moths ordbog findes termerne *klud-bøder* og *klude-skrædder*; betegnelser for folk der beskæftigede sig med at lappe klæder, og selve lappen kunne kaldes *klud*, *flikke* eller *lump* (Moths ordbog s.v.). Hosekonerne stoppede og forfødede tillige strømper professionelt (Ringgaard 2014b, 5 ff.).

En genstand kan være meget repareret, fordi den tilhørte en mindre bemidlet person, eller fordi den cirkulerede meget i samfundet (Andersen 2016, 261). Men de to ting behøver ikke nødvendigvis at være hinandens modsætninger. Tøj gik i arv eller kunne sælges, og jo mere genstanden cirkulerede, des mere lappet, forslidt og modefjern kom den til at fremstå. Antageligt ville kun de fattigste folk affinde sig med at gå i tøj, som var synligt lappet, som bukserne FO210023 eller strømpen FO215534. Selvom det er en velkendt sag, at også kongelige og adelige genbrugte deres ejendele – som det ses på Christian IV's ene nathue, med mellemfór af et gammelt *safttapet* (Johansen 2008, 94) – kan der ses en sammenhæng mellem modificeringens synlighed og graden af velstand hos ejeren (Waagepetersen 1974, 94). At genbruge og reparere tøj var altså i sig selv ikke statusindikerende eller nedværdigende, men graden af genbruges synlighed kunne være det. Jeg antager, at jo mere synlig, en reparation eller modifikation var, jo mindre bemidlet var den person, den tilhørte.

Genbrug og arv

I forhold til at identificere genbrug, må det arkæologiske materiale fra Rådhuspladsen ses som et paradoks: I princippet skulle genbrugte tekstiler ikke kunne findes, fordi de netop blev genbrugt og dermed ikke kasseret. Men selv de længste genbrugsbiografier ender som regel med kassation, og genbruget er derfor repræsenteret i forskellige former. Det er vigtigt at definere begrebet *genbrug*, der i en tekstil sammenhæng kan ses som forandringer af form, funktion eller ejerskab (Rasmussen 2016, 200). I en arkæologisk kontekst må man tillige skelne mellem forskellige dele af genbrugsprocessen, for hvad er det, vi finder? I Moths ordbog skelnes mellem *affald*, i betydningen noget, der er faldet af eller skåret fra (eksempelvis i forbindelse med håndværk) og *urenlighed*, der kan opfattes som et generelt ord, der dækker alt urent, sandsynligvis også ødelagte, kasserede genstande (Moths ordbog s.v.). Disse definitioner kan overføres til Rådhuspladsens tekstiler, som dels udgøres af *fraskær*, det vil sige gamle dragtdele, hvoraf nye/andre dragtdele blev skabt, mens resten blev kasseret (eksempelvis en hat med udskårne huller i skyggen). Andre genstande er i sig selv *transformerede* (udskårne såler), dannet af gamle dragtdele. Nogle dragtdele kan både være fraskær og transformerede, som de afskårne lister fra klæde, der blev genanvendt som bukselininger eller lapper. Et tredje begreb er *arv*, som både kan omfatte fraskær og transformation, men ikke behøver det. En trøje kan gå i arv fra voksen til voksen, den kan omdannes til en barnetrøje eller der kan udskæres såler eller lapper af den, hvorved reststoffet i en arkæologisk kontekst repræsenterer fraskær og sålen den transformerede genstand. Lapperne kan igen anvendes i en anden, sammenstykket eller repareret trøje, og sådan kan ringen fortsætte (fig. 18.2). Dette understreger vanskeligheden i at knytte en identitet til dragtdelene, for biografierne kan indeholde mange, skiftende identiteter (Jones & Stallybrass

2000, 32; Fennetaux 2015, 136). Samtidig viser modellen, hvordan tingene er uløseligt forbundne. Dragtdelene var afhængige af hinanden for at kunne skabes, genskabes og vedligeholdes, såvel som de var afhængige af mennesker til at foretage transformationerne (Hodder 2011, 164). Men menneskene var lige så afhængige af at tøjet så ud på den rigtige måde, for at de kunne begå sig socialt.

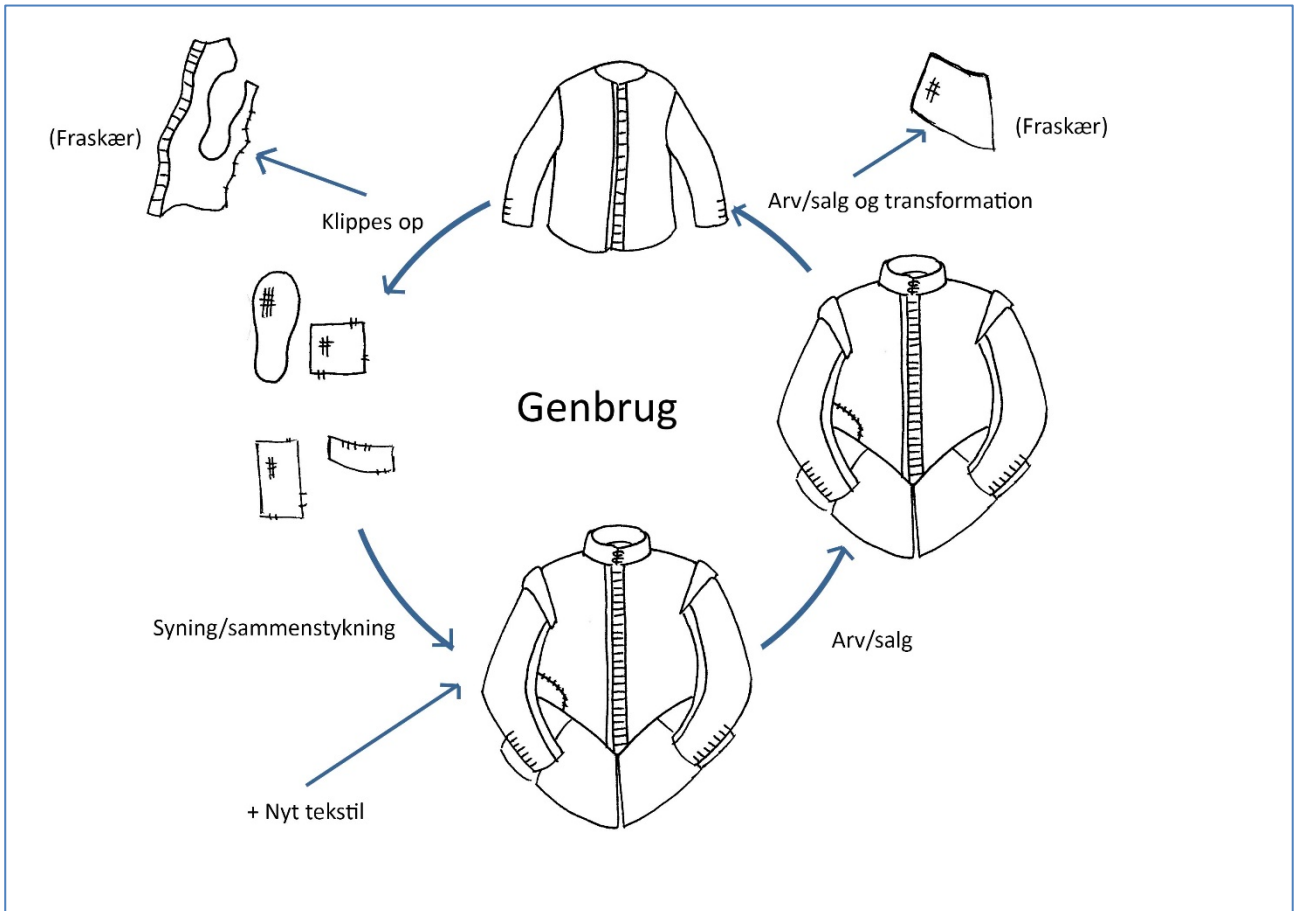

Fig. 18.2. Model af begrebet "genbrug" i forhold til dragtdelene på Rådhuspladsen. Tøj kan være fremstillet af både gamle og nye materialer, og tøjet sælges, arves eller transformeres med tiden. Undervejs kasseres fraskær. Som tøjet bliver klippet i mindre og mindre stykker får det nye funktioner og kan til sidst indgå som lapper eller sammenstyknings i andre dragtdele.

Stoføkonomi, omsyning og arv

At et stykke tekstil repræsenterede stor værdi, ikke blot ved mange forskellige menneskers arbejde, men også ved den samlede arbejdstid, kommer til udtryk flere steder. Alene fraværet af de store dragtdele som trøjer, skørter, kjol'er og kapper viser, at store mængder stof blev genanvendt andetsteds, men de er paradoksalt nok repræsenteret i form af materialets mindste dragtdele; de udklippede såler,

Fig. 18.3 Eksempler på anvendelse af tekstiler med ægkanter. Ærmet FO213761 (tv.) og loppeklappen (FO214894) (Foto: CR).

lapper og små klude. Mangfoldigheden af tekstilstyper og -teknikker viser, at næsten alt kunne ende som sål, hvad enten det var vævet, filtet eller strikket, dog kun af uld. Såler var skjult under fødderne og i skoene, og det spillede derfor ingen rolle, om de passede til den øvrige klædedragt. Materialet indeholder heller ikke tekstiler, som er bevaret i fuld vævebredde. På adskillige tekstiler kan det observeres, hvordan selv ægkanterne, som ved farve eller vævning adskilte sig fra det egentlige stof, indgik i dragtdelene, såfremt de kunne skjules tilstrækkeligt. Eksempler er silkeærmet FO213761, hvis lyse ægkanter kun er synlige på ærmets vrangside eller lommeklappen af uld (FO214894), hvis ægkant i halvpanamavævning skjules på bagsiden (fig. 18.3). Ægkanter fra klæde, *lister*, blev skåret af og kunne anvendes som bukselinninger og siden lapper, som det ses på handsken 1941:144E. Selv små stykker tekstil kunne uden problemer indgå i større dragtdele. "Sammenstykning" af dragtdele (på engelsk: *piecing*) var en ofte anvendt teknik og ses især ved de mere kostbare tekstiler, som i trestykshuen af silke (FO210027), *grofgrøn*-nathuen (FO202430) og det indvendige silkebånd i parykken D61/1986. Det var ikke ualmindeligt, at også kongelige dragtdele blev fremstillet på denne måde, som det er tilfældet i den udvalgte prins Christian gyldenstyksbukser, fra ca. 1634 (fig. 18.4). Man kunne også anvende mindre fint stof, hvor det ikke var synligt i dragten, som det ses på Frederik IV's formælingsdragt, fra ca. 1695 (fig. 9.74). Det er

umuligt at vide, om de sammestykkede dragtdele fra Rådhuspladsen skal betragtes som brug eller genbrug, for de kan både være udtryk for sparsommelighed ved kostbart, nyt stof, eller for sammenstykning af stof fra en gammel dragtdel.

Både voksne og børn gik i genbrugt og omsyet tøj. Af skifteprotokollerne fremgår det, at børn ofte arvede afdøde forældres tøj, som herefter kunne vendes og syes om (Waagepetersen 1974, 91 f.). I et skifte efter Karen Nielsdatter Spend, Vordingborg, 1681 står: " [...] j. gl: sort klede skiört, som blef gjort kleder af till börnene"⁷⁵. Kun få tekstilfragmenter vidner imidlertid herom, som barnehuen D22/1985, omsyet af en voksenstrømpe, og overdelen FO214896, muligvis omsyet af en voksens overdel. Transformerede voksendragter er ligeledes sjældent identificeret, men findes i form af den fildede hat (D24/1985) med en udskåren skygge. Studier af intakte 1700-tals-dragter i museer viser, at man ved nye dragter hellere draperede stoffet end tilskar det, samt at man gemte ekstrastof i sømmene til fremtidig omsyning (Rasmussen 2016, 205), men noget tilsvarende er ikke tilfældet ved 1600-tals tekstilerne fra Rådhuspladsen.

Fig. 18.4. Den udvalgte prins Christians gyldenstyksbukser, ca. 1634, som er sammenstykkede. (Foto: CR)

Den sentimentale værdi var ligeledes vigtig, når det gjaldt arvet tøj. Der kendes flere eksempler på, at tøj og tekstiler bar minder med sig om nuværende og afdøde familiemedlemmer og på den måde blev en slags familiehistorie eller –dagbog (Fennetaux 2015, 134; Rasmussen 2016, 215). Trestykshuen (FO210027) var muligvis et sådant stykke familiehistorie, som til sidst gik tabt. De to paplag i huen antyder, at den gennem en lang periode blev skattet og repareret.

Det kan synes paradoksalt, at de mest intakte dragtdele tilsyneladende tilhørte samfundets mindre bemidlede folk. Man skulle tro, at fattige ville reparere tøjet og genbruge det til sidste tråd, men det synes kun at være tilfældet med de finere dragter, som derfor ikke er repræsenteret i materialet. Måske skyldes det, at genbrug var mere end blot at få stoffet til at række længst muligt. Tøj repræsenterede værdi og

⁷⁵ RA, Vordingborg byfoged, 1681, fol, 220r ff.

kunne anvendes som valuta i bytte for andet tøj, mad, husly eller rede penge, som det også kendes fra 1700-tallet, hvor det økonomiske system var ligeså baseret på genbrug som på nyheder (Fennetaux 2015, 122). Jon Olafsson fik i 1625 overdraget nogle skjorter, hatte og huer fra en død sømand, som han blev bedt om at sælge, og den afdødes hustru lovede ham som betaling to silkeklædninger og to skjorter (Clausen & Rist 1907, XXVII). I en tid uden banksystem blev især smykker, men også tøj anvendt som værdilagring, og selv velhavende folk måtte af og til pantsætte deres dragtdele for at kunne bekoste andre ting (Jones & Stallybrass 2009, 328). At de ærmeløse dragtdele blev kasseret kan derfor ses som udtryk for, at deres genbrugsværdi var lav, for de var både af dårlig kvalitet og langt fra de nyeste modetendenser. I modsætning hertil står de fine, kasserede tekstiler, som silkestrømperne, trestykshuen og silkenathuerne, hvis kassation ikke kan skyldes, at deres genbrugsværdi var for lav. Der må dermed være forskellige forklaringer for, hvorfor dragtdelene kasseredes.

En ny affaldsmodel

Ifølge Michael Schiffers affaldsmodel (fig. 5.2) bliver genstande produceret, brugt og smidt ud, eller de blev genbrugt undervejs, enten i form af vedligeholdelse eller som *lateral genbrug*, hvor tekstilerne genanvendtes, måske af en helt ny ejer, når de gik i arv (Schiffer 1972, 159). Hele modellen illustrerer den lineære opfattelse af sekvenserne forbrug -> (evt. genbrug) -> slid -> kassation, som genfindes i mange publikationer. Eksempelvis omtaler Waagepetersen genbrugte, historiske tekstiler: "[...] *pointen er, at man bogstavelig talt ikke opgav at udnytte dem [tekstilerne, red.], før de var helt støvformede, som 'overskæerner's klædestøv [...]*" (Waagepetersen 1974, 102 f.). Også Sandra Vons-Comis bruger denne teori om, hvorfor arbejdstøj ikke bevares i det hollandske, arkæologiske materiale: "*Finally, the smallest scraps – the original function of which can hardly be guessed at – land in refuse deposits or cess pits, where they are preserved for the future archaeologist*" (Von-Comis 1987, 81. For flere eksempler, se Fennetaux 2015 og Rasmussen 2016).

Men materialet fra Rådhuspladsen viser en selektiv tekstiludnyttelse. Selvom nogle genstande er meget slidte, reparerede og genbrugte, er de fleste kun modificeret i relativt beskedent omfang, og der er også en del intakte/nye genstande. Når man forventer, at alt går i arv og til sidst klippes op eller ender i papirmøllen, hvorfor er så meget ikke genbrugt? Overordnet set ser jeg fem grunde til kassationen:

- 1) Tekstilerne var slidte
- 2) Tekstilerne var "gået af mode"
- 3) Tekstilerne var fejlproducerede
- 4) Tekstilerne var "farlige" eller smittebærende
- 5) Tekstilerne blev tabt ned i voldgraven

Disse fem grunde nuancerer den konventionelle fortolkning af affaldets status og tilblivelse. At tekstilerne var slidte, betød at de, ifølge ejeren, var tilstrækkeligt hullede til ikke at kunne repareres (mere) – også selvom det kun drejede sig om få huller (i vores øjne). Et eksempel kan være handsken D44/1985, som har minimalt slid på fingrene. At tøjet i stedet blev kasseret vidner om en vis form for overflod i samfundet, men også om at reparationer på strømper, håndbeklædning og hovedbeklædning sommetider ikke kunne betale sig eller blev for synlige. Dertil kommer, at tekstilerne i de større, vævede dragtdele nemmere kunne genanvendes end de små strikkede, stærkt formgivende dragtdele. At dragtdelene var "gået af mode" betød, at man ikke ønskede at ikklæde sig dem mere, og personlig smag samt modens strømninger blev afgørende faktorer, men også idéen om, at noget ikke længere var socialt acceptabelt (Wilson 2003, 20). De opskårne huer (FO214884, FO214913 og FO216258), som hurtigt ændrede form, kunne høre til denne kategori. Dragtdelens værdi hos kludekræmmerne blev fastsat i forhold til, om de var moderne og hvis ikke, var de måske værdiløse (Lemire 2005, 42). Tekstilerne kan også være kasseret pga. fejlproduktion eller hvis de ikke levede op til de gældende standarder. Dette var eksempelvis tilfældet i 1716-1717, hvor over 100.000 par færøske strømper blev kasseret ved Toldboden, formentlig fordi de var for grove og for dårligt valkede (Ringgaard 2010a, 98). Selvom garnet kunne have været optrevet og genbrugt, som man gjorde i 1800-tallets Sverige (Rasmussen 2016, 205) endte man med at kassere strømperne. De mange ensartede strikkede, høje hatte blev måske kasseret af den grund. Det er også muligt, at nogle af dragtdelene blev smidt ud, hvis de tilhørte en afdød eller syg person. Fra skifteprotokollerne kan man se, at meget af de afdødes tøj gik i arv til børn og slægtninge, men noget blev måske kasseret, hvis vedkommende var død af en smitsom sygdom som pest. I 1654 udskrev Frederik III forholdsregler mod pesten, og her skulle man undgå "[...] att nogen sig med de affdødes kleder att selge eller andensteds derfra att borttføre befatter, paa dett siugdømmen ey [...] skall udspreadis. [...]" (Nielsen 1882, 377). Man var bevidst om, at sygdomme kunne smitte via klæder og sengelinned (Frandsen 2010, 399), og der er stor sandsynlighed for, at disse personlige ejendele blev kasseret og endte i voldgraven, hvis de da ikke blev bagt i ovnen efter ejeren var afgået ved døden (Frøsig 1971, 36). De hele parykker blev måske smidt ud på grund af smittefare. Sådanne "farlige genstande" kunne også være af mere symbolsk karakter – genstande kunne bortskaffes, hvis de

repræsenterede et dårligt minde eller en frygtet person (Johansen 1990, 10; Hetherington 2004, 161). En sådan afskaffelse af "farlige" genstande kendes også fra andre arkæologiske kontekster (Randsborg 2003, 8). Det understreger, at det at kassere ting hører med til opretholdelse af samfundets sociale orden (Hetherington 2004, 160). Endelig er det muligt, at nogle af tekstilerne blev tabt ved et uheld – en hat, som blæste af hovedet, en enlig handske i rendestenen eller en afhoppet knap – alt sammen fænomener, som vi stadig kender i dag.

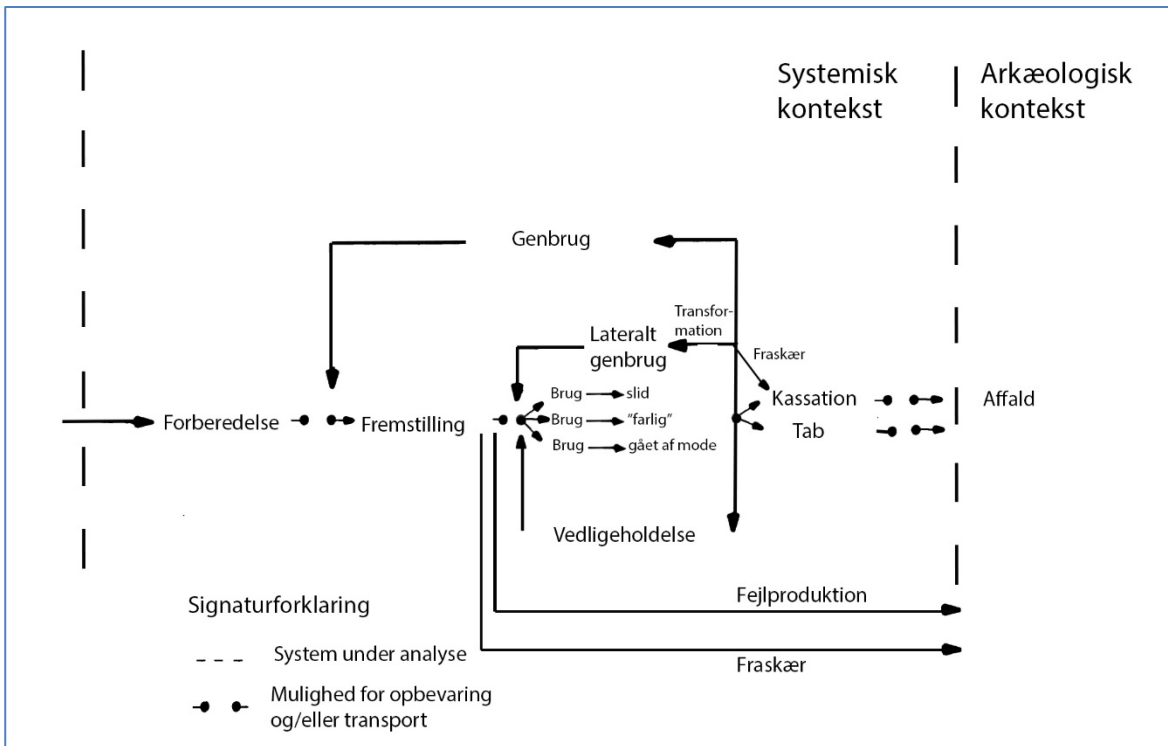

Fig. 18.5. Rimstads affaldsmodel, baseret på Schiffers (1972, 158) affaldsmodel

I forhold til Rådhuspladsens tekstilmateriale er Schiffers model for unuanceret og bør udbygges med flere gældende muligheder for genbrug og udsmid. En sådan model har jeg opstillet i fig. 18.5. De fleste elementer fra Schiffers system er beholdt, men jeg har i den systemiske kontekst tilføjet flere muligheder for brug (brug -> slid, brug -> farlig, brug -> gået af mode) men også skelnet mellem fraskær og transformerede genstande. Yderligere har jeg tilføjet muligheden for, at genstande kasseres på grund af fejlproduktion eller blot tabes. Alle muligheder fører til, at genstandene i en arkæologisk kontekst opfattes som affald.

Et eksempel på modellens forløb kunne være strømpeparret FO204608 og FO214966 (fig. 12.4). De to strømper blev produceret sammen af blankt kamgarn, nok med en relativt kompliceret svikkel. Lidt

garnrester blev sandsynligvis kasseret (fraskær ved produktion). Efter slid gik der hul på strømpefødderne, som da blev klippet af (fraskær ved transformation); strømperne blev forfødret med grovere garn og sviklerne blev ligeledes genstrikket (lateral genbrug). Muligvis gik strømperne også i arv eller blev solgt på dette tidspunkt. Strømperne blev da igen anvendt og slidt, og da de på ny skulle forfødres, klippede man endnu engang fødderne af og kasserede dem (fraskær ved transformation). De afklippede fødder blev skilt fra hinanden og endte i hvert sit voldgravsfyld (arkæologisk kontekst). Her blev de udgravet, genforenet og deres biografi fortsætter nu som museumsgenstande.

Det kan konkluderes, at man i 1600-tallet havde genbrugspræferencer, for mens nogle genstande blev slidt, omsyet, genanvendt og til sidst klippet ud til såler eller klude, blev andre kasseret i næsten intakt tilstand. Forestillingen om det totale genbrug, reparation og i sidste ende slid må afvises, og i stedet ses en selektiv form for genbrug, hvor dele af materialet opfattes som egnet til videreforarbejdning, mens andre dele kasseres.

19. Til legemets skjul eller prydelse

Mode i en arkæologisk 1600-tals kontekst

I det foregående kapitel blev dragtdelenes biografier belyst gennem produktion, slidmønstre, reparationer og genbrug, der alle kan ses som praktiske aspekter af det at bære tøj. Praktikken definerede kun i nogen grad tøjets udseende, for mindst ligeså vigtigt var tøjets stil, *moden*, der ændrede sig gennem 1600-tallet. Min definition af moden i en 1600-tals kontekst (se kapitel 5) kan overordnet beskrives som forandringer i klædedragten gennem tid, ikke kun i samfundets øverste lag, men i alle lag. Selve termen *mode* anvendtes allerede i 1600-tallet, eksempelvis hos Mathies Skaanlund (Daae 1873, 90), men sandsynligvis dækkede begrebet ikke blot tøj, men også alle andre dele af livet, som skiftede i forhold til tid og sted (Roche 1994, 47). Hvis modeskift var lig med forandringer, kan moden ses som et parameter i den kronologiske udvikling, som dragtdelene sættes ind i. De stilistiske træk er da også anvendt til at datere mange af fundene, som vist i kapitel 16. Men spørgsmålet er, hvem eller hvad der genererede de modeforandringer, som fandt sted, og hvordan moden påvirkede forskellige dele af samfundet?

Kommunikation af identitet og status

Det står klart, at selve det at tage tøj på kroppen rækker ud over praktiske behov, som at beskytte sig mod varme eller kulde eller tildække sig på grund af blufærdighed (Roche 1994, 45; Entwistle 2000, 57) – ellers havde klædedragten ikke forandret sig synderligt gennem tiden. Tøj og mode kommunikerer identitet og medlemskab eller eksklusion af en bestemt gruppe, defineret af eksempelvis køn, alder, social status, religion eller politik (Sørensen 2000, 126 f., Lemire 2005, 42). Ofte ses direkte upraktiske, ubehagelige eller deformerende moder, som Andersen har vist i sin afhandling om sko fra 1300-1800 (Andersen 2016, 168 ff.; 248). På samme måde viser læderhandskerne med alt for lange fingre eller det lavtsiddende ærme FO215616, at bærerne var ude af stand til at foretage praktisk arbejde (Veblen 1994, 174).

Tøj afspejlede således mere identitet og identifikation end adskillelse fra andre sociale grupper (Riello & McNeil 2010, 20; Styles 2017, 33). At identificere status i et arkæologisk tekstilmateriale er vanskeligt, for tøjet kan gennem tiden have haft mange forskellige ejere. Derudover havde folk forskelligt slags tøj til forskellige lejligheder, og det vanskeliggør at bestemme dragtdelenes sociale tilhørsforhold (Styles 2007, 73). Det tekstile materiale er fattigt på genstande, der entydigt repræsenterer samfundets top, for alt hvad man ser på malerier af guld- og sølvindvævede stoffer, kostbare metaltråds knapper og brokadestof blev ikke kasseret, men genanvendt eller brændt for på ny at kunne bruge metallet (Waagepetersen 1974, 96;

Fennetaux 2015, 124 f.). Men at man skal være forstigtig med at drage påstanden: Kostbare tekstiler = høj status, viser tekstilfundene fra Svalbard. De gravlagte hvalfangere kom sandsynligvis fra Nederlandene, Danmark, Sverige og Skotland og tilhørte et af samfundets nederste lag. Alligevel var mange iført genbrugte, finere tekstiler. Eksempelvis var foret fra en højkvalitetsjakke blevet genanvendt som yderstof til en anden jakke, og det oprindelige farvestof angolatræ (*Baphia nitida*) eller rødt sandeltræ (*Pterocarpus* sp.) var blevet overfarvet med den billigere kraprod (Albrethsen 1987, 35; Jensen 1989, 118). Man skal heller ikke uden videre antage, at silke var mere kostbart end uld, for inden for hver af disse fibertyper fandtes gode og dårlige kvaliteter, og den fineste, importerede uld kunne måle sig med fin silke. Dette ses blandt andet på strømperne fra Rådhuspladsen, hvor nogle af de smukkeste svikler dekorerer strømper af fin uldkvalitet. Tekstilernes biografier, som kan være lange, varierede og mangetydige, vanskeliggør statusbegrebet. Skal man alligevel forsøge at finde genstande fra samfundets top, vil parykkerne være oplagte. Alene deres datering til omkring senest 1670'erne, hvor parykker endnu i Danmark-Norge var udbredt i et forholdsvis begrænset omfang, viser at de sandsynligvis blev ejet af velhavende borgere. Også nogle af de finere stoffer af damask (FO214932), *grofgrøn* (FO213761) og fløj (FO204637) kan have tilhørt velhavende folk til at begynde med. Derimod tilhørte de meget lappede bukser (FO210023) og strømper (FO215534) sandsynligvis samfundets nedre lag, i hvert fald kort inden de blev kasseret. Materialet synes at afspejle en overordnet almen velstand; borgere som hverken var lufdfattige eller meget rige. Ved en parade i første halvdel af 1600-tallet blev borgene i København da også beskrevet som kosteligt klædte, med gulbroderede silke-knæbånd, guldsnore om hattene og i silkeklæder (Lind 2009, 65). Andelen af silketekstiler i materialet kan muligvis ses i dette lys, og silken cirkulerede tilsyneladende mellem de sociale lag.

Imitationer & modedialog

Én ting er kostbare tekstiler – noget andet er mode. I 1600-tallet syntes de to ting ofte af følges ad, for ifølge Veblen og Simmels teorier, blev moden spredt fra et højt socialt samfundslag til de lavere – nedsivende gennem et pænt, bryllupskage-lignende hierarki (Veblen 1994, Simmel 1971, Fennetaux 2015, 136). Skal man tro professor Laurembergs skæmte digt fra 1652, tyder det på, at en sådan udvikling virkelig fandt sted: "*Så snart at adlen gæv en mode ny monn' have, Straks må hver borgerske sig og derefter abe*" (Frøsig 1982, 23). I Hans Hørnings "Liden moralsk og politisk Bibel" fra 1709 lyder det tilsvarende: "*[...] see derfor til/at dine Klæder er altid efter din Stand og til Fornødenhed og icke over din Stand og til Hoffærdighed*" (Hørning 1709, 188).

Simmel mener, at samfundets øverste lag gennem moden vil forsøge at differentere sig fra de øvrige sociale grupper, som til gengæld søger at imitere (mode)magthaverne. På den måde opstår et spændingsfelt mellem differentiation og imitation (Simmel 1971, 295 f.). I materialet fra Rådhuspladsen er imitationen massivt til stede, men jeg har ikke blot observeret én, men mange former for imitation:

Imitation materialerne imellem ses ved genstande, som i form, størrelse og teknik ligner mere kostbare dragtdele, men som er fremstillet i mindre fine materialer. Eksempler er de små virkede uldbånd (FO215082, FO215586), der minder om tilsvarende guld- og sølvbånd på Frederik III's polske kjortel; nathuen af uld (FO214393), som ligner silkenathuerne, lommeklappen af groft uld eller floshattene som muligvis imiterer pels. I virkeligheden er alle disse eksempler udtryk for, at forskellen på folks tøj mere lå i kvalitet end i de egentlige dragtdele (de Vries 2003, 52; Styles 2007, 324).

Imitation teknikkerne imellem ses der, hvor man ikke har efterlignet dragtdele i en 1:1 udgave, men hvor både materiale og teknik er anderledes. Dette gælder ved de strikkede handsker, som minder om pragthandskerne af skind med frynser, men som gennem strikketeknikken får sit eget udtryk. I stedet for at efterligne de broderede mønstre på pragthandskerne, har de strikkede handsker deres eget formsprog med brug af geometriske mønstre og flos af uld. Det vurderer jeg i højere grad er inspiration end en egentlig imitation. Også ved strømpernes svikler ses en dialog mellem de strikkede og de broderede svikler, som gensidigt inspirerede hinanden og kunne anvendes oven på hinanden, som det ses på Maria Cathrines strømpe i Roskilde Domkirke (1628). Strikketeknikken indgik i flittig dialog med andre materialer, hvad enten det drejede sig om strikkede "slidser" i stoffet (FO215938), som ellers fandtes i læder- og vævet stof i slutningen af 1500-tallet; høje hatte eller kileinddelte huer, ligesom nathuerne. Strik var tillige den enkleste måde at skabe komplicerede mønstre i tekstilet uden at anvende særlige væve eller broderi.

Imitation dragtdelene imellem ses hvor former og dekoration gentages inden for forskellige dragtdele. I begyndelsen af 1600-tallet sås eksempelvis spidstandede kniplinger, men fra omkring slutningen af 1620'erne blev kniplingerne mere afrundede, og det samme gjorde sig gældende i de strikkede handskers manchetter fra før 1650. De smalle, opskårne huer af stof havde ligeledes samme formsprog som udskårne lædersko. En forkærlighed for de samme mønstre gentages ved mange dragtdele, som det fremgår af fig. 17.7.

Imitation kønnene imellem findes der flere eksempler på fra Rådhuspladsen. De smalle opskårne huer fra 1650'erne svarer på epitafierne tydeligt til mændenes frisurer med højt svungne tindinger, og højstatus

kvinder gik med filtede hatte og knapper som deres mænd. Da mændene begyndte at bære paryk, fulgte kvindernes håropsætninger med. Omvendt begyndte det ottetakkede stjernemønster på nattrøjerne muligvis som kvindesymbol, men blev med tiden optaget af mændene.

Den "falske" imitation ses på steder, hvor man i stedet for rigtige knaphuller og lommer benyttede ufunktionsdygtige versioner af samme. Dette skal ses som et udtryk for det øgede fokus på pynt, bånd og dekoration, som blomstrede frem i løbet af århundredet, hvor det blev pludselig vigtigere at tingene så ud af noget i stedet for at være det.

Der er således en høj grad af immitation i Rådhuspladsens dragtdele, men de mange variationer stiller spørgsmålstejn ved, hvem eller hvad, der imiterer og imiteres. Det er umuligt at vide, hvor en given mode præcist begyndte, og i afhandlingens del II fandtes flere eksempler på, at dragtdelene oprindelse var i bondestanden og ikke i samfundets øverste lag. Således skulle den bredskyggede hat efter sigende være en svensk bondehat, som blev optaget i militæret og derfra bredte sig til resten af befolkningen, inklusiv aristokratiet, og ligeledes tog kjol'en form fra en bondekofte med middelalderlige traditioner (Andersen 1977, 35; 42). De strikkede høj hatte imiterede tilsyneladende filtede hatte, men blev båret af håndværkere eller sømænd, og kom derfra i Peter den Stores eje. Ligeledes blev udslidt hørstof ikke smidt ud, men opdannet til papir, som (fornemme) skrivekyndige derefter kunne benytte (Fennetaux 2015, 136). Sådanne eksempler på trickle-up fænomener kendes også fra slutningen af 1700-tallet, hvor eksempelvis almindelige mænd lagde parykken før de adelige (Styles 2007, 86; 95). Moden bevægede sig også på tværs af de sociale grupperinger, som der er fundet eksempler på i tidligere studier (Toft & Mackinney-Valentin 2014). *Trickle-across* teorien understreger, at social status og økonomisk status ikke altid er forbundne, ligesom der ikke altid kan sættes lighedstegn mellem folks indkomst og forbrug (King 1963, 122; Styles 2007, 10). Formodentlig adopterede borgere og håndværkere udvalgte modedefænomener og tilpassede dem deres egen dragt, for eksempel i form af bånd og andet tilbehør, som på den måde fik folk til at skille sig ud fra deres sociale gruppe. At skabe sin egen sociale og kulturelle identitet var noget alle folk i samfundet efterstræbte (Hohti 2017, 145; 164). Muligvis var nogle *influentials*, hurtigere til at opfange modens skift, og deres valg af dragtdele og pynt influerede på andre i den samme sociale gruppe (King 1963, 118). I tekstilmaterialet fra Rådhuspladsen, ser vi, hvordan variationerne af imitation understreger modedialogen, ikke blot mellem de forskellige statuslag, men også mellem køn, dragtdele og materialer.

Det interessante er derfor ikke "hvem der begyndte" en tendens, men mere at denne cirkulation og dialog fandt sted. Den meget eksplicitte imitation kan ses som et udtryk for det, Jan de Vries kalder "New luxury"

(de Vries 2003, 52). I modsætning til "Den gamle luksus", hvor samfundets magthavere alene havde adgang til luksusvarer og anvendte disse til at manifestere deres ret til magt, betød den "Nye luksus" i 1600-tallet, at større dele af befolkningen fik adgang til varer i forskellige kvaliteter. De fleste af disse varer var fremstillet indenlands, men kopierede udenlandske moder i billigere versioner: Den samme vare var tilgængelig for de fleste, blot i forskellige kvaliteter (de Vries 2003, 53). Det er præcis det billede, vi finder i Rådhuspladsens tekstiler. Moden bevægede sig mere organisk end blot oppefra og ned, den gik ikke én vej, men mange (Styles 2007, 95; Fennetaux 2015, 136). Med hjælp fra en veludviklet kreativitet blev modelementer spredt, udvekslet og genfortolket blandt mange forskellige mennesker.

Det er muligt, at også luksuslovgivningerne bevirkede, at imitation og kreativitet blev nødvendigt for at følge bestemte moder. Det er foreslået, at lovgivningernes gentagne forbud understreger deres frugtesløshed (Frøsig Dalgaard 1982, 14), men især de mange uldne dragtdele, som har paralleller i mere kostbare panderter i skind, silke og ædelmetaller viser, at man gjorde sit for at følge med moden, blot i de materialer, som nu engang var tilgængelige – og tilladte. Den relativt store forekomst af silkebånd tyder ligeledes på, at det var flere forundt at anvende silke i mindre udtrækning. At loven kunne strækkes på tværs af stænder viser en forordning om gæstebud fra 1610, hvor borgmestre, rådmænd og købmænd måtte indbyde flere gæster end håndværkere og tjenestefolk (Nielsen 1872, 584). I realiteten må de købstærke borgere have udgjort en vigtig økonomisk drivkraft, hvorved de kunne erhverve sig kostbare klæder, selvom deres stand i princippet hindrede dem i det (Jespersen 1997, 180). Eftersom dragtdelene fra Rådhuspladsen ingen kendte afsendere har, kan materialet ikke belyse i hvilken grad, luksuslovgivningerne blev overholdt. Fundene afspejler heller ikke de politiske omvæltninger, der fandt sted med indførslen af enevælden i 1660. Dragtdelens hyppige dateringer til 1650'erne og 1660'erne viser, at tøjet er for gammelt til at kunne afspejle enevældens eventuelle indflydelse på klædedragten.

Udenlandsk mode i en dansk hovedstad

Hvordan moden mere praktisk spredtes, er endnu underbelyst i en dansk kontekst. Sandsynligvis kom en del modenyheder med aviserne, der fra 1634 fandtes i Danmark-Norge, og som afspejlede nyhederne i Hamborg (Welch 2017, 16). Fra det tidlige 1500-tal fandtes modedukker, som cirkulerede blandt kongelige, og et sådant eksemplar findes på Livrustkammaret fra slutningen af 1500-tallet (fig. 19.1). Det var selvfølgelig ikke alle forundt at se sådanne dukker, og man må formode at mange nye modetræk spredtes lokalt hos skræddere og købmænd eller via udenlandsrejsende og en lokal social elite (Styles 2007, 303).

Fig. 19.1. Modedukken "Pandora", ca. 1590. (Foto: Livrustkammaren, Stockholm).

Da Charles Ogier var i Danmark i 1634 kommenterede han på de danske kvinders klædedragt: "*Deres Huer er gærne af Fløjel og halvmaaneformede, ganske som vore Kvinder i Méaux.*

Deres Klæder er af Silke – jeg taler kun om de bedrestillede – og naar de gaar ud mellem Folk, tager de en Kaabe over sig, som ligner Mændenes meget" (Clausen & Rist 1969, 6). Senere forhører en Hertug Philips hustru sig hos Ogier, om hun nu også er ordentligt klædt efter den franske mode: "*Men sidder mit Haar [...] også ret efter Moden? Og bruger man nu dens slags Halskraver? Og er denne Kjole passende? Og hvad synes De om disse Farver? [...] Jeg bifaldd naturligvis Alt"* (Clausen & Rist 1969, 101). I højere kredse holdt man sig opdateret om, hvordan en given mode skulle være, men dette gjaldt antagelig også for de andre stænder. Frankrig synes at have været modeforbillede i hvert fald fra 1630'erne, om end mange af de importerede tekstiler kom fra Nederlandene, England og Tyskland.

20. Arkæologiske tekstiler i en historisk periode

Gennem de foregående kapitler blev det klart, at de arkæologiske tekstiler fra Københavns Rådhusplads rummer et stort potentiale i en dragt kontekst. Tekstilmaterialets størrelse, bevaringstilstand, mangfoldighed og datering gør det unikt i en europæisk sammenhæng.

De arkæologiske tekstiler kan stå alene, som forhistoriske tekstiler kan, så længe konteksten holdes for øje. Tekniske analyser kan belyse fremstillingsmetoder, og der kan gives et bud på mulig anvendelse, tilhørsforhold til køn og alder samt status. Men materialet får først rigtig en stemme i samspil med de mange andre kilder fra 1600-tallet samt med naturvidenskabelige analyser.

De opskårne huer, tidlige parykker, livstykker og ærmeløse dragtdele findes ikke i museumssamlinger, men kendes fra malerier. Snit, materialer og montering kan ikke altid gennemskues i et fladt 2D format, men genstandene fra Rådhuspladsen kan nu dokumentere disse parametre. De ofte jævne materialer og mange reparationer viser, hvordan dragtelene blev anvendt og genbrugt, samt at de samme dragtdele fandtes i forskellige versioner og kvaliteter. Udgravningerne på Rådhuspladsen bidrog tillige med dragtdele, som kun dårligt afspejles på malerier eller i museumssamlinger. Især de strikkede genstande, som strømper, vanter, høje hatte og nattrøjer, ses sjældent i det ikonografiske materiale. Fundene viser, at strik havde en kæmpe indflydelse på klædedragten i 1600-tallets København – meget større end malerierne afspejler – og at strikkemaskinen endnu ikke havde fået sit gennembrud her. Ydermere har en fordelagtig udgravningsmetode og de rigtige prioriteringer sikret, at mindre fund som bånd, fletninger, flor, kniplinger og knapper også er repræsenteret i materialet, som derfor er mere mangfoldigt end de tidligere arkæologiske tekstilsamlinger fra København. De små dekorationsfund nuancerer klædedragten, fordi de udgør det vigtige tilbehør; prikken over i'et, som de fleste kunne bekoste. Til de sjældnere hverdagsfund hører sålerne, der er symboler på, at alting kunne genbruges – hvis man ønskede det.

Ligheden mellem teknikker i de arkæologiske dragtdele gør, at de nemt kan forveksles. Strømpskafter kan være ærmer, livlinninger kan være kraver og knaphulsfragmenter kan både komme fra over- og underdele. Mange åbenbaringer kommer med erfaring: Har man set nok strømper, er man ikke i tvivl, når man ser endnu en. Mulighederne må holdes åbne, indtil en endelig bestemmelse ligger fast, og her er det komparative materiale uvurderligt.

Styrken i at koble tekstilerne til de historiske og naturvidenskabelige kilder er, at mange forskellige kilder resulterer i en belysning fra flere vinkler, så fejltolkninger nedjusteres. Et samarbejde gør, at både dragtdelens fysiske, sociale og terminologiske aspekter kan belyses. Men ringslutninger kan forekomme, hvis man for ihærdigt søger at få kilderne til at stemme overens. At koble det materielle til de historiske kilder kan derfor være både være en styrke og en udfordring.

Materialets mængde og bevaring inderholder store potentialer for fremtidig forskning. Hver dragtkategori kan udforskes yderligere, og der kan udtages prøver til naturvidenskabelige analyser, som kan klarlægge proveniens, fibertyper eller indhold af farve- og parfumestoffer. Ved eksperimentel arkæologi kan tekstilernes taktile og formgivende egenskaber afprøves. Fremtidige forskningemner er at sætte strømpesviklerne ind i en europæisk kontekst og kortlægge det net af svikkeltyper og kontakter, der eksisterede. Parykkerne er også velegnede for forskning i den tidlige parykmode, hvor hårtyper og indhold af pomade og parfumestoffer kunne testes. Endelig kunne de øvrige voldfund fra København sættes i kontekst med materialet fra Rådhuspladsen, hvorved en større detaljeviden over relative kronologier og dateringer kunne opnås.

21. Dragtfortællinger fra voldgraven

”Klæde-dragt er en brugelig måde i et land, hvorefter klæder gøres” skriver Matthias Moth i sin ordbog (Moths ordbog s.v.). Tekstilmaterialet fra Københavns Rådhusplads viser adskillige måder, hvorpå en sådan klædedragt kan gøres.

Ved metroudgravningen i 2011-2012 på Københavns Rådhusplads blev mere end 2000 arkæologiske tekstilfragmenter udgravet. Anlæggenes overordnede datering var 1675-1685. Til at belyse klædedragten i 1600-tallets København udvalgte jeg 310 genstande, som sammen med 60 genstande fra tidligere udgravninger på Københavns Rådhusplads, udgør afhandlingens primære kildemateriale.

Dragtdelene er inddelt i syv kategorier: Hovedbeklædning, overdele, underdele, håndbeklædning, fodbeklædning, dekoration og andre dragtdele. Gennem tekniske analyser af fremstillingsteknikker, fibre og dekorationsformer afklares det, hvordan dragtdelene blev produceret, repareret og transformeret. Ved hjælp af komparative kilder som malerier, skifteprotokoller og dragtsamlinger, er dragtdelenes anvendelse og tilknytning til mennesker af forskellige køn, alder og status ydermere undersøgt. De terminologiske forhold er ved hjælp af Moths ordbog og citater fra skifteprotokoller sat ind i en historisk kontekst. Afhandlingen vægter det ligeværdige forhold mellem menneske og ting, som afspejler og influerer hinandens liv eller omløbstid. Centralt i dette forhold står genstandenes biografi, som dragtdelene kommunikerer på forskellig vis.

Hovedbeklædninger er den mest varierede kategori. Filthatte med flos, strikkede høje hatte og strikkede huer knyttes til søfolk og/eller håndværkere. Filthatte med bred skygge samt nathuer var derimod alment anvendt, dog med forskelle i materialer og udsmykning. Parykkerne tolkes som tilhørende samfundets øverste lag. Til kvindernes hovedbeklædning hører de opskårne huer samt valke. Manglen på kvindehuer af hør må skyldes bevaringsforholdene. Trestykkshuen passer til en lille barn, ligesom to af de strikkede huer er barnehuer.

Overdele ses i mange små, fragmenterede stykker. Trøjer, kjol'er og ærmeløse dragtdele synes alle at være mandsoverdele, de fleste af en grovere slags, som kunne tilhøre et af samfundets lavere sociale lag. Livstykke/kjoleliv og nattrøjer tolkes som kvindeoverdele, skønt nattrøjer i mindre grad også anvendtes af mænd. Mange ærmer og knaphulsfragmenter kunne ikke henføres til bestemte dragtdele, men knaphullerne danner basis for udviklingen af en knaphulskronologi.

Underdele forekommer kun i form af buksefragmenter, dog med ét helt par bukser bevaret. Det er meget lappet og tilhørte samfundets nederste lag. En mulig kronologisk eller statusbetinget forskel mellem hægte- og knaplukning anes, men materialet er for begrænset til at drage konklusioner på dette punkt. Der findes ingen kvindeskørter.

Håndbeklædning udgøres af strikkede handsker og vanter samt én nålebunden vante. Handskerne er de mest dekorerede og reparerede, og der er imitationer mellem de strikkede handsker og pragthandsker af skind. Vanterne er i udpræget grad praktiske beklædningsstykker, dog med få undtagelser. Der er identificeret både mands- og kvindehandsker, men det meste håndbeklædning kan ikke henføres til et bestemt køn.

Fodbeklædningen ses i form af strikkede strømper samt såler. Strikkede strømper er den største underkategori med hele 111 genstande. De er alle håndstrikkede, og strikkemaskinens indflydelse var meget begrænset i 1600-tallets København. Derimod fandtes ingen syede strømper i materialet. Garnernes grovhed varierer meget, og der er sammenhæng mellem strømpernes kvalitet og svikkeltype, som kan indikere en mulig organiseret produktion. Nogle strømper viser mange tegn på reparation og genbrug og dermed en lang, varieret biografi. Andre er kasseret næsten uden brugsspor, og det kan afspejle forskelle i årsagerne til kasseringen. Særlige strømper for mænd og kvinder er ikke identificeret.

Dekoration og dragttilbehør består af kniplinger, possementarbejder og flor. Især de små, sarte fund er unikke i en arkæologisk affaldssammenhæng, og viser, at de fleste københavnere i 1600-tallet havde adgang til pyntelementer af forskellige art og kvalitet.

Andte dragtdele inkluderer de fund, som med stor sandsynlighed stammer fra klædedragt, men som på nuværende tidspunkt ikke kan identificeres.

Der er således flest bevarede dragtdele fra mænd, mens kvinder og børn er repræsenteret i mindre grad. Årsagen hertil kan skyldes, at mændenes klædedragt er lettere at identificere (eksempelvis på bukser og hovedbeklædning), mens kvindernes enten ikke er bevaret eller er klippet op til ukendelighed.

Bemærkelsesværdigt er især den store andel af dragtdele, som tilknyttes søfolk eller håndværkere, for deres tøj ses ikke i museumsamlinger og er kun sjældent afbildet på malerier. Disse arbejdende folk var en broget skare, som endnu ikke bar særlige uniformer, men en indflydelse fra Nederlandene er synlig.

Børnedragten er kun sporadisk repræsenteret af strømper, enkelte huer og en mulig overdel. To af strømperne har børnevenlige tilpasninger, som viser, at man – også i 1600-tallet – tog hensyn til de små børn, både når det gjaldt praktik og dekoration. Den lille trestykhue er et ypperligt eksempel på en genstands biografi, som blev skabt af genanvendt stof og skattet over lang tid. De mindre børns fornemme dragter kunne være udtryk for familiens velstand, og der er en sammenhæng mellem de mindste børns og de ældre menneskers hovedbeklædning.

De strikkede tekstiler formodes at være produceret indenlands, enten i Danmark-Norge, på Island eller Færøerne. Derimod er de finere silkestoffer og klædekvaliteter sandsynligvis importeret fra England, Nederlandene eller Tyskland.

Farveanalyser af 45 genstande viste, at kun røde farvestoffer og tanniner er bevaret i tekstilerne. Dette kan skyldes, at de røde farvestoffer generelt bevares bedre i jorden, men må også ses som udtryk for 1600-tallets forkærlighed for de mørke sider af farvepaletten og især den røde farve. Farven blev anset for at være helbredende og lykkebringende, og de fire forskellige røde farvestoffer af forskellige kvaliteter og prisniveauer viser, at farven kunne bekostes af alle i samfundet. Farveanalyserne understreger vigtigheden af kermes som farvestof i 1600-tallets København, mens cochenillen ikke spillede så stor en rolle, som hidtil antaget.

Især de mindre, strikkede dragtdele, som hatte, handsker og strømper er velrepræsenterede i materialet. Dette kan både skyldes teknikens tilknytning til dragtdele samt dens øgede popularitet og dominans i materialet. De strikkede dragtdele blev også mindre hyppigt transformeret end de vævede og er derfor let genkendelige. Derimod er klædedragtens største og mest centrale dele, som trøjer og bukser, kun til stede i et begrænset omfang, fordi disse dragtdele blev klippet i mindre dele og genbrugt. Der kan således observeres en præference i, hvilke dragtdele der genanvendtes mest. Alle dragtdele blev skabt, skattet og smidt ud, men vejene til kassation kunne være mange, og grundene ikke altid lige rationelle. Mens nogle genstande blev slidt ned til sidste lille klud, blev andre kasseret i næsten komplet tilstand, eller blot med minimalt slid. En modificering af Schiffers affaldsmodel gør den mere nuanceret og lader muligheden stå åben for, at genstande blev kasseret af andre grunde end det totale slid. Disse kan være smittefare, fejlproduktion eller at tøjet var umoderne. Tekstilerne giver indtryk af at være fra en alment velstillet befolkning, altså hverken forarmet eller meget rig.

På grund af materialets fragmentering og mangfoldighed af dragttyper, kan 1600-tallets modeudvikling ikke følges fra ende til anden. Nogle dragtdele synes mere tidsspecifikke end andre, eksempelvis de opskårne huer, nathuerne, livstykkerne med afrundede læg og halskraven. Der ses en klar udvikling i knaphullerne gennem århundredet; de går fra korte tætsiddende knaphuller til længere knaphuller med mere afstand imellem. Fra midten af århundredet bliver "falske" elementer, som falske knaphuller og lommer populære elementer. Generelt er der øget brug af pynt i 1600-tallets sidste del. Nogle dragtdele synes mere konservative end andre, og posebukser, strømper med svikler og filthatte kan eksempelvis ses i hele perioden.

En tydelig tendens i materialet er den store forekomst af imitation. Jeg må lægge afstand til *trickle-down teoriens* ensidige fremstilling af begrebet, for imitationerne går både op, ned og på tværs af samfundets sociale grupper, og er tillige markant til stede mellem teknikker, materialer, dragtdele og køn.

Modespredningen i 1600-tallet ses derfor som mangfoldig og organisk. 1600-tallets Københavnerne fulgte godt med modetendenserne i det øvrige Europa, men var lidt senere til at optage elementer som parykker og kjol'er. Særlige dansk-norske moder ses i materialet, som de opskårne huer og svikler med tårnmønster.

De fleste dragtdele kan dateres til 1650'erne og 1660'erne, dog stammer nogle helt fra slutningen af 1500-tallet eller begyndelsen af 1600-tallet. De yngste genstande dateres til 1690. Dermed ses en relativ stor kronologisk spredning. Dragtdelens brugsperiode synes overordnet at være omkring 10-30 år, dog varierende efter dragtdel.

Tekstilmaterialet fra Københavns Rådhusplads giver et unikt indblik i hverdagens klædedragt hos søfolk og håndværkere, såvel som borgerkoner, børn og parykbærende mænd. Det arkæologiske materiale viser dog kun klædedragten glimtvis og i detaljer, og et overblik over klædedragtens udvikling opnås i samspil med de historiske og kunsthistoriske kilder samt naturvidenskabelige analyser. Et sådant samarbejde er essentielt for den videre forskning.

Litteraturliste

*Alle upublicerede kilder (som ikke er online eller vedlagt som bilag) findes tilgængelige som pdf-fil hos formanden for ph.d-udvalget, Per Ole Rindel, Københavns Universitet (e-mail: rindel@hum.ku.dk).

A

- ❖ Aagaard, K. 2001. Det havde de på. *Helsingør Museers Årbog 2001*, s. 99-120. Helsingør Kommunes Museer.
- ❖ Adils, J.J. 1926. *Den danske monopolhandel på Island 1602-1787*. Gyldendalske Boghandel. København.
- ❖ Albrehtsen, S. E. 1987. Ikke bare en historie om tran. *Ottar, nr. 168, 5/87*, s. 26-35. Tromsø Museum.
- ❖ Albris, S.L., Beck A. & Sørensen, L. 2009. "Smattens" arkæologi. *Siden Saxo 2009, 2*, s. 4-13. Syddansk Universitetsforlag.
- ❖ Amman, J. 1568 (1988). *Das Ständebuch*. Insel-Bücherei ; 133
- ❖ Amphlett, H. 1974. *Hats. A History of Fashion in Headwear*. Richard Sadler. Buckinghamshire.
- ❖ Amskov, H. 1948. *Dansk Skrædderi i Tekst og Billeder*. Forlaget for Danske Erhverv.
- ❖ Andersen, E. 1953. Strømper i den europæiske modedragt. *Om Strømper*, s. 47-75. A/S Valby Strømpefabrik Jubilæumsskrift 1953.
- ❖ Andersen, E. 1960. *Danske Bønders Klædedragt*. Carit Andersens Forlag. København.
- ❖ Andersen, E. 1977. *Moden i 1700-årene*. Nationalmuseet. København.
- ❖ Andersen, N. 1964. *Færøerne 1600-1709*. Helge Justinussens Bøkahandil.

- ❖ Andersen, V.L. & Moltsen, A. 2007. *The dyer and the cook: finds from 8 Pilestræde, Copenhagen, Denmark*. *Post-Medieval Archaeology* 41/2, 2007, s. 242-263. Taylor & Francis.
- ❖ Andersen, V.L. 2012. *Stadens Ureenlighed. Lossepladskultur i 1700-tallets København*. *Kulturstudier nr. 2*, s. 73-105. Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.
- ❖ Andersen, V.L. 2015. *Leather artifacts from Rådhuspladsen, KBM 3827*. In: Lyne, E. and Dahlström, H. 2015. *Rådhuspladsen. Metro Cityring Project*. Udgravningsrapport, appendix 14. Københavns Museum. København. Upubliceret*.
- ❖ Andersen, V.L. 2016. *Mellem brosten, knyst, skolæst og mode. Sko fra 1300-1800 fra arkæologiske udgravninger i København*. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet.
- ❖ Aneer, C. 2009. *Skrädderi för kungligt bruk*. Uppsala Universitet.
- ❖ Appel, C. & Fink-Jensen, M. 2013. *Da læreren holdt skole. Dansk Skolehistorie 1. Tiden før 1780*. Aarhus Universitetsforlag.
- ❖ Arnold, J. 1964. *Patterns of Fashion 1. Englishwomen's dresses and their construction, c. 1660-1860*. Macmillan, London.
- ❖ Arnold, J. 1977. *Patterns of Fashion 2. Englishwomen's dresses and their construction, c. 1860-1940*. Macmillan, London.
- ❖ Arnold, J. 1985. *Patterns of Fashion 3. The cut and construction of clothes for men and women c. 1560-1620*. Macmillan, London.
- ❖ Arnold, J. 2008. *Patterns of Fashion 4. The cut and construction of linen shirts, smocks, neckwear, headwear and accessories for men and women, c. 1540-1660*. Macmillan, London.

B

- ❖ Baudou, E. 2004. *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- ❖ Beard, C. R. 1940. "Night-caps" of the XVII and XVIII Centuries. *The Connoisseur*, vol. 105, no. 466, s. 246-249. London og New York.
- ❖ Beck, A., Møller, N.A., Riis, K.M., Thofter, L., Wheadon, A., Larsen, R.B., Thye, N., Christiansen, C.A., Ebsen, J.A., Kofoed, L. & Larsen, D. 1998. *Vinterbeboelse i "Det Nye Langhus". Rapport over indeklimaundersøgelser i et rekonstrueret langhus fra ældre romersk jernalder 6.-14. februar 1998*. Klima-X-Gruppen & Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter, Lejre.
- ❖ Behr, G. 2000. *Tekstilredskaber i det middelalderlige Danmark*. Speciale i Middelalderarkæologi, Aarhus Universitet.
- ❖ Behringer, W. 2010. *A Cultural History of Climate*. Polity. Cambridge
- ❖ Bennike, P. 2001. Antropologiske studier af de døde. *Helsingør Museers Årbog 2001*, s. 143-152. Helsingør Kommunes Museer.
- ❖ Bille, M. og Sørensen, T.F. 2012. *Materialitet*. Samfundslitteratur.
- ❖ Bohn-Jespersen, G. 1934. *Pædagogisk-faglig Vejledning i Haandarbejde*. V. Richters Forlag. København.
- ❖ Borake, T. 2008. *Klude, klæder og kilder – en kritisk analyse af arkæologisk og historisk kildemateriale*. Magisterkonferensspeciale, Forhistorisk Arkæologi, Københavns Universitet. Online på www.dragt.dk
- ❖ Brandt, L.Ø. 2014. *Species identification of skins and development of sheep wool*. Ph.d. afhandling, Københavns Universitet.
- ❖ Braun, M., North, S., Costigliolo, L., Thornton, C. & Tiramani, J. 2016. *17th-Century Men's Dress Patterns 1600-1630*. Thames & Hudson Ltd, Victoria & Albert Museum. London.

- ❖ Broby-Johansen, R. 1953. *Krop og Klær*. Gyldendal.
- ❖ Bruselius Scharff, A. & Sommer, D.V.P. 2016. Indfarvning med fermenterede planter. *Dragtjournalen* 16, 2016, s. 25-30. Det Danske Dragt- og Tekstilnetværk.
- ❖ Buck, A. 1996. *Clothes and the Child*. Holmes & Meier. New York.
- ❖ Burgers, C.A. 1981. Dutch Damasks for Denmark. I: *Documenta Textilia. Festschrift für Sigrid Müller-Christensen*, s. 251-260. Bayerischen Nationalmuseum München.

C

- ❖ Cardon, D. 2007. *Natural Dyes*. Archetype Publications.
- ❖ Christensen, A. E. 1943. *Industriens Historie i Danmark. Indtil ca. 1730*. Udgivet af Axel Nielsen. G.E.C. Gad's Forlag.
- ❖ Christensen, S.F. 1940a. *Kongedragterne fra 17. og 18. Aarhundrede. Tekst*. Munksgaard.
- ❖ Christensen, S.F. 1940b. *Kongedragterne fra 17. og 18. Aarhundrede. Tavler*. Munksgaard.
- ❖ Classen, C. 1993. *Worlds of Sense*. Routledge
- ❖ Classen, C. 2012. *The Deepest Sense*. University of Illinois Press. Urbana, Chicago & Springfield.
- ❖ Clausen, J. & Rist, P.F. 1907. *Islænderen Jon Olafssons Oplevelser som Ostindiefarer under Christian IV*. Oversat af S. Bløndal. Memoirer og Breve VII. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag. København
- ❖ Clausen, J. & Rist, P.F. 1966. *Jon Olafssons oplevelser som bøsseskytte under Christian IV*. Oversat af S. Bløndal. Memoirer og Breve I. August Bangs Forlag. København.

- ❖ Clausen, J. & Rist, P.F. 1969. *Det Store Bilager i Kjøbenhavn 1634*. Oversat efter Charles Ogiers *Caroli Ogerii Ephemerides Sive Iter Danicum Svecicum Polonicum*. Memoirer og Breve XX. August Bangs Forlag. København.
- ❖ Coatsworth, E. & Owen-Crocker, G.R. Textiles. I: Heller, S.-G. (red.) 2017. *A Cultural History of Dress and Fashion in The Medieval Age* (vol. 2), s. 11-28. Bloomsbury.
- ❖ Cochran, M.D. & Beaudry, M.C. 2006. Material culture studies and historical archaeology. I: Hicks, D. & Beaudry M.C. 2006. *The Cambridge Companion to Historical Archaeology*, s. 191-204. Cambridge University Press.
- ❖ Cock-Clausen, I. 1987. *Tekstilprøver fra danske arkiver og museer 1750-1975*. Borgen
- ❖ Corson, R. 1965. *Fashions in Hair*. Peter Owen. London
- ❖ Croft, P. 1987. The Rise of the English Stocking Export Trade. *Textile History*, vol. 18, 1, s. 3-16. The Pasold Research Fund. Leeds.
- ❖ Crowfoot, E., Pritchard, F. & Staniland, K. 1992. *Textiles and Clothing c. 1150-c.1450. Medieval Finds from Excavations in London: 4*. Museum of London.
- ❖ Cumming, V. 1982. *Gloves*. The Costume Accessories Series. London
- ❖ Cunnington, C.W. & Cunnington, P.C. 1972. *Handbook of English costume in the eighteenth century*. Faber & Faber.

D

- ❖ Daae, L. 1873. *Sorenskriver Mathies Skaanlunds Autobiographi*. P.T. Mallings Bogtrykkeri. Christiania.
- ❖ Dahl, C.L. 2006. *Barnedragter i 15- og 1600-tallet*. Arbejdsrapporter. Middelaldercentret, Nykøbing Falster. Online: <http://livinghistory.dk/original/artikler/Barnedragter.pdf>

- ❖ Dahl, C.L. og Jones, D. 2007. Kirkegangsdragter i 1600-tallet. *Ankerkæden. Kirkeblad for Holmens Kirke*, s. 1-7. København.
- ❖ Dahl, C.L. 2007. *Hvad hed tøjet? Dragtbetegnelser omkring 1380-1410*. Vejledninger – tekstiler på Middelaldercentret. Middelaldercentret. Nykøbing Falster
- ❖ Dahl, C.L. 2008. Huffer till theris hoffueder: Sen-renæssancens kvindehuer, ca. 1560-1630. *Dragtjournalen 3, 2008*, side 21-53. Den danske Dragt- og Tekstilpulje.
- ❖ Dahl, C.L. 2010. Borgerdragten i 1600-årene i Næstved og Vordingborg. *Liv og Levn, vol. 24*, s. 3-21. Næstved Museum.
- ❖ Dahl, C.L. 2011. Kvinders tekstilproduktion i middelalder og renæssance: mellem husflidsfremstilling og industriproduktion. *Dragtjournalen 7*, s. 24-38. Den Danske Dragt- og Tekstilpulje.
- ❖ Dahl, C.L. 2014a. *Regnskab på klæder til de kongelige frøkener til Det store Bilager i 1634*. Centre for Textile Research. Københavns Universitet. Upubliceret*.
- ❖ Dahl, C.L. 2014b. *Kilder til klædedragtens historie 1100-1700*. Kompendium til tilvalgsfaget "Klædedragtens Historie", forår 2014. Centre for Textile Research, Københavns Universitet. Upubliceret*.
- ❖ Dahl, C.L. 2014c. Skabt og skåret – om genbrugte klæder i ældre tider. *Dragtjournalen 11*, s. 41-47.
- ❖ Dahl, C.L. 2017. Peder Palladius: Om Hosedjævelen 1556. *Dragtjournalen 15*, s. 75-77. Det danske Dragt- og Tekstilnetværk. Online: <http://dragt.dk/assets/PDF-filer/Dragtjournalen-rg-11-Nr.-15-2017.pdf>
- ❖ Dahl, C.L. & Sturtewagen, I. 2008. The Cap of St. Birgitta. *Medieval Clothing and Textiles, vol. 4*, s. 99-112. The Boydell Press.

- ❖ Dahl, C.L. & Jones, D. 2009. Da "både" var på mode. *Dragtjournalen nr. 4*, s. 52-58. Den Danske Dragt- og Tekstilpulje.
- ❖ Dahl, C.L. & Grølsted, E. 2009. Et kistefund fra 1600-årene i Haarby Kirke. *Dragtjournalen nr. 5*, s. 19-33. Den Danske Dragt- og Tekstilpulje.
- ❖ Dahl, C.L. & Lempiäinen, P. 2014. The World of Foreign Goods and Imported Luxuries: Merchant and shop inventories in late 17th century Denmark-Norway. I: Engelhardt Mathiassen, T., Nosch, M-L., Ringgaard, M., Toftegaard, K. & Venborg Pedersen, M. (red.), 2014. *Fashionable Encounters*, s. 1-14. Ancient Textile Series, vol. 14. Oxbow Books. Oxford & Philadelphia.
- ❖ Dahl, C.L, Rimstad, C. & Ringgaard, M. 2015. A Renaissance Woman's Silk Coif from a Copenhagen Moat. I: Grömer, K. & Pritchard, F. (red.). *Aspects of the Design, Production and Use of Textiles and Clothing from the Bronze Age to the Early Modern Era. NESAT XII*, s. 187-192. National History Museum Vienna. Budapest.
- ❖ Dahrén, L. 2010. *Med kant av guld och silver. En studie av knypplade bårder och uddar av metall 1550-1640*. Doktorafhandling, Uppsala Universitet.
- ❖ Damgaard, A. 1994. *Filt*. Forlaget Hovedland. Glostrup.
- ❖ Deetz, J. 1967. *Invitation to Archaeology*. American Museum Science Books.
- ❖ Degn, O. & Dübeck, I. 1983. *Håndværkets Kulturhistorie, bd. 2*. Håndværksrådets Forlag i kommission hos Schultz Forlag. København.
- ❖ Degn, O. & Gøbel, E. 1997. *Dansk Søfarts Historie 2. 1588-1720. Skuder og Kompagnier*. Gyldendal.
- ❖ Degn, O. 2006. Et år ved Øresunds Toldkammer. Skippere, skibe og varetransport gennem sundet i 1640. *Maritim kontakt nr. 28, 2006*, s. 117-134. Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning.

- ❖ Dehn-Nielsen, H. 2007. *Konger og Dronninger i Danmark*. Rosenborg Slot.
- ❖ Demant, I. & Batzer, A. 2015. Den gode dragtrekonstruktion. I: Lyngstrøm, H. (red.) 2015. *Stof til eftertanke – rekonstruktion af vikingetidens dragt*, s. 35-40. Københavns Universitet.
- ❖ De Vries, J. 2003. Luxury in the Dutch Golden Age in Theory and Practice. I: Berg, M. & Eger, E. (red.) 2003. *Luxury in the Eighteenth Century*, s. 41-56. Palgrave Macmillan.
- ❖ Douglas, M. 2002 (1966). *Purity and Danger*. London & New York.
- ❖ Duus J. & Duus, S. 2005. *Håndværk – da det var håndens værk 2*. Forlaget Ny Havn.

E

- ❖ Edmonds, J. 2012. Medieval Textile Dyeing. Historic Dye Series 3.
- ❖ Ekstrand, G. 1982. Some Early Silk Stockings in Sweden. I: *Textile History*, vol. 13,2, s. 165-182. Butterworths for The Pasold Research Fund Limited. Guilford, England.
- ❖ Entwistle, J. 2000. *The Fashioned Body*. Polity Press.
- ❖ Esthan, I. 2002. Sturekläderna. I: Rangstrøm, L. (red.). *Modelejon. Manligt Mode 1500-tal 1600-tal 1700-tal*, s. 46-53. Livrustkammaren. Stockholm.
- ❖ Ewing, E. 1977. *History of Children's Costume*. B.T. Batsford Ltd. London

F

- ❖ Fagerlin, U., Hulterström, B., Malmberg, K. 1989. *Kniplebogen*. Clausen bøger. København.
- ❖ Feldbæk, O. 2010. *Danmarks Historie*. Gyldendal.

- ❖ Fennetaux, A. 2015. Sentimental Economics. I: Fennetaux, A., Junqua, A. og Vasset, S. 2015. *The Afterlife of Used Things*, s. 122-141. Routledge. New York og London.
- ❖ Fennetaux, A., Junqua, A. & Vasset, S. 2015. Introduction. I: Fennetaux, A., Junqua, A. og Vasset, S. 2015. *The Afterlife of Used Things*, s. 1-10. Routledge. New York og London.
- ❖ Fentz, M. 1999. Dragter. I: Roesdahl, E. (red.). *Dagligliv i Danmarks middelalder*, s. 151-172. Gyldendal.
- ❖ Field, G.A. 1970. The Status Float Phenomenon. *Business Horizons*, august 1970, s. 45-5. Elsevier.
- ❖ Fihl, E. & Svane-Knudsen, A. 2017. Tranquebar etableres 1620-30. I: Brimnes, N. (red.) 2017. *Indien*, s. 32-75. Danmark og kolonierne. Gads Forlag.
- ❖ Fischer, B.K. 1983. *Uld og Linnedfarvning i Danmark*. Rhodos.
- ❖ Frandsen, F.M. 1872. *Varekundskab i Manufakturfaget*. I Commision hos Johan Friis. København.
- ❖ Frandsen, K.-E. 2010. *The Last Plague in the Baltic Region 1709-1713*. Museum Tusculanum Press.
- ❖ Frei, K.M. 2010. *Provenance of Pre-Roman Iron Age textiles – methods, development and applications*. Ph.d. afhandling, Københavns Universitet.
- ❖ Frøsig, H. 1963. Parykker, parykmagere og paryktid. *Arv og Eje 1963*, s. 73-105. Årbog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. Danske Museer XII. Andelsbogtrykkeriet. Odense.
- ❖ Frøsig, H. 1970. En glasparyk fra kunstammeret. Nationalmuseets Arbejdsmark 1970, s. 141-146.
- ❖ Frøsig, H. 1971. Rensning og behandling af uldent tøj. Særtryk af: *De Danske vaskeri- og renserierhverv*, s. 33-51. København.
- ❖ Frøsig Dalgaard, H. 1980. *Hør som husflid*. Borgen.

- ❖ Frøsig Dalgaard, H. 1982. I fløjel eller vadmæl. I: Steensberg, A. *Dagligliv i Danmark*, bind II 1620-1720, s. 7-32. Ny Nordisk Forlag Arnold Busck.
- ❖ Frøsig Dalgaard, H. 1989. Klædeproduktion i Danmark – fra håndværk til industri. *Nordisk Symposium om tekstile teknikker 1989*, s. 8-15. Herning.
- ❖ Frøsig Dalgaard, H. 2015. *Luksusforordninger – 1558, 1683, 1736, 1783, 1783 og 1799*. Særtryk af artikler trykt i tidsskriftet TENEN. TENEN, Dansk Tekstilhistorisk Forening.
- ❖ Fuhrmann, B. 1976. *Bobbin Lace. A contemporary approach*. Watson- Guptill Publications. New York.
- ❖ Fürst, R.H. 1660-76. *Neues Modelbuch von unterschiedlicher Art*, 1-4. Paulus Fürsten Kunsthändlern.

G

- ❖ Gamrath, H. 1980. *Københavns historie, bind. 2 1600-1728*. Gyldendal.
- ❖ Gamrath, H. 2011. København som Danmarks hovedstad. *Historiske meddelelser om København 2011*, s. 63-80. Selskabet for Københavns Historie. København.
- ❖ Gordenker, 2001. *Anthony van Dyck (1599-1641) and the representation of dress in seventeenth-century portraiture*. Brepols.
- ❖ Grove, G.L. 1889. *Rasmus Aresboes Autobiografie (1685-1744)*. Gyldendalske Boghandels Forlag.

H

- ❖ Hald, M. 1939. Leonora Christinas "Jammersminde" som etnologisk Kildeskrift. Nationalmuseets Arbejdsmark 1939, 87-92. Nationalmuseet. København.
- ❖ Hald, M. 1950. *Olddanske Tekstiler*. Nordisk Forlag. København.

- ❖ Hall, J. 1980. *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*. John Murray.
- ❖ Halsøe, F.N. 1872. Niels Mikkelsen Aalborg: *En nyttig Urte- og Lægebog*. Petersens Bogtrykkeri. Svendborg.
- ❖ Hannover, E. 1911. *Tønderske Kniplinger*. Høst og Søn. København.
- ❖ Hannover, H.I. 1924. *Tekstilindustri I*. Den Polytekniske Lærestalt. Jul Gjellerups Boghandel. København.
- ❖ Hansen, H.P. 1947. *Spind og Bind*. Munksgaards Forlag. København.
- ❖ Hansen, H.P. 1953. Hosebinding og hosehandel. *Om Strømper*, s. 77-100. A/S Valby Strømpefabriks jubilæumsskrift 1953.
- ❖ Hansen, H.H. 1978. *Politikens dragtleksikon*. Politikens forlag.
- ❖ Hansen, T.H. og Kjærgaard, T. 1999. Leonora Christina som silkeavler. *Carlsbergfondets Årsskrift 1999*, s. 106-109. Carlsbergfondet, Carlsberg Laboratorium, Frederiksborgmuseet, Ny Carlsbergfondet.
- ❖ Hart, A. & North, S. 2009. *Seventeenth and Eighteenth-Century Fashion in Detail*. Victoria & Albert Museum. London.
- ❖ Harvey 1972. *Macramé – kunsten at knytte*. Borgen.
- ❖ Hayward, M. 2010. A Shadow of a Former Self: Analysis of an Early Seventeenth-Century Boy's Doublet from Abingdon. I: Hamling, T. & Richardson, C. 2010. *Everyday Objects*, s. 107-118. Ashgate, UK.
- ❖ Hawkes, C. 1954. Archaeological theory and method: some suggestions from the old world. *American Anthropologist*, 56, 2, s. 155-168.

- ❖ Hawks, C.A. og Rowe, W.F. 1988. Deterioration of Hair by Airborne Microorganisms: Implications for Museum Biological Collections. I: Houghton, D.R., Smith, R.N. og Eggins, H.O.W. (red.). *Biodeterioration* 7, s. 461-465. Elsevier Science Publishers Ltd. England.
- ❖ Heiberg, S. (red.). 2004. *Danske dronninger i tusind år*. Gyldendal.
- ❖ Heller, S.-G. 2010. The Birth of Fashion. I: Riello, G. & McNeil, P. 2010. *The Fashion History Reader*, s. 25-39. Routledge.
- ❖ Henningsen, P. 2005. Misericordia. *Historiske Meddelelser om København 2005*, s. 18-56. Københavns Stadsarkiv og Københavns Kommune.
- ❖ Henshall, A.S. og Maxwell, S. 1951-52. Clothing and other articles from a late 17th-Century grave at Gunnister, Shetland. *Proceedings of the Society 1951-52*, s. 30-42.
- ❖ Hetherington, K. 2004. Secondhandedness: consumption, disposal, and absent presence. *Environment and Planning D: Society and Space 2004*, vol. 22, s. 157-173.
- ❖ Hjorth, E. 2016. Ordbøger. I: Hjorth, E. (red.) 2016. *Dansk tager form, bind 1*, s. 209-234. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Aarhus Universitetsforlag.
- ❖ Hodder, I. 2011. Human-thing entanglement: towards an integrated archaeological perspective. *Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)* 17, s. 154-177. Royal Anthropological Institute.
- ❖ Hoffmann, M. 1969. The "great wheel" in the Scandinavian Countries. I: Jenkins, G. *Studies in Folk Life*, s. 282-292. Routledge.
- ❖ Hoffmann, M. 1988. Of knitted "nightshirts" and detachable sleeves in Norway in the seventeenth century. I: Estham, I. & Nockert, M. (red.). *Opera Textilia Variorum Temporum*, s. 131-144. Statens Historiska Museum. Stockholm.
- ❖ Hoffmann, M. 1991. *Fra fiber til tøy*. Landbruksforlaget A/S. Aurskog, Norge.

- ❖ Hohti, P. 2017. Dress, Dissemination and Innovation: Artisan Fashions in Sixteenth- and Early Seventeenth-Century Italy. I: Welch, E. (red.). *Fashioning the Early Modern*, s. 143-165. Pasold Research Foundation. Oxford University Press.
- ❖ Howes, D. 2015. The science of sensory evaluation: An ethnographic critique. I: Drazin, A. & Küchler, S. *The Social Life of Materials*, s. 81-97. Bloomsbury.
- ❖ Hurcombe, L. 2007. A sense of materials and sensory perception in concepts of materiality. *World Archaeology*, vol. 39 (4), s. 532-545. Taylor & Francis.
- ❖ Hvass, L. 2001. Borgernes begravelse. *Skt. Olai Kirke. Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000-2001*, s. 69-98. Helsingør Kommunes Museer. Helsingør.
- ❖ Hägg, I. 1984. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 20. Die Textilefunde aus dem Hafan von Haithabu*. Karl Wachholtz Verlag. Neumünster.
- ❖ Hägg, I. 1991. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 29. Textilefunde aus der Siedlung und aus den Gräbern von Haithabu*. Karl Wachholtz Verlag. Neumünster.
- ❖ Hørning, H. 1709. *Liden moralsk og politisk Bibel*. København
- ❖ Høst-Madsen, L. 2012. *Beretning for den arkæologiske hovedudgravning af KBM 2307 Mærskes Hovedsæde*. Udgravningsberetning, Københavns Museum. Upubliceret*.

I

- ❖ Ingers, G. 1966. *Skånsk knyppling*. LTs forlag. Kristianstad.
- ❖ Iversen, M., Hjermand, J. & Kristensen, H.K. 2005. *Viborg Søndersø 1018-1030*. Viborg Stiftsmuseum. Jysk Arkæologisk Selskab.

J

- ❖ Jensen, J. 2003. *Danmarks Oldtid. Ældre Jernalder 500 f. Kr.-400 e. Kr.* Gyldendal.
- ❖ Jensen, C. S.H. 2006. Festligt, folkeligt – og som regel forbudt. I: Dirckinck-Holmfeld, G. 2006. *Christian 4.s København*, s. 52-65. Politikens Forlag og Golden Days in Copenhagen.
- ❖ Jensen, J. J. 2006. *KBM 3298. Esplanaden-Churchillparken*. Udgravningsberetning, Københavns Museum. Upubliceret*.
- ❖ Jensen, L.V. 1989. 16- og 1700-tallets hvalfangerepøke på Svalbard - hvalfangerbeklædningen set i en kulturhistorisk kontekst. *Nordisk Symposium om tekstiler teknikker 1989*, s. 110-126. Herning.
- ❖ Jensen, C.S.H. 2001. Nok til både en og to? I: *Skt. Olai Kirke. Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000-2001*, s. 121-132. Helsingør Kommunes Museer.
- ❖ Jespersen, L. 1997. Statuskonsumtion og luksuslovgivning i Danmark og Sverige i1600-tallet – en skitse. I: Nilsson, Å. og Ramsay, M. (red.) *1600-tallets ansikte*. Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen. Lund.
- ❖ Jespersen, L. 2009. Indledning. *Historiske Meddelelser om København 2009*, s. 7-22. Københavns Stadsarkiv.
- ❖ Jonassen, O. 1980. Historie i en regnskabsbog. Om en svendborger fra Christian den Femtes dage: Jacob Jensen Samsing 1640-1709. *Årbog for Svendborg & omegns museum 1980*, s. 13-25. Svendborg og omegns museum.
- ❖ Jones, A.R. & Stallybrass, P. 2000. *Renaissance Clothing and the Materials of Memory*. Cambridge University Press.
- ❖ Jones, A.R. & Stallybrass, P. 2009. The Currency of Clothing. I: McNeil, P. (red.). 2009. *Fashion: Critical and Primary Sources, vol. 1. Late Medieval to Renaissance*, s. 315-341. Berg. Oxford, New York.

- ❖ Jones, D. 2007. Barokkens kvindehuer: Huerne hos tre medlemmer af slægten Bacher i Næstved. *Dragtjournalen 1*, s. 12-18. Dragtpuljen.
- ❖ Johansen, H.C. 2002. *Danish Population History*. Syddansk Universitet.
- ❖ Johansen, K. Upubliceret*. *Frederik III's dragt, ca. 1668*. Fra hjemmesiden www.kongedragter.dk. Kongernes Samling, Rosenborg.
- ❖ Johansen, K. 1990. *Kongelige kjoler*. De danske Kongers kronologiske Samling, Rosenborg. København.
- ❖ Johansen, K. 1993. En aura af historisk magt og pragt. I: Bencard, M. & Kaarsted, T. (red.) *Fra Korsridder til Ridderkors*, s. 271-322. Odense Universitetsforlag. Poul Kristensen Grafisk Virksomhed.
- ❖ Johansen, K. 2001. *Christian IV og kniplingerne. Kniplermønstre fra 1600- og 1900-tallet*. Foreningen Knipling i Danmark. Tønder.
- ❖ Johansen, K. 2002a. I lejonkulan – om hemmadräkter, nattrockar och morgonrockar. I: Rangström, L. *Modelejon. Manligt mode. 1500-tal 1600-tal 1700-tal*, s. 255-263. Livrustkammaren. Bokförlaget Atlantis. Stockholm.
- ❖ Johansen, K. 2002b. "Polska dräkter". I: Rangström, L. *Modelejon. Manligt mode. 1500-tal 1600-tal 1700-tal*, s. 105-109. Livrustkammaren. Bokförlaget Atlantis. Stockholm.
- ❖ Johansen, K. 2008. Christian IV's huer, 1644: Et sjældent indblik i Kongens hverdag. *Dragtjournalen nr. 3*, s. 88-103. Den danske Dragt- og Tekstilpulje.
- ❖ Johansen, K. og Kristiansen, P. 1999. *Rosenborgtapeterne*. Kongernes Samling, Rosenborg.
- ❖ Johansen, K. & Boutrup 2003. Danish l-m braids, ca. 1630-40. *L-M. BRIC News, no. 6*. Online: <http://www.lmbric.net/n6/FrederikIII/FrederikIII.html>

- ❖ Johnsson, J.W.S. 1924. *Det Folkemedicinske Grundlag for N.R. Finsens Rødt-Lys Behandling*. Foredrag ved 3die nordiske Folkemindeforsker møde. København.
- ❖ Just-Nielsen, L. 1902. *Drejerlauget i Kjøbenhavn*. Citytrykkeriet (Laur. Madsen og Vald. Carlsen). København.
- ❖ Jørgensen, L.B. 1986. *Forhistoriske Textiler i Skandinavien*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København.

K

- ❖ Katz, J.L. 2006. Christian 4. og duftene. I: Kristiansen, P., Hein, J., Johansen, K. & Katz, J.L. *Christian 4. og Rosenborg*, s. 105-112. De Danske Kongers Kronologiske Samling på Rosenborg. København.
- ❖ Kawamura, Y. 2011. *Doing Research in Fashion and Dress*. Oxford & New York.
- ❖ Kildegaard, B. 1993. *Klædt på til tiden*. Nationalmuseet. København.
- ❖ King, C.W. 1963. Fashion Adoption: A Rebuttal to the "Trickle Down" Theory. I: Greyser, S.A. 1963. *Toward Scientific Marketing*, s. 108-139. Proceedings of the Winter Conference of the American Marketing Association. Boston.
- ❖ Kjellberg, A. 1981. Tekstiler. I: Schia, E. (red.). 1981. *Fra Christianias Bygrunn. Arkeologiske utgravninger i Revierstredet 5-7, Oslo*, s. 231-238. Riksantikvarens Skrifter nr. 4. Alvheim & Eide. Øvre Ervik.
- ❖ Kjær, A.S. & Jensen, L.S. 2015. *En farverig verden*. G-uld, Narayana Press. Hemmet.
- ❖ Knudsen, A. 2008. *Dårligt vejr: Den Lille Istid*. Artikel i Weekendavisen 26. juni 2008, sektion 1, side 3. Berlingske Media.
- ❖ Kragelund, M. 2011. Fornemmelse for tekstilers egenart. *Dragtjournalen, vol. 7*, s. 3-23. Den danske Dragt- og Tekstilpulje.

- ❖ Kristensen, H.K. 1969. Vævespjæld og hosebånd. *Mark og Montre 1969*, 45-51. Kulturhistoriske Museer i Ribe Amt.
- ❖ Kristensen, I. E. 2013. *Tønderknipling*. Museum Sønderjylland Kulturhistorie Tønder.
- ❖ Kristensen, M.S. (red.) 2005. Tårnby. Jysk Arkæologisk Selskab.
- ❖ Kopytoff, I. 1986. The cultural biography of things: commoditization as process. I. Appadurai, A. (red.) 1986. *The Social Life of Things*, s. 64-92. New School University. New York.
- ❖ Krogh, L. 2010. *Leonora Christinas Jammersminde*. Gyldendal

L

- ❖ Larsen, Christian. 2012. Skat på kunstigt hår: karosse-, paryk- og tjenestefolksskatten af 1710. *Zise*, Årg. 35, nr. 3.
- ❖ Lauridsen, I. 2016. *Kniplersker, kræmmere og kniplingshandlere*. Museum Sønderjylland, Kulturhistorie Tønder.
- ❖ Lemire, B. 2005. Shifting Currency: The Culture and Economy of the Second Hand Trade in England, c. 1600-1850. I: Palmer, A. & Clark, H. (red.). 2005. *Old Clothes, New Looks*, s. 29-48. Berg. Oxford & New York.
- ❖ Levey, S. & Payne, P.C., 1983. *Le pompe, 1559: patterns for Venetian bobbin lace*. Ruth Bean.
- ❖ Levey, S.M. & Wardle, P. 1994. *The Finishing Touch*. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

- ❖ Lewis, P. 1986. William Lee's Stocking Frame. *Textile History*, vol. 17, no. 2, s. 129-147. Pasold Research Fund.
- ❖ Lind, G. 2009. At forsvare København 1658-1660. *Historiske Meddelelser om København 2009*, 57-78. Københavns Stadsarkiv.
- ❖ Lindberg, K. 1996. *Sirenernes Stad København I-III*. Selskabet for Københavns Historie.
- ❖ Linde, H. 2002. Jyder, jøder og manufakturhandlere *Historiske meddelelser om København 2002*, s. 50-75. Københavns Kommune. København.
- ❖ Lorenzen, E. 1975. *Folks tøj i og omkring Århus ca. 1675-1850*. Jysk Selskab for Historie. Universitetsforlaget i Århus.
- ❖ Lorenzen, E. 1985. *Tråde bagud*. Skals Håndarbejdsskole. Poul Kristensens Forlag. Herning.
- ❖ Lund, J. & Haarby Hansen, C. 2004. *KBM 3043 Fredericiagade 1, Amalienborg*. Udgravningsberetning, Københavns Museum. Upubliceret*
- ❖ Lundin, H. 2016. *Stickade dräktfragment från regalskeppet Kronans besättning*. C-opgave i Tekstilvidenskab, Uppsala Universitet. Upubliceret*.
- ❖ Lütken, I. 1983. Danske 1600-tals tekstiler på Svalbard? *CRAS XXXV*, s. 12-21. Silkeborg Kunstmuseum.
- ❖ Lyne, E. & Dahlström, H. 2015. *Rådhuspladsen. Metro Cityring Project*. Udgravningsrapport. Københavns Museum. København.
- ❖ Lyne, E. & Hansen, C.H. 2017. One man's trash: how the excavation of Copenhagen's moat is revealing valuable information about the city's 17th century population. I: Sosna, D. & Brunclíková, L. (red.) 2017. *Archaeologies of waste, encounters with the unwanted*, s. 65-82. Oxbow Books.

M

- ❖ Maar, V. 1910. *Holger Jacobæus' Rejsebog*. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag. København.
- ❖ Malcolm-Davies, J. & Davidson, H. 2015. 'He is of no account ... if he have not a velvet or taffeta hat': a survey of 16th century knitted caps. I: Grömer, K. and Pritchard, F. (red.). *Aspects of the Design, Production and Use of Textiles and Clothing from the Bronze Age to the Early Modern Era, NESAT XII*, s. 223-232. Hallstatt, Østrig.
- ❖ Malcolm-Davies, J. 2016. An Early Modern mystery: A pilot study of knitting, napping and capping in *Archaeological Textiles Review*, 58, 57-74. Centre for Textile Research, Københavns Universitet.
- ❖ Mannering, U. 1996. Oldtidens brændenældeklæde. I: Meldgaard, M. & Rasmussen, M. (red.) 1996. *Arkæologiske eksperimenter i Lejre*. RHODOS Internationalt Forlag for Videnskab og Kunst.
- ❖ Mannering, U. 2013. Kunstfærdige huer fra bronzealderen. *Dragtjournalen 10*, s. 22-26. Den Danske Dragt- og Tekstilpulje.
- ❖ Mannering, U. et al. 2012. Denmark. I: Mannering, U. & Gleba, M. 2012. *Textiles and Textile Production in Europe*, s. 89-118. Oxbow Books, UK.
- ❖ Mannering, U. 2017a. Tekstiltforskning og farveanalyse. I: Mannering, U. (red.) 2017. *Arkæologisk Tekstiltforskning. Baggrund og ny viden*, s. 97-99. Nationalmuseet.
- ❖ Mannering, U. 2017b. *Iconic Costumes*. Oxbow Books.
- ❖ Markiewicz, E. 2017. An Eighteen-Century English Campaign Wig. I: Welch, E. (red.) 2017. *Fashioning the Early Modern*, s. 139-142. The Pasold Research Fund. Oxford University Press.

- ❖ Martens, V. 2017. *Indian Textiles in Seventeenth- and Eighteenth-Century Denmark: Trade and the Rise of a Global Consumer Culture*. European University Institute, Department: History & Civilization.
- ❖ Mathiassen, T.E. og Leilund, H. 2008. Costume in a Museological Context. I: Gleba, M., Munkholt, C. og Nosch, M.-L. 2008. *Dressing the Past*, s. 115-133. Oxbow Books.
- ❖ Mathiessen, H. 1925. Tiggertegn. *Fra Arkiv og Museum, serie 2, bind I*, s. 111-116. Østifternes Historisk-Topographiske Selskab. Arnold Busck. København.
- ❖ McCracken, G. 1990. *Culture and Consumption*. Indiana University Press. Bloomington & Indianapolis.
- ❖ Mikkelsen, H., Korthauer, C., Larsen, B.V., Nielsen, A.R., Primeau, C., Ringgaard, M. & Sørensen, H.S. 2015. En hidtil ukendt krypt under Mørke Kirke. *Nationalmuseets Arbejdsmark 2015*, s. 185-199. Nationalmuseet. København.
- ❖ Molaug, S. 1968. *Hvalfangst på 1600-tallets Svalbard*. Norsk Polarinstitut. Oslo.
- ❖ Moore, K. & Reid, S. 2008. The birth of brand: 4000 years of branding. *Business History 50, vol. 4*, s. 419-432. Routledge.
- ❖ Moreland, J. 2001. *Archaeology and Text*. Duckworth.
- ❖ Mosbjerg, M.P. 1931. Hattemagerhuset i "Den gamle By". *Købstadsmuseet "Den gamle By" Aarbog 1930 og 1931*. Th. Thrues Bogtrykkeri. Aarhus.
- ❖ Møller, L.G. 2016. Farvergården i Ebeltoft og Fulstændig Fruentimmer-Farve-Bog. *Dragtjournalen 14*, s. 31-33. Den Danske Dragt- og Tekstilpulje.

N

- ❖ Nellemann, G. & Danielsen, J. 1971. Gamle Danske Håndværk. Politiken.
- ❖ Nielsen, E. 1972. *Farvning med planter*. Borgen.
- ❖ Nielsen, E. 1975. *En Dansk Farve-Bog*. Genoptryk af J.F. Heined Mumme og Fabers farvebog, København, 1768. Wormianum. Århus.
- ❖ Nielsen, O. 1872. *Københavns Diplomatarium I*.
- ❖ Nielsen, O. 1874. *Københavns Diplomatarium II*.
- ❖ Nielsen, O. 1877a. *Københavns Diplomatarium III*.
- ❖ Nielsen, O. 1877b. *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, bog I*. Gads Forlag
- ❖ Nielsen, O. 1879. *Københavns Diplomatarium IV*.
- ❖ Nielsen, O. 1881. *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse III*. Gads Forlag.
- ❖ Nielsen, O. 1882. *Københavns Diplomatarium V*.
- ❖ Nielsen, O. 1885. *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, bog IV*. Gads Forlag.
- ❖ Nielsen, O. 1889. *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, bog V*. Gads Forlag
- ❖ Nielsen, O. 1892. *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, bog VI*. Gads Forlag
- ❖ Nissen, K.T. 1979. *Knipling*. Borgen. Fyns Stiftsbogstrykkeri.
- ❖ North, S. & Tiramani, J. 2011. *Seventeenth-Century Women's Dress Patterns. Book 1*. V&A Publishing. London.

- ❖ North, S. & Tiramani, J. 2012. *Seventeenth-Century Women's Dress Patterns. Book 2*. V&A Publishing. London.
- ❖ Nyrop, C. 1900. *Danske Farvere*. Nielsen og Lydiches Bogtrykkeri. København.

O

- ❖ Oksen, C. 2005. Menstruation. *Middelaldercentrets nyhedsbrev, vinteren 2005/06*. Middelaldercentret, Nykøbing Falster.
- ❖ Olden-Jørgensen, S. 2011. Enevældens indførelse 1660. *Historiske meddelelser om København 2011*, s. 19-42. Selskabet for Københavns Historie. København.
- ❖ Oldrup, L. B. 2008. *Det iscenesatte hoved*. Kandidatspeciale i historie, Københavns Universitet.
- ❖ Olsen, O. 1978. *Christian 4.s tugt- og børnehus*. Wormianum. Holstebro.

P

- ❖ Paludan, C. 1988. Med guld tilredt og perlestukken, silkebredt. I: Kruse, A., Johansen, B.B., Paludan, C., Warburg, L. & Østergård, E. 1988. *Fru Kirstens Børn*, s. 65-128. Nationalmuseet. København.
- ❖ Pastoureau, M. 2017. *Red. The History of a Color*. Princeton University Press.
- ❖ Paulsen, H. 1955. Sophie Brahes Regnskabsbog 1627-40. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur.
- ❖ Paulsen, J. & Kjersgaard, E (red.). 1969. *Danmark historisk Billedbog. Bind II 1523-1750*. Dansk Historisk Fællesforening. Hillerød.
- ❖ Pedemontanus, A.1648. *En liden dog konstelig Bog om adskillige slags Farffue oc Bleck*. Peter Hake. København.

- ❖ Pedersen, I.L. og Warburg, L. 1987. Strikningens sproghistorie. – En historisk og dialektgeografisk undersøgelse af strikning og strikketerminologi i Danmark. *Danske Folkemål, 29. bind*, s. 99-158. Institut for dansk dialektforskning. København.
- ❖ Petersen, E.L. 1980. *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk Socialhistorie 3*. Gyldendal.
- ❖ Piechatschek, N. 2008. Die Posamentenknöpfe des 17. Jahrhunderts. I: Pietsch, J. & Stolleis, K. 2008. *Kölner Patrizier- und Bürgerkleidung des 17. Jahrhunderts*, s. 373-378. Abegg-Stiftung.
- ❖ Pietsch, J. & Stolleis, K. 2008. *Kölner Patrizier- und Bürgerkleidung des 17. Jahrhunderts*. Abegg-Stiftung.
- ❖ Pointon, M. 1993. The case of the dirty beau. I: Adler, K. & Pointon, M. (red.) 1993. *The body imaged*, s. 175-189. Cambridge University Press.
- ❖ Pokupcic, N. & Ringgaard, M. 2012. *Konserveringsrapport for KBM 3827 Rådhuspladsen, FO210027. Sagsnummer 10992100*. Konserveringsrapport. Nationalmuseets Bevaringsafdeling, Brede. Upubliceret*.
- ❖ Popkupcic, N. 2012. *Konserveringsrapport for KBM 3827 Rådhuspladsen FO205962. Sagsnummer 10992083*. Konserveringsrapport. Nationalmuseets Bevaringsafdeling, Brede. Upubliceret*.
- ❖ Probst, N.M. 1996. *Christian 4.s flåde*. Den danske flådes historie. 1588-1660. Gyldendal.

Q

- ❖ Quentel, P. 1527-1529. *Musterbuch für Ornamente und Stickmuster*. Faksimileudgave fra Leipzig, 1882.

R

- ❖ Ragnar, M. 2009. *106 kg Gotländsk Mullbärssilke*. Gäddsax förlag. Haninge.
- ❖ Randsborg, K. 2003. Arkæologien: den materielle realitet. *Arkæologisk Forum nr. 8, Maj 2003*, s. 7-11.
- ❖ Rangström, L. 2008 *Modelejon. Manligt Mode 1500-tal 1600-tal 1700-tal*. Livrustkammaren. Bokförlaget Atlantis.
- ❖ Rasmussen, S. 1989. *Kniplebog*. Genoptryk af udgave fra 1884. Høst og Søn. København.
- ❖ Rasmussen, H. 1990. *Hattens rette brug*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. Tønder.
- ❖ Rasmussen, P. 2016. Recycling a fashionable wardrobe in the long eighteenth century in Sweden. *History of Retailing and Consumption, 2:3*, s. 193-222. Routledge.
- ❖ Rathje, W. 2002. Garbology. The Archaeology of Fresh Garbage. *Public Benefits of Archaeology*, s. 85-100. University Press of Florida.
- ❖ Rathje, W. & Murphy, C. 1992. *Rubbish! The Archaeology of Garbage*. New York, HarperCollins Publishers.
- ❖ Ricci, E. 1913. *Old Italian Lace*. William Heinemann. London.
- ❖ Riello, G. & McNeil, P. 2010. Introduction. I: Riello, G. & McNeil, P. 2010. *The Fashion History Reader*, s. 1-24. Routledge.
- ❖ Rimstad, C. 2012. KBM 3829 Kongens Nytorv Textile Report. Appendix til KBM 3829 Kongens Nytorv Archaeological Report. Upubliceret*.
- ❖ Rimstad, C. 2014a. Strikkede, skattede, stoppede, smidt ud. *Dragtjournalen 11, 2014*, s. 29-32. Den Danske Dragt- og Tekstilpulje.

- ❖ Rimstad, C. 2014b. *KBM 3967 Krøyers Plads. Tekstilrapport*. Upubliceret*.
- ❖ Rimstad, C. 2015. Rådhuspladsen KBM 3827, Textile Report. Appendix til: Lyne, E. & Dahlström, H. 2015. *Rådhuspladsen. Metro Cityring Project*. Udgravningsrapport. Københavns Museum. København. Upubliceret*.
- ❖ Rimstad, C. 2017. Håndtryk fra fortiden. Om strikkede handsker og vanter fra 1600-tallet. *Dragtjournalen 15, 2017*, s. 69-74. Den Danske Dragt- og Tekstilpulje.
- ❖ Ringgaard, M. 2010a. "To par strixstrømper oc en nattrøie naccarat". *Filtede og strikkede tekstiler fra omkring år 1700, fundet i Københavnske byudgravninger – og sammenhænge mellem tekstilers farve og bevaring*. Tekst. Københavns Universitet.
- ❖ Ringgaard, M. 2010b. "To par strixstrømper oc en nattrøie naccarat". *Filtede og strikkede tekstiler fra omkring år 1700, fundet i Københavnske byudgravninger – og sammenhænge mellem tekstilers farve og bevaring*. Katalog. Københavns Universitet.
- ❖ Ringgaard, M. 2014a. Silk Knitted Waistcoats: A 17th –century fashion item. I: Engelhardt Mathiassen, T., Nosch, M-L., Ringgaard, M., Toftegaard, K. & Venborg Pedersen, M. (red.) 2014. *Fashionable Encounters. Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World*, s. 73-106. Ancient Textiles Series, vol. 14. Oxbow Books.
- ❖ Ringgaard, M. 2014b. Hosekoner og sålede strixstrømper. *Dragtjournalen 11, 2014*, s. 4-12. Den Danske Dragt- og Tekstilpulje.
- ❖ Ringgaard, M. 2017a. Framing Early Modern Knitting. I: Welch, E. (red.). *Fashioning the Early Modern*, s. 283-312. Pasold Studies in Textile History 18. Pasold Research Fund. Oxford University Press.
- ❖ Ringgaard, M. 2017b. The Knitted Sugar-Loaf Hat. I: Welch, E. (red.). *Fashioning the Early Modern*, s. 313-316. Pasold Studies in Textile History 18. Pasold Research Fund. Oxford University Press.
- ❖ Ringgaard, M. 2017c. Dyes and the analysis of archaeological textiles: What do we see? *ICOM-CC 18th Triennial Conference 2017 Copenhagen*. I tryk.

- ❖ Roche, D. 1994. *The Culture of Clothing*. Past & Present Publications. Cambridge University Press.
- ❖ Roskams, S. 2001. *Excavation*. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge University Press.
- ❖ Rutt, R. 1987. *A History of Hand Knitting*. B T Batsford Ltd. London.

S

- ❖ Schia, E. 1977. Sko som arkeologisk kildemateriale. *Hikuin 3, 1977*, s. 303-324). Forlaget hikuin.
- ❖ Schia, E. (red.). 1981. *Fra Christianias Bygrunn. Arkeologiske utgravninger i Revierstredet 5-7, Oslo*, s. 231-238. Riksantikvarens Skrifter nr. 4. Alvheim & Eide. Øvre Ervik.
- ❖ Schiffer, M.B. 1972. Archaeological Context and Systemic Context. *Society for American Archaeology*, vol. 37, no. 2, s. 156-165. Society for American Archaeology.
- ❖ Scocozza, B. 1961. *Christian den Fjerdes Silkeværk i København – Baggrund, Virke og Fald*. Speciale til kandidateksamen. København.
- ❖ Scocozza, B. 2006. Danskerne i renæssancen. I Bach-Nielsen et. al. *Danmark og Renæssancen 1500-1650*. Gads Forlag. Side 44-61
- ❖ Simmel, G. 1971. *On Individuality and Social Forms*. The University of Chicago Press.
- ❖ Skals, I. 1999. *Vær Kirke. Tekstiler fra Griffenfeld's grav*. Nationalmuseet. Upubliceret.
- ❖ Skaarup, B. 2002. *Arkæologien i Metroens spor*. Ørestadsselskabet og Københavns Bymuseum. København.

- ❖ Skautrup, P. *Det Danske Sprogs Historie II*. Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag.
- ❖ Speiser, N. & Boutrup, J. 2009. *European Loop Braiding, part II. Instructions for Letter Braids in the 17th Century*. Jennie Parry, Leicester.
- ❖ Stallybrass, P. & Jones, A.R. 2001. Fetishizing the Glove in Renaissance Europe. *Critical Inquiry*, Vol. 28, No. 1 (efterår, 2001), s. 114-132. The University of Chicago Press.
- ❖ Staniland, K. 1997. Getting There, Got It: archaeological textiles and tailoring in London, 1330-1580. I: Gaimster, D. & Stamper, P. 1997. *The Age of Transition. The Archaeology of English Culture 1400-1600*, s. 239-249. The Society for Medieval Archaeology Monograph 15. Oxbow Monograph 98.
- ❖ Stolleis, K. 1977. *Die Gewänder aus der Lauinger Fürstengruft*. Deutscher Kunstverlag
- ❖ Strandgaard, K. 1985. Jarlen af Bothwell. En 1500-tals fyrste. *Alle tiders Odsherred 1985*. Odsherred Museum.
- ❖ Strasser, S. 1999. *Waste and Want*. Metropolitan Books. Henry Holt and Company. New York.
- ❖ Strømstad, P. 1982. Borgerens by og gård. I: Steensberg, A. 1982. *Dagligliv i Danmark 1620-1720, bind II. I fløjel eller vadmæl*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck. København.
- ❖ Strømstad, P. 1994. Huse og boliger i det gamle København. *Historiske meddelelser om København 1994*, s. 20-44. Københavns Kommune.
- ❖ Styles, J. 2007. *The Dress of the People*. Yale University Press. New Haven & London.
- ❖ Styles, J. 2017. Fashion and Innovation in Early Modern Europe. I: Welch, E. (red.). *Fashioning the Early Modern*, s. 33-55. Pasold Studies in Textile History 18. Pasold Research Fund. Oxford University Press.

- ❖ Størup, J. 2015. Textile production tools and copper alloy pins. Appendix til udgravningsrapporten af E. Lyne og H. Dahlström, 2015: *Rådhuspladsen. Metro Cityring Project*. Københavns Museum.
- ❖ Sørensen, M.L.S. 2000. *Gender Archaeology*. Polity Press.
- ❖ Sørensen, M. 2014. Hvordan ser vi læreprocesser i forhistorien? *Mester eller lærling? Arkæologiske Skrifter 12. Smedens Rum 7*, s. 5-18. Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.
- ❖ Sørensen, T.F. 2015. Sømløse sammenvævninger? Rekonstruktionens realitet og virkelighed. I: Lyngstrøm, H. (red.) 2015. *Stof til eftertanke – rekonstruktion af vikingetidens dragt*, s. 13-16. Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.
- ❖ Sørensen, T.F. 2016. In Praise of Vagueness: Uncertainty, Ambiguity and Archaeological Methodology. *Journal of Archaeological Method and Theory* 2016, 23, s. 741-763. Springer.
- ❖ Søvsø, M.H. og Heel, M.L. 2015. Nyt om en gammel vante. *Levende Viden. Kulturhistorisk Årbog for Esbjerg-Ribe-Fanø området*, s. 56-61. Sydvestjyske Museer.

T

- ❖ Tarrant, N. 1996. *The Development of Costume*. Routledge.
- ❖ Thim, T. 2006. *Christian IV og hans roser*. Gyldendal.
- ❖ Thirsk, J. 1973. The Fantastical Folly of Fashion: the English Stocking Knitting Industry, 1500-1700. I: Harte, N.B. & Ponting, K.G. (red.) 1973. *Textile History and Economic History*, s. 50-73. Manchester University Press.
- ❖ Thomas, M. 1987. *Mary Thomas' Strikkebog*. På dansk ved Karen Wulff Petersen. Høst og Søn. København.
- ❖ Thomsen, C.J. 1836. *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed*. Det Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab.

- ❖ Thomsen, T. 2006. *Single context-registrering – at registrere hver enhed for sig*. Viborg Sønderø manual. Metoder til byarkæologiske undersøgelser og naturvidenskabelig prøvetagning. Viborg Museum. Online:
http://www.viborgstiftsmuseum.dk/data/imagemanager/pdf/single_context_registrering.pdf
  - ❖ Thuborg, K. 1928. *Det Gamle Harboøre*. Optegnelser af Karen Thuborg. Tilrettelagte og udgivne af Henrik Ussing. Det Schønbergske Forlag. København.
  - ❖ Tittler, R. 2007. *The face of the city*. Manchester University Press.
  - ❖ Toft, P. & Mackinney-Valentin, M. 2014. From Doll Cups to Woollen Sweaters: Trends, consumption and influentials. I: Engelhardt Mathiassen, T., Nosch, M-L., Ringgaard, M., Toftegaard, K. & Venborg Pedersen, M. (red.) *Fashionable Encounters*, s. 211-224. Ancient Textile Series, vol. 14. Oxbow Books.
  - ❖ Toftdal, M. og Nielsen, A.S. 2012. *Licens til at tigge*. Artikel på Københavns Metro's hjemmeside, 4. December 2012.
<http://www.m.dk/#!/om+metroen/nyheder/nyhedsartikler/2012/licens+til+at+tigge>
  - ❖ Tornehave, B. 1987. *Danske Frihåndskniplinger*. Forlaget Notabene. Haderslev.
  - ❖ Troels-Lund, 1929-1931. *Dagligt Liv i Norden*. IV Bog: Klædedragt. Fr. Bagges Kgl. Hof-Bogtrykkeri. København.
  - ❖ Turnau, I. 1973. Aspects of the Russian Artisan: The Knitter of the Seventeenth to Eighteenth Century. *Textile History*, vol. 4, s.7-25. The Pasold Research Fund Ltd. Leeds.
  - ❖ Tønnesen, A. 1968. *Helsingørs bomærker*. Samfundet for Dansk Genealogi og Personhistorie. København.
- U
- ❖ Uldall, K. 1966. Hvad Lyngby sognefolk ejede. *Lyngby-bogen 1966, 7. bind, hefte 1*, s. 28-82. Historisk-Topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune.

V

- ❖ Vanden Berge, I., Gleba, M. & Mannering, U. 2009. Towards the identification of dyestuffs in Early Iron Age Scandinavian peat bog textiles. *Journal of Archaeological Science* 36, s. 1910-1921. Elsevier Ltd.
- ❖ Vanden Berghe, I. 2017. *Textiles from Moat Fill in Copenhagen. Analysis Report*. Department Laboratories – Textile Analysis. KIK-IRPA, filnummer 2016.13261. Institut Royal du Patrimoine Artistique. Bruxelles. **Bilag 11**.
- ❖ Veblen, T. 1994. *The theory of the Leisure Class*. Dover Publications.
- ❖ Vedeler, M. 2004. Er dette rester av klær? *Collegium Medievale* 2004, s. 56-77.
- ❖ Vedsted, J. 1993. *Farvergården i Ebeltoft*. Ebeltoft Museum.
- ❖ Vigarello, G. 2009. Appearances. I: McNeil, P. (red.). 2009. *Fashion: Critical and Primary Sources, vol. 1. Late Medieval to Renaissance*, s. 190-200. Berg. Oxford, New York.
- ❖ Vilner, K. 2012. *Under däck. Mary Rose – Vasa – Kronan*. Medström. Stockholm
- ❖ Vons-Comis, S.V. 1987. Workman's clothing or burial garments? *Smeerenburg Seminar 1987. Norsk Polarinstitutt Rapportserie, nr. 38*, s. 79-88. Oslo.
- ❖ Vons-Comis, S.V. 1988. Kleren maken de man: zeventiende- en achttiende-eeuwse kleding van Spitsbergen. I: Hacquebord, L. & Vroom, W. 1988. *Walvisvaart in de Gouden Eeuw*, s. 97-118. Rijksmuseum. Amsterdam.

W

- ❖ Waagepetersen, C. 1974. To gange vendt og så syet om til læredrengen. *Arv og Eje* 1974, s. 87-104. Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. Hjørring.
- ❖ Walton, P. og Eastwood, G. 1983. *A brief guide to the Cataloguing of Archaeological Textiles*. Wordplex Wordprocessing Bureau, York

- ❖ Wamberg, B. 1990. *Leonora Christina*. Gads forlag.
- ❖ Warburg, L. 1986. Strik i de Københavnske jordfund. I: Wittgren, B. 1986. *Textile tekniker i nordisk tradition. Rapport från nordiskt symposium om textila tekniker 1986*, s. 79-93. Etnologiska Institutionen.
- ❖ Warburg, L. 1988. I silkestrik fra top til tå. I: Kruse, A., Johansen, B.B., Paludan, C., Warburg, L. & Østergård, E. *Fru Kirstens Børn*, s. 129-216. Nationalmuseet. København.
- ❖ Waugh, N. 1964. *The Cut of Men's Clothes 1600-1900*. Faber. London.
- ❖ Webmoor 2007. What about 'one more turn after the social' in archaeological reasoning? Taking things seriously. *World Archaeology*, vol. 39 (4), s. 563-578. Taylor & Francis.
- ❖ Weigel, C. 1698. Abbildung der gemein-nützlichen Haupt-Stände von denen Regenten und ihren Bedienten an biss auf alle Künstler und Handwercker.
- ❖ Welch, E. 2017. Introduction. I: Welch, E. (red.). *Fashioning the Early Modern*, s. 1-30. Pasold Studies in Textile History 18. Pasold Research Fund. Oxford University Press.
- ❖ Westman, A. (ed.) 1994. *Archaeological Site Manual*. Museum of London Archaeology Service. Third edition. London.
- ❖ Wiene, I. 2013. "Kjøbenhavns Folk plages tit af skidne Gader". *Historiske Meddelelser om København 2013*, side 132-164. Selskabet for Københavns Historie.
- ❖ Wieth-Knudsen, B. 1974: Jordfundne tekstiler fra 1700-tallet i Toldbodgade. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1974*, s. 160 f. Nationalmuseet.
- ❖ Wilcox, R.T. 1959. *The Mode in Hats and Headdress*. Charles Scribner's Sons New York og London.
- ❖ Willemsen, A. 2015a. *Van hand tot hand. Handschoenen en wanten in de Nederlanden voor 1700*. Stichting Promotie Archaeologie.

- ❖ Willemsen, A. 2015b. The Geoff Egan Memorial Lecture 2013. Taking up the glove: finds, use and meanings of gloves, mittens and gauntlets in Western Europe, c. AD 1300-1700. *Post-Medieval Archaeology* 49/1, s. 1-36. Society for Post-Medieval Archaeology.
- ❖ Wilson, E. 2003. *Adorned in Dreams. Fashion and Modernity*. I. B. Tauris.
- ❖ Wold, S. & Nielsen, E. 1984. *Dorte Margrete Rosenberg's Farvebog Anno 1752*. Blåvandshuk Museum.
- ❖ Wunder, A. 2017. Innovation and Tradition at the Court of Philip IV of Spain (1621-1665). I: Welch, E. (red.). *Fashioning the Early Modern*, s. 111-133. Pasold Studies in Textile History 18. Pasold Research Fund. Oxford University Press.

Z

- ❖ Zimmermann, H. 2007. *Textiel in context*. Studio van Stralen. Groeninge.

Ø

- ❖ Østergård, E. 1985. Tekstilfragmenter fra Jarlen af Bothwells kiste i Faarevejle Kirke. *Alle tiders Odsherred 1985*, s. 30-36. Odsherred Museum.
- ❖ Østergård, E. 2003. *Som syet til jorden*. Aarhus Universitetsforlag. Aarhus.
- ❖ Østergård, E. og Rogers P.W. 2005. Tekstiler, reb og snor. I: Kock, J. og Roesdahl, E. 2005. *Boringholm – en østjysk træborg fra 1300-årene*, s. 191-204. Jysk Arkæologisk Selskab. Aarhus Universitetsforlag.

Personlige meddelelser

- ❖ Andersen, V.L. (arkæolog og ph.d.): E-mail modtaget 23. nov. 2016. **Bilag 3a.**
- ❖ Bill-Jessen, T. 2014. Samtale den 4. november 2014 i Helsingør.
- ❖ Christensen, C.K. 2016. E-mail modtaget 23. nov. 2016. **Bilag 3b.**
- ❖ Dahl, C.L. 2017a. Samtale 21. april 2017.
- ❖ Dahl, C.L. 2017b. E-mail 23. april 2017. **Bilag 3c.**
- ❖ Dahrén, L. 2016. Samtale 19. august 2016.
- ❖ Demant, I. 2017. E-mail modtaget 15. juni 2017. **Bilag 3d.**
- ❖ Edinger, Vibe. 2015. Pers. medd. Samtale, Nationalmuseets Bevaringsafdeling, Brede.
- ❖ Frost, R. 2017. Hattemager. Personlig samtale på Københavns Universitet, 1. marts 2017.
- ❖ Grinder-Hansen, P. 2015. E-mail modtaget 11. februar 2015. **Bilag 3e.**
- ❖ Kjeldgaard, M. 2017. Samtale 5. juli 2017 på konserveringsafdelingen i Brede, Kongernes Samling Rosenborg.
- ❖ Malcolm-Davies, J. 2016. Samtale den 28. nov. 2016 på Københavns Universitet.
- ❖ Petersen, K. S. 2016. E-mail modtaget 23. juni 2016. **Bilag 3f.**
- ❖ Pitman, S. 2017. Oplæg ved seminar på University of Warwick, 19. maj 2017.
- ❖ Povlsen, J.M. 2017. Ansat ved Århus Possementfabrik. Samtale pr. telefon 19. juni 2017.
- ❖ Ringgaard, M. 2014. Samtale 22. maj 2014.
- ❖ Ringgaard, M. 2017a. E-mail modtaget den 24. maj. 2017. **Bilag 3g.**
- ❖ Ringgaard, M. 2017b. Samtale 28. september 2017.
- ❖ Ringgaard, M. 2017c. Samtale 3. november 2017.
- ❖ Skov, K. 2016. (Kniplerske). Samtale 21. september 2016 i Uvelse.
- ❖ Skov, K. 2017. Brev dateret 25. april 2017. **Bilag 3h.**
- ❖ Tønnesen, A. 2016. E-mail 1. maj 2016. **Bilag 3i.**
- ❖ Velle, J. 2016. E-mail den 20. maj 2016. **Bilag 3j.**

Jordfund fra Københavns Museum

- ❖ *Jordfund 1941.* Jordfund fra Den store Udgravning, Raadhuspladsen. Voldgrav v. Gl. Vesterport (Muret Vesterbro). Fundprotokol 1941: 69-208. Københavns Museum.
- ❖ *Jordfund 1944.* Raadhusplads. Fundprotokol 1944: 121-143. Københavns Museum.

Arkiver

- ❖ Rigsarkivet (RA)

Avisartikler

- ❖ *Da Raadhuspladsen var en Bastion*. BT aften 12. sept. 1941.
- ❖ *Den gamle Hat*. Politiken 12. oktober 1941.
- ❖ *Raadhuspladsens 270 aarige Hat er endnu ganske anvendelig*. Politiken 10. november 1941.
- ❖ *Den historiske Verden under Raadhuspladsen*. Politiken 26. nov. 1944.

Ordbøger & leksika

- ❖ *Dansk Etymologisk Ordbog*. Gyldendals Røde Ordbøger, 3. udgave. 1966. Gyldendal.
- ❖ *Den Store Danske Ordbog*. Gyldendal. Online: <http://denstoredanske.dk/>
- ❖ *Kalkars Ordbog*. Online: <http://kalkarsordbog.dk/>
- ❖ *Moths Ordbog*. Online: <http://mothsordbog.dk/>
- ❖ *Ordbog over det danske sprog*. Online: <http://ordnet.dk/ods>
- ❖ *Salomonsens Konversationsleksikon*. Online: <http://runeberg.org/salmonsen/>

Internetsider

- ❖ Internetside 1: <https://www.pepysdiary.com>
- ❖ Internetside 2:
<https://www.kulturarv.dk/mussam/search/AdvancedSearch.action?searchGenstand=& fsk=-230622275>
- ❖ Internetside 3: <https://www.skoringen.dk/maal-dit-barns-foedder>
- ❖ Internetside 4: <https://www.naturebaby.dk/shop/cms-babystoerrelser-boernestoerrelser.html>

Illustrationer

Hvor intet andet er angivet, er fotos og tegninger fremstillet af Charlotte Rimstad (CR).